

ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર

કાન્તિલાલ બળદેવરામ વ્યાસ, એમ.એ.,
ગુજરાતીના પ્રોફેસર, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ ૨

“...તુમે આ સંગ્રહ સાર્થી
સેવાશુદ્ધિએ યોજેલો જણાય છે.
...તુમને આ ઉપયોગી સરલ
અને સારી પેઠે સંગીન ચોપડી
માટે અભિનંદન આપી દઉં છું.”

—બ. ક. ઠાકોર

“...આવા પાઠ્યપુસ્તકની
જરૂર હતી અને તેના તમે યોગ્ય
યોજક છો.”

—વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

“...પુસ્તકમાં ચર્ચેલા
વિષયોને તમે અદ્યતન અનાવ્યા
છે...કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને
આ પુસ્તક ઘણું જ ઉપયોગી
નીવડશે.”

—ડોલરરાય રં. માંકડ

“...તમારા પુસ્તકનું મહત્વ
અને તેની શાસ્ત્રીયતા તેના
‘અદ્યતન’પણાને લીધે છે :
પર્યાસી જેટલું જૂનું પુસ્તક
આજે નવા સંસ્કરણની રાહ
લેતું હતું. તે કાર્ય તમે ખૂબ
કુશલતાથી અને ચોકસાઈથી
પાર પાડ્યું છે તે માટે
ધન્યવાદ.”

—મંગુલાલ ર. મજમુદાર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૃજગતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૨૫૦ કિંમત ૩-૪-૦

ગ્રંથનામ ભાષાવૃત્ત અને ડાવ્યાલંકાર

વર્ગાક મઠ : ૯૪૩ : ૫-

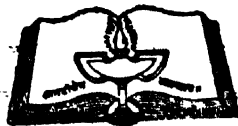
ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ, વૃત્ત અને
કાવ્યવિવેચનનું અદ્યતન નિરૂપણ

કાન્તિલાલ પર્માદેવગમ વ્યાસ, એમ. એ.,

‘Vasanta Vilasa: An Old Gujarati Phāṅg,’
‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અને શુદ્ધલેખન’ ઇંગ્લીશ લેખક;
ગુજરાતીના પ્રોફેસર, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી ત્રિમિટ્ટ

પ્રિન્સેસ સ્કૂલ

મુંબઈ ૨

જુન ૧૯૪૫

આવૃત્તિ પહેલી

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૧૩.૨ ૧૧૬
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૨૫૦
૩. ૩-૪-૦

પ્રકાશક
પરમસુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
કાલબાદેવી રોડ
મિન્સેસ રટ્ટીટ
મુંબઈ નં. ૨

★

મુદ્રક
એમ. ઈ. કરીમ
ડિ. લક્ષ પ્રિન્ટર્સ,
૧૩૩ એ, વિક્ટોરિયા
ગાર્ડન રોડ, ભાયખલા :
મુંબઈ નં. ૨૭

પરમ સ્નેહી
પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ત્રુ. ઝાલાને
સરનેહ

“Our Aryan speech is one of our greatest heritages in India. India is a land of many races and many speeches, and the diverse elements which go to make up the conglomeration of the Indian People and Indian Culture received their tone and their common bond of union in the Aryan language and the mentality behind it.....As Sanskrit and as Pali, as the ancient North - Western Prakrit and Ardha-Magadhi, and as Apabhramsa, and later as Hindi, Gujarati, Marathi, Oriya, Bengali and Nepali, and the rest, the Aryan Language came to be indissolubly linked with the Culture of India at various epochs and in various areas.

The history of the Aryan language in India shows an uninterrupted progress for some three thousand and five hundred years within India itself, and its pre-Indian history can be dimly perceived in Iran, in Iraq and Eastern Asia Minor for about a thousand years more; and even prior to that, we can draw from existing linguistic material fairly probable conclusions for another five hundred or even thousand years.....No other speech-group can show such a long and continuous history as the Aryan in India.....”

— *Dr. Suniti Kumar Chatterji*

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો

ભાષાશુદ્ધિ

૧ સું	ભાષાશુદ્ધિ	...	૧
૨ જીં	વિરામચિહ્ન	...	૨૨
૩ જીં	જોડણી	...	૨૭
૪ થું	તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો	...	૪૫

ખંડ ૨ જો

શબ્દશક્તિ, વૃત્ત અને અલંકાર

૫ મું	શબ્દશક્તિ	...	૬૩
૬ ઠું	અલંકાર	...	૭૩
૭ મું	વૃત્તવિચાર	...	૮૬

ખંડ ૩ જો

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

૮ મું	ભાષાનો ઉદ્ભવ	...	૧૧૪
૯ મું	ભાષાના પ્રકારો : વર્ગીકરણ	...	૧૨૫
૧૦ મું	ભાષાના ઐતિહાસિક વર્ગો :		
	ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા	...	૧૩૭

૧૧ મું	વૈદિક અને દૌહિક સંસ્કૃત	...	૧૫૩
૧૨ મું	પાલિ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ	...	૧૬૪
૧૩ મું	ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ :		
	જૂની ગૂજરાતી ભાષા	...	૨૦૦
૧૪ મું	વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર	...	૨૧૫

ખંડ ૪ થી

કાવ્યવિવેચન

૧૫ મું	પ્રાસ્તાવિક: કાવ્યપ્રયોજન અને કાવ્યહેતુ	...	૨૫૫
૧૬ મું	કાવ્યલક્ષણ અને કાવ્યપ્રકાર	...	૨૭૦
૧૭ મું	રસવિચાર	...	૨૮૦
૧૮ મું	કાવ્યગુણ, કાવ્યદોષ, રીતિ, રૂતિ, ઈ...	...	૨૯૫
૧૯ મું	નાટક અને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો	...	૩૧૦

પ્રસ્તાવના

બી. એ. અને એમ. એ. ના વર્ગોમાં વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર શિખવતાં એ વિષેના એક અદ્યતન શાસ્ત્રીય પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર ધણા વખતથી જણાયાં કરે છે. એથી આ પુસ્તકની રચના થઈ છે. પ્રધાનતયા આ ગ્રંથ ભાષા અને વ્યાકરણનો છે; પરંતુ અનુકૂલતા અને સગવડને ખાતર વૃત્ત, અલંકાર અને કાવ્યવિવેચનનો પણ એમાં સમાવેશ કર્યો છે. પુસ્તકને ચાર ખંડમાં વહેંચ્યું છે : પહેલામાં ભાષાશુદ્ધિ, બીજામાં વૃત્ત અને અલંકાર, ત્રીજામાં ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસ, અને ચોથામાં સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર અનુસાર કાવ્યવિવેચનનું નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ ખંડમાં ભાષાશુદ્ધિની ચર્ચા આપણા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય-કારોમાંથી ભાષારખલોના દાખલા ટાંકીને કરી છે. એમાં કલ્પિત દાખલાઓ કરતાં પ્રત્યક્ષ જીવંત સાહિત્યમાંનાં ઉદાહરણો અભ્યાસીને મદદલેખનનાં લયસ્થાનો બતાવશે અને ભાષાશુદ્ધિના નિયમોના પાલનમાં ઉત્તેજશે એ દૃષ્ટિ છે. એથી એ સાહિત્યકારોના સર્જનની ગુણવત્તા પ્રત્યે લેખકને જરાયે ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે એમ કોઈ ન માને; આ પુસ્તકમાં પણ શોધનારને એવાં રખલો મળી પણ આવે ! પછી વિરામચિહ્ન અને જોડણીની ચર્ચા આવે છે, અને ખંડના છેવટના પ્રકરણમાં તદ્દિત અને કૃત પ્રત્યયોનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં પુષ્કળ ગૂજરાતી પ્રત્યયો આપ્યા છે, અને એમની વ્યુત્પત્તિ પણ વિચારી છે.

બીજા ખંડમાં શબ્દશક્તિની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે, મહત્ત્વના સર્વ અલંકારોનું અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો આપીને વિવેચન કર્યું છે, અને પચાસ જેટલા મહત્ત્વના માત્રામેળ છંદો અને અક્ષરમેળ વૃત્તોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

આ બંને ખંડો કોલેજના ફર્સ્ટ ધર અને ઇન્ટરમિડિયેટના વર્ગોની જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખીને લખાયા છે. એ બંને વર્ગોમાં અભ્યાસક્રમનાં પાઠ્યપુસ્તકોને અનુલક્ષીને વૃત્ત અને અલંકારની ચર્ચા થાય, તેની અનુપૂર્તિ આ પુસ્તક કરી શકશે.

ખી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને સમગ્ર ગ્રંથ ઉપયોગી થવો જોઈએ. પહેલા અને ખીજા ખંડમાંથી તદ્દિત અને કૃતનું પ્રકરણ, શબ્દ-શક્તિની ચર્ચા, કઠિન અલંકારોનું વિવરણ, અને મિશ્રવૃત્તો અને યતિભંગનું વિવેચન એમને સવિશેષ ઉપયોગી છે. ત્રીજા ખંડમાંનો ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસ તો એમને અનુલક્ષીને જ લખાયો છે. એમાં ભાષાના વિકાસના મહત્ત્વના સર્વ પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે અને કેટલેક સ્થળે એમાં નવાં વિધાનો પણ કરવામાં આવ્યાં છે. એનું જૂની ગૂજરાતીનું પ્રકરણ ખી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં નવા ઉમેરાયેલા વધારાના પાસ (Additional Pass) પેપર માટે, અને વ્યુત્પત્તિનું પ્રકરણ ખી. એ. પાસ અને એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ઉપયોગી થશે. અહીં વિચારેલી વ્યુત્પત્તિઓમાં મતમતાન્તરો પણ સંદર્ભ સાથે નોંધાયાં છે. આ પ્રકરણ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ગૂજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના પ્રવેશગ્રંથની ગરજ સારી શકશે.

ચોથો સંસ્કૃત કાવ્યવિવેચનનો ખંડ ખી. એ. ના વધારાના પાસ (Additional Pass) પેપરના વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન અને સાહાય્ય મળે એ દૃષ્ટિથી લખાયો છે. એમાં ગ્રંથની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને કાવ્યશાસ્ત્રના મહત્ત્વના પ્રશ્નોનું વિવેચન કર્યું છે, અને પાદટીપોમાં મૂળ સંસ્કૃત અલંકારગ્રંથોમાંથી છૂટથી અવતરણો આપ્યાં છે.

આમ ભાષા અને કાવ્યવિવેચન એ બંને વિષયોને એકત્ર ગૂંથી લેવામાં અનુકૂળતા અને સગવડની દૃષ્ટિ રહી છે. આ પુસ્તકથી ખી. એ. એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને એમના વ્યાકરણ અને ભાષાના ઉદ્ભવના અભ્યાસ માટે એક પ્રવેશિકા મળવા ઉપરાંત સામાન્ય વાચકોને પણ શુદ્ધ ભાષાલેખન, વૃત્ત અલંકાર વગેરેની માહિતી સુપ્રાપ્ય થશે. આ પ્રયત્નમાં કેટલી સફળતા મળી છે એનો આ વિષયના અભ્યાસીઓ જ નિર્ણય કરી શકે. જેમને માટે આ પુસ્તક લખાયું છે તેમને એ ઉપયોગી નીવડશે તો એની પાછળ લીધેલો શ્રમ સાર્થક થયો માનીશ.

જુન, ૧૯૪૫

કાન્તિલાલ વ્યાસ

ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર

ખંડ ૧ લો

ભાષાશુદ્ધિ

પ્રકરણ પહેલું

ભાષાશુદ્ધિ

વ્યાકરણના અભ્યાસનું અંતિમ ધ્યેય ભાષાશુદ્ધિ છે. ખેશક ભાષા લખાય છે જીવન અને સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા પામીને, પણ એમાં શિષ્ટતા, સંસ્કારિતા અને સચોટતા વ્યાકરણદ્વારા આવે છે. વ્યાકરણ ભાષાના બાહ્ય અને કેટલેક અંશે આંતર સ્વરૂપને સંસ્કારે છે. ક્રમશઃ શિષ્ટ લેખકોમાંથી ઉદાહરણો લઈને આપણે ભાષાશુદ્ધિનાં મહત્ત્વનાં અંગો તપાસીએ.

યોગ્ય પ્રત્યયાદિક્ક લાગીને સિદ્ધ થતાં પદો અને એમની વાક્યમાં યોગ્ય ગોઠવણી એ ભાષાશુદ્ધિનાં અતિ આવશ્યક એવાં બાહ્ય અંગો છે, તો પદોની અર્થઘટના અને શૈલીગુણો એ એનાં મહત્ત્વનાં આંતર તત્ત્વો છે. સુંદર, સંસ્કારી, તેજસ્વી ભાષાની સિદ્ધિ માટે બંને સરખાં આવશ્યક છે. મનોહર ઓજસ્વતી વાણીમાં વ્યાકરણદોષ હોય, કે વ્યાકરણશુદ્ધ લખાણમાં નીરસતા, અવૈવિધ્ય અને શૈથિલ્ય હોય એ સમાન રીતે અનિષ્ટ ગણાય.

આપણી ભાષામાં સર્જક સામર્થ્ય જોટલું કેળવાયું છે તેના પ્રમાણમાં ભાષાશુદ્ધિ તરફ ઓછું લક્ષ અપાયું છે. આથી આપણા સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓની ભાષા પણ સંપૂર્ણ રીતે દોષમુક્ત, અનશુદ્ધ હોતી નથી, પણ કવચિત્ કવચિત્ એમાં વ્યાકરણાદિક્કનાં રખલનો આવી જાય છે. અહીં આપણા અગ્રણી સાહિત્યકારોમાંથી કેટલાકના ભાષાદોષો દર્શાવ્યા છે તે એમની શૈલી દોષપૂર્ણ છે એમ બતાવવાના હેતુથી નહીં, પણ આવા સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓથી પણ જ્યાં રખલનો થઈ જાય છે તેવાં સ્થાનોમાં વિદ્યાર્થીએ તો સવિશેષ સાવધાન રહેવું ધટે એવું સૂચવવાના અને પ્રત્યક્ષ સાહિત્યના ઉદાહરણથી એમના મનમાં ઠસા-

વવાના આશયથી. જેમનો અહીં નિર્દેશ નથી એવા સર્વ લેખકોની ભાષા કેવળ વિશુદ્ધ છે એમ પણ માની લેવાનું નથી. અહીં તો આપણા ગદ્યલેખનના પ્રતિનિધિરૂપ એક સંગ્રહમાંથી^૧ પ્રથમ નજરે જે થોડાં ઉદાહરણો જ્યાં તેજ ભાષાચર્યા સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી આપી દીધાં છે.

પ્રથમ આપણે ભાષાશુદ્ધિનું બાહ્ય સ્વરૂપ તપાસીએ. ભાષાનું બાહ્ય કલેવર પદોની ઘટના અને એમનું વાક્યમાં સંયોજન એ એ તત્ત્વોનું બનેલું છે. ભાષાના આંતર સ્વરૂપમાં શબ્દોના અર્થ, શૈલીગુણો ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્યસ્વામીઓમાંથી ઉદાહરણો લઇને આ તત્ત્વોની ક્રમશઃ સમીક્ષા કરીએ.

(૧) પદોની ઘટનામાં કેટલીક વાર ભૂલો થાય છે. કોઈ વાર પદને લાગેલા પૂર્વગ-પ્રત્યયાદિક ખોટા હોય છે, તો કવચિત્ સિદ્ધ થયેલા પદનો ઉપયોગ ખોટી રીતે થયો હોય છે. કોઇક વાર સાદૃશ્યાભાસથી તત્સમ અને તદ્ભવની પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે ગરબડ થઈ ગઈ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે—

(૧) ‘એ દત્તક્રિયા અને એ તપ્તનશીન ક્રિયાઓને પ્રસંગોએ સયાશ્રાવ ગાયકવાડમાં જીવનના પાયારૂપ એક સુદૃઢ માનીનતા પ્રગટાવી કે ‘હું મહારાજ.’’

—કવિ ન્હાનાલાલ, ‘શ્રીમન્ત મહારાજ સયાશ્રાવ ગાયકવાડ—તેજછાયાનું એક ચિત્ર’^૨

અહીં ‘ક્રિયાઓને’ ને સ્થાને ‘ક્રિયાઓના’ જોઈએ, કારણ કે પછી પ્રત્યયનો પરવર્તી શબ્દના તૃતીયા પ્રત્યય સાથે અન્વય અપેક્ષિત નથી; તેમજ ‘માનીનતા’ એ ખોટું રૂપ છે, ‘માન્યતા’ જોઈએ.

(૨) ‘સંસ્કૃત વિદ્વાનો ખિલાવે મહારાજ વિસર્યા ન હતા.’

—કવિ ન્હાનાલાલ, સદર.

અહીં ‘ખિલાવ’ ખોટું સાધિત રૂપ છે, સાચાં રૂપ ‘ખિલવટ’ કે ‘ખિલવણી’ છે.

૧. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ સંયોજિત ‘નિબંધમાલા.’ એન. એમ. ત્રિપાઠી, ૧૯૪૧.

૨. લેખનાં શીર્ષક ‘નિબંધમાલા’ અનુસાર છે.

(૩) ‘...ને પોતાની પ્રજાસેવાની અભિલાષાઓ પરિતર્પવા સુરત ને અમદાવાદને આશ્રયે જવું પડ્યું.’ —કવિન્દ્રનાલાલ, સદર.

‘પરિતર્પવા’ કરતાં ‘પરિતૃપ્ત કરવા’ એ પ્રયોગ ગૂજરાતી ભાષાની પ્રકૃતિને વિશેષ અનુકૂલ છે.

(૪) ‘આ માન્યતા કેટલી સાચી હશે, કેટલી માત્ર ફુલાશ, તે છણવાને દુનિયા નવરી નથી.’ —બ. ક. ઠાકોર, ‘વીમો’

અહીં ‘ફુલાશ’ એ કૃતસાધિત રૂપ ગૂજરાતીમાં અપરિચિત છે, ‘ફુલારો’ અને ‘ફૂલણુપણું’ એ રૂપો જ મોટે ભાગે પ્રચલિત છે.

(૫) ‘કર્તાએ વાર્તાનું જે છેવટ આપ્યું છે...’

—બ. ક. ઠાકોર, ‘રજની’

આ ‘છેવટ’ સામાન્ય રીતે અવ્યય રૂપે જ વપરાય છે, એનો નામ તરીકે ઉપયોગ શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં ખાસ જણીતો નથી; જે કે કવચિત્ કવચિત્-પારસી ગૂજરાતી અને સૂરતી ગૂજરાતી જેવા પ્રાન્તિક પ્રભેદોમાં—એ નામ તરીકે વપરાયેલું મળી આવે છે.

(૬) ‘રા. રા. નારાયણ ગુજરાતી વાંચકવર્ગની જે સેવા બળવે છે તે માટે ધન્યાર્હ છે.’ —રણજિતરામ, ‘ચાણાકચનદિની’

‘અર્હ’ અંગ નામને જ લાગે, જેમ કે પૂજર્હ, માનાર્હ. ‘ધન્ય’ એ વિશેષણ અને અવ્યય છે. માટે ‘ધન્યવાદને પાત્ર’ એમ કહેવું જોઈએ.

(૭) ‘Interpretation of History માં તેઓનો બિલકુલ પ્રવેશ નથી.’ —રણજિતરામ, સદર

‘તેઓનો’ એ રૂપ ગૂજરાતીમાં ઓછું વપરાય છે, ‘તેમનો’ એ રૂપ જ વધારે પ્રચલિત અને શિષ્ટ ગણાય.

(૮) ‘અને એ ચેષ્ટા એ વારંવાર કરતા.’

—ચંદ્રશંકર પંડ્યા, ‘ગૂજરાતનું વકતૃત્વ’

અહીં ‘ચેષ્ટા’ મુદ્રણદોષ ન હોય તો એ ખોટું રૂપ છે; ‘ચેષ્ટા’ જ સાચો શબ્દપ્રયોગ છે.

(૯) ‘આપ કરતાં મોટા અધિકારી કાણુ છે ?,

—મણિલાલ નલુભાઇ દિવેદી, ‘બાવો બોલ્યો તે સત્ય’
તુલનાવાચક નામયોગી ‘કરતાં’ પૂર્વે પછીપ્રત્યય જોઈએ, માટે
‘આપના’ શુદ્ધ ગણાય.

(૧૦) ‘જનસ્વભાવનાં લક્ષણો મનોરમ્ય રીતે મૂર્તિમાન
કરનારાં સુભાષિતો અને એતો...’

—ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, ‘સ્વ. ગોવર્ધનભાઇ’
‘મનોરમ્ય’ એવો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં નથી; ‘મનોરમ’ એ જ
શુદ્ધ પ્રયોગ છે.

(૧૧) ‘એણે કરી હોય એથીએ ઘણી કવિતાઓ અને નામે
ગવાઈ છે.’ —લીલાવતી મુનશી, ‘ભીરાંબાઈ-એક દષ્ટિ’

અહીં ‘ઘણી’ પછી ‘વધારે’નો પ્રયોગ અપેક્ષિત છે.

(૧૨) ‘હું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ છઉં...આપણે આપણા
ખીજા હજારો ભાઈઓ કરતાં આપણું ગુજરાતી બોલવું લખવું સારી
પેઠે જાણીએ છીએ.’ —નર્મદ, ‘રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે’

‘છઉં’ ‘છીએ’ એ રૂપો હવે obsolete-અપ્રયોજ્ય ગણાય
છે. એમને ‘અદલે ‘હું’ અને ‘છીએ’ એ રૂપો આપણે વાપરીએ છીએ.

(૧૩) તે જાતના દોષને આપણા દેશમાં વસવા દેવો એ આપણી
જાહેરાત ફરજોને ભુલી જવા સરખું છે.’

—નવલરામ, ‘કરણ ઘેલો’

‘જાહેરાત’ નામ હોઈ એ વિશેષણ તરીકે ન પ્રયોજી શકાય.
‘જાહેર’ એ વિશેષણ જ અહીં વધારે યુક્ત છે.

(૧૪) ‘તેનું પ્રાપ્ત્ય તો નિશ્ચય વધારે હોવું જ જોઈએ.’

—નવલરામ, સદર

‘નિશ્ચય’ નામ હોવાથી એનો અવ્યય જેવો પ્રયોગ દોષયુક્ત છે.
કદાચ ‘નિશ્ચે’ એ મધ્યકાલીન તૃતીયાન્ત પ્રયોગથી પ્રાન્તિમાં પડીને
અહીં નવલરામે એ યોજ્યો હોય એ સંભવિત છે. અહીં ‘નક્ષી’ કે
‘અવશ્ય’ જેવાં અવ્યયો વધારે બંધ બેસશે.

(૧૫) ‘અને એ પણ કબૂલ કરવું જોઈશે કે...’

—ચંદ્રશંકર પંડ્યા, સદર

અહીં અંગ્રેજી should જેવા પ્રયોગથી દોરવાઈને ભવિષ્યકાળનું ૩૫ વાપરું છે, તેને બદલે ‘જોઈએ’ એ અપૂર્ણ વર્તમાનનું ૩૫ વાપરવું ઇષ્ટ છે.

(૧૬) ‘વિદેશી બિનજવાબદારી સરકાર જોડે સહકાર એ તેને મન અકલ્પ્ય વસ્તુ હતી.’ —કનૈયાલાલ મુનશી, ‘લોકમાન્ય’

મુદ્રણદોષ ન હોય તો આ પ્રયોગ ખોટો છે. ‘બિનજવાબદારી’ એ નામ છે, [અને અહીં વિશેષણનો પ્રયોગ ઉદ્દિષ્ટ છે, માટે ‘બિનજવાબદાર’ એ વિશેષણરૂપ વાપરવું જોઈએ.

(૧૭) ‘ધનની, અધિકારની કે શરીરની સંપત્તિ તમારા સ્વાધીનમાં નથી’ —મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, ‘કાળચક્ર’

‘સ્વાધીન’ વિશેષણ છે, અને કવચિત્ એ અવ્યયની માફક પ્રયોજ્ય છે. એનો નામ તરીકે ઉપયોગ એ જ રૂપે થતો નથી. અહીં ‘તમારે સ્વાધીન’ કે તમારા કબજામાં’ એમ કહેવું જોઈએ.

(૧૮) ‘કુટુંબ નાતિ વગેરેનું ભરણપોષણ...’

—નર્મદ, ‘સ્વદેશાભિમાન’

‘નાતિ’ એ તત્સમ, કે ‘નાત’ એ તદ્ભવ બેમાંથી એક અહીં યોજવો જોઈએ. ‘નાતિ’માં બનેલો સંકર થયો છે.

(૧૯) ‘કાળવર્ણનમાં એક જગ્યા પર એ ગ્રંથકર્તાએ એક મોટી બેફિકરાઈ કાઢી છે.’ —નવલરામ, ‘કરણધેલો’

જગ્યા—જગા એ શુદ્ધ રૂપો છે.

(૨૦) ‘ગંભીરાઈથી વિચાર કરીએ તો...’

—નવલરામ, ‘નાતવરા અને વરધોડા’

અહીં તદ્દિત પ્રત્યય ખોટો છે. ‘ગંભીરતા’ એ તત્સમ, કે ‘ગંભીર—પણ્ડ’ એ તદ્ભવ રૂપ અહીં વાપરવું જોઈએ. ‘ગંભીરાઈ’ સુરતમાં ઉચ્ચ વર્ગોમાં વપરાય છે; પણ શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં એનો ઉપયોગ જાણીતો નથી.

(૨૧) ‘ઉત્પન્નની વહેંચણીમાં ઝમીનદાર અને કામગાર વચ્ચેની

મહામોટી ખાઈ લગલગ પૂરાઈ જઈ...

—બ. ક. ઠાકોર, ‘ઝમીનદારી અને ઝમીનદાર વર્ગોમાં સાચી ક્રાન્તિ’

અહીં તદ્દલવ વિશેષ્યને તત્સમ વિશેષણ લગાડ્યું છે એ જરા કાનને ખૂંચે છે.

અનુસ્વારની ભૂલો—જોઈએ ત્યાં નહીં, અનાવશ્યક હોય ત્યાં વધારાનું અનુસ્વાર—અર્વાચીન લેખકોમાંથી કેટલાકમાં એટલી વ્યાપક હોય છે કે એની અહીં છૂટીછવાઈ નોંધ લેવાનો અર્થ નથી. આ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે જોડણીની જે ભૂલો થાય છે તેનો પણ અહીં સમાવેશ કર્યો નથી. તત્સમ શબ્દોની સામાન્ય ભૂલો, તદ્દલવની જોડણીના મહત્ત્વના નિયમો, અને કેટલાક મહત્ત્વના શબ્દોની સાચી જોડણી ઈન્ ની ચર્ચા આગળ ‘જોડણી’ના પ્રકરણમાં કરી છે. તદ્દિત અને કૃત રૂપોમાં ધણીવાર ભૂલો થાય છે, માટે તદ્દિત અને કૃતની સિદ્ધિની ચર્ચા જુદા પ્રકરણમાં કરી છે.

(૨) પદના અન્વય અને સંયોજન (ગોઠવણી) માં ધણીવાર કર્ણદોષ વગેરેથી નીચે પ્રમાણે સરતચૂકો થઈ જાય છે.

(૨૨) ‘વિદ્વાનો, હુન્નરીઓ, રાજાઓ, પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો, તવંગર અને ગરીબો પોતાના કામમાં યશ મેળવવાને ઉપરાઉપરી મર્યા રહેતા.’
—નર્મદ, ‘સ્વદેશાભિમાન’

‘મર્યા રહેતાં’ જોઈએ, કારણ કે કર્તાપદોની જાતિ જુદીજુદી છે, માટે ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિનો અન્વય લે છે.

(૨૩) ‘કરણુધેલો...એ નામની એક વાર્તા આપણી ભાષામાં છપાઈને કેટલોક વખત થયા બહાર પડી છે.’

—નવલરામ, ‘કરણુધેલો’

‘વખત થયાં’ જોઈએ. ‘થયો’નું એ અવ્યયરૂપ સિદ્ધ કરતાં અનુસ્વાર આવશ્યક છે. સરખાવો જૂની ગૂજૉ કૃદંતનો અવ્યયસાધક પ્રત્યય ઑ.

(૨૪) ‘ખર્ચ તો દાયકે દાયકે...વધ્યા જ કરવાનો એ સિદ્ધ.’

—બ. ક. ઠાકોર, ‘વીમો’

‘વધ્યાં જ કરવાનો’ એવો સાનુસ્વાર પ્રયોગ જોઈએ.

(૨૫) ‘ફૂલોથી એને થતાં આનંદોદ્લાસનું વર્ણન.’

—બ. ક. ઠાકોર, ‘રજની’

અહીં અનુસ્વાર અનાવશ્યક છે. ‘થતા’ એ કૃદંત પછીના પુલ્લિંગ નામ ‘આનંદોદ્લાસ’ની સાથે અન્વિત હોવાથી, એના વિશેષણ રૂપ હોવાથી, એ પુલ્લિંગ પ્રત્યય સ્વીકારે. અર્થાત્ ‘થતા’ એ રૂપ વાપરવું જોઈએ.

(૨૬) એક વ્યવહારવાળો, તમામ વ્યવહારનાં સત્યને સમજી શકે એ જોઈએ એવો નિયમ નથી.’

—મણિલાલ નભુભાઈ, ‘બાવો બોલ્યા તે સત્ય’

અહીં ‘સમજી શકે’ એ ક્રિયારૂપ જે સામાન્ય રીતે આ સંદર્ભમાં કર્મ સાથે અન્વિત થાય (સિદ્ધાન્ત સમજી શકે, સત્ય સમજી શકવું ઈત્યાદિ), તેનો કર્તા સાથે અન્વય કરવાથી સમગ્ર રચના કદંગી બની છે. આ વાક્ય નીચે પ્રમાણે મૂકવાથી વધારે સુવાચ્ય બને છે.

‘એક વ્યવહારવાળો તમામ વ્યવહારમાં સત્ય સમજી શકે જ એવો નિયમ નથી.’

(૨૭) ‘સુરેન્દ્રનાથનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં જેવાં લાગે તેવાં વાંચતાં નહિ-શ્રીરોજશાહનાં જેવાં સાંભળતાં તેવાં વાંચતાં.’

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ‘ગુજરાતનું વક્તૃત્વ’

ગૂજરાતી ભાષાશિક્ષા પ્રમાણે અહીં ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર નબી શકે તેમ નથી. લેખકે ‘શ્રીરોજશાહનાં વ્યાખ્યાનો જેવાં સાંભળતાં લાગતાં તેવાં જ વાંચતાં પણ જણાતાં’ એમ વિસ્તારથી પોતાનું વક્તવ્ય ક્રિયાપદો ઇત્યાદિ મૂકીને સ્ફુટ કરવું જોઈતું હતું.

(૨૮) ‘એમની નજર આગળ નવીન ગૂજરાત સ્વપ્નું નહોતું, પણ એક જીવંત વ્યક્તિ હતી.’

—કનૈયાલાલ મુનશી, ‘રણજિતરામ’

‘અહીં પહેલા સાદા વાક્યમાં ક્રિયાપદ કર્તા સાથે અન્વય પામી

કર્તાનાં ('ગુજરાત' એ પદનાં) જાતિવચન લે છે, ત્યારે તરત જ ખીજા ઉભયાન્વયીથી સંકલિત વાક્યમાં ક્રિયાપદ ક્રિયાપૂરકનાં ('વ્યક્તિ' એ પદનાં) જાતિવચન લે છે. એથી બંનેનો વિરોધ આપણને સહેજ ખૂંચે છે. સામાન્ય રીતે કર્તા અને ક્રિયાપૂરકમાંથી અર્થદષ્ટિએ પ્રધાન પદનાં જાતિવચન ક્રિયાપદ લે. અહીં 'વ્યક્તિ' પછી '૩૫' કે 'સમાન' જેવું તુલનાવાચક અવ્યય મૂક્યું હોય ('એમની નજર આગળ ગુજરાત એક જીવન્ત વ્યક્તિ૩૫ હતું') તો આ મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય.

આટલાં ઉદાહરણો ઉપરથી વાક્યના પદાન્વયની યોજના સંબંધે પૂરતો ખ્યાલ આવશે. 'પદાન્વય'ના વિભાગમાં જ દૂરાન્વય જેવા શૈલીદોષોની ચર્ચા કરવી ઘટે. પણ અનુકૂલતાને ખાતર આપણે આગળ શૈલીના વિભાગમાં એવા સામાન્ય અન્વયદોષોનો વિચાર કરીશું.

(૩) હવે આપણે ભાષાનું આન્તર સ્વરૂપ—શબ્દના અર્થ અને શૈલી ગુણોની ચર્ચા કરીએ. સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્દિષ્ટ અર્થનું ઘોતન કરે એવા મુયોચ્ય શબ્દોની પસંદગી એ સંસ્કારી, વિષયવર્તી ભાષાનું અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે. ધણીવાર લેખકો સંપૂર્ણ અર્થવ્યક્તિ સિદ્ધ કરે તેવા યોગ્ય શબ્દ વિચારીને યોજવાને બદલે પહેલો જે જડી આવે તે શબ્દ મૂકી દે છે. આથી ભાષાનું અર્થઘોતક સામર્થ્ય ઘટે છે.

(૨૯) ' પ્રો. ગજનર જતાં માત્ર ગુજરાતે જ નહિ, માત્ર મુંબઈ ઈલાકાએ જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષે એક પ્રતિભાશાળી વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી, વ્યાવહારિક અન્વેષણકાર, સાહસિક ઉદ્યોગયોજક, અર્વાચીન-કાલોચિત શિક્ષણશાસ્ત્રી અને ઉત્સાહમય સમાજસેવક ગુમાવ્યા છે. પ્રો. ગજનર એક આશ્ચર્યકારક પુરુષ હતા.'

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ' પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજનર.'

અહીં કાળા છાપેલા શબ્દોમાં લેખકને અભિપ્રેત અર્થઝળાયા યથાર્થ વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી. 'અન્વેષણકાર'ની બેવડી કૃત્તસિદ્ધિ અનાવશ્યક છે; 'અન્વેષક' કે 'સંશોધક' ચાલે. 'અર્વાચીન કાલોચિત' સમાસ ખૂંચે છે, તેમજ એમાં સામર્થ્યનો ભાવ, જે લેખકને અહીં ઇષ્ટ હોય એમ લાગે છે તે આવતો નથી. આથી આખા સામાસિક

પદને બદલે ‘અદ્યતન સમર્થ’ એમ બે વિશેષણો મૂક્યાં હોત તો અર્થવ્યક્તિ વધારે સંપૂર્ણ થાત. ‘ઉત્સાહમય’ એ તદ્દિતસાધિત પ્રયોગ પ્રમાણમાં ઓછો પરિચિત છે; અહીં લેખકને ‘ઉત્સાહમૂર્તિ’ કે ‘ઉત્સાહપૂર્ણ’ જેવો કોઈ શબ્દ અભિપ્રેત છે. આવી જ રીતે ‘આશ્ચર્યકારક પુરુષ’ એ પ્રયોગ પણ યોગ્ય નથી. ‘આશ્ચર્યકારક’ વિશેષણ સાધારણ રીતે નિર્જીવ પદાર્થોને માટે જ વપરાય છે, પુરુષના વિશેષણ તરીકે ‘અદ્ભુત’ ‘વિલક્ષણ’ જેવા શબ્દો જ સુયોગ્ય ગણાય.

(૩૦) ‘એમની ઉમ્મરના કે એમનાથી ન્હાના કોઈ ગુજરાતીમાં એમનું વિશિષ્ટ વક્તૃત્વ મ્હેં નથી જોયું.’

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ‘ગુજરાતનું વક્તૃત્વ’

‘એમનું વિશિષ્ટ વક્તૃત્વ’માં અંગ્રેજી his characteristic eloquence નું અનુકરણ છે. એ ખાસ ખોટો પ્રયોગ ન ગણાય, છતાં શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષાપ્રણાલી પ્રમાણે તો ‘એમના જેવું સમર્થ’ (કે મુન્દર કે પ્રભાવશાળી) વક્તૃત્વ’ એ પ્રયોગ વધારે સમુચિત ગણાય.

(૩૧) ‘એ એમની સમયસતતા કે પોતાની વિદ્યાભાતાના મન્દિર-વાસી બંધુઓ સાથે હૃદયની વાતચીત હોય-**ભલકાભેર** ભાષણ નહીં.’

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, સદર

‘ભલકાભેર’ એ ક્રિયાવિશેષણાત્મક રૂપ છે; એનો વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ અનુચિત ગણાય. અહીં ‘ભલકાદાર’ જેવું વિશેષણ વધારે બંધબેસતું આવશે.

(૩૨) ‘તે સિવાય પણ તેણે તેમના પ્રેમી આતિથ્યનો ઉપભોગ ઘણીવાર કર્યો છે.’—ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, ‘સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ’

‘પ્રેમી’ એ નામ છે, એનો ‘વિશેષણાત્મક’ પ્રયોગ ઠીક નથી લાગતો. માટે ‘પ્રેમી આતિથ્ય’ને બદલે ‘પ્રેમભયુ’ કે પ્રેમપૂર્ણ આતિથ્ય’ જેવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

(૩૩) ‘એક બત્રીસ લક્ષણાનું બલિદાન તો અપાયું; પણ તેનું સાક્ષ્ય ક્યારે સધાશે ?’ —કનૈયાલાલ મુનશી, ‘રણજિતરામ’

અહીં ‘સાક્ષ્ય ક્યારે સધાશે’ને બદલે ‘હેતુ ક્યારે સિદ્ધ થશે’,

‘સાર્થક્ય ક્યારે થશે,’ જેવા વાક્યપ્રયોગો વધારે સચોટ અર્થવ્યક્તિ કરી શકે.

(૩૪) ‘બાલપણથી જ મીરાંતું’ મન સંસારમાં રાચેલું ન હતું.’

—શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, ‘મીરાંબાઈ: એક દષ્ટિ’

અહીં ‘રાચેલું’ને બદલે ‘રાચે તેવું,’ ‘રાચનારું,’ ‘અનુરક્ત,’ ‘રાગવાળું’ જેવાં વિશેષણાત્મક પદો, કે ‘રાચ્યું,’ ‘રાચતું’ જેવાં ક્રિયારૂપોનો પ્રયોગ વધારે યોગ્ય ગણાય.

(૩૫) ‘એની શક્તિએ એને ધણા પ્રાંતોમાં પરિચિત કરી.

—શ્રી. લીલાવતી મુનશી, સદર

‘પરિચિત’ને બદલે અહીં વાક્યાર્થ ‘પ્રસિદ્ધ’ ‘વિખ્યાત’ જેવા શબ્દ માગે છે. ‘પરિચિત’ સામાન્યતઃ કર્તારે અર્થમાં આવે છે. કર્મણિ અર્થમાં એનો પ્રયોગ કદંગો લાગે છે. ઉપરાંત શુદ્ધ ગૂજરાતી વાક્ય-ઘટનામાં કર્તૃપદે ‘શક્તિ’ને બદલે ‘એ (=મીરાં)’નો ઉપયોગ વધારે મુઘટિત લાગે.

આવાં અનેક ઉદાહરણો ભિન્ન ભિન્ન લેખકોમાંથી આપી શકાય તેમ છે, પણ આટલાં ઉદાહરણોથી સમુચિત શબ્દપસંદગીના મહત્ત્વનો ખ્યાલ આવશે.

કેટલાક લેખકો જાણીતા શબ્દોને અપરિચિત અર્થમાં પ્રયોજે છે. ઉ. ત. ‘બ્રહ્મચર્ય’નો ‘બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ’ એ અર્થમાં પ્રયોગ તાત્ત્વિક રીતે ખોટો ન કહેવાય, છતાં ગૂજરાતી રૂઢિને એ માન્ય નથી. બેશક, તત્ત્વચિંતન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર જેવા શાસ્ત્રીય વિષયોની પરિભાષા ધડતાં જાણીતા શબ્દોમાં વિશેષ અર્થનો સંકેત^૩ કરવો પડે છે. આ જ પ્રકારે પ્રચલિત શબ્દોને સ્થાને અપ્રસિદ્ધ શબ્દો વાપરવા એ પણ દોષ ગણાય. સ્વ. કવિ ખોટાદકર કોઈ કોઈ વાર એમની કવિતામાં સ્વાન્ત (હૃદય), હસન્તી (સધડી) જેવા અતિ વિરલ પ્રચારવાળા, કવચિત્ તો કોષ બહાર જેવું અસ્તિત્વ ન હોય તેવા, સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે એથી એમની ભાષા ધણીવાર દુર્બોધ બને છે.

૬. અર્થાત્ જાણીતા શબ્દોને વિશેષ અર્થમાં પ્રયોજવા પડે છે. ‘સંકેત’ સંબંધે પછીનું પ્રકરણ જુઓ.

આથી જ સંસ્કૃત શબ્દોના આવા અપરિચિત પ્રયોગોની સ્વં નવલરામે 'સંસ્કૃતમય ગૂજરાતી' એ વિવેચનલેખમાં સચોટ ટીકા કરી છે.

(૪) ફટલીક વાર લેખકો ગંભીર લખાણમાં ઉતાવળથી વાતચીતીયા (colloquial) કે ગ્રામ્ય શબ્દો વાપરી નાખે છે. સર્જક સાહિત્યમાં વાસ્તવિકતાના રંગો પૂરવાને વાતચીતની ભાષા ઘણી વાર ઉપયોગી નીવડે છે, પણ ગંભીર લખાણોમાં એને વિરલ સંયોગોમાં જ સ્થાન મળે. નીચે આવાં થોડાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

(૩૬) 'એઓની વખતમાં વિદ્યા અને હુન્નરોએ સારાં રૂપો લીધાં...તેઓના વારામાં દેશની સ્થિતિ આહા કેવી દીપતી હતી !... એવી દોલત કરવાને લોકો પોતા પાંતીનું' દેણ યથાશક્તિ ઉમંગથી આપી દેશીઓનું' રૂડું આચરે છે...' —નર્મદ, 'સ્વદેશાભિમાન'

અહીં નિર્દેશેલા વાતચીતીયા શબ્દોને બદલે 'એમના વખતમાં', 'તેમના કાળમાં', 'પોતાના તરફનું' જેવા પ્રયોગો જોઈએ.

(૩૭) 'સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કહડાવે છે ત્યારે જખ મારીને કબૂલ કરે છે. એમાં આખર આપણી ભાઈઓ ?...પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા ? હાયહાય ! રામરામ !' —નર્મદ, સદર

અહીં કાળા છાપેલા શબ્દોમાં ભાષણીયા (declamatory) વાતચીતીયા (colloquial) તરવો છે. સુધારક નર્મદની તો એ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી શૈલી હતી, પણ સાધારણ રીતે ગંભીર લખાણોમાં આ પ્રકારની લઢણો ન વાપરવી જોઈએ.

(૩૮) 'કાળવર્ણનમાં એક જગ્યો ઉપર એ ગ્રંથકર્તાએ એક મોટી બેફિકરાઈ કાઢી છે તે જોઈને અમે ઘણા દલગીર છઈએ...એ પોતાનું સામર્થ્ય એને માલમ હોય એમ જણાય છે...લોકોના મનની હમણાંની હાલત ઉપર નજર પોંચાડતાં આજે એમ લાગે છે કે...' —નવલરામ, 'કરણધેસો'

અહીં નોંધેલા શબ્દોમાં વાતચીતીયા લઢણ (colloquialism)નો દોષ છે.

(૩૯) ‘તમે મમતે મુસલમાન થાઓ છો.’

—નવલરામ, ‘નાતવરા અને વરધોડા’

(૪૦) ‘પરિષદમંડળ જ મુખ્ય સંસ્થા, પરિષદ તો જાણે સમજ્યા.’ —ખ. ક. ઠાકોર, ‘પરિષદ પ્રવૃત્તિ’

(૪૧) ‘ત્યારે મેં ધાર્યું, ચાલો ! ગુજરાતમાં વિલાયતગમનના સવાલનો અંત આવ્યો ખરો.’ —ખ. ક. ઠાકોર, અંબાલાલભાઈ

(૪૨) ‘...અરે આ માનવીઓ સુધરે ! અરે આ વાંદરાઓ મારું સાંભળે !—એજ એની લગની.’ —ખ. ક. ઠાકોર, ‘લિરિક’

આ બધાં અગંભીર વાતચીતીયા બનનાં ઉદાહરણ છે. સભાળીને યોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ પ્રયોગોમાં વિલક્ષણ સચોટતા અને અર્થસામર્થ્ય રહેલાં છે. પણ એ હમેશની સસ્તી લઢણ ન બની જાય એ માટે સાવચેત રહેવું ધટે.

(૪૩) ‘તેમના હૃદયના સંબંધીઓ ઉપરનો તેમનો ખરો દુઠીનો ઉમળકો... —ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, ‘સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ’

અહીં ‘અંતરનો’ એ પ્રયોગ વધારે શિષ્ટ ગણાય.

(૫) ગંભીર ગદ્યમાં પ્રાન્તિક પ્રયોગોને (Provincialisms) ને પણ સ્થાન નથી, જો કે વાર્તાનવલાદિ સર્જક સાહિત્યમાં એ સ્થલાદિકની સુરેખ પશ્ચાદ્ભૂમિ આલેખતાં હોવાથી ઉપયોગી છે. નીચે થોડાક પ્રાન્તિક પ્રયોગોના દાખલા આપ્યા છે.

(૪૪) “આપણું ને સામાનું બંનેનું સેન જોયા કરું છું ને તે ઉપર વિચારો ક્યાં કરું છું.”

—નર્મદ, ‘રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે’

આ સૂરતી વાતચીતીયા (colloquial) પ્રયોગો છે; અહીં શિષ્ટ રૂપ ‘કરું છું’ વધારે યોગ્ય ગણાત.

(૪૫) ‘ધત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન એવી છટાથી કીધું છે...એવો અમારો પકડો અભિપ્રાય છે...ગ્રંથકર્તાએ એક બે ઠેકાણે સર્જક ભૂલ ખાધી છે.’ —નવલરામ, ‘કરણધેલો’

૪. જેને અંગ્રેજીમાં local colouring કહે છે.

આ સુરતી શબ્દપ્રયોગો છે.

(૪૬) ‘કંઈ પણ સંપત્તિ હોય તેને લોકોપકારમાં વાવરી વાન્યું’
એ જ તમારું સમજજો.’ —મન:સુખરામ ત્રિપાડી, ‘કાળચક્ર’

‘વાવરી’ એ ચરોતરી પ્રયોગ છે, અને કવચિત્ કાઠિયાવાડમાં પણ એ વપરાય છે. ‘વાપરી’ એ શિષ્ટ રૂપ છે.

સામાન્ય રીતે ગદ્યશૈલીમાં વાતચીતીયા ઢબ, ગ્રામ્યતા કે પ્રાન્તિકતા ન જોઈએ. રા. બ. ક. ઠાકોરનાં લખાણમાં વાતચીતની ઢબ (colloquialisms) સ્થળે સ્થળે જડશે, જો કે એમનો પ્રયોગ બુદ્ધિપૂર્વકનો શૈલીમાં અલિનવતા, સચોટતા અને સામર્થ્ય આવે એ હેતુથી કરેલો હોય છે. ગ્રામ્યતા અને અશ્લીલતા નવલરામના ‘ભટનું ભોપાળું’ એ નાટકમાં કેટલેક સ્થળે નજરે પડશે. એ મોલિયેરનું અનુકરણ છે તેથી તેમજ તે સુધાર્યા પહેલાં જ નવલરામનું અવસાન થવાથી એવી અશ્લીલ ભાષા રહી ગઈ છે. કવિ દલપતરામના ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’માં કેટલેક સ્થળે ભાષામાં ગ્રામ્યતા આવી ગઈ છે. સંસ્કૃત કાવ્યવિવેચનમાં ગ્રામ્યતા અને અશ્લીલતાને મોટા દોષ ગણવામાં આવે છે.

(૬) કેટલાક લેખકોમાં ગૂજરાતી ભાષાફિને અનુકૂળ ન હોય તેવાં અંગ્રેજી રૂઢિનાં અનુકરણો જોવામાં આવે છે. આથી કદંગા-પણા ઉપરાંત સ્પષ્ટ, સુરેખ અર્થવ્યક્તિમાં પણ અડચણ થાય છે.

(૪૭) ‘નવા વિષયને જનમ આપનાર ઉપર નકામા સખ્ત થવું’ એ જેમ એક હાથ ઉપરથી ગેરચાજખી અને અવિવેકી છે...

—નવલરામ, ‘કરણધેલો’

અંગ્રેજી on the one hand નો અનુવાદ; શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં ‘એક તરફથી’ વપરાય છે.

(૪૮) ‘જો એ ભાગ સારો લખાયો તો તે ગ્રંથકર્તાના માથાનું અર્ધું’ જેખમ જીતરી ચૂકયું એમ જાણવું.’ —નવલરામ, સદર

અહીં પણ અંગ્રેજી રૂઢિની છાયા છે.

(૪૯) ‘એમ નથી ઈચ્છતાં કે અમે પોતે એટલો ઉદ્ધોગ કરીએ,

...અને એમ જે મહોટાં જણાતાં હોય તેમને જમ પહોંચીએ.’

—મણિલાલ નલુભાઈ, ‘સ્પર્ધા’

અંગ્રેજ approach them નો અનુવાદ; ‘સમાન થઈએ’ એ ગૂજરાતી પ્રયોગ વધારે સમુચિત છે.

(૫૦) ‘ઉચ્ચ અધિકાર એ કંઈ હંમેશાં યોગ્ય અધિકારની બરાબર નથી.’ —મણિલાલ નલુભાઈ, ‘બાવો બોલ્યા તે સત્ય’

અંગ્રેજ is not the same as નું સીધું અનુકરણ. ‘અધિકારની ઉચ્ચતાની સાથે યોગ્યતા હંમેશાં જોડાયેલી હોય છે જ એમ નથી,’ એ રૂપનું ગૂજરાતી રૂઢિનું વાક્ય વધારે ઠીક લાગે.

(૫૧) ‘સામાને આપણા પૂજ્ય જેવું કે મિત્ર જેવું ગણીએ છીએ.’

—મણિલાલ નલુભાઈ, ‘સ્પર્ધા’

અંગ્રેજ like નું રૂપાંતર; છતાં નબી શકે. ‘સમાન’ કે ‘સમું’ આ સંદર્ભમાં વધારે સારા શબ્દો છે.

(૫૨) ‘એ ગ્રામ્ય અને વગડાઉ વર્ગો પૂરતું લશ્કર પૂરતા સમય લગી જે પૂરું પાડે તે રાજ્ય લાંબો કાળ ટકી શકે.’

—પ. ક. ઠાકોર, ‘ઝમીનદારી અને ઝમીનદાર વર્ગોમાં સાચી ક્રાન્તિ’

અંગ્રેજ forest races નો અનુવાદ; ‘વન્ય’ કે ‘વનનિવાસી’ જેવા પ્રયોગો વધુ પ્રશસ્ત.

(૫૩) ‘ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં હાલના ખેડૂતોની શી સ્થિતિ છે તે જરા જોઈએ.....ખીજે છેડેથી જુઓ.....પાછા આગલા છેડેથી જોઈએ.’

—પ. ક. ઠાકોર, સદર

અંગ્રેજ from the other end, from this end નો તરજૂમો. ‘ખીજ ખાજુથી,’ ‘પહેલાં કહ્યું તેમ,’ ‘પૂર્વના દષ્ટિબિંદુથી’ કે એવા પ્રયોગો વધારે સ્વીકાર્ય ગણવા જોઈએ.

(૫૪) ગામડાનો વતની.....શહેરો અને પ્રાંતોની વિશાળ વ્યવસ્થાઓમાં સામીલ થવાનો દાવો કરે.’

—રમણભાઈ નીલકંઠ, ‘કર્તાવ્યની પદવી’

અંગ્રેજ claim to નું અનુકરણ. ગૂજરાતીમાં ‘હક કરે, કરતો આવે,’ ‘આગ્રહ રાખે’ જેવા પ્રયોગો વધારે રૂઢ છે.

(૫૫) ‘ગુજરાતનાં હુતરકલા કારીગિરીના ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન જેવો ને તેવો અનુત્તર હજી જાઓ છે.’

—નાનાલાલ, ‘શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ’

અંગ્રેજી The question still remains unanswered જેવા વાક્યપ્રયોગનું રૂપાન્તર. આનું બરાબર પ્રતિરૂપ ગૂજરાતીમાં શોધવું મુશ્કેલ છે, પણ ‘પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવાનો હજી બાકી છે’ એવી રચના ગૂજરાતી રૂઢિને જરૂર વધારે અનુકૂળ પડે.

(૫૬) ‘વિદ્યા તે શું? સુધારો તે શું?.....દેશનું ભલું તે શું?...તમારો માણસરૂપે શો હક્ક છે? —નર્મદ, ‘સ્વદેશાભિમાન’

આગળનાં ત્રણ વાક્યોમાં what is learning ધૃં અંગ્રેજી રૂઢિનું અનુસરણ છે; ત્યાં ‘વિદ્યા એટલે શું’ અથવા ‘વિદ્યાનો અર્થ શો’ એવા પ્રકારની રચના જોઈએ. છેલ્લું વાક્ય what are your rights as man? જેવા અંગ્રેજી વાક્યનો કદગો અનુવાદ છે; ત્યાં ‘માણસ તરીકે તમારા શા હક્કો છે?’ જેવી કાંઈ ગૂજરાતી રચના જોઈએ.

(૫૭) ‘ગુજરાતી સાહિત્ય એવા અનુપમ ગ્રંથોથી ઐનસિખ હોય.’

—રણજિતરામ, ‘ચાણક્યનંદિની’

અંગ્રેજી unfortunateનો તરજૂમો. ‘વિહોણું’ કે ‘ના વિના દરિદ્ર’ કે એવા કાંઈ શબ્દોની અહીં અપેક્ષા છે.

(૫૮) ‘એમનો વિચારશીલ અભિપ્રાય મને સુધારવા તૈયાર રહેતો...’

—કનૈયાલાલ મુનશી, ‘રણજિતરામ’

considered opinionનું પ્રતિરૂપ. ‘પરિપક્વ કે ઠરેલ અભિપ્રાય’ ગૂજરાતીમાં વધારે પ્રચલિત છે.

(૫૯) ‘એમની નજર આગળ ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું, પણ એક જીવંત વ્યક્તિ હતી.’

—કનૈયાલાલ મુનશી, સદર

To him Gujarat was a living entity જેવા અંગ્રેજી વાક્યનું રૂપાન્તર. આગળ ચર્ચ્યા પ્રમાણે ‘જીવંત વ્યક્તિ સમું હતું’ એવો ફેરફાર કરીએ તો વાક્ય ગૂજરાતીને વધારે અનુસરતું બને.

(૬૦) ‘એણે કરી હોય તેથીયે ઘણી કવિતાઓ એને નામે ગવાઈ છે.’

—શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, ‘ભીરાંબાઈ: એક દષ્ટિ’

under her name તું રૂપાન્તર. લેખિકાને 'એને નામે ચડી ગઈ છે' એમ કહેવું છે.

(૬૧) 'આમ આ ગીતધ્વનિએ અલૌકિક આનંદ આપવાનું કારણ શું?' —નરસિંહરાવ, 'દૂરથી ગીતધ્વનિ'

What is the reason of the melody giving pleasure? જેવી અંગ્રેજી રૂઢિનું અનુસરણ. 'ગીતધ્વનિએ' એ તૃતીયાન્ત પ્રયોગ અહીં જરાક કઢંગો લાગે છે. 'આનંદ આપે છે' કરતાં 'આનંદ થાય છે' એ પ્રયોગ વધુ રૂઢ છે. 'આમ આ ગીતધ્વનિથી અલૌકિક આનંદ થવાનું કારણ શું?' એવું વાક્ય ગુજરાતી ભાષારૂઢિને વધુ માન્ય ગણાય.

આપણી વિચારસરણી ઉપર અંગ્રેજી વાસ્તવ્યની ધણી અસર થઈ છે અને એક રીતે એમાં કશું અનુચિત પણ નથી. એ અંગ્રેજી વાસ્તવ્યના વિચારાદિકને જ્યારે ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ધણી વાર શબ્દવાક્યાદિકનાં યોગ્ય પ્રતિરૂપો મળતાં નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ સમાન ઉદ્દગમવાળી નહીં તેવી ભાષાઓનાં રૂઢિસ્વરૂપો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આવે પ્રસંગે શબ્દશઃ તરજૂમો^૫ ન કરતાં આવશ્યક

૫. નીચેનાં વાક્યોમાં અંગ્રેજી રૂઢિનો લગભગ શબ્દશઃ તરજૂમો હોવાથી ભાષા કઢંગી બની છે.

એવું ન કરવું કે જેને લીધે પસ્તાવું પડે. (જથી)

ટાણું વિખરાઈ જતાં સુધી થાભો. (જય ત્યાં સુધી)

એનો શું ભાવ છે? (અંગ્રેજી અવિકારી what નો અનુવાદ;

'શો' જોઈએ.)

શું વાત કરી છે? ('શી' જોઈએ)

એની સામું જોતો હતો. (towards અવિકારી નામયોગીનો

અનુવાદ; 'સામે' જોઈએ.)

મને ત્યાં આવવું છે. ('મારે' જોઈએ)

જીવંત ઉત્સાહ, શૌર્ય અને સ્વદેશપ્રેમ રૂપ એ વીર યુદ્ધમાં મરાયો.

(મૂર્તિમંત)

નગ્ન સત્ય (ઉઘાડું; તદ્દન)

શિક્ષકે તેને કહ્યું કે તેણે બરાબર પાઠ લખવા. (તમારે બરાબર

પાઠ લખવા એમ જોઈએ. પરોક્ષ રચના ગૂજરાતીમાં નથી.)

હોય તો શબ્દરૂપમાં સહેજ છૂટ લઇને પણ મૂળનો અર્થ બરાબર વ્યક્ત કરે તેવી રૂઢિ સ્વભાષામાંથી શોધીને મૂકવી જોઇએ. મૂળ આદર્શ પાસે ન હોય છતાં સીધી સ્વભાષામાં થયેલી સ્વતંત્ર રચનાની માફક જે સુવાચ્ય અને પ્રાસાદિક હોય તે જ સાચો, સફળ અનુવાદ ગણાય.

(૭) અહીં સુધી આપણે ભાષાશુદ્ધિનાં બાહ્ય અને આંતર તત્ત્વો તપાસ્યાં. હવે શૈલીગુણોનું સામાન્ય રૂપનું વિવેચન કરીએ.

શૈલીનો સહુથી મહત્વનો ગુણ પ્રસાદ કે સરળતા છે. વાંચતાં વાર જ જેમાંથી અર્થબોધ થાય તેવા પ્રસન્નનિર્મલ લખાણમાં પ્રસાદ ગુણ રહેલો છે એમ કહેવાય છે. અરૂઢ અર્થમાં યોજેલા શબ્દો, ક્લિષ્ટ કઢંગી વાક્યરચના વગેરે પ્રસાદને નષ્ટ કરે છે. ગાંધીજીની અને એમના અનુયાયી લેખકોમાંથી ઘણાખરાની ભાષામાં પ્રસાદ ગુણ રહેલો છે. ગાંધીજી ગંભીર ચિંતનપૂર્ણ ચર્ચામાં કેટલી પ્રસન્ન ભાષા વાપરે છે તેનો નીચેના ઉદાહરણથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

(૬૨) ‘હિંદુ વિધવાને ધડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પુરુષવર્ગને પોતાનાં દુઃખની કથા કરતો હું સાંભળું છું ત્યારે વિધવા બહેનોની પ્રતિમા મારી પાસે ખડી થાય છે. પોતાનું દુઃખ રોનાર પુરુષને જોઈ હું હસું છું. હિંદુધર્મ સંયમને જાંચામાં જાંચી કાઢીએ લઈ ગયો છે અને વૈધવ્ય તેની પરિસીમા છે.’

— ‘ત્યાગમૂર્તિ’ અને બીજા લેખો.

વિષયવર્તિત્વ એ શૈલીનો બીજો પ્રધાન ગુણ છે. પ્રસાદના વ્યાપક ગુણના પોત ઉપર વિષયાનુસાર પ્રૌઢગંભીર, ઓજસ્વી કે હળવી શૈલીની વેલબુટ્ટી શોભી જાડે. ગંભીર ચિંતનાત્મક લેખોમાં પ્રૌઢગંભીર, અર્થઘન શૈલી જોઈએ, જેનું નિદર્શન સરસ્વતીચંદ્રના ચિંતનાત્મક ખંડોમાં, સદ્ગત નરસિંહરાવના કલાન્વેષણના લેખોમાં, અને આચાર્ય આનંદશંકરના ધર્મચિંતનમાં મળે છે. આવેશભર્યાં લખાણોમાં વકતવ્ય ઓજસ્વતી, વેગવતી શૈલી વિના નિસ્તેજ, નીરસ લાગે. નમૈદમાં, શ્રી૦ મુનશીમાં, સૌરાષ્ટ્રમંડળના શ્રી૦ મેઘાણી જેવા લેખકોમાં, ધૂમકેતુમાં ઓજસ્ તત્વ સ્થળેસ્થળે નજરે પડશે. હળવી શૈલી

હાસ્યરસના બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો માટે આવશ્યક છે. શ્રી૦જયોતીન્દ્ર દવેની સંસ્કારી અગંભીર શૈલી, શ્રી૦ ધનસુખલાલની ગાંભીર્યાભાસી વિનોદી શૈલી, સ્વૈરવિહારીની લાક્ષણિક કટાક્ષશૈલી અને કાકાસાહેબની નૈસર્ગિક વિનોદની ફૂલગૂંથણીવાળી ઋજુમધુર પ્રસન્ન શૈલી એ સર્વ હાસ્યરસની હળવી શૈલીનાં સ્વરૂપાંતરો છે. આ સર્વનાં ઉદાહરણો અહીં નોંધવાં શક્ય નથી, એટલે વિષયવર્તી ગંભીર શૈલીના બેત્રણ નમૂના જોઈએ.

(૬૩) ‘પૂર્વમાં આંખાનાં વન, અતિવિસ્તારી અસંખ્ય વડની ધટાઓ, શેરડીનાં ખેતર ઇત્યાદિથી આ ન્હાના ગામડાની દષ્ટિસીમા રોકાઈ ગઈ હતી. જ્યાં ને લીલાંસૂકાં તાડનાં વન દક્ષિણ દિશામાં સુંદરતાની ધળઓ પેઠે ફરકતાં હતાં અને તેમનાં લાંબાં તથા ફાટયાં ત્રુટયાં પાંદડાં પટાવાળા ધ્વજપટથી જુદી જાતનાં ન હતાં. બદ્રા નદીની સુબદ્રા નામની શાખા પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં આવી વાંકીચૂંકી ગતિથી ચાલતી સર્વ વનોમાંનાં પાંદડાં તથા ફળપુષ્પોને પોતાની છાતી ઉપર વહેતી મંદ પણુ સ્થિર ઝીણો સુસ્વર કરતી તાડના મૂળ આગળ આવી સમુદ્રમાં ભળતી હતી.’ —ગોવર્ધનરામ, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા૦ ૨

વર્ણનાત્મક ગંભીર શૈલીનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે.

(૬૪) ‘હેવા અનેકમાર્ગીં સેવા કરનારા ગુજરીમાતાના ભક્તને વાચક બન્ધુ ! હવે વિસરીશ નહિં. સરસ્વતીના મંદિરમાં જ્ઞાનની દીપિકા જીવનપર્યંત ભક્તિપુરઃસર ધરી અંતે પરમધામમાં પ્રયાણ કરતે એ દીપિકા ખીજ પૂજકોને ઉપાડી લેવા માટે દીધી. ખીજ પૂજકો એ ઉપાડી લેનારા મળ્યા અને મળશે; પરંતુ હેણે કરેલી સેવા અદ્વિતીય જ રહેશે.’ —નરસિંહરાવ, મનોમુકુર ભા૦ ૧, ‘નવલરામ’

અહીં નિવાપાંજલિને યોગ્ય લાગણી અને અલંકારચારુ કવિત્વનો સુભગ યોગ થયો છે.

(૬૫) ‘ઘેરાયેલા આકાશમાં જ્યારે ભીષણગંભીર મેઘગર્જના થાય છે, ત્યારે મોરને કળા કરી નાચવાનું અને પોતાના જોડા ટહુકાથી વાર્ષિકી સૃષ્ટિને એકસામટું આમંત્રણ અને અભિનંદન કરવાનું મન

થાય છે. રાષ્ટ્રના જીવનમાં જ્યારે કોઈક ધીરોદાત્ત બનાવ બની આવે છે, ત્યારે વિપુલકલ્પનાશીલ કવિઓને જીવનસાગરમાં ફરી અવગાહન કરી તત્વચિંતનનાં મોતી કાઢવાનું શરૂ થકે છે.’

—કાકા કાલેલકર, ‘વિશ્વશાંતિ’ના આમુખમાંથી.

અહીં રંગપ્રધાન વિવેચનને અનુરૂપ મનોરમ શૈલી છે.

પ્રાસાદિક અને વિષયવર્તી શૈલીમાં કિલ્લટતાનો ત્યાગ અત્યંત આવશ્યક છે. લખાણમાં કિલ્લટતા કે દુર્બોધતા લિન્ન લિન્ન કારણોથી આવે છે. કેટલાંક લખાણોમાં સાકાંક્ષ પદોની પછી આકાંક્ષાપૂરક શબ્દો ન આવવાથી, અર્થમાં શબ્દો યોજવાથી, ગંચવણુભરેલા અલંકારોથી, વાક્યરચનાનો વચ્ચેથી પરિવર્ત થવાથી, સંકલના શિથિલ હોવાથી, વાક્યમાં પદો દૂરાન્વિત હોવાથી, મિશ્ર વાક્યોમાં પ્રમાણુ બહાર વિશેષણોના ભારમાં વક્તવ્ય દબાઈ જવાથી—એ વગેરે ધણું કારણોથી વક્તવ્ય કિલ્લટ કે દુર્બોધ બને છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું ગદ્ય બલિષ્ઠ અને સુગ્રથિત હોવા છતાં એમાં કેટલેક સ્થળે કિલ્લટતા નજરે પડશે. જેમકે,

(૬૬) ‘જે સિદ્ધાન્તોનો ધક્કેલેલા એઓ બોધ પ્રચાર-પાલન-પલાવનમાં ઉમંગભર કર્તવ્યપરાયણ રહેતા તે વ્યવહારુ રાજવિદ્યા, સંસારવિદ્યા અને જીવનવિદ્યાની સુરુપટ વિધિનિષેધયુક્ત, લાલાલાભરૂપ દીસી આવે એવાં ફલોનાં ઝુમખાંથી અલંકૃત અને સદાસર્વદા આચરવાયોગ્ય આસાઓ જ હતી.’ —બ. ક. ઠાકોર, ‘અંબાલાલભાઈ’

અહીં અતિસંક્ષેપની સિદ્ધિ માટે આણેલું વિશેષણપ્રાચુર્ય અને અરુપટ અદઢ અન્વય બંને દોષોથી વક્તવ્યમાં દુર્બોધતા આવી છે.

જેમ અતિસંક્ષેપ દોષ છે તેમ ખોટા વાક્યપ્રસ્તાર પણ દોષ ગણાય. વક્તવ્યમાં લાભ્ય અને શબ્દોનું અનાવર્તન એ શૈલીકારની સ્પૃહણીય સિદ્ધિ ગણાય.

નીચેના સદ્. ચંદ્રશંકર પંજાના એક નાના લેખમાં એના એ જ શબ્દો ફરી ફરી કેવી રીતે પુનરાવર્તન પામે છે તે જુઓ. આટલું બધું એક જ પ્રકારની શબ્દાવલીનું આવર્તન વક્તવ્યને એકધારું

(monotonous) અને નીરસ કરી નાંખે.

(૬૭) ‘તેઓ એક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારતા ...સ્વીકૃત નિયમોનો અપૂર્વ પ્રયોગ એવી રીતે કરવો કે જે બવહારિક ઉપયોગિતાવાળો હોય એમાં એમની પ્રતિભા જણાઈ આવતી. રાણીનું પૂતળું સાફ કરનાર તરીકે જે ખ્યાતિ પ્રો. ગજ્જર મેળવી શક્યા હતા તે એ પ્રતિભાથી જ...ઉપયોગી દવાઓના શોધનાર તરીકે એઓ જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તે એ પ્રતિભાના પરિણામે જ...અને કેટલાંયે મનુષ્યો મૃત્યુના મુખમાંથી બચ્યાં હશે તેહનું માન તે લોકકલ્યાણમાં યોગ્યેલી પ્રતિભાને જ ઘટે છે... વિજ્ઞાનના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીમાં યોગ્ય સ્થાન આપવા તેમણે જેવા તેવા પ્રયાસો કર્યા નથી...રસાયનશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં વિશેષતઃ પ્રો. ગજ્જરની સેવાઓ જેવી તેવી નથી... પ્રેરણાશક્તિ એ શિક્ષકનો જેવો તેવો ગુણ નથી અને એ ગુણમાં પ્રો. ગજ્જરની બરાબરી કરી શકે એવા અધ્યાપકો વિરલ હશે. તે સર્વે સંસ્થાઓ તેહમને જેવી તેહવી આભારી નથી...વનિતાવિશ્રામને પણ તેહમના તરફથી જેવું તેવું ઉત્તેજન મળતું ન હતું.’

—અન્દ્રશંકર પંડ્યા, ‘પ્રો. ‘ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણરાય ગજ્જર’

નાદમાધુર્ય એ સૌંદર્યનું આવશ્યક તત્ત્વ છે, અને એ કર્ણ-કટુ ન હોય તેવા મધુર ધ્વનિવાળા (ટ-વર્ગ અને એના સંયુક્તાક્ષરો, અઘોષ વ્યંજનો છં જેમાં ન હોય તેવા) શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે. ‘નર્મકવિતા’ અને રનેહમુદ્રા’ના કેટલાક ભાગનું સૌંદર્ય કર્ણ-કટુ પદોથી કથળે છે. એશક, જરૂરી જ હોય ત્યાં સ્પષ્ટ સંકેતવાળો કોઈપણ શબ્દ પ્રયોજી શકાય, પણ ગદ્યકારની દૃષ્ટિમાંથી નાદમાધુર્યનું તત્ત્વ ખસી ન જવું જોઈએ.

સારા લખાણમાં આદિથી અન્ત સુધી એકધારી વિષયને અનુસરતી શૈલી હોવી જોઈએ. એક જ પ્રસ્તુત વિષયને નિરૂપતાં ભાષા કોઈવાર પ્રૌઢગંભીર અને કોઈવાર નિસ્તેજ, હળવી બની જાય એ શૈલીનું દૂષણ ગણાય. સામાન્ય લેખકોનાં વાર્તાનવલાદિકમાં ધણીવાર

આરંભ ચમકદાર હોય છે, પણ એનું છેક સુધી નિર્વાહણ થતું નથી, એ વાંચનારને ખૂંચે છે.

ભાષાશુદ્ધિની કમબક્ષિતા એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ નજીવો લાગે છતાં અતિ આવશ્યક એવો ગુણ છે. થોડા વિરામચિહ્નો વાક્યોની વિચાર-યોજના સ્પુટ કરે છે. એક જ કંડિકામાં ગૂંથાયેલાં વાક્યોમાં એક જ મધ્યવર્તી વિચારનો વિકાસ સિદ્ધ કર્યો હોવો જોઈએ. કંડિકાનું આરંભનું વાક્ય મુખ્ય વિચારનો પ્રસ્તાવ કરે અને છેલ્લું વાક્ય વક્તવ્યને સમેટી લે. આમ સમુચિત વિરામચિહ્નો વડે વાક્યોનું કંડિકાઓમાં વિભાજન એ સારી શૈલીમાં અતિ આવશ્યક તત્ત્વ છે.

ભાષાશુદ્ધિનાં વિવિધ અંગો આપણે આમ જોઈ ગયા. એમાંથી જોડણી અને વિરામચિહ્નોની સવિશેષ ચર્ચા આવશ્યક હોવાથી પછીનાં પ્રકરણોમાં વિસ્તારથી કરી છે.

પ્રકરણ બીજું વિરામચિહ્ન

વિરામચિહ્નોની આવશ્યકતા—બોલતી વખતે આપણે એક-સામટાં બધાં પદો કે વાક્યો બોલી નાખતા નથી, પરંતુ વિચારના ખડો પૂરા થતા હોય ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે અટકીને બોલીએ છીએ. આવી જ રીતે લખાણમાં આપણું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરવાને આપણે વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. વિરામચિહ્નોનો યોગ્ય ઉપયોગ ભાષાશુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે. વિરામચિહ્નો ખોટી રીતે વપરાય તો અર્થનો અનર્થ થઇ જવાનો સંભવ રહે છે. જેમકે, ‘અસત્ય બોલવું નહીં’, બોલે તેને શિક્ષા થશે.’ અહીં અદ્વવિરામ ‘બોલવું’ પછી આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય.

વિરામચિહ્નોની પદ્ધતિ અંગ્રેજી ઉપરથી આવી છે. સંસ્કૃતમાં માત્ર પૂર્ણવિરામ દર્શાવવાને જામી રેખા મુકાતી; બીજાં વિરામચિહ્નો હતાં નહીં. આથી ‘કાદંબરી’ કે સુબન્ધુની ‘વાસવદત્તા’ જેવા ગ્રંથો અત્યંત કઠિન લાગે છે. એ ગ્રંથોમાં એક વાર અર્થાનુસાર અદ્વવિરામ મૂકી દઇએ તો તેમની કઠિનતા ઘણું અંશે ઓછી થઇ જાય છે. આથી વિરામચિહ્નોનો બરાબર ઉપયોગ કરતાં શીખવું જરૂરી છે.

વિરામચિહ્નો—વિરામચિહ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પૂર્ણવિરામ .	૭. વિગ્રહરેખા —
૨. અદ્વવિરામ ,	૮. મહારેખા —
૩. અર્ધવિરામ ;	૯. અવતરણચિહ્ન “ ” કે ‘ ’
૪. ગુરુકે મહાવિરામ :	૧૦. કૌસ () કે { }
૫. પ્રશ્નાર્થચિહ્ન ?	૧૧. લોપકચિહ્ન ’
૬. હિદ્ગારચિહ્ન !	

પૂર્ણવિરામ—(૧) વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ મૂકવામાં આવે છે, કારણકે ત્યાં પૂરેપૂરો વિરામ લેવાનો હોય છે. જેમકે,
ખૂબ વિચાર કરીને નિરૂપાયે મેં આ પગલું લીધું છે.
(૨) સંક્ષિપ્ત વચનો પછી પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. જેમકે,

૨૧. ૨૧. — રાજમાન રાજશ્રી; સદ્, — સદ્ગત.

(૩) નિયત્રો દર્શાવનાર અંકસંખ્યા કે વર્ણો પછી પણ પૂર્ણવિરામ આવે છે. જેમકે,

૧. સંયુક્ત વાક્ય, ૨. મિશ્ર વાક્ય, ઇત્.

અદ્વપવિરામ—અદ્વપવિરામ વાક્યના વિચારખંડો પૂરા થતા હોય ત્યાં મુકાય છે. એ અદ્વ જ વિરામ લેવાનો છે એમ દર્શાવે છે. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે અદ્વપવિરામ મૂકવામાં આવે છે:—

- (૧) સંયુક્ત વાક્યનાં સહગામી વાક્યો પછી,
- (૨) મિશ્ર વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય લાંબું હોય અને મુખ્ય વાક્યની પહેલાં આવ્યું હોય તો તેની પછી, અને એક કરતાં વધારે ગૌણ વાક્ય હોય તો તે દરેકની પછી,
- (૩) ધણું નામો, વિશેષણો, અવ્યયો કે ક્રિયાપદો સાથે આવ્યાં હોય તો છેલ્લા સિવાય બીજા દરેકની પછી,
- (૪) સમાનાધિકરણ નામની પહેલાં,
- (૫) ધણા શબ્દોની પછી ‘ વગેરે ’ ‘ ઇત્યાદિ ’ જેવાં સમુચ્ચયદર્શક પદો આવ્યાં હોય તો તે દરેક શબ્દ કે શબ્દસમૂહ પછી,
- (૬) ધણું પદો કે વાક્યો પછી સમાનાધિકરણ ‘ એ ’ ‘ આ ’ ‘ તે ’ ‘ એમ ’ વગેરે શબ્દો આવ્યા હોય તો તે દરેક પદ-સમૂહ કે વાક્ય પછી,
- (૭) ‘ ખરેખર ’ ‘ સંક્ષેપમાં ’ ‘ ટૂંકામાં ’ ‘ જેમકે ’ વગેરે જેવા શબ્દો પછી,
- (૮) સંબોધનાર્થે વપરાયેલા પદ પછી,
- (૯) આગ્રાર્થ ક્રિયાપદની પછી તરત કર્મરૂપે વાક્ય આવ્યું હોય તો તે આગ્રાર્થ ક્રિયાપદની પછી—

આવાં સ્થળોએ અદ્વપવિરામ મૂકવામાં આવે છે. દાખલા—

“ આમ સાબરમતી એ માત્ર સંગમશોભના નદી જ નથી, કેવળ કવિ-હૃદયની એ કોમળ સહચરી જ નથી; એ તો છે ઉત્તર ગૂજરાતની ભેંસોની પાલિકા અને પનિહારીઓનું પિયર. જેની કાન્તિમય કાચા ભેઈને પગમાં જ

પડી જવાય, જેની લાવનાથી અંબધ જઇને પ્રણિપાત જ કરી રહેવાય, એવી એ જનરમાન જોગમાયા નથી. એ તો, જેના ખોળામાં ખાંતે ખાંતે ખૂંદી શકાય, જેના ખલા પર ચડીને ખેલ કરી શકાય, જેના કાનમાં ફાવે તે કહી શકાય, અને જેના વાતસલ્યને વરતી શકાય એવી બહાલસોથી માતા છે.”

(રામપ્રસાદ શુક્લ—“ સંગમશૌભના સાખરમતી ”)

✓ નોંધ—અલ્પવિરામનો ઉપયોગ અને તેટલો થોડો કરવો જોઇએ. જ્યાં અલ્પવિરામના ઉપયોગ વિના વાક્યરચના કિલબ્દ કે ગૂંચવાયેલી બની જવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ અલ્પવિરામ વાપરવાં ઘટે. નહીં તો વાંચનારને વાંચતાં વાંચતાં સ્થળે સ્થળે અટકવું પડવાથી ભાષાશૈલી બળે ઠોકરાતી હોય તેમ લાગશે અને અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી પડશે.

અર્ધવિરામ—સંયુક્ત વાક્યમાં બે કરતાં વધારે અંગભૂત (સહગામી) વાક્યો હોય અથવા સંયુક્ત વાક્યનાં બે સહગામી વાક્યો વચ્ચે ઉભયાન્વયી અવ્યય અધ્યાહાર રહેલું હોય ત્યારે અર્ધવિરામ મુકાય છે. સંયુક્ત વાક્યનાં અંગભૂત બે વાક્યો ઘણાં લાંબાં હોય ત્યારે પણ તેમની વચ્ચે અર્ધવિરામ મુકાય છે. અર્ધવિરામ અલ્પથી વધારે અને પૂર્ણથી ઓછો વિરામ લેવાનું સૂચવે છે. જેમકે,

“ એક વાર નૈસર્ગિક ગુફાઓનું સાધન મળ્યું એટલે એવી જ કૃત્રિમ ગુફાઓ તૈયાર કરવા મથવું એ માણસના સ્વભાવમાં જ રહેલું છે; અને માણસ એક વાર ફાવ્યો એટલે એ વસ્તુને વિરાળ, વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત બનાવતાં એને વાર લાગતી નથી.” (જીવનનો આનંદ-પૃ. ૨૦૨)

નોંધ—સંયુક્ત વાક્યનાં સહગામી વાક્યો બહુ લાંબાં ન હોય તો કેટલાક અર્ધવિરામને બદલે અલ્પવિરામ પણ મૂકે છે.

ગુરુવિરામ—વાક્યના એક ભાગમાં એક વિચાર સંપૂર્ણ થતો હોય અને બાકીના ભાગમાં એનાં કારણ, પરિણામ, વિરોધ, ગણતરી કે ઉદાહરણ રૂપે બીજો વિચાર આવ્યો હોય ત્યારે તે બંને વિચારો વચ્ચે ગુરુવિરામ કે મહાવિરામ મુકાય છે. એ અર્ધવિરામથી વધુ અને પૂર્ણવિરામથી કંઈક ઓછો વિરામ બતાવે છે. બે વાક્યો સંપૂર્ણ હોય છતાં એક બીજા સાથે નિકટનો સંબંધ રાખતાં હોય તેમને જોડવાને ગુરુવિરામ મૂકવું ઠીક પડે છે. દાખલા—

અભ્યાસ એ રીતે કરી શકાય : જા્ય કે લાલચથી, અને જ્ઞાન ઉપરના સાચા પ્રેમથી.

ક્રિયાપદ : કાળ અને અર્થ (પ્રકરણો ને કંડિકાઓના શીર્ષક તરીકે)
પ્રશ્નાર્થચિહ્ન—(૧) સંપૂર્ણ વિચાર પ્રશ્નરૂપનો હોય તો વાક્યને અંતે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવે છે.

(૨) મિશ્ર વાક્યમાં પ્રશ્નાર્થવાળું વાક્ય મુખ્ય હોય તો પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવે છે ; પ્રશ્નાર્થવાળું વાક્ય ગૌણ હોય ને વાક્યને અંતે આવ્યું હોય તોપણ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાય છે ; પરંતુ પ્રશ્નાર્થવાળું ગૌણ વાક્ય વાક્યની શરૂઆતમાં આવ્યું હોય તો પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવતું નથી. જેમકે,

“સ્વાતિ કહે છે કે આ કિરીટ પરનો કોહિનૂર જોયો ?”

(જી. આ. પૃ. ૧૨૬)

આ કિરીટ પરનો કોહિનૂર જોયો એમ સ્વાતિ પૂછે છે.

ઉદ્ગારચિહ્ન—લાગણી કે આશ્ચર્ય દર્શાવનાર પદ પછી અને કોઇ વાર સંબોધન પછી ઉદ્ગારચિહ્ન મુકાય છે. જેમકે,

અહો ! કેવું રમણીય આ સરોવર છે ! બધે કેવી શાંતિ અને શીતલતા છે !

હે ઈશ્વર ! આ વિપત્તિમાંથી બચાવ.

વિગ્રહરેખા—(૧) સમાસમાં આવેલા શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં-છૂટા પાડતાં વિગ્રહરેખા મુકાય છે. જેમકે, મહા-આહુ, કમલ-વદન, ઇં

(૨) લખાણમાં લીટી પૂરી થતાં કોઇ શબ્દ અધૂરો રહે તે દર્શાવવાને વિગ્રહરેખા મુકાય છે. આ પ્રમાણે લીટી પૂરી થતાં શબ્દો તોડવા પડે તો પદ અને પ્રત્યય, સમાસમાં આવેલાં પદો, કે શબ્દના એક સાથે ઉચ્ચારાતા ભાગ, એમને જ છૂટા પાડી શકાય. આવે પ્રસંગે બનતાં સુધી શબ્દ તોડવા કરતાં બીજી લીટીમાં લખવો એ વધારે યુક્ત છે.

મહારેખા—(૧) અમુક પદાર્થો ગણાવ્યા પછી ઉપસંહાર રૂપે મહારેખા મુકાય છે. જેમકે,

આકાશ, તારા, નદી, સાગર—આ સર્વ પ્રકૃતિનાં અંગો ઉપર એમણે કાબો રચ્યાં છે.

(૨) પૂર્વના પદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે મહારેખા મૂકીને પછીનાં પદોમાં તેનો વિસ્તારથી અર્થ સમજાવવામાં આવે છે. જેમકે,

અભ્યાસ—ખાંતથી અને પ્રેમથી કરેલા અભ્યાસ વિના સંપૂર્ણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી.

(૩) કોઇ વખતે વાક્ય એકદમ અટકી જાય ત્યારે પણ મહારેખા મુકાય છે.

અવતરણચિહ્ન—કોઇનાં બોલેલાં વચનો તે જ સ્વરૂપે ઉતારવામાં આવે ત્યારે તેમને અવતરણચિહ્નોમાં મૂકવામાં આવે છે. ગૂજરાતીમાં ઘણી વાર ઉતારેલાં વચનો પહેલાં અલ્પવિરામ મૂકવાથી પણ અવતરણચિહ્નનું કામ સરે છે. જેમકે,

તેણે કહ્યું, “ સાંજે ફરવા આવશો ?”

તેણે કહ્યું, સાંજે ફરવા આવશો ?

કૌંસ—વાક્યની અંદર આવતા શબ્દ કે શબ્દસમૂહનો અર્થ બતાવવાને કૌંસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે,

મનુષ્યનું ભૌતિક (સ્થૂલ) શરીર નાશવંત છે, પણ યશઃશરીર (કીર્તિરૂપી દેહ) અમર છે.

લોપકચિહ્ન—હકારનો આ લોપ સૂચવવા માટે આ ચિહ્ન મુકાય છે. જેમકે, કે’વું (કહેવું), વે’મ (વહેમ), ઇ. આ ચિહ્નો ઘણુંખરું કવિતામાં જ વપરાય છે.

— — —

પ્રકરણ ત્રીજું જોડણી

પ્રાસ્તાવિક—જોડણી સામાન્ય રીતે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને અનુસરે છે. વ્યુત્પત્તિ એ ભાષા અને વ્યાકરણનો એક મહત્વનો વિષય છે. એથી જોડણી સંબંધે થોડું વિવેચન કરવું આવશ્યક છે.

જોડણીનું જ્ઞાન ભાષાશુદ્ધિ માટે અતીવ આવશ્યક છે. વિદ્યાર્થીઓ માતૃભાષામાં વિચારદોષ કે વ્યાકરણદોષ પ્રમાણમાં ઓછા કરે છે. પરંતુ એમની જોડણીની ભૂલોનો તો સુમાર રહેતો નથી. જોડણીના નિયમો જોઈ એ તેવા સુપ્રાપ્ત નથી તેથી પણ આવી ભૂલો વિશેષ થાય છે.

ગુજરાતી જોડણી સંબંધે ટકસ્ટ-યુક રિવિઝન કમિટીએ નક્કી કરેલા નિયમો પહેલાંનાં લખાણમાં મોટા ભાગે અનુસરવામાં આવતા. પછી સદ્. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ જોડણીને ઉચ્ચારાનુસારી* તેમજ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી કરવાને જોડાદx ઉઠાવી. એમના પ્રયત્નોથી જોડણીને વ્યવસ્થિત કરવાને વિદ્વાનોનું લક્ષ ખેંચાયું અને પરિણામે વિદ્યાપીઠનો પ્રમાણભૂત ‘જોડણીકોશ’ બહાર પડ્યો. જોડણીકોશમાં ટકસ્ટયુક-કમિટીના નિર્દોષ નિયમોનો સ્વીકાર થયો છે; જોડણીને કેટલેક અંશે ઉચ્ચારાનુસારી બનાવવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે; અને કેટલીક વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી નહીં હોવા છતાં લાંબા સમયથી રૂઢ બની ગયેલી જોડણી પણ સ્વીકારાઈ છે.

આજે વિદ્યાપીઠની અસર તો આવેલા લેખકો, સારાં અગ્રગણ્ય માસિકો તેમજ શિષ્ટ લેખકોનો મોટો ભાગ વિદ્યાપીઠની જોડણીને અનુસરે છે. બેશક, આ લેખકોમાંથી કેટલાક વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આવેલો શબ્દમાંનો હકાર દર્શાવે છે, જે કે વિદ્યાપીઠને એ માન્ય નથી. બીજી ઘણી વિગતોમાં શિષ્ટ લેખકો વિદ્યાપીઠને જ અનુસરે છે.

જોડણી ભાષાશુદ્ધિનું અતિ મહત્વનું અંગ છે. શબ્દની જોડણીમાં જરા સરખી ભૂલ થાય કે અર્થ કેવો ફરી જાય છે તેનો નીચેનાં ઉદાહરણોથી ખ્યાલ આવશે. દા.ત. ‘શંકર’ ને બદલે ‘સંકર’ (મિશ્રણ),

* ઉચ્ચારને અનુસરતી.

x સમર્થ પ્રયત્ન (Crusade)

‘દીન’ (ગરીબ) ને બદલે ‘દિન’ (દિવસ), ‘ચિંતા’ ને બદલે ‘ચિતા’ લખી નાખવામાં આવે તો અર્થ કેવો વિપરીત બની જાય છે! નીચે જોડણીના નીચમો વિદ્યાપીઠના જોડણીકાશના નિયમોમાંથી તારવણી કરીને આપ્યા છે. તેમનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી અને શિષ્ટ માસિકો તથા પુસ્તકોની જોડણી પર લક્ષ આપવાથી જોડણીની ભૂલો ઓછી થઈ જશે.

તત્સમ શબ્દોની જોડણીની કેટલાક નિયમો

(૧) સ્ત્રીલિંગી શબ્દોની અન્ત્ય ‘ઈ’ મતિ, ગતિ જેવાં ભાવવાચક નામોના થોડાક અપવાદ સિવાય ધણુંખરું દીર્ઘ હોય છે. જેમકે, નદી, લક્ષ્મી, નારી, ઇં.

(૨) સંસ્કૃત શબ્દોમાં નામને અન્તે દીર્ઘ ‘ઊ’ જવલ્લે જ આવે છે. સંસ્કૃત ‘ઉ’કારાંત નામોમાં અન્ત્ય ‘ઉ’ ધણુંખરું હ્રસ્વ હોય છે. જેમકે, મધુ, વિષ્ણુ, લઘુ,* ઇં.

(૩) કેટલાંક પુલ્લિંગ નામોને અંતે ‘ઇન્’ હોય છે; તેમનું પ્રથમા એ.વ.નું રૂપ દીર્ઘ ઇ-કારાંત હોય છે. જેમકે પ્રાણિન્-પ્રાણી, હલિન્-હલી. ગુજરાતીમાં પ્રથમાવાળાં રૂપો જ વપરાય છે; તેમની અન્ત્ય ઇ દીર્ઘ હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. જેમકે, પ્રાણી, ચૂલી, મનસ્વી, શ્રેયાર્થી, વિદ્યાર્થી, ઇં.

(૪) ‘તિ’ પ્રત્યયાન્ત ભાવવાચક નામોની અન્ત્ય ‘ઈ’ હ્રસ્વ છે. કેટલાક અશુદ્ધ રીતે અન્ત્ય ‘ઈ’ દીર્ઘ લખે છે.

અશુદ્ધ જોડણી

સ્થિતી

કિર્તી

નિતી

મૂર્તી

શુદ્ધ જોડણી

સ્થિતિ

કીર્તિ

નીતિ

મૂર્તિ

(૫) સંસ્કૃતમાં વિશેષણને અ, ય, ત્વ, તા, વગેરે પ્રત્યયો લાગીને નામ બને છે. આમાંથી અ અને ય પ્રત્યયો લાગતાં પહેલાં

* વિશેષણના નિયમો નામના પ્રમાણે જ હોય છે.

પદના આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. ત્વ અને તા લાગતાં આદ્યસ્વર યથાવત્ રહે છે. ગૂજરાતીમાં આ પ્રત્યયોના જેવો 'પણું' પ્રત્યય છે. આ શબ્દોમાં આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિમાં તેમજ પ્રત્યયો લગાડવામાં ધણા ભૂલ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપ

માધુર્યતા

સૌન્દર્યપણું

ગુરુત્વપણું

માર્દવતા

કૌમારતા

સ્વાસ્થ્યતા

શુદ્ધ રૂપ

માધુર્ય કે મધુરતા

સૌન્દર્ય કે સુન્દરતા

ગુરુત્વ કે ગુરુપણું

માર્દવ કે મૃદુતા

કૌમાર

સ્વાસ્થ્ય કે સ્વસ્થતા

(૬) સંસ્કૃત નામોને તદ્વિત પ્રત્યય 'ઇક' લાગીને વિશેષણ અને છે ત્યારે આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. આ 'ઇક' પ્રત્યયની 'ઇ' હ્રસ્વ હોય છે. 'ઇક' પ્રત્યયાન્ત શબ્દોના આદ્યસ્વરમાં ધણા ભૂલ કરે છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ

પ્રમાણિક

અધ્યાત્મિક

સ્વભાવિક

મંગલિક

શુદ્ધ રૂપ

પ્રામાણિક

આધ્યાત્મિક

સ્વાભાવિક

માંગલિક

(૭) મત્-મન્ત પ્રત્યયને બદલે વત્-વન્ત પ્રત્યય શબ્દને અંતે કે ઉપાન્ત્યે અ-વર્ણ કે મ્ હોય તો જ થાય છે. આમાં ધણા ગૂંચવણ કરીને ભૂલ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપ

સંપત્તિવાન્

બુદ્ધિવાન્

શક્તિવાન્

શુદ્ધ રૂપ

સંપત્તિમાન્

બુદ્ધિમાન્

શક્તિમાન્

નોંધ—આ વ્યંજનાંતરૂપો ગૂજરાતીમાં વપરાય ત્યારે વ્યંજનમાં અ' ઉમેરાય છે. જેમકે, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય.

(૮) ઉપરના ‘મત્’ પ્રત્યયનું ‘માન’ રૂપ અને વર્તમાનકૃદંતનો ‘માન’ પ્રત્યય એ બંને લિન છે. તેમની વચ્ચે કેટલાક ગૂંચવાડો કરી નાખે છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
શોભાયમાન્	શોભાયમાન
જાજવલ્યમાન્	જાજવલ્યમાન
વિદ્યમાન્	વિદ્યમાન

(૯) નીચેના શબ્દોમાં ‘ઇન’ પ્રત્યયમાં દીર્ઘ ‘ઇ’ છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
પ્રાચિન	પ્રાચીન
અર્વાચિન	અર્વાચીન
નવિન	નવીન
કુલિન	કુલીન

(૧૦) શ્રેષ્ઠતાદર્શક—ઉત્કર્ષવાચક પ્રત્યય ‘ઇષ્ટ’ છે. તેને બદલે કેટલાક ધણી વાર ‘ઈષ્ટ’ વાપરવાની ભૂલ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
કનિષ્ટ	કનિષ્ઠ
ગરિષ્ટ	ગરિષ્ઠ
બલિષ્ટ	બલિષ્ઠ

(૧૧) સંસ્કૃતમાં ધાતુને ‘અનીય’ પ્રત્યય લગાડીને વિધ્યર્થકૃદંત બનાવવામાં આવે છે. આ ‘અનીય’ પ્રત્યયની ‘ઈ’ દીર્ઘ છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
રમરણિય	રમરણીય
મનનિય	મનનીય
વિચારણિય	વિચારણીય
આદરણિય	આદરણીય

(૧૨) સંસ્કૃતમાં શબ્દોને ક્રૂ તથા મૂ ધાતુનાં રૂપ લાગવાથી ત્વિ રૂપો બને છે, ત્યારે તે શબ્દોને દીર્ઘ ‘ઈ’ લાગે છે.

અશુદ્ધ રૂપ
સ્વિકાર્ય
એકિકરણ
દઢિભૂત

શુદ્ધ રૂપ
સ્વીકાર્ય
એકીકરણ
દઢીભૂત

(૧૩) 'ઋ' કાર અને 'ર' કાર વચ્ચે ગૂંચવણ કરી નાખવાથી ધણી ભૂલો થાય છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ
દ્રષ્ટિપાત
કૃપા
કૃતિ
કૃષ્ણ
નૃત્ય
ગૃહશાંતિ
સાવિત્રી વૃત્ત

શુદ્ધ રૂપ
દષ્ટિપાત
કૃપા
કૃતિ
કૃષ્ણ
નૃત્ય
ગ્રહશાંતિ
સાવિત્રી વ્રત

(૧૪) શ, ષ ને સ્ ની ગૂંચવણથી ધણી ભૂલો થાય છે.

અશુદ્ધ રૂપ
વિષિષ્ટ
વૈશ્નવ
શંશય
શિવાય*
નુકશાન*

શુદ્ધ રૂપ
વિશિષ્ટ
વૈષ્ણવ
સંશય
સિવાય*
નુકસાન*

(૧૫) ખોટી સંધિ કરવાથી કેટલીક ભૂલો થાય છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ
કુલાભિમાન
દુરાભિમાની
દૂરંદેશી
કોટયાધિપ

શુદ્ધ રૂપ
કુલાભિમાન
દુરાભિમાની
દૂર અંદેશી*
કોટયધિપ

નિરિક્ષક

નિરીક્ષક

નિરાવધિ

નિરવધિ

નિરસ

નીરસ

નિશ્વાસ

નિઃશ્વાસ

(૧૬) કેટલાક જોડાક્ષર ન હોય ત્યાં જોડાક્ષર લખીને ભૂલ કરે છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ

શુદ્ધ રૂપ

તુષ્ટમાન

તુષ્ટમાન

શ્રીખંડ

શિખંડ

શ્રાપ

શાપ

શ્રીયુક્ત

શ્રીયુત

વસ્તિ

વસતિ

વિસ્મરણ

વિસ્મરણુ

(૧૭) કેટલાક શબ્દો ખોટી રીતે બનાવવાથી ભૂલ થાય છે.

અશુદ્ધ રૂપ

શુદ્ધ રૂપ

સાહિત્યક

સાહિત્યકાર

પાશ્ચિમાત્ય

પાશ્ચાત્ય

મજ્જ્યૂતતા*

મજ્જ્યૂતાઈ, મજ્જ્યૂતપણું

(૧૮) સ્વરોની ઋસ્વદીર્ઘતામાં કેટલાક ભૂલ કરી નાખે છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર લક્ષ રાખવાથી એવી ભૂલો નહીં થાય.

અશુદ્ધ રૂપ

શુદ્ધ રૂપ

આધીન

અધીન (અધિ+ઇન)

દિપક

દીપક

દિનચર્યા

દિનચર્યા

સ્વામિ

સ્વામી

પ્રતિકુલ

પ્રતિકૂલ

ઉપવિત

ઉપવીત

* ફારસી શબ્દને સંસ્કૃત પ્રત્યય લગાડવાથી શબ્દ કઠંગો લાગે છે.

મંત્રિ	મંત્રી
ઊષ્ણ	ઉષ્ણ
ઉષ્વ	ઊષ્વ
આશિર્વચન	આશીર્વચન
ધન્દ્રીયગમ્ય	ધન્દ્રિયગમ્ય
ધશ્વરપ્રીત્યર્થ	ધશ્વરપ્રીત્યર્થ
શિતલ	શીતલ
શિઘ્ર	શીઘ્ર
સંમિલન	સંમીલન
ક્ષિરસાગર	ક્ષીરસાગર
ધન્દ્રજીત	ધન્દ્રજિત
વિચીમાલા	વીચિમાલા
અગ્રણી	અગ્રણી
ભુગોળ	ભૂગોળ
મિમાંસા	મીમાંસા
વિણાધારી	વીણાધારી
સ્ફુર્તી	સ્ફૂર્તિ-સ્ફૂર્તિ*

(૧૯) કેટલાક શબ્દના વ્યંજનોમાં ભૂલ કરી નાખે છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
સહસ્રાળ્પન	સહસ્રાળ્પન
આહ્લાદક	આહ્લાદક
આહ્વાન	આહ્વાન
આહ્નિક	આહ્નિક
વિશિષ્ટ	વિશિષ્ટ

* પદમાં ૨ કે ૬ ની પછી વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજન વિહર્યે બેવડાય છે. જેમકે, હતા-હતા, ભતા-ભતા, પૂર્તિ-પૂર્તિ.

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણીના નિયમો* તત્સમ શબ્દોની જોડણી

૧. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે લખવી.
ઉદા૦—મતિ, નીતિ, ગુરુ.

૨. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં. ઉદા૦—કઠિન—કઠણુ, રાત્રિ—રાત, દશ—દસ, કલા—કળા.

૩. જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગૂજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાંત ગણીને લખવા. ઉદા૦—વિદ્વાન, જગત, અકસ્માત, પરિષદ. આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, અરબી, વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે. ઉદા૦—કુરબાન.

૪. પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા બીજા સંસ્કૃત શબ્દની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાંત લખવા. ઉદા૦—કિંચિત્કર, પશ્ચાત્તાપ. આવાં અવ્યયો પછી જ્યારે ‘જ’ આવે ત્યારે તેમને વ્યંજનાંત ન લખવાં. ઉદા૦—કવચિત જ.

૫. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં અનુનાસિક અક્ષરોને સ્થળે અનુસ્વાર વાપરવું. ઉદા૦—સંબંધ, અંગ, અંક, વગેરે. અન્ન, સન્મતિ, ઉન્માદ અને એવા બીજા શબ્દો અપવાદરૂપ છે.

૬. હ્રસ્વ ઇકારાંત સંસ્કૃત શબ્દોમાં સ્ત્રીઓનાં નામો દીર્ઘ ‘ઈ’થી લખવાં. ઉદા૦—હરી, મણી, શાંતી, વગેરે.

૭. જ્યાં અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી કે અન્ય પરભાષામાંથી અપભ્રંષ થયેલો શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો હોય, ત્યાં તેજ અર્થમાં મૂળ તત્સમ શબ્દ ન વાપરવો. ઉદા૦—ખ્વાહિશ, હૂખહૂ, ઇંગ્લિશ, ટિકિટ, વગેરે મૂળ રૂપો નહીં વાપરતાં ખાએશ, આમેહૂબ, અંગ્રેજી, ટિકિટ, વગેરે પ્રચલિત રૂપો વાપરવાં.

* ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશના નિયમો ઉપરથી.

ઉચ્ચારદર્શક ચિહ્નો

૮. અરબી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તે તે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવતાં ચિહ્નો વાપરવાં નહીં. ઉદા- જહેમત, પેડ, ગાંવ, વગેરે શબ્દો તેજ રૂપમાં ગૂજરાતીમાં વાપરવાના હોય તો તેમના ઉચ્ચારદર્શક ચિહ્નો લખવાં નહીં.

૯. ‘એ’ તથા ‘ઓ’ ના સાંકડા તથા પહોળા ઉચ્ચારની ભિન્નતા દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહીં, પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોના ‘એ’ ‘ઓ’ના ઉચ્ચારમાં ભ્રાન્તિ ન થાય માટે તે દર્શાવવા ઊંધી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. ઉદા-કોરી, ઑગસ્ટ, કોલેજ, વગેરે.

૧૦. અનુસ્વારના કામલ કે તીવ્ર ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવા નહીં.

‘હ’ શ્રુતિ

૧૧. ટેક્સ્ટ-બુક કમિટી તથા વિદ્યાપીઠનો નેડણીકાશ જેમાં ‘હ’ કાર લખેલો હોય તેવા શબ્દોની નેડણી નીચે પ્રમાણે રાખવાનું સૂચવે છે.

(અ) બહેન, વહાણું, વહાણું જેવા શબ્દોમાં તથા રહે, કહે, પહેર, પહોંચ જેવા ધાતુઓમાં ‘હ’ જુદો પાડીને લખવો.

(બ) નાનું મોટું, ખીક, મોં, અમારું, તમારું, જ્યારે, ત્યારે, આવું, વગેરેમાં ‘હ’કાર ન દર્શાવવો.

નોંધ—અર્વાચીન ગૂજરાતી શિષ્ટ ગ્રંથોમાં ‘બહેન’ ‘વહાણું’ ‘નહાનું’ ‘મોટું’ ‘ખીક’ ‘મોં’ ‘તહમે’ ‘તહમારું’ જેવા કેટલાક શબ્દોમાં હકાર દર્શાવવામાં આવે છે. ‘અમારું’ ‘જ્યારે’ ‘ત્યારે’ ‘આવું’ વગેરેમાં હકાર દર્શાવાતો નથી.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે શિષ્ટ ભાષામાં વ્યંજનો સાથે હકારનો બળવાન સંયોગ દર્શાવવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, પરંતુ સ્વર કે અર્ધસ્વર સાથે હકારનો સંયોગ દર્શાવાતો નથી.

‘ય’ શ્રુતિ

૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ગૂજરાતના કેટલાક ભાગમાં ‘ય’ શ્રુતિ થાય છે. ઉદા-ગત્ય, આંખ્ય, લાવ્ય, દ્યો, ઘો, ધત્યાદિ.

પણ તે લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી.

જાત, આંખ, લાવ, દો, એમ લખવું.

૧૩. કેટલાક શબ્દોમાં—પારણું, બારણું, શેરડી, દોરડું, ખાંડણી, ફળણું, ચાળણી—વગેરેમાં ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં મૂળરૂપ જ લખવું.

શ અને સ

૧૪. અનાદિ ‘શ’ ના ઉચ્ચારની બાબતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ છે. ઉદાહરણ—ડોશી—ડોસી, માશી—માસી, ભેંશ—ભેંસ. આવા શબ્દોમાં શ અને સ નો વિકલ્પ રાખવો.

નોંધ—વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો સની પૂર્વે અથવા પછી તરત જ ઈ, એ કે ચકાર હોય તો તેનો શ થાય છે. માટે શકારયુક્ત ઉચ્ચારો વધારે માન્ય ગણવા જોઈએ.

૧૫. શક, શોધ, ‘શુ’ માં રૂઢ શ રાખવો, પણ ‘સાકર’માં સ લખવો.

૧૬. વિશે અને વિષે એ બન્ને રૂપો ચાલે.

હ અને ડ

૧૭. કેટલાક ‘હ’ ને બદલે ‘હ’ અને ‘ડ’ છૂટા પાડીને લખે છે. જેમકે, કહાડવું, વહાડવું. તેમ ન લખતાં કાઢ, વાઢ, ટાઢ, અઢાર, એમ લખવું. પરંતુ ચઢવું, લઢવું, દાઢમ, ન લખતાં ચડવું, લડવું, દાડમ એમ લખવું.

૧૮. કહેવડાવવું—કહેવરાવવું, ગવડાવવું—ગવરાવવું, ઉડાડવું—ઉરાડવું, બેસાડવું—બેસારવું, જેવાં પ્રેરક રૂપોમાં ડ અને ર નો વિકલ્પ રાખવો.

નોંધ—આમાંથી ‘ર’વાળાં રૂપો શિષ્ટ સાહિત્યમાં વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે.

જોડાક્ષર

૧૯. અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્દલ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ કરવું. ઉદાહરણ—ચોખ્ખું, ચિટ્ટી, પથ્થર, ઝબ્બો. પણ ‘ચ’ તથા ‘છ’નો યોગ હોય તો ય્છ લખવું, છ્છ નહીં. ઉદાહરણ—અચ્છર.

‘ઘ’ અને ‘ઙ’ (હ્રસ્વ અને દીર્ઘ)

૨૦ તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ‘ઘ’ તથા ‘ઙ’ સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ લખવાં. ઉદા૦—વીંછી, અહીં, દહીં, પિયુ, લાડુ, જુડું.

નોંધ—હ્રસ્વ ‘ઙ’ આ પ્રમાણે લખાય છે અને દીર્ઘ ‘ઙ’ આ પ્રમાણે લખાય છે.

અપવાદ—એકાક્ષરી શબ્દોમાં નિરનુસ્વાર (અનુસ્વાર વિનાનો) જ દીર્ઘ લખવો. ઉદા૦—લૂ, યૂ, બૂ, જૂ, જૂ.

૨૧. અનંત્ય ઘ તથા જ ઉપર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર ક્રામલ થતો હોય ત્યારે ઘ કે જ દીર્ઘ લખવાં. ઉદા૦—ધંડું, સીંચણિયું, લૂંટ, પૂંછડું, વરસૂંદ.

અપવાદ—કુંવારું, કુંભાર, સુંવાળું.

૨૨. શબ્દમાં આવતા યુક્તાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને થડકા લાગતો હોય ત્યાં ઘ કે જ જે હોય તે હ્રસ્વ લખવો. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય (તીવ્ર અનુસ્વાર હોય) ત્યાં યુક્તાક્ષર ગણવો. ઉદા૦—કિસ્તી, શિસ્ત, જુસ્સો, ચુસ્ત, છેતરપીંડી, જિંદગી, હુંગી.

૨૩. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય તેવા બે અક્ષરના શબ્દમાં ઉપાન્ત્ય ઘ તથા જ દીર્ઘ લખવાં. ઉદા૦—ચૂક, તૂત, જૂલો, જીનો, જીણું.

અપવાદ—સુધી, દુઃખ.

૨૪. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય ત્યાં બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઘ કે જ પછી લઘુ અક્ષર આવે તો તે દીર્ઘ લખવાં, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો હ્રસ્વ લખવાં. ઉદા૦—ખુશાલ, નીકળ, મૂલવ, વિમાસ, મજૂર, કિનારો, ઇત્યાદિ.

અપવાદ—૧. વિશેષણ પરથી થતાં નામો તેમજ નામ પરથી ખનતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦—ગરીબ-ગરીબાઈ, વકીલ-વકીલાત, મીઠું-મીઠાશ, જૂઠું-જૂઠાણું.

અપવાદ—૨. કેટલાક શબ્દો બોલતાં ઉપાન્ત્ય અક્ષર પર ભાર આવે છે; ત્યાં ઈ કે ઊ જે હોય તે દીર્ઘ કરવાં. ઉદાહરણ—કબીલો, દાગીના, વગેરે.

૨૫. ચાર અથવા તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં આદિ ઈ કે ઉ હ્રસ્વ લખવાં. ઉદાહરણ—મિજલસ, હિલચાલ, કિલકિલાટ, ખિસકાલી.

નોંધ—આ નતનો શબ્દ સમાસ હોય તો સમાસના અંગભૂત શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ—ભૂલથાપ, બીજવર, હીલુકમાઉ.

૨૬. પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ધડાતા શબ્દોમાં તથા ધાતુનાં પ્રેરક અને કર્મણિપ્રયોગનાં રૂપોમાં પ્રાથમિક શબ્દ અથવા ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં કલમ ૨૪ અને ૨૫ પ્રમાણે જોડણી કરવી. ઉદાહરણ—ભૂલ, ભુલામણી; શીખ, શિખામણ; ઊઠ, ઉઠાડ, ઉઠામણ; મૂકવું, મુકાવવું.

૨૭. શબ્દના અંધારણમાં ‘ઈ’ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈ ને હ્રસ્વ કરી સ્વરની પહેલાં ‘ય’ ઉમેરીને લખવું. ઉદાહરણ—દરિયો. કડિયો, ધોતિયું, કાઠિયાવાડ, પિયર, સહિયર.

નોંધ—શિષ્ટ ગ્રંથોમાં ‘દરીઓ’ ‘કડીઓ’ ‘પીયર’ જેવા શબ્દો વપરાય છે, પરંતુ વધારે શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય તો ઉપરના નિયમમાં જણાવેલી રીત છે.

૨૮. (અ) વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ—નદી-નદીઓ, સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, ખખી-ખખીઓ.

(બ) કરીએ, છીએ એમ લખવું. પણ થયેલું, ગયેલું, સચવાયેલું એવાં રૂપો દર્શાવ્યા પ્રમાણે લખવાં.

૨૯. સજ, મજ, જિંદગી, સમજ, એમાં ‘જ’, તથા ગોઝારું, મોઝાર, એમાં ‘ઝ’, અને સાંજમાં ‘જ’ કે ‘ઝ’ લખવો.

૩૦. આમલી-આંખલી, લીમડો-લીંબડો, કામળી-કાંબળી, ચાંલ્લો-ચાંદલો, સાંલ્લો-સાડલો; એ બન્ને રૂપો ચાલે.

૩૧. જુવો, ધુવો નહીં, પણ જુઓ, ધુઓ લખવું.

કેટલાક મહત્વના શબ્દોની જોડણી

અગ્નિ	અનિલ	આમદાની	ભિન્નરૂપી
અચ્છેર	અનિષ્ટ	ધ્વન્દ્રય	ભિષ્વ
અકલિત	અનીતિ	ધત્યાદિ	ભાષા
અખંડિત	અનુચિત	ધતિહાસ	ઋગ્વેદ
અગણિત	અનુયાયી	ધજ્જત	ઋચા
અંગીકૃત	અલાયદ્ધું	ધશ્વર	ઋજુતા(સરલતા)
અંજલિ	અંતર્ધાન	ધશિ	ઋણ (દેવું)
અટવી (વન)	અંતરિ (રી) ક્ષ	ધસિત	ઋણાનુબંધ
અતિથિ	અભિરુચિ	ધન્ન	ઋતુ
અદ્ભુત	અવધિ	ધમાન	ઋત્વિજ્
અદ્યાપિ	અહીં	ઉકિત	ઋષિ
અદ્વિતીય	અંકિત	ઉચ્છંખલ	એકત્રિત
અતિશયોક્તિ	અંતિમ	ઉચિત	એકાકી
અધીન	આકર્ષિત	ઉજ્જવલ	એકદેશીય
અધીશ	આકસ્મિક	ઉત્તીર્ણ	એકાંતિક(અંતિમ- છેવટનું)
અયોગતિ	આજીવિકા	ઉચ્છ્વાસ	એષણા (ધરણા)
અધ્યાહુત	આદિત્ય	ઉત્કાંઠત	એચ્છિક
અનાદિ	આધુનિક	ઉત્પત્તિ	ઐતિહાસિક
અનુકૂળ	આધ્યાત્મિક	ઉદધિ	ઐશ્વર્ય
અભિજ્ઞાન (ઓળખની નિશાની)	આકૃતિ	ઉદાસીન	ઓજસ્વિતા
અભિષેક	આચ્છાદિત	ઉદામ	ઓચિતું
અપૂર્વ	આસાધીન	ઉપયોગિતા	ઓશિયાળું
અમૂલ્ય	આસાંકિત	ઉપવીત	ઓજરવી
અર્વાચીન	આપત્તિ	ઉપાધિ	ઓજસ
અશ્લીલ	આવૃત્તિ	ઉપનિષદ્	ઓહા
અવનતિ	આશિષ	ઉન્નતિ	ઓષ્ઠ
અસ્તિત્વ	આશીર્વાદ	ઉદ્દેશ્ય	ઐશિયત્ય
અહર્નિશ	આસ્તિક	ઉષા	ઐદાર્ય
અહિંસા	આહુતિ	ઉષ્ણુ	ઐષધિ
અહિત	આસક્તિ	ઉમર કે ઉમ્મર	કંકિન
અનિત્ય	આહ્નિક	ઉર્મિ	કદાપિ
અનિમિષ	આભૂષણ	ગિનતા	
	આજીજી		

કદાચિત
કમંડલુ
કમેન્દ્રિય
કલાનિધિ
કવીશ
કાલ્પનિક
કિંચિત્
કીર્તિ
કુંડિત
કુલવધૂ
કુંતાર્થ
કાતુક
કનિષ્ઠ
કર્તરિ
કવિ
કવીશ્વર
કબૂલ
કસૂર
કામિની
કાન્તિ
કાનૂન
કાબૂ
કિકાચત
કિંમત
કીમતી
કિસ્મત
કૃતરા
કૃતમ્
કૃત્રિમ
કાન્તિ
કૌશલ્ય
ક્રીડા
કલ્લી

કર્તવ્યપરાયણ
કાર્યદક્ષ
કાલાતીત
કાટિ (ટી)
કાટ્યવધી
કોશ (પ)
ક્રિયાશક્તિ
ખચિત (જડેલું)
ખચીત (જરૂર,
ચોક્કસ)
ખિતાબ
ખુશમિનન
ખુશામતિયું
ખૂન
ખૂબ
ખૂબી
ગંભીર
ગતિ
ગીતિ
ગીર્વાણ
ગિરા
ગીતા
ગૃહિણી
ગૃહસ્થ
ગ્રીષ્મ
ગ્લાનિ
ગોષ્ઠિ (બી)
ગુણગ્રાહી
ગુણિયલ
ગુરુવાકર્ષણ
ગુજરાત
ગૂજરાત
ગૂજરી

ગૂંચવણ
ગૌઆલણપ્રતિપાળ
અચિત
આમ્ય
અમત્કારિક
ચરિત-(ત્ર)
ચક્રવર્તી
ચિકિત્સા
ચિરંજીવી
ચિત
ચિતા
ચિંતા
જાતિ
જાદૂ
જાજવલ્યમાન
જામિન-જામીન
જિરાસા
જાસૂસ
જિહ્વા
જિદ
જિંદગી
જજરિત
જનની
જયોત્સ્ના
જયેષ્ઠ
જીર્ણોદ્ધાર
જીવન
જયોતિ
જયોતિષ
જુદું
જૂનું
જુગુપ્સા

ઝીણું
ઝૂંપડી
ઝંનૂતી
ઝળહળાં
ઝંખના
ઝુંબેશ
ઝુંડો
ઝોક
ઝાતકાલિક
ઝત્તવ
ઝદ્દિત
ઝથાપિ
ઝકદીર
ઝકસીર
ઝકિયો
ઝગાદો
ઝદ્ધીર
ઝન્દુરસ્ત
ઝબિયત
ઝસ્વીર
ઝાબૂત
ઝંથુ
ઝૂમાર
ઝંબુરો
ઝિમિર
ઝિરસ્કાર
ઝીથ
ઝુમુલ
ઝેજસ્વી
ઝવરિત
ઝારિવક
ઝીક્ષુ
ઝૂમિ

તૃતીય	દીપાવલિ	નાગરિક	પથિક
ત્રેમાસિક	દીર્ઘસૂત્રી	નાટકીય	પરકીય
દ્વક્ષિણુ	દેદીપ્યમાન	નાભિ	પદવિ (-વી)
દરિયો	દ્વિપ (હાથી)	નાવિક	પરિણામ
દસ્તૂર	દ્વીપ (ખેટ)	નિદ્રા	પરિવર્તન
દહેશત	દ્યુતિ	નિપુણ	પરિશિષ્ટ
દિગર	દોષગ્રાહી	નિમિત્ત	પસંદ
દિલ	ધાર્મિક	નિયમ	પારિતોષિક
દિલગીર	ધીમું	નિરાશ	પિષ્ટપેષણ
દિલાસો	ધનિક	નિરીક્ષણ	પ્રતિજ્ઞા
દીવાન	ધિકકાર	નવલિકા	પ્રતિકાર
દીક્ષા	ધર્મપત્ની	નવીન	પ્રતિભા
દિગ્દર્શન	ધીરતા	નવુંજૂનું	પ્રતિધ્વનિ
દરિદ્ર	ધૂર્ત	નંદનવન	પરિષદ
દશનીય	ધૂલિ	નિગૂઢ	પરીક્ષા
દાંભિક	ધ્વનિ	નિચોડ	પરાપૂર્વ
દાક્ષિણ્ય	ધ્રુજવું	નિદેશન(ઉદાહરણ)	પરાક્રમુખ
દીર્ઘ	ધ્રુમકેતુ	નિમણૂક	પાણિ (હાથ)
દુનિયા	ધ્રૂપ	નિમંત્રણ	પાણી (જલ)
દુરબીન	ધ્રુવપદ	નીરસ	પારિભાષિક
દૂધ	ધૂમ્ર	નિરુદ્ધમી	પ્રશસ્તિ
દષ્ટિ	નજદીક	નેપથ્ય	પ્રવીણ
દૈનિક	નવાજિશ	નિર્માણ	પ્રાસ્તાવિક
દૂષિત	નસીહત કે નસિયત	નિશ્ચિત	પ્રાસંગિક
દોષિત	નાજર	નિષ્ઠા	પુલ
દૌર્બલ્ય	નાખુદ	નીતિ	પૂળ
દૂત	નાસિ (સી) પાસ	નિષ્કુર	પૂજ્ય
દંદ	નાસૂર	નીરોગ (નીરોગી)	પૂર્ણિમા
દ્વિગુ	નિગાહ	નૈપુણ્ય	પૃથ્વી
દિનચર્યા	નિરુપત	ન્યૂન	પૌષ્ટિક
દીક્ષિત	નિહાલ	નૈસર્ગિક	પ્રકીર્ણ
દીપક	નીલમ	પતિત	પ્રતિકૂલ
	નુકસાન		પ્રતીતિ

પ્રીતિ
પ્રાચીન
પ્રામાણિક
ફકત
ફકીર
ફરિયાદ
ફિતૂર
ફિરંગી
ખાલિકા
ખીભત્સ
બુદ્ધિ
બિન્દુ
બ્રહ્મચર્ય
બધિર
બક્ષિસ (શ)
બાળુ, બાળુ
બિરાદર
બિલકુલ
બીમાર
બૂરું
બેવકૂફ
બેહૂદુ
બદ્ધક
બયબીત
બજનિક
બગિની
બવદીય
બાગીરથી
ભિક્ષુક
ભીરુ
ભીષણ
ભૂતલ
ભૂમિ

ભૂલ
ભૌગોલિક
ભૌતિક
ભાન્તિ
ભરમીભૂત
ભક્તિ
મંજુલ
મદિરા
મનરવી
મતિ
મયૂર
મલિન
મહર્ષિ
મકદૂર, મગદૂર
મજદૂર
મજબૂત
મનસૂબો
મિજલસ
મરદૂમ
મરતબો
મોફૂફ
મોજૂદ
મશગૂલ
મહેસૂલ
માલિક
માલૂમ
મિજ્જજ
મિલકત
મિનારો
મીનાકારી
મુકદ્દમો
મુનાસબ
મુલતવી

મુશ્કેલી
મુસદ્દી
મુજબ
મજૂર
મહિમા
મંદિર
માહિતી
માસિક
મંજૂષા
મહિલા
માંગલિક
મિથ્યા
મીમાંસા
મુમુક્ષુ
માર્મિક
માનસિક
મિત્ર
મિષ
મુહૂર્ત
મૂર્તિ
મૌકિક
યશસ્વી
યથાવિધિ
યજ્ઞોપવીત
યાસિક
યુકિત
યૌવન
યાંત્રિક
યાદદારત
યુનાની
યુરોપિયન
યુરોપીય

રતિ
રમણીય
રશ્મિ
રવિ (સૂર્ય)
રસિક
રાશિ (ઢગલો)
રાશી (ખરાબ)
રજની
રહિત
રજૂ
રમૂજ
રાખેતો (ધારો)
રિસાયત
રિવાજ
રુશવત
રીતિ
રીત
રુચિ
રુઢિ
લાજિમ, લાજમ
લેખાસ
લાલિત્ય
લૌકિક
લાવણ્ય
લાક્ષણિક
લલિત
લીટી
વહ્નિ
વારિ (પાણી)
વારી (વારો)
વરિષ્ઠ
વનિતા

वाणिज्य
 वशीकरण
 विमित्र
 विमर्श
 वित्त
 विकट
 विकस
 विक्रय
 विग्रह
 विधवा
 विदित
 विधुर
 विदूषक
 विपरीत
 विशुद्ध
 व्यतीत
 विनिपात
 वक्तव्य
 वगेरे
 वदाय
 वसूल
 वाज्जी
 वधु (वधारे)
 वधू (वहू)
 वंयित
 विभूति
 विविध
 विषाद
 व्याधि
 विस्तीर्ण
 विस्मृत
 विनीत
 वृत्ति

व्यक्ति
 व्याख्या
 विहित
 विनश्चर
 विध्वज
 विशिष्ट
 विश्रंभकथा
 विस्मृत
 वृष्टि
 वेतन
 वैकटिक
 वैश्यवृत्ति
 शक्ति
 शारीरिक
 शीत
 शीघ्र
 शाप
 शाश्वत
 शिक्षित
 शीर्षक
 शुचि
 शुद्धि
 शाभेल
 शाहेदी
 शुभादे
 शुश्रूषा
 शून्य
 शिथिल
 शिक्षा
 शर्वरी
 शंगार
 श्रीयुत

श्रुति
 श्लाघ्य
 श्लेष
 श्रमविभाग
 श्रद्धांजलि
 श्राद्ध
 श्रुतलेभन
 श्रोताजन
 श्रोत्रिय
 श्वासेऽर्थास
 श्वेत
 सभिति
 समयसूचक
 सभाधि
 सभाभि
 समीक्षा
 संतति
 संहिग्ध
 संक्षिप्त
 संभावित
 सरिता
 सारथि
 सीमन्त
 समीप
 सङ्गन
 समूह
 सङ्गानुभूति
 सगीर
 सरदह
 सनद के सनद
 सत्परी
 सिपाही (ध)
 संगीत

संगति
 संधि
 संन्यस्त
 संपत्ति
 सात्त्विक
 सूक्ष्म
 सूत्रधार
 स्थिति
 स्थूल
 स्फुटि
 स्वस्तिक
 स्वीकार
 सानंदाश्चर्य
 सामग्री
 सामाजिक
 साहित्य
 सिद्धांत
 सीमा
 सूचना
 सूरत
 स्फुटि
 रिमत
 समृद्धि
 संपन्न
 सर्वथा
 सर्वव्यापी
 सहकारिणी
 सान्निध्य
 संपूर्ण
 संभावना
 सादृश्य
 सुरभि
 संगद

સૌષ્ઠવ	હાનિ	હમેશ (શાં), હંમેશ	હરિયાળું
સૌભાગ્ય	હાર્દિક	હાકેમ	હરિણાક્ષી
સ્તબ્ધ	હિત	હિકેમત	હસ્તકૌશલ્ય
સ્થંભ	હિમ	હિસાબ	હાસ્યાસ્પદ
સ્થાનિક	હીન	હુકમ	હેવાભાસ
સ્થાપક	હિમરસ્મિ	હોશિયાર	હોતા
સ્થૈર્ય	હકીમ	હોદ્દા	ક્ષમાશીલ
સ્ફોટ	હકૂમત	હસ્ત	ક્ષાત્રધર્મ
સ્વપ્નસૃષ્ટિ	હળૂર	હાસ	ક્ષિતિજ
સ્વૈરવિહાર	હળુ	હંદય	ક્ષીણ
હુર્ષાશ્રુ	હપ (ક) તો	હપીકેશ	

પ્રકરણ ચોથું

તદ્ધિત અને કૃત્ પ્રત્યયો

તદ્ધિત પ્રત્યયો—તદ્ધિત અને કૃત્ પ્રત્યયોનું સ્વરૂપ અને તે લાગતાં શબ્દના રૂપમાં થતા ફેરફારનું જ્ઞાન તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધ જોડણી માટે અનિવાર્ય છે. સંસ્કૃતમાં સાધિત શબ્દો જે પ્રત્યયોથી બને છે તે બે પ્રકારના છે: કૃત્ કે ક્રિયાપદના ધાતુરૂપને લાગતા પ્રાથમિક પ્રત્યયો (primary affixes) અને તદ્ધિત કે નામાદિક પદોને લાગતા દ્વિતીયિક પ્રત્યયો (secondary affixes)*. તદ્ધિત પ્રત્યયો ધાતુ સિવાયનાં સર્વ પદોના—નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અવ્યયાદિકના—વિભક્ત્યન્ત કે પ્રાતિપદિક અંગને લાગે છે. તદ્ધિત એટલે ‘તત્’ એ ‘તદ્’ સર્વનામનું વિભક્ત્યન્ત રૂપ (અર્થાત્, તદ્થી ઉપલક્ષાતાં નામસર્વનામાદિકનાં વિભક્ત્યન્ત રૂપ) તેને ‘હિત’-યોગ્ય, લાગુ પડી શકે તેવા (પ્રત્યય). ટૂંકામાં નામાદિકના વિભક્ત્યન્ત (વિભક્તિ-પ્રત્યય જેને લાગે છે તેવું પ્રાતિપદિક અંગ) રૂપને લાગતા પ્રત્યય તે તદ્ધિત.

તદ્ધિત પ્રત્યયોમાંથી કેટલાક તત્સમ (સંસ્કૃત) છે, કેટલાક તદ્ભાવ (ગૂજરાતી) છે, અને કેટલાક ફારસી—અરબી છે.

* તદ્ધિત પ્રત્યયો નામિક પદો, જે પ્રાથમિક હોય કે ધાતુમાંથી સાધિત થયેલા હોય, તેમને બંનેને લાગતા હોવાથી એમને દ્વિતીયિક પ્રત્યયો (secondary affixes) કહે છે. ઉ. ત. ની ધાતુને કર્તૃત્વવાચક કૃત્ પ્રત્યય બક્, અને ભાવવાચક કૃત્ પ્રત્યય તિ લાગીને નાયક અને નીતિ શબ્દો બન્યા. એમને ફરી તદ્ધિત ભાવવાચક સ્વ પ્રત્યય અને સંબંધવાચક રક પ્રત્યય લગાડીએ એટલે નાયકસ્વ અને નૈતિક જેવા શબ્દો સિદ્ધ થાય. અહીં કૃત્ પ્રત્યયો બક કે તિ એ છે, અને તદ્ધિત સ્વ, રક વગેરે પ્રત્યયો એ દ્વિતીયિક પ્રત્યયો છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

તત્સમ કે સંસ્કૃત તદ્ધિત પ્રત્યયો

તદ્ધિત પ્રત્યયનો પ્રકાર (અર્થદર્શક)	તદ્ધિત પ્રત્યય	તેને યોગે મૂળ શબ્દમાં વિ-કાર કે ફેરફાર	દાખલા
(૧) શાતૃવાચક— (‘જાણનાર,’ અધ્ય- યન કરનાર’ એ અર્થમાં)	અ	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ ^૧ અને અંત્ય ‘અ’ નો લોપ ^૩	^૧ વૈયાકરણ (વ્યાકરણનું અધ્યયન કરનાર)
	ઇક	„	આલંકારિક (અલંકારનો અભ્યાસી) નૈયાયિક (ન્યાય કે તર્કશાસ્ત્ર જાણનાર) પૌરાણિક (પુરાણોનો અભ્યાસી)
	અક	—	મીમાંસક (મીમાંસા જાણનાર)

- નોંધ—‘વ્યાકરણ’ ના જ્યાં ના ય નો જય થઇને વિયા બન્યું, અને તેના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી ‘વૈયાકરણ’ રૂપ સિદ્ધ થયું.
- નોંધ—સામાન્ય રીતે અ, ય, ઇક, ઈન્, ઇય અને સ્ય એ પ્રત્યયોને યોગે આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. ભાષાવિજ્ઞાન પ્રમાણે આ વૃદ્ધિ એ પ્રયત્ન—accent—નું પરિણામ છે.
- નોંધ—સ્વર કે ય જેને આરંભે હોય એવા પ્રત્યયો પૂર્વે છેલ્લાં અ, આ, ઇ, ઈ લોપાય છે.

(૨) અપત્યાર્થવાચક- (અપત્ય-પુત્ર કે પુત્રી અને વંશજના અર્થમાં)	અ	આદિ સ્વરની ૪દ્ધિ	પાર્વતી (પર્વતની પુત્રી), ભાર્ગવ (ભગુનો પુત્ર કે વંશજ), યાદવ ^૧ (યદુનો પુત્ર કે વંશજ), પાર્થ (પૃથા -કુન્તીનો પુત્ર), પાંચાલી (પાંચાલ -પંચાલોનો રાજા-તેની પુત્રી).
	૬	”	દાશરથિ (દશરથનો પુત્ર),
	૬ય	”	કાબિણી (કૃષ્ણનો પુત્ર-મદન). ગાંગેય (ગંગાનો પુત્ર), વૈનતેય (વિનતાનો પુત્ર), કૌન્તેય (કુન્તા- નો પુત્ર), ભાગિનેય (ભાગિની- બહેનનો પુત્ર),
	ય	”	દૈત્ય (દિતિના વંશજ), શાંડિલ્ય (શંડિલના પુત્ર કે વંશજ).
			જમદગ્ન્ય (જમદગ્નિના પુત્ર),
	૬ય	—	યજ્ઞવલ્ક્ય (યજ્ઞવલ્કના પુત્ર).
	ય	—	સ્વસ્ત્રીય (એનનો પુત્ર, ભાણેજ). તાલવ્ય (તાલુ-તાળવામાંથી આવેલું, થયેલું)
(૩) પ્રકૃતિ કે ઉત્પત્તિસ્થાનવાચક (-‘માં થયેલું, બનેલું વસેલું’ એ અર્થમાં)			વન્ય (વનમાં થયેલું) ગ્રામ્ય (ગ્રામમાં બનેલું, વસેલું) અંત્ય (અંતમાં વસેલું, રહેલું)
	ત્ય	આદિ સ્વરની ૪દ્ધિ	દાક્ષિણાત્ય (દક્ષિણમાં થયેલું) પાશ્ચાત્ય (‘પશ્ચાત્’-પશ્ચિમમાં થયેલું)
			પૌરસ્ત્ય (‘પુરસ્’-પૂર્વમાં થયેલું) અમાત્ય (પાસે રહેલો અધિકારી)
			અત્રત્ય (અહીં થયેલું, બનેલું) મધ્યમ (મધ્યમાં રહેલું)
	મ	—	

૧. નોંધ—સ્વર કે ય થી આરંભાતા પ્રત્યયો પૂર્વે અંત્ય ઠ, ઝ નો ગુણ થાય છે, અને જો, જો ના અઘ, અઘ્યામ છે. જમ કે યદુ+અ = યાદવ, ગો+અ=ગામ્ય.

(૪) સંબંધવાચક— (-‘ના સંબંધી’ ‘તત્સંબંધી’ એ અર્થમાં)	મ ફક	— આદિ સ્વરની	અધમ (અધસ્-નીચે પડેલું, રહેલું) માનસિક (મન સંબંધી, મનને વૃદ્ધિ ને અત્યંત લગતું), ધાર્મિક (ધર્મ સંબંધી), ‘અ’ નો લોપ વાર્ષિક (વર્ષ સંબંધી, વર્ષને લગતું), નૈસર્ગિક, પ્રામાણિક, સામયિક, આધ્યાત્મિક.
	અ	”	(નોંધ-‘રસિક’ ‘ધનિક’માંનો ‘ધક’ ઉપરના પ્રત્યયથી જુદો છે.) પાંચાલ (પંચાલોનો સ્વામી), માગધી (મગધ દેશની ભાષા), વૈશાખ (વિશાખા નક્ષત્રના સંબંધ- વાળો માસ), ચાન્દ્ર (ચન્દ્રને લગતો).
	ફય ફંય	” —	રાષ્ટ્રિય, શ્રોત્રિય મદીય (મારું), ત્વદીય (તારું), રાજકીય, ^૧ પાણિનીય.
	ફંન ય	— આદ્ય સ્વરની	કુલીન, આમીણ, નવીન, વિશ્વજનીન પાદ્ય (પગ ધોવા માટેનું પાણી), વૃદ્ધિ અર્ધ, નૈવેદ્ય, વધ્ય.
(૫) વિકૃતિ કે પરિણામવાચક (-‘નું’ બનેલું’ ‘માંથી’ પરિણમેલું’ એ અર્થમાં)	મય	—	વાહ્મય (વાણીનું બનેલું, વાણી- નું પરિણામ-સાક્ષિત્ય), મૃદ્મય (માટીનું બનેલું), કાષ્ઠમય, તન્મય, ઇં.
	ય	—	દ્રવ્ય (દ્રુ-વૃક્ષનું બનેલું, વૃક્ષ- માંથી પરિણમેલું તે) ગવ્ય (ગાયમાંથી પરિણમેલું તે)
(૬) ભાવવાચક—	સાત્ત ત્વ	— —	ભસ્મસાત્, આત્મસાત્. ગુરુત્વ (મોટાપણું), આહ્વાણત્વ

૧. નોંધ—સ્વ, પર, રાજન્ વગેરેને ફંય લાગતાં પૂર્વે ક્ આગમ (વધારાનો) આવે છે. જેમકે, સ્વકીય, પરકીય, રાજકીય, ઈં

(૭)સ્વામિત્વવાચક- (-વાળું, યુક્ત એ અર્થમાં)	તા ^૧	—	(આલિણુપણું), પુરુષ, મનુષ્યત્વ. ગુરુતા, મધુરતા, આલિણુતા.
	ય	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ અને અંત્ય 'અ' નો લોપ	સ્વાસ્થ્ય (સ્વસ્થપણું), સૌન્દર્ય, વાણિજ્ય, જાણ, ચૈતન્ય.
	અ	,,	માર્દવ, લાઘવ, યૌવન, મૌન, કૌમાર.
	હમન્	અંત્ય સ્વરનો લોપ	લલિમા, કાલિમા, રક્તિમા, નીલિમા, અણિમા, મહિમા. ધીમાન્ ('ધીમત્' નું પ્રથમા એકવચન), શ્રીમાન્ ('શ્રીમત્' નું પ્રથમા એકવચન).
	મત્-	—	જાસ્વાન્, 'લક્ષ્મીવાન્, ધનવાન્. (શબ્દને અંતે કે ઉપાન્તે 'અ' કે 'મ' હોય તો મત્ ને બદલે વત્ લાગે છે.)
	વત્	—	નોંધ—ગૂજરાતીમાં છેલ્લા વ્યંજનમાં 'અ' ઉમેરીને બોલાય છે. જેમકે, બુદ્ધિમાન, ધનવાન, જ્ઞાનવાન, ઇં. માટે અ-કાર ઉમેરીને જ લખવું.
	હક	અંત્ય સ્વરનો	રસિક, ધનિક, ક્રમિક
	હન્	લોપ	પક્ષી (પક્ષિન્-પક્ષવાળો-નું પ્રથમા એ. વ.) વિદ્યાર્થી, યોગી, ધની.
	હન	—	ફલિન, મલિન
	વિન્	—	તેજસ્વી (તેજસ્વિન્નું પ્ર. એ. વ.) યશસ્વી, માયાવી, મેધાવી.
	ગિમન્	—	વાગ્મી (વાણીનો સ્વામી), દયાલુ.
	આટ, આલ	—	વાચાટ (વાતોડિયો), વાચાળ.
	આહુ	—	દયાલુ

૧. તા પ્રત્યય ગ્રામ, જન, બંધુ, સહાય, ગજ ઇંને લાગતાં સમૂહવાચક અર્થ થાય છે. જેમકે જનતા=જનોનો સમૂહ, ગ્રામતા=ગ્રામોનો સમૂહ.

	લ	—	વત્સલ, પાંસુલ (ધૂળવાળું), ફેનલ (શીણવાળું).
	ફલ	—	ફેનિલ, જટિલ, પંકિલ.
	વલ	—	કૃષીવલ (ખેતીવાળો-ખેડૂત), રજસ્વલા.
	ર	—	મધુર, પાણુર.
	શ	—	રોમશ (રોમ-વાળવાળો), કપિશ
	ફત	—	પ્રતિબિંબિત (પ્રતિબિંબવાળું બનેલું), કંટકિત (કંટકવાળું થયેલું) પુલકિત (પુલક-રોમાંચવાળું થયેલું), કુસુમિત, ફલિત, દુઃખિત.
(૮) સ્વાર્થવાચક—	ય	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ	ચાતુર્માસ્ય (ચાતુર્માસ), સોદય (ભાઈ કે સોદર), સૌખ્ય.
(મૂળ શબ્દનો જ અર્થ દર્શાવે—	અ	—	દૈવ, દૈવત, આન્ધવ.
પોતાનો વિશેષ અર્થ ન હોય તેવા પ્રત્યય)	ક	—	આળક (આળ), વાલુકા (વાલુ, રેતી).
	ઘેય	—	નામઘેય (નામ) ભાગઘેય (ભાગ્ય)
	તા	—	દેવતા
(૯) તુલનાવાચક કે ઉત્કર્ષવાચક	તર-તમ	—	પ્રિયતર (વધારે વહાલું) પ્રિયતમ (સૌથી વહાલું)
	ઈયસ્-ઈષ્ટ	આદિ સ્વરનો ગુણ, અંત્ય સ્વરનો લોપ	શ્રેયસ્ (વધારે સારું) શ્રેષ્ઠ (સૌથી સારું) પ્રેયસ્ (વધારે પ્રિય) જ્યેષ્ઠ (સૌથી મોટું)
(૧૦) લઘુતા, અનુકંપા કે તિરસ્કાર-વાચક	ક	—	અશ્વક (ખરાબ, નકામો ઘોડો) પુત્રક (બિચારો, દયાપાત્ર પુત્ર) નાટિકા (નાનું નાટક)
	ર	—	કુટીર
	તર	—	વત્સતર (વાહરકું)

(૧૧) ધપદ્ ન્યૂનતા- વાચક-	કલ્પ	—	દ્વીપકલ્પ (દ્વીપ થવામાં સહેજ ન્યૂન, અપૂર્ણ)
(થોડી, કંઈક અપૂ- ર્ણતા દર્શાવનાર)	પ્રાય	—	મૃતપ્રાય (મરવામાં સહેજ બાકી), નષ્ટપ્રાય.
(૧૨) અસ્પતાવાચક	ચિત્	—	કિંચિત્ (કંઈ પશુ)
(સર્વનામમાંથી વિશે- ષણ બનાવે છે.)	અપિ	—	કિમપિ (કંઈ પશુ)
(૧૩) સ્થળવાચક-	ત્ર	—	સર્વત્ર, અત્ર, તત્ર.
(સર્વનામમાંથી અ- વ્યય બનાવે છે.)			
(૧૪) રીતિવાચક-	થા	—	યથા, સર્વથા, અન્યથા.
(સર્વનામમાંથી અ- વ્યય બનાવે છે.)	ધા	—	અનેકધા (અનેક રીતે), દ્વિધા.
	શઃ	—	બહુશઃ, અનેકશઃ
(૧૫) કાલવાચક-	દા	—	યદા, સર્વદા, એકદા.
(સર્વનામમાંથી અ- વ્યય બનાવે છે.)			
(૧૬) સાધન કે	તસ્	—	યત્નતઃ, અર્થતઃ, સ્વતઃ
કરણવાચક-			
(નામ કે સર્વનામમાં- થી અવ્યય બનાવે છે)			
(૧૭) સંબંધવાચક-	તન	—	ચિરંતન (ચિરકાલીન), પુરાતન,
(અવ્યય ઉપરથી			સનાતન, હિસ્તન, નૂતન.
વિશેષણ બનાવે છે.)	ઈન	—	પ્રાચીન (પહેલાંના કાળનું), અર્વાચીન, સમીચીન.

તદ્વિતરૂપે પ્રયોજતા કેટલાક તત્સમ શબ્દો

કેટલાક તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ તદ્વિત પ્રત્યયો જેવો થાય છે. એ શબ્દોનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ બાગ્યે જ થાય છે. ધણું'ખરું' એ સમાસના પૂર્વ કે

ઉત્તર પદ રૂપે જ આવે છે અને એમની સાથે સમાસ પામેલા મુખ્ય શબ્દના અર્થમાં વિશેષતા આણે છે. એ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે.

અધીન—તાબે-આસાધીન, સ્વાધીન, પરાધીન.

અંકિત—ચિહ્નિત-આસાંકિત, સ્નેહાંકિત.

અંતર—અન્ય-ભાષાન્તર, રૂપાન્તર, દેશાન્તર.

અન્વિત—યુક્ત-દુઃખાન્વિત, ભયાન્વિત.

અતીત—પર, દૂર ગયેલું—કલ્પનાતીત, કાલાતીત.

અભિમુખ—પ્રતિ, તરફ-પૂર્વાભિમુખ, મરણાભિમુખ.

અર્થી—ધ્વજાવાળો-વિદ્યાર્થી, ધનાર્થી.

અહુ—યોગ્ય-પૂજાહુ, માનાહુ, પૂજનાહુ.

આકાન્ત—અસ્ત-ભયાકાન્ત, દુઃખાકાન્ત.

આતુર—ઉત્સુક-ચિંતાતુર, કામાતુર.

આકુલ—વ્યાકુલ, ગભરાયેલો-ભયાકુલ, ચિંતાકુલ.

આપત્તિ—ઘટના—ઘટ્ટાપત્તિ, અર્થાપત્તિ.

આપન્ન—યુક્ત-દુઃખાપન્ન.

આવહુ—લાવનાર, ઉત્પન્ન કરનાર-સુખાવહુ, હિતાવહુ.

આર્ત—પીડિત-શોકાર્ત, તૃષાર્ત, દુઃખાર્ત.

આરોપ—આરોપણ કરવું તે-દોષારોપ, મિથ્યારોપ.

આસ્પદ—પાત્ર-લજ્જાસ્પદ, શંકાસ્પદ, હાસ્યાસ્પદ.

આઠ્ય—પૂર્ણ-અલાઠ્ય, ધનાઠ્ય, ગુણાઠ્ય.

ઈષણા—ધ્વજા, અભિલાષા-વિત્તેષણા, પુત્રેષણા.

ઉત્તર—પર, જાંચું—લોકોત્તર.

ઉન્મુખ—સમીપ-વિજયોન્મુખ, મરણોન્મુખ.

કર—કરે તેવું-હિતકર, દુઃખકર, શ્રેયસ્કર, પ્રભાકર.

કાર—કરનાર-અંથકાર, સુવર્ણકાર, કુંભકાર.

કાલીન—સમયનું-પૂર્વકાલીન, સમકાલીન, ઉત્તરકાલીન.

ગત—પડેલું, ગયેલું-મનોગત, દષ્ટિગત, ગતવૈભવ, ગતપ્રાણ.

ગમ્ય—જણાય તેવું, રોય-પ્રવાસગમ્ય, બુદ્ધિગમ્ય.

અસ્ત—ગળેલું-વ્યાધિઅસ્ત, ભયંતાઅસ્ત.

ય્યુત—પડેલું, બ્રષ્ટ થયેલું—પદ્ય્યુત, ધર્મ્ય્યુત.
 જન્ય—ઉદ્ભવેલું—સ્પર્શજન્ય, અજ્ઞાનજન્ય.
 જીવી—વડે જીવતું—ધનજીવી, રૂપજીવી, શ્રમજીવી.
 દર્શી—જ્ઞેનાર—સૂક્ષ્મદર્શી, દીર્ઘદર્શી.
 દ—આપનાર—સુખદ, દુઃખદ, જલદ.
 દાયી—આપનાર—કલ્યાણુદાયી, મોક્ષદાયી.
 ધર—ધારણ કરનાર—જલધર, પયોધર, શસ્ત્રધર.
 નિષ્ઠ—પરાયણ—કર્મનિષ્ઠ, ધર્મનિષ્ઠ.
 પર—પરાયણ, તરફ વૃત્તિવાળો—સ્વાર્થપર, તત્પર.
 પરાયણ—મગ્ન—ભક્તિપરાયણ, ધર્મપરાયણ, સ્વાર્થપરાયણ.
 બાહ્ય—બહારનું, વિરુદ્ધ—ધર્મબાહ્ય, જાતિબાહ્ય.
 ભાવ—સંબંધ, વૃત્તિ—સ્થાયીભાવ, બાલભાવ, બંધુભાવ, કાર્યકારણભાવ.
 ભૂત—જેવું બનેલું—અંગભૂત, નિમિત્તભૂત, પ્રમાણભૂત.
 માત્ર—કેવળ—ક્ષણમાત્ર, લેશમાત્ર, નિમિત્તમાત્ર.
 લખ્ધ—પ્રાપ્ત—લખ્ધપ્રતિષ્ઠ.
 શત્રુ—દુશ્મન, વિરોધી—જ્ઞાનશત્રુ, અક્ષરશત્રુ, હિતશત્રુ.
 શીલ—સ્વભાવવાળો—સહનશીલ, દાનશીલ, અધ્યયનશીલ.
 શૂન્ય—વિનાનો—શુદ્ધિશૂન્ય, જ્ઞાનશૂન્ય.
 સાધ્ય—પ્રાપ્ય—કષ્ટસાધ્ય, યત્નસાધ્ય.
 સ્થ—રહેલું, વસેલું—ધ્યાનસ્થ, સ્વર્ગસ્થ.
 હીન—વિનાનું—વિદ્યાહીન, જ્ઞાનહીન, ગતિહીન.

તત્સમ કે સંસ્કૃત કૃત્ પ્રત્યયો

કૃત્ પ્રત્યય—જે પ્રત્યયો ધાતુને લાગે છે તેમને કૃત્ પ્રત્યય કહે છે. ‘કૃત્’ એટલે ‘કૃ આદિ (ક્રિયાવાચક પદો) ને લાગતા.’ આ પ્રત્યયો લાગવાથી ધાતુનાં નામ અને વિશેષણ બને છે. આપણે કૃદંતના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે જેને અંતે કૃત્-પ્રત્યયો હોય છે તેમને કૃદંત કહે છે. એ જ કૃત્-પ્રત્યયોની અહીં ચર્ચા કરીએ. નીચેના તત્સમ કૃત્-પ્રત્યયો ગૂજરાતીમાં ઘણા પ્રચલિત છે.

કૃત પ્રત્યય	કૃત પ્રત્યયનો અર્થ	કૃત પ્રત્યયને યોગે ધાતુમાં થતા ફેરફાર	દાખલા
(૧) અ	કર્તૃવાચક- કરનાર, કર્તા એ અર્થમાં (સામાન્ય નામ) છે.	ધાતુના અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણુ થાય છે. પ્રત્યય વિકારક છે.	ચુર્-ચોર, સૂર્-સૂર્પ, કૃ-ભયંકર, દિવાકર, વિકાર (પ્રેરક) વદ્-સંવાદ, વિવાદ (પ્રેરક) અમ્-વિશ્રામ (પ્રેરક)
(૨) અક	„	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય 'અ'ની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રત્યય વિકારક છે.	ની-નાયક, ગૈ-ગાયક, કૃ-કારક, પચ્-પાયક.
(૩) અન	„	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણુ થાય છે.	રમ્-રમણુ, નન્દ-નન્દન, વિમુચ્-વિમોચન.
(૪) ઇન્	„	„	ત્યજ્-ત્યાગી, યુજ્-યોગી, સંયમ્-સંયમી.
(૫) ણ	„	„	કૃ-કર્તા, મૃ-ભર્તા, ની-નેતા, સૃજ્-સ્ખળા, વચ્-વક્તા.
(૬) અન્	કરણવાચક કે સાધનવાચક	„	ચર-ચરણુ (જેનાથી ચલાય છે તે પગ) વદ્-વદન, કૃ-કરણુ, શી-શયન.
(૭) ણ	„	„	ની-નેત્ર, શ્રુ-શ્રોત્ર પા-પાત્ર, શાસ્-શસ્ત્ર.

(૮) અ	ક્રિયાવાચક કે ભાવવાચક-	વિકારક-અંત્યસ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	ની-નય, વિનય. મૂ-સંભવ-પ્રભવ. સ્મૃ-સ્મર, દિવ્-દેવ.
(૯) અન	„	„	સ્પર્ધાકૃ-સ્પર્ધીકરણ અપહ-અપહરણ રક્ષ-રક્ષણ, મૃ-મરણ, મુજ્-ભોજન, શી-શયન. ઘટ્-ઘટના, રત્-રચના.
(૧૦) ના	„	અવિકારક	ઈષ્-ધૃષ્ણ, સ્પૃહ-સ્પૃહા. કથ્-કથા, પૂજ્-પૂજા.
(૧૧) આ	„	અવિકારક-ધાતુમાં ફેરફાર થતો નથી.	કૃ-કૃતિ, ની-નીતિ, ગમ્-ગતિ, મન્-મતિ (અંત્ય મ્ અને ન્ નો લોપ થાય છે.) જ્ઞૈ-જ્ઞાનિ, જ્ઞા-જ્ઞાનિ. (તિનો નિ થયો છે.) વચ્-ઉક્તિ, યજ્-યજ્ઞિ. (ઞ્ અને ય્નું સંપ્રસારણ) દશ્-દષ્ટિ, સજ્-સૃષ્ટિ.
(૧૨) તિ	„	„	યત્-યતન, સ્વપ્-સ્વપ્ન. પ્રચ્છ્-પ્રશ્ન, યજ્-યજ્ઞ. વિદ્-વિદ્યા, કૃ-ક્રિયા. ચર્-પરિચર્યા, દિનચર્યા. સહ્-સહિષ્ણ, જૂઘ્-વર્ધિષ્ણ.
(૧૩) ન	„	„	
(૧૪) યા	„	„	
(૧૫) ઇષ્ણુ	શીલવાચક કે સ્વભાવવાચક (વિશેષણ)	વિકારક-અંત્યસ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	

(૧૬) ડ	શીલવાચક કે સ્વભાવવાચક (વિશેષણ)	અવિકારક	મિદ્ધ-મિદ્ધુ, હર્ષ-હર્ષ્યુ, હિતેન્દ્ર્યુ.
(૧૭) ડર	„	„	ભાસ્-ભાસુર, મજ્-ભંગુર.
(૧૮) ર	„	„	નમ્-નમ્ર, હિંસ્-હિંસ્ર.
(૧૯) વર	„	„	સ્થા-સ્થાવર, નશ્-નશ્વર. ઈશ્-ઈશ્વર, માસ્-ભાસ્વર.
(૨૦) અનીય	વિધિવાચક- (વિશેષણનું વિધ્યર્થકૃદંત)	વિકારક-અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	કૃ-કરણીય, આચર્-આચર- ણીય. વન્દ્-વંદનીય, સ્મૃ-સ્મરણીય.
(૨૧) તવ્ય	„	„	કૃ-કર્તવ્ય, હ-હર્તવ્ય. વચ્-વકર્તવ્ય.
(૨૨) ય	„	વિકારક-અંત્ય ઉપાંત્ય હ્રસ્વ- સ્વરની વૃદ્ધિ.	કૃ-કાર્ય, હ-હાર્ય. વચ્-વાચ્ય, ત્યજૂ-ત્યાજ્ય.
(૨૩) માન- આન	વર્તમાનકાળ- વાચક (વિશે- ષણરૂપનું વર્ત- માનકૃદંત)	વિકારક-અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ.	પ્રવૃદ્ધ-પ્રવર્તમાન વિદ્-વિદ્યમાન (કર્મણિ) ગમ્-ગમ્યમાન („)
(૨૪) ત	ભૂતકાળવાચક (વિશેષણરૂપ- નું ભૂતકૃદંત અનાવે છે.)	અવિકારક.	ગમ્-ગત, નમ્-નત. ગુહ્-ગૃહ, વચ્-ઉકંત. સિદ્ધ્-સિદ્ધ, સ્થિદ્-સ્થિન્ન (તને બદલે દત્તે યોગે ન પ્રત્યય) લી-લીન

તદ્ભાવ કે ગૂજરાતી તદ્દિત પ્રત્યયો

(૧) ભાવવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો વિશેષણને લાગવાથી ભાવવાચક કે ક્રિયાવાચક નામ બને છે.

આઈ*—મોટાઈ, ગરીબાઈ, પહોળાઈ.

* સં. તિ (કૃત) + કા (તદ્દિત સ્વાર્થિક સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યય) > પ્રા. ઇઆ > ગૂ. આઈ (વ્યત્યયદ્વારા). અથવા સં. તા (ભાવવાચક તદ્દિત) > પ્રા. આ > ગૂ. આઈ (સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યય ઈ ઉમેરાતાં).

આશ—ખારાશ, ખટાશ, કડવાશ.

આણ^૧—લંબાણ, ટૂંકાણ.

છ^૨—છોકરવાદી, હોશિયારી, ખાનદાની.

પ કે પૌ^૩—સારપ, ગણપ, ભોંઠપ.

પણ કે પણ^૪—મોટપણ, ઘડપણ, પહોળપણ, ગરીબપણ.

મ^૫—નાનમ, મોટમ.

વટ^૬—સાયવટ, ધરવટ.

(૨) સ્વામિત્વવાચક^૭ પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો વિશેષણ બનાવે છે.

આળ^૮—રીસાળ, શરમાળ, હેતાળ.

આળું કે વાળું^૯—છોગાળો, રૂપાળો, લટકાળો, ગુણવાળો.

ઈલું^{૧૦}—રસીલું, કોડીલું, ઝેરીલો, નાતીલો.

મંત કે વંત—શ્રીમંત, ધીમંત, જ્ઞાનવંત, લક્ષ્મીવંત.

(૩) લઘુતાવાચક કે લાલિત્યવાચક કે સ્વાર્થવાચક પ્રત્યયો—નીચેના પ્રત્યયો ધણુંખરું લઘુતા કે નાનાપણું બતાવે છે, પરંતુ કોઈવાર કોમલતા વહાલ કે તિરસ્કાર પણ બતાવે છે. કોઈ વાર તેમનો ખાસ અર્થ હોતો નથી, પરંતુ તે સ્વાર્થ (પોતાના જ અર્થમાં—

૧. સરખાવો સં. તદ્વિત ન (જેમકે ‘જૈણ’), અન(‘રક્ષણ’), કૃત્ અનિ ને નિ (‘ધરણિ,’ ‘ગ્લાનિ’)

૨. સરખાવો સંસ્કૃત સ્ત્રીલિંગી ઈ પ્રત્યય.

૩. સં. ત્વ તદ્વિત→ અપ. વ્વ→ ગૂં પ.

૪. સં. ત્વન→ અપ વ્વણુ→ ગૂ. પણ, પણું.

૫. સરખાવો સં. ઇમન્ (લધિમા, મહિમા)

૬. સં. વૃત્તિ (સત્યવૃત્તિ)→ પ્રા (સચ્ચવદિ)→ ગૂ. વટ (સાયવટ).

૭ વાળું, યુક્ત એ અર્થવાળા.

૮ કેટલીક વાર આ વિશેષણો નામ રૂપે પ્રયોજાયેલાં હોય છે. જેમકે, ‘શ્રીમંતોને પૈસાની પરવા નથી હોતી.’

૯. સરખાવો સં. તદ્વિત જાલ (વાચાલ)

૧૦. સરખાવો સં. તદ્વિત જાલ (દયાલ).

૧૧. સરખાવો અપ. તદ્વિત રજ (છજજ, જાલવિજ) ગૂ. ઈલ (છલ, અલખેલા)

અર્થમાં ઉમેરો કર્યા વિના) લાગેલા હોય છે.

ઓ-ઈ-ઉં—આમણો (તિરસ્કારવાચક), ધડિયું (નાનો ધડો), સાસરી (સ્વાર્થ), સરવરિયું (લઘુતાવાચક).

ડું^૧—ગામડું, મુખડું(સ્વાર્થ), વેલડી, દીવડી (લઘુતા કે લાલિત્યવાચક) આલુડું, લાડડી (વાતસલ્યવાચક), છોકરડા, ઠાકરડા (તિરસ્કાર-વાચક), રાતડી, છાંયડો (સ્વાર્થ).

લુ^૨—મૃગલું, ખેડલું, ઘોડલી, પાટલો.

પું^૩—ઝાડવું, લાડવો.

કેટલીક વખત આવા લઘુતાવાચક પ્રત્યયો કામલતા કે લાલિત્ય આણવાને માટે બેવડાય છે. જેમકે, સેજલડી, આંખલડી, વાંસલડી, સાહેલડી, કાચલડી, પાતળિયો, વાટલડી, આલુડાં, એકલડા, ઇત્યાદિ. આવા શબ્દો કવિતામાં વિશેષ વપરાય છે અને તેથી અમુક પ્રમાણમાં કાવ્યમાં માધુર્ય, માદર્શ, કામલતા સાધી શકાય છે. જેમકે,

“ભૂપ મેં દીડી ગર્વલડી, સખી બે મધ્ય જાલી અલબેલડી,
કદળી સ્થંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદલી કનકની વેલડી.”

(નળાખ્યાન—કડવું ૧૫)

તદ્ભવ કે ગૂજરાતી કૃત્ પ્રત્યયો

(૧) કર્તૃવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો કર્તાના અર્થનું સામાન્ય

નામ બનાવે છે.

આરો^૪—લુટારો, સથવારો, વણજરો.

ઐયો^૫—ગવૈયો, બજવૈયો, ભવૈયો.

આડી^૬—ખેલાડી.

૧. સં. ટ (વૃટ્ટી જેવામાં છે તે)→ અપ. સ્વાર્થિક ટ, જઠ→ ગૂ. ડો-ડી-ડું.

૨. સરખાવો અપ૦ સ્વાર્થિક ટઠ.

૩. સં. સ્વાર્થિક ક→ પ્રા. જ→ ગૂ. વ શ્રુતિ, ઉકારાંત અંગના યોગે.

૪. સં. કૃત્ કાર (કુંમકાર)→ પ્રા. જાર (કુમ્મજાર)→ ગૂ. આર (કુંભાર).

અંત્ય ઓકાર કાર ને લાગેલા સ્વાર્થિક ક ને કારણે છે.

૫. સં. કૃત્ જક + ક સ્વાર્થિક→ પ્રા. અપ૦ જય + ટ ઉપરથી સંભવે.

૬. સરખાવો સં જાટ→ પ્રા. જાઠ.

નારો^૧—ખેલનારો, નાયનારો, ઇં.

(૨) કરણવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો કરણવાચક કે સાધનવાચક નામ બનાવે છે.

આણુ^૨—પલાણુ, ચઢાણુ.

છું-છી^૩—દળણું, ગળણું, વલોણું, ચાળણી, ગળણી, ખાંડણી, વીંધણું, વોજણો,

ડી^૪—સારડી.

(૩) ભાવવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

અક—ખેડકભેડક, આવકગવક.

અણુ-અણી-અણું^૫—લણણી, કરણી, માગણી, ચલણુ, વલણુ, દેણું, લેણું, દળણું.

આઈ—લડાઈ, ચડાઈ, લખાઈ.

આટ^૬—ગભરાટ, ચળકાટ, મલકાટ.

આણુ^૬—વેચાણુ, લખાણુ, મંડાણુ.

આપ^૭—મેળાપ.

આમણુ^૮—શિખામણુ, દળામણુ, વીણામણુ.

આવટ^૯—અનાવટ, સગવટ, ફાવટ.

ઈ—ખેલી.

કી-કો—ફૂંખકી, ફૂંદકો.

જૂક—વર્તણૂક, નિમણૂક.

૧. સં. કૃત્ બન + કાર ઉપરથી ?

૨. સરખાવો કરણવાચક કૃત્ બન.

૩. સં. ભાવવાચક કૃત્ પ્રત્યય બન ઉપરથી.

૪. સં. તદ્ધિત લઘુતાવાચક ટ (વધૂટી) > પ્રા. અપ ટ > મૂ. ડી (સૂચિ'ગી ઈ ના થોગે.)

૫. સરખાવો સં. સ્વ ભાવવાચક તદ્ધિત.

૬. સં. ભાવવાચક કૃત્ બન ઉપરથી.

૭. સં. સ્વ > અપ૦ વ્ય ઉપરથી ?

૮. સં. સ્વન > અપ૦ વ્યન > મૂળ૦ મણુ ?

૯. સં. જ્ઞ > પ્રા. જ્ઞ દ્વારા ?

ત^૧—રમત, લખત, ભરત.

તર—ભણતર, ચણતર.

તી—ચઢતી, પડતી.

વ—ચડાવ, પડાવ

વરો—ખાવરું, ખાવરો.

વાડ—મંદવાડ, ગંદવાડ.

(૪) શીલવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો શીલવાચક—
સ્વભાવવાચક વિશેષણ બનાવે છે.

આઉ—ઉડાઉ, ધરધરાઉ, ચડાઉ.

આળ^૨—ખર્ચાળ,

એલ—વઠેલ, પહોંચેલ, ખાધેલ.

કણ્ણ—વઢકણ્ણ, લડકણ્ણ.

નોંધ—આ ઉપરાંત કૃદંતના પ્રત્યયોનો પણ કૃત્ પ્રત્યયોમાં જ સમાવેશ થાય છે. કૃદંતપ્રત્યયો ધાતુમાંથી વિશેષણ બનાવે છે. કૃદંતોની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ ‘કૃદંતવિચાર’ના પ્રકરણમાં કરી છે, તેથી અહીં તે સંબંધે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

ફારસી—અરબી^૩ પ્રત્યયો

નામવિશેષણાદિકને લાગતા પ્રત્યયો (તદ્વિત)

આ—‘વાળુ’—દાના (સાની)

આના—‘ને માટેનું’ ‘ને લગતું’—વિશેષણ બનાવે છે—નજરાણા,
સાલિયાણા.

આબાદ—વસાવેલું, સ્થળ—ઔરંગાબાદ, અમદાવાદ, દૈલતાબાદ.

૧. સં. કૃત્ તિ ઉપરથી સંભવિત.

૨. સં. તદ્વિત જાણ ઉપરથી.

૩. અહીં ફારસી—અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે તેવા સ્વરૂપમાં આપ્યા છે. અર્થાત્, તેમની જોડણી ગુજરાતીમાં વપરાય છે તે સ્વરૂપની રાખી છે.

ઈ-૧‘નું’ સંબંધવાચક-વિશેષણ બનાવે છે. શહેરી, અરખી, ૧હિંદી, હલવાઈ.
 ઈ-ભાવવાચક-વિશેષણ કે નામ ઉપરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.
 નેક-નેકી, ખૂબ-ખૂબી, દોસ્ત-દોસ્તી, ફકીર-ફકીરી, આદશાહી,
 સોદાગરી.

ખાના-સ્થળ-કારખાના, દોલતખાના, હમામખાના.

ગી-ભાવવાચક-વિશેષણ પરથી નામ બનાવે છે.-તાજગી (તાજ-તાજી), બંદગી, ખફગી.

ગીરી-ભાવવાચક-ગુલામગીરી, સોદાગીરી.

ચા-લઘુતાવાચક-ગાલીચા (ગાલી-શેતરંજ), બગીચો.

ચી-૨‘ના ધંધાવાળો’-મશાલચી, તોપચી, પખાલચી.

જર-સ્થળવાચક-ગુલજર.

તી-ભાવવાચક-જસ્તી.

દાન-સ્થળવાચક-ગુલદાન, કલમદાન.

દાર-સ્વામિત્વવાચક-‘વાળું’ એ અર્થમાં-દુકાનદાર, જમીનદાર
 ધનામદાર.

નવીસ-લેખક, લખનાર-ચિટનીસ (ચિટ્ટીનવીસ), મદદનીશ, ફકનવીસ.

નામા-લખાણ-હુકમનામું, શાહનામું, આદશાહનામું.

પેશ-‘રજૂ કરેલું-થયેલું’-સરપેશ.

ખીન-‘દર્શક, જોવાનું’-દૂરખીન.

મંદ-‘વાળું’-સ્વામિત્વવાચક-અછલમંદ, દોલતમંદ, દાનેશમંદ.

યાર- ” ” —મુખત્યાર.

વાન-સ્થળવાચક-આગવાન, મિજબાન, મહેરબાન.

વર-વાર-‘વાળું’-જનવર, જોરાવર; ઉમેદવાર, તકસીરવાર.

વાર-ભિન્નતા કે પૃથક્તાવાચક-આસામીવાર, સાલવાર.

શાઈ-શાહી-ભાવવાચક-નિઝામશાઈ, આખાશાહી.

સ્તાન-સ્થળવાચક-હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન.

૧. આ પ્રત્યય ફારસી અને અરબી બંનેમાં સમાન છે. ‘અરખી’, ‘હલવાઈ’
 એ અરબી તદ્દિત ‘ઈ’ ના પ્રયોગ છે.

૨. આ પ્રત્યય મૂળ તુર્કી છે.

ક્રિયાવાચક પદોને લાગતા કૃત્ પ્રત્યયો

આવેજ--'અવલંબતું'. ભાવવાચક નામ બનાવે છે.-દસ્તાવેજ.

ખોર—ખાનાર—કર્તૃવાચક નામ બનાવે છે.—હરામખોર, હલાલખોર.

ગર—‘કરનાર’—, —સોદાગર, કારીગર.

ગા૨— “ ” —ગુનેહગાર, મદદગાર.

દાન—‘જાણનાર’ ,, -કદરદાન.

અંધ—‘અનાવનાર’ , , —પગડાઅંધ.

અરબી ભાષામાં ધાતુને પ્રત્યય લાગવાને બદલે ધણી વાર ધાતુમાં અમુક જાતના વિકાર થઈને સાધિત શબ્દો બને છે.

ધાતુ	વિકાર	સાધિત શબ્દ
હકમ (હુકમ કરવો)	ધાતુના આદિ 'અ' નો 'આ', અને દ્વિતીય (કર્તારિ વિશેષણરૂપ કૃદંત) 'સ્વર'ની 'ઘ' થાય છે.	હાકિમ(હુકમ કરનાર)

અલમ (જાણુવું) ,, આલિમ (જ્ઞાતા) ,,

અશિક્ષિત (પ્રવચન) ,, આશિક્ષિત (પ્રવચનાર, કામુક) ,,

જલમ (પીડતું) ,, જલિમ (પીડનાર) ,,

નજર (જોવું) ,, નાજિર (જોનાર) ,,

રવદ (પ્રચ્છવું) આગમ 'પ' લાગે છે. ધરાદો (પ્રચ્છા) (ભાવવાચક નામ)

કરર (ખોલવું) , ધકરાર (પ્રતિજ્ઞા) ,

અમન (વિશ્વાસ કરવો) ,, ઇમાન (વિશ્વાસ) ,,

અલ્પમ (જાણવું) આગમ ‘મ’ લાગીને

ઉપાંત્ય '૭' ઉમેરાય છે. (કર્મણિ વિશેષણરૂપકૃત)

અશક (ઈચ્છુ) „ **માશક** (ઈષ્ટ, પ્રિયા) „

નજર (ભેત્રું) મંજૂર (ભોયેલું, પસંદ કરેલું),,

આ ઉપરાંત અરબી ધાતુઓમાં અનેક જાતના વિકારો થાય છે અને તેમને યોગે બિન્ન બિન્ન પદો ને રૂપો સિદ્ધ થાય છે. તેમની ચર્ચા અહીં અનાવશ્યક છે.

ખંડ ૨ જે

શબ્દશક્તિ : વૃત્ત અને અલંકાર

પ્રકરણ પાંચમું

શબ્દશક્તિ

પ્રાસ્તાવિક—શબ્દો વાક્યમાં વપરાય છે ત્યારે તેમને પદ કહે છે. એ પદોમાં અનેક અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ હોય છે. આ શક્તિને શબ્દશક્તિ કહે છે.

શબ્દશક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : અભિધા કે વાચ્યાર્થ દર્શાવનાર, લક્ષણા કે લક્ષ્યાર્થ દર્શાવનાર અને વ્યંજના કે વ્યંગ્યાર્થ દર્શાવનાર શક્તિ. આ ત્રણે પ્રકારની શક્તિની ક્રમશઃ ચર્ચા કરીએ.

અભિધા—શબ્દ કે વાક્ય સાંભળતાં વાર જ જે અર્થ સમજાઈ જાય છે તેને મુખ્યાર્થ કે વાક્યાર્થ કહે છે. આ અર્થ એ પદોનો મુખ્ય કે વાચ્ય (કહેવાનો) અર્થ છે. એ અર્થ પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવેલા સંકેત*થી નક્કી થયેલો હોય છે. જેમકે ‘ઝાડ’, ‘ડાળી’, ‘ઘર’ વગેરે શબ્દો પરાપૂર્વથી એ પદાર્થો દર્શાવતા આવ્યા છે, માટે એ શબ્દોનો એ પદાર્થોમાં સંકેત છે એમ કહેવાય. સંકેતિત (સંકેત-વાળો) અર્થ—વાચ્યાર્થ કે મુખ્યાર્થ જે શબ્દશક્તિ વડે જણાય છે તેને અભિધા શક્તિ કહે છે.

અભિધા શક્તિના ઉદ્ભવ સંબંધે એક મત એવો છે કે શબ્દાર્થનો આ સંબંધ ઇશ્વરેચ્છાથી ઉદ્ભવ્યો છે. ‘સંકેતશ્ચ અસ્માત્ શબ્દાત્ અયમર્થો बोध्यः इतीश्वरेच्छा ।’ સાહિત્યકૌમુદી. ‘અસ્માત્ પદાદયમર્થો बोध्यः इति ईश्वरेच्छारूप संकेतः शक्तिः’ । તર્કસંગ્રહ. આમ નૈયાયિકો ઇશ્વરેચ્છાને અભિધા તરીકે ઓળખાવે છે. મન્મથ આમાં આટલો સુધારો કરે છે : સાક્ષાત્સંકેતિતં ચૌર્ધ્વમભિધત્તે સ बाचकः । स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते.’ અર્થાત્ લોકોએ ઠરાવેલો—પ્રગટ નહીં તો

* इति, प्रथा, tradition.

સહુની મૂક અનુમતિથી ઐકમત્યથી રૂઢ થયેલો—અર્થ તે સંકેતિત અર્થ.

આ સંકેત શેમાં રહેલો છે ? વ્યક્તિમાં કે જાતિમાં ? ‘ગાય’ એ શબ્દથી બંને ગાય વ્યક્તિ અને ગાયના સામાન્ય ગુણોના સમુચ્ચયરૂપ જાતિની કલ્પના મનમાં પ્રગટ થાય છે. છૂટી છૂટી વ્યક્તિમાં જ જે સંકેત હોય તો ગાય એ જાતિના પ્રત્યેક પ્રાણીને ભિન્ન ભિન્ન નામ આપવાં પડે, જેમ થતું નથી. જાતિમાં માત્ર સંકેત હોય એમ પણ શક્ય નથી, કારણ કે જાતિ એટલે કલ્પનાનો અમૂઢ, જે વ્યક્તિના અવલંબન વિના મનમાં સ્પુરે નહીં. આથી સંકેત જાતિગુણ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં માનવો આવશ્યક છે.

એક વિલક્ષણ માન્યતાની અહીં નોંધ કરી લેવી જોઈએ. કેટલાક (બૌદ્ધ) કહે છે કે સંકેત એ જાતિ સિવાયના પ્રાણીઓનો અભાવ સૂચવે છે. અર્થાત્ ગાય શબ્દથી ગાય સિવાયનાં અન્ય પ્રાણી-ઓનો અભાવ સૂચવાય છે. આ માન્યતા મનોવિજ્ઞાનને અસંગત છે, કારણ કે અભાવરૂપની કલ્પના દુર્ઘટ અને અશક્ય છે.

આમ સંકેતથી જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિ દર્શાવાય છે, એ મત સૌથી વધુ શાસ્ત્રીય છે.

અભિધા વૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર છે: યોગ, રૂઢિ અને યોગરૂઢિ. કેટલાક શબ્દો માત્ર પ્રકૃતિ (base-મૂળ) અને પ્રત્યયનો બોધ કરે છે. જેમકે, સ્થિતિ (સ્થા-હોવું, રહેવું + તિ-પણ), પાચન, લજન, વાચન, ઇ. આવા શબ્દો યૌગિક કહેવાય છે, અને જે વૃત્તિ કે શબ્દશક્તિથી શબ્દમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે તેને યોગ કહે છે. યોગ એટલે વ્યુત્પત્તિ, નિષ્પન્ન થવું તે. ધણા શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પ્રત્યયમાંથી વ્યુત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ પરાપૂર્વના વપરાશથી, રૂઢિથી જણાઈ જાય છે. ઝાડ, ઘોડો, ગાય, વગેરે આવા શબ્દો છે. તેમને રૂઢ શબ્દ કહે છે અને તેમનો અર્થ દર્શાવતી શક્તિને રૂઢિ કહે છે. કેટલાક શબ્દોમાં બંને વ્યાપારો રહેલા છે. જેમકે, ‘સરસિજ’ ‘તુરંગમ’ ‘હસ્તી’ વગેરે. એમના યૌગિક અર્થ ‘સરોવરમાં જન્મેલું’ ‘ત્વરાથી જનાર’ ‘હસ્તવાળો’ વગેરે રૂઢિથી

‘કમલ’ ‘ધોડો’ અને ‘હાથી’માં નિયંત્રિત† થઇ ગયા છે. આવા શબ્દોના અર્થ યૌગિક છે તેમજ ૩૯ પણ છે. આ શબ્દોના અર્થ દર્શાવતી શક્તિને યોગરૂઢિ કહે છે.

ધણી વખત એક જ શબ્દના અનેક વાચ્યાર્થ થતા હોય : જેમકે, હરિ-સિંહ, ઇન્દ્ર, કપિ, સૂર્ય. આમાંથી કયો અર્થ લેવો તે પૂર્વાપરસંબંધ કે પ્રકરણ આદિથી જણાય છે.

લક્ષણ—કેટલીક વાર શબ્દોના મુખ્ય અર્થ બંધબેસતો આવતો નથી. કેટલીકવાર પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ રૂપનો હોવાથી એ સ્વીકારી શકાતો નથી. કવચિત્ વાચ્યાર્થ તર્કશુદ્ધ હોવા છતાં વક્તાના તાત્પર્યથી વિરુદ્ધ હોય છે. આવે પ્રસંગે મુખ્ય અર્થ સાથે સંબંધ રાખતો બીજો અર્થ લેવો પડે છે. દા. ત. ‘તે ચિત્રકલામાં કુશલ છે.’ અહીં ‘કુશલ’નો મૂળ અર્થ (કુશ કાપનાર) લાગુ પડતો નથી, તેથી ‘નિપુણ’ ‘હોશિયાર’ એવો બીજો અર્થ લેવો પડે છે. કુશ કાપવામાં અમુક જાતની નિપુણતા જોઇએ તે ઉપરથી ‘નિપુણ’ એ અર્થ આવ્યો છે. શબ્દના આ અર્થને લક્ષ્યાર્થ કહે છે. મુખ્ય અર્થ લાગુ ન પડે ત્યારે તેની સાથે સંબંધ રાખનાર બીજો બંધબેસતો લક્ષ્યાર્થ લેવાના વ્યાપારને લક્ષણ કહે છે. આ અર્થ દૂરથી લક્ષાય છે, પ્રત્યક્ષ કથાતો નથી, માટે એને લાક્ષણિક અર્થ કહે છે.

ઉપરના દાખલામાં પરંપરાથી, રૂઢિથી* શબ્દોના લક્ષ્યાર્થ લેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર ખાસ પ્રયોજન સાધવાના હેતુથી લક્ષણ કરવામાં આવે છે. જેમકે,

ગંગાને ખોળે એમનો આશ્રમ છે.

એ સ્ત્રી નહોતી; હિંદુ ધર્મની વિટંબણા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જતી હતી.

† સંકુચિત.

* મૂળ તો રૂઢિલક્ષણા પણ સપ્રયોજન હતી, પણ ધીમે ધીમે એનું પ્રયોજન વિસર્જી જતાં એ રૂઢિલક્ષણા બની ગઇ. ‘કુશલ’માં મૂળ તો અતિ વિવેચકવ દર્શાવવાનો હેતુ હતો. કમળા: એનો ૩૯ અર્થ ‘નિપુણ’ એવો થઈ ગયો.

અહીં ‘ગંગાને ખોળે’નો મુખ્યાર્થ ‘ગંગામાં’ બંધબેસતો નથી, માટે ‘ગંગાને તીરે’ એવો લક્ષ્યાર્થ લેવો પડે છે. અહીં લક્ષ્યાર્થ લેવાનું પ્રયોજન આશ્રમની શીતલતા, રમણીયતા, પાવનકારિતા દર્શાવવાનું છે. બીજા દાખલામાં ‘વિટંબણા’નો મુખ્ય ભાવવાચક અર્થ લેવાશે નહીં, પરંતુ ‘વિટંબણાથી અત્યંત દુઃખિત સ્ત્રી’ એવો અર્થ લેવો પડશે. અહીં વિટંબણાથી દુઃખિત સ્ત્રીને વિટંબણા કહેવાથી પ્રાપ્ત્ય (પ્રચુરતા, અત્યંતપણું) દર્શાવ્યું છે. આ રીતે ખાસ પ્રયોજન દર્શાવવાને પણ લક્ષણા થઈ શકે છે. પરંતુ શિષ્ટ ગ્રંથો અને સંસ્કારી લેખિકાની ભાષામાં થતી હોય તેવી જ પ્રયોજનમૂલક લક્ષણા કરવી. ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રયોજનમૂલક લક્ષણા કરવાથી ઘણી વાર યોગ્ય અર્થબોધ થતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રણ કારણો સાથે આવે ત્યારે જ લક્ષણા થઈ શકે: (૧) મુખ્ય અર્થ ન બંધ બેસે (મુખ્યાર્થબાધ), (૨) લક્ષ્યાર્થને મુખ્યાર્થ સાથે સંબંધ હોય (મુખ્યાર્થસંબંધ), અને (૩) લક્ષ્યાર્થ લેવા માટે રૂઢિ કે ખાસ પ્રયોજન હોય. આ ત્રણે કારણો એકત્ર મળે ત્યારે જ લક્ષણા થાય છે.

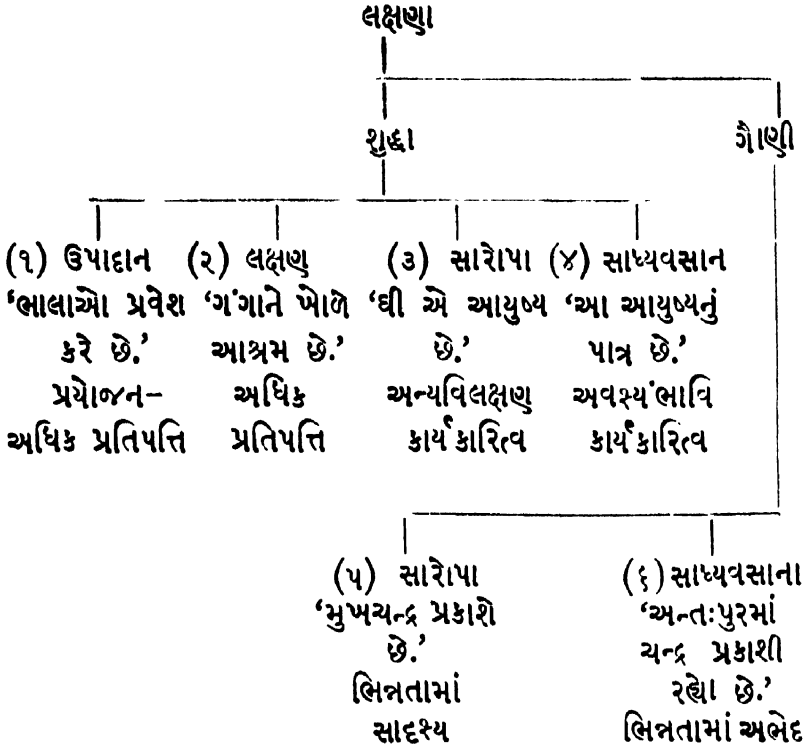
લક્ષણા : પ્રકારો—લક્ષણાના કાવ્યપ્રકાશકારે છ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. (૧) પ્રથમ તો ઉપાદાન લક્ષણા, જેમાં પોતાના અર્થની સિદ્ધિ માટે અન્ય અર્થનો આક્ષેપ (સૂચન-implication) કરવામાં આવે છે. જેમ કે કુન્તા : પ્રવિશન્તિ (ભાલાઓ પ્રવેશ કરે છે). અહીં ‘ભાલાઓ’થી ‘ભાલા ધારણ કરેલા સૈનિકો’ ઉપલક્ષાય છે. આ પ્રકારમાં પોતાનો અર્થ કાયમ રાખીને અન્ય અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેથી તેને અજહત્ (મૂળ અર્થને ન ત્યજતી એવી) લક્ષણા પણ કહે છે. (૨) બીજો પ્રકાર લક્ષણલક્ષણાનો છે. એમાં મૂળ અર્થ અન્ય અર્થને પોતાનો અર્થ સમર્પણ કરી દે છે. અર્થાત્ મૂળ અર્થ પોતાની સાથે સંબંધવાળા અર્થને સૂચવીને પર્યવસાન પામે છે. આને જહત્ (મૂળ અર્થ ત્યજ દેતી) લક્ષણા પણ કહે છે. ઉ. ત. ‘ગંગાને ખોળે એમનો આશ્રમ હતો.’ એમાં ‘ગંગા’નો મૂળ નદીરૂપ અર્થ ‘ગંગાતટ’ એ અન્ય અર્થને સૂચવીને પર્યવસાન પામે છે, આ

બંને પ્રકારો શુદ્ધલક્ષણાના છે, અને બંને પ્રયોજનવતી છે. સાદસ્ય-સંબંધવાળી લક્ષણા તે ગૌણી* અને સાદસ્યેતર સંબંધવાળી લક્ષણા તે શુદ્ધા ગણાય છે.

જેમાં વિષયી (આરોપ્યમાણ પદાર્થ કે ઉપમાન) અને વિષય (પ્રસ્તુત પદાર્થ કે ઉપમેય) બંને સમાનાધિકરણ પદોથી દર્શાવ્યા હોય તે સારોપા લક્ષણા કહેવાય છે. જેમાં વિષયી કે ઉપમાન વિષયનું કે ઉપમેયનું નિગરણ કરે, (પોતાનામાં લુપ્ત કરે, ગળી જાય) એને સાધ્યવસાના લક્ષણા કહેવામાં આવે છે. જેમાં વિષયી અને વિષય વચ્ચે સાદસ્યસંબંધ હોય તે ગૌણી લક્ષણા અને સાદસ્યેતર સંબંધ હોય તે શુદ્ધા લક્ષણા ગણાય. આમ લક્ષણાના અન્ય ચાર ભેદ પડે છે: (૧) ગૌણી સારોપા, જેમકે, ‘મુખચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે,’ ‘તે રાજા શત્રુકંટકોને દૂર કરે છે,’ જેમાં વિષયીપદો ચંદ્ર, કંટક અને વિષય-પદો મુખ અને શત્રુ બંનેનો સાદસ્યસંબંધથી નિર્દેશ કર્યો છે; (૨) ગૌણી સાધ્યવસાના, ‘અન્ત:પુરમાં ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે,’ ‘રાજા કંટકોને ઉમેડી નાંખે છે,’ જે સાદસ્યમૂલક હોઈ વિષયીપદો ચંદ્ર અને કંટકમાં વિષયપદોનું નિગરણ થયું છે; (૩) શુદ્ધા સારોપા લક્ષણા, જેમ કે ‘ઘી એ આયુષ્ય છે,’ જેમાં વિષયી અને વિષય વચ્ચે સાદસ્યેતર (અહીં કાર્યકારણ) સંબંધ હોય છે; અને (૪) શુદ્ધા સાધ્યવસાના લક્ષણા, જેમ કે ‘આ આયુષ્યથી ભરેલું પાત્ર છે,’ જેમાં સાદસ્યેતર (અહીં કાર્યકારણ) સંબંધવાળા વિષયી આયુષ્યે વિષય ધૃતનું નિગરણ કર્યું છે. આવા કાવ્યપ્રકાશકારે લક્ષણાના છ પ્રભેદો પાડ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

* ગુણોથી આવેલી તે ગૌણી.

+ સંયોગ, સામીપ્ય, કાર્યકારણભાવ, તાદર્થ્ય, સ્વસ્વામિભાવ, અવયવ-વાચકભાવ, અને તાત્કર્થ્ય એ સાત શુદ્ધા લક્ષણાના સંબંધો છે.

વ્યંજના-મુખ્યાર્થ બરાબર નિશ્ચિત થઇને સમજાઈ ગયા પછી શબ્દો-માંથી જે બીજો અર્થ ક્રમશઃ સ્પુરે છે તેને વ્યંગ્યાર્થ અથવા ધ્વનિ કહે છે. જે શબ્દશક્તિ દ્વારા વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિનું ભાન થાય છે તેને વ્યંજના-શક્તિ કહે છે. ઉપર લક્ષણામાં આપેલા દાખલામાં 'ગંગાને ખોળે' અને 'વિટંબણા' એ મુખ્યાર્થ છે; 'ગંગાને તીરે' અને 'વિટંબણાથી દુઃખિત સ્ત્રી એ લક્ષ્યાર્થ' છે; અને શીતલતા, રમણીયતા, પાવનકારિતા અને અનેક વિટંબણાઓથી પરમ દુઃખિત સ્ત્રી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. મુખ્યાર્થ વિના કે લક્ષ્યાર્થ થતો હોય ત્યાં લક્ષ્યાર્થ વિના વાક્યનો અર્થ પૂર્ણ થતો નથી; વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ રસિક અને વિદ્વાનને જ થાય છે, અને વ્યંગ્યાર્થની સ્પુરણા વિના પણ વાક્યના મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ થવામાં કાંઈ બાધ આવતો નથી. વ્યંગ્યાર્થ મુખ્ય અર્થના અનુરોધથી સ્પુરે છે. એનો બાધ

કરીને નહીં. વ્યક્તિ અને સંદર્ભ અનુસાર એક જ મુખ્ય અર્થમાં નિરનિરાળા વ્યંગ્યાર્થનો બોધ થાય છે. કાઠુ (અવાજ), અંગવિક્ષેપ ૬૦ પણ વ્યંગનામાં ઉપકારક નીવડે છે.

વ્યંગનાની કલ્પના આલંકારિકાએ વ્યાકરણના સ્ટ્રોટવાદ ઉપરથી લીધી છે.* વैयाકરણો કહે છે કે શબ્દના અંગભૂત વર્ણો, જે એક પછી એક શબ્દમાંના ક્રમ અનુસાર ઉચ્ચારાય છે તે પૃથક્ પૃથક્ કે સંયોગમાં શબ્દનો અર્થ વ્યક્ત કરતા નથી. પૃથક્ પૃથક્ વર્ણોથી તો અર્થ પ્રગટ ન જ થાય એ દેખીતું છે. ‘અશ્વ’ એ શબ્દના ‘અ’ કે ‘શ્વ’ એમાંથી એક પણ વર્ણમાં અશ્વનો અર્થ નથી. અને વર્ણો યુગપદ્—એક સાથે સંયોગ પામીને અર્થ વ્યક્ત કરે એમ પણ કહી શકાય નહીં; કારણ કે વર્ણો એક પછી એક ક્રમાનુસાર ઉચ્ચારાય છે, અને એ ક્ષણાવસ્થાથી હોઇ ઉચ્ચારાતાં વેંતજ હુત થાય છે, એથી એમનો એકજ ક્ષણે સંયોગ થવો શક્ય નથી. કાઠ એમ કહે કે અંત્ય વર્ણ પૂર્વ વર્ણોના સંસ્કાર સાથે યોગ પામીને અર્થ વ્યક્ત કરે છે, તો એ પણ સાચું નથી; કારણ કે પૂર્વ વર્ણોના સંસ્કાર મૂળ ક્રમમાં જ આવે એવો નિયમ નથી; એ અવળાસવળા પણ આવી શકે. ‘જીવન’ શબ્દ લઇએ તો છેલ્લો ‘ન’ ઉચ્ચારાતાં પૂર્વના વર્ણો ‘જીવ’ કે ‘વજી’ એમ અને રૂપે યાદ આવે, અને ‘વજીન’ ઉચ્ચારાતાં અર્થબોધ થતો નથી.

આથી વैयाકરણો નિત્યશબ્દ કે સ્ટ્રોટની કલ્પના કરે છે. ક્ષણિક એવા શબ્દવર્ણોના ઉચ્ચારથી નિત્યશબ્દ રૂપ સ્ટ્રોટ પ્રગટ થાય છે જેથી અર્થ અભિવ્યક્ત થાય છે. સ્ટ્રોટને અવયવ, ખંડ કે ક્રમ નથી; પણ એ નિરવયવ, ક્રમાતીત અને અખંડ છે. સ્ટ્રોટ એ વર્ણોભિવ્યંગ્ય કે શબ્દવ્યંગ્ય (વર્ણ કે શબ્દથી વ્યંજિત થતો—સૂચવાતો) અને અર્થ પ્રત્યાયક (અર્થની પ્રતીતિ કરાવતો) આપાર છે. શબ્દથી સ્ફુટ (વ્યંજિત થાય છે), કે અર્થને સ્ફુટ કરે છે તેથી એ સ્ટ્રોટ કહેવાય છે. સ્ટ્રોટને પ્રગટ કરતા ક્ષણાવસ્થાથી શબ્દને વैयाકરણો ‘ધ્વનિ’ કહે છે.

સરખાવો—‘બુધૈર્વૈયાકરણૈઃ પ્રધાનભૂતસ્ફોટરૂપવ્યક્ત્યવ્યજ્ઞકસ્ય શબ્દસ્ય ધ્વનિરિતિ વ્યવહારઃ કૃતઃ । ઇતસ્તન્મતાનુસારિભિરન્યૈરપિ ન્યગમાવિત્તાચ્ય-વ્યજ્ઞ્યવ્યજ્ઞનક્ષમસ્ય શબ્દાર્થયુગલસ્ય । કાવ્યપ્રકાશ, ૧

વ્યંગ્યાર્થ મુખ્યાર્થમાંથી,^૦ લક્ષ્યાર્થમાંથી કે વ્યંગ્યાર્થમાંથી પણ નીકળી શકે. લક્ષ્યાર્થમાંથી વ્યંગનાવૃત્તિથી પ્રયોજન જણાય છે તે આપણે જોઈ ગયા. મુખ્યાર્થમાંથી વ્યંગ્યાર્થ કેવી રીતે સ્પુરે છે તે નીચેના દાખલાથી જણાશે.

જો નવ હાલે ચાલે પદ્મિનીપત્રે* વિરાજતી બગલી !

ચોખ્ખા મરકતથાલે† મૂકેલી છીપકોટારી+ શી.

(કાવ્યપ્રકાશ-ઉદ્દાસ ૨)

અહીં કમલપત્ર ઉપર બગલી નિશ્ચિંત સ્થિર બેઠી છે એ વાચ્યાર્થ. આથી આ સ્થાન કેવળ એકાન્ત છે એ વ્યંગ્યાર્થ; આવું એકાન્ત સ્થાન વિશ્રાન્તિ માટે કે આનંદ કરવા માટે યોગ્ય છે એ ઉપરના વ્યંગ્યાર્થ-માંથી સ્પુરતો વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિ.

આમ વ્યંગ્યાર્થ સૂક્ષ્મ અને વિવિધસ્વરૂપી છે, અને એથી કાવ્યમાં સૌંદર્ય આવે છે. આને જ ધ્વનિકારે ધ્વનિ એવું નામ આપ્યું છે. ઘંટ વાગ્યા પછી કેટલાક વખત સુધી એનો રણકાર સંભળાય છે તેમ વાચ્યાર્થ પ્રતીત થયા પછી વ્યંગના સ્પુરી રહે છે. વ્યંગના-શક્તિ એ સૌથી ચમત્કૃતિજનક શબ્દશક્તિ છે, એથી એ કાવ્યની મુખ્ય શક્તિ બની છે. વ્યંગનાદ્વારા નિષ્પન્ન થતો અર્થ એ જ કાવ્યનો આત્મા છે. શાસ્ત્રીય વાર્ધક્યમાં વ્યંગનાનો ઉપયોગ નથી.

કાવ્યોમાં શૃંગાર, વીર, કરુણ, આદિ રસો અભિધામૂલ વ્યંગનાથી નિષ્પન્ન થાય છે. દા. ત. કવિતામાં કવિનાં કે નાયકનાં અમુક કાર્યોનું વર્ણન કર્યું હોય એ એનો મુખ્યાર્થ; એ કાર્યોના વર્ણનથી અમુક પ્રેમ, ઉત્સાહ, શોક જેવી લાગણીઓ સૂચવાય એ એનો વ્યંગ્યાર્થ; આવી લાગણીઓ પુષ્ટ થાય અને ભાવકનાં અંતઃકરણ ઉપર એકાગ્ર અસર કરી એના અંતરમાં રહેલી એવી લાગણીઓને જાગૃત કરે ત્યારે

૦ શબ્દના એક કરતાં વધુ મુખ્ય અર્થ હોય ત્યાં એક મુખ્ય અર્થ સંયોગ, વિયોગ, સાહચર્ય ઇત્યાદિ નિશ્ચિત થયા પછી અન્ય અર્થનું કંમરસઃ સ્ફુરણ તે અભિધામૂલ વ્યંગના.

* કમલપત્ર x નીલમણિ કે નીલમના થાળમાં +છીપની બનાવેલી કોટારી

† કાવ્યનો વાચક, કે નાટકનો દૃષ્ટા

ભાવક તે રસનો આસ્વાદ કરે છે એમ કહેવાય છે.

તાત્પર્યાર્થ કે **વાક્યાર્થ**—ઉપર કહેલી ત્રણ મુખ્ય વૃત્તિ કે શબ્દવ્યાપાર ઉપરાંત કેટલાક° વાક્યાર્થને પણ એક વિશિષ્ટ વૃત્તિ કે શબ્દશક્તિ ગણે છે. દા. ત. ‘આ ગોવિંદની ગાય છે.’ એ સમગ્ર વાક્યમાંથી જે ગોવિંદનો માલિકીનો અર્થ નિકળે તે અર્થ કોઈ વિશિષ્ટ પદનો નથી, પણ સમગ્ર વાક્યનો છે, માટે એ **વાક્યાર્થ** છે.

ખીજનું કહે છે કે ભાષામાં છટાં પદો ગમે તેમ વપરાય છે જ ક્યાં ? આપણે બોલવામાં વાક્યરૂપે આવેલાં પદોનો જ વ્યવહાર કરીએ છીએ, માટે વાક્યાર્થ નામે નવી વૃત્તિ માનવાની જરૂર નથી.

વ્યંજનાનો સ્વીકાર અનિવાર્ય—વ્યંજના વૃત્તિનું ખંડન કરવાનો પ્રયાસ પણ થયો છે. કેટલાક અભિધા કે લક્ષણામાંથી અનુમાન (અર્થાપ્રતિ) દ્વારા વ્યંગ્ય અર્થ કાઢવા મથે છે, તો કેટલાક ‘વક્રોક્તિજીવિત’કાર જેવા વ્યંજનાનો લક્ષણામાં અન્તર્ભાવ કરવા ઇચ્છે છે. ભટ્ટનાયકે પોતાનો ‘વ્યકિતવિવેક’ ગ્રંથ ધ્વનિમતના ખંડન માટે લખ્યો છે. એ શબ્દની શક્તિ તો એક જ માને છે, પણ એમાંથી બે અર્થ એક વાચ્ય અને ખીજો અનુમેય નીકળવાનું જણાવે છે. વાચ્યાર્થ એ મુખ્ય અર્થ છે જ્યારે ધ્વનિસંપ્રદાયનો વ્યંગ્યાર્થ એ મુખ્ય અર્થમાંથી અનુમાનદ્વારા નીકળે છે. આમ વાચ્યાર્થ એ કારણ અથવા મૂળ છે, અને વ્યંગ્યાર્થ એનું કાર્ય કે પરિણામ છે. આમ વ્યંગ્યાર્થ એ વાચ્યાર્થનું અનુમાનપ્રક્રિયાદ્વારા પ્રગટ થતું સ્વરૂપ છે. આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય થયો નથી, કારણ કે વ્યંજના-વ્યાપાર જેવી સૂક્ષ્મ અને વિવિધ ભાવકોને વિવિધ રૂપે સ્ફુરી રહેતી સંકુલ સુકુમાર પ્રક્રિયાને કેવળ અનુમાનરૂપ ગણવી દુષ્કર છે. ભટ્ટ લોલ્લટ વ્યંજનાને વ્યાપક અભિધામાં અંતર્ગત ગણી લે છે. એ કહે છે કે એક શબ્દના જે અનેક અર્થ મનમાં સ્ફુરી રહે તે તમામ અભિધા શક્તિમાંથી પ્રગટે છે, જેમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું એક બાણ ધનુષ્યથી લક્ષ્ય સુધી જે વિસ્તાર ઉપર થઈને જાય છે તે તમામ

એક મૂળ ગતિનું જ પરિણામ છે તેમ. પણ આ મત અનુસાર તો એક શબ્દથી પોતપોતાના સંસ્કારાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન જનોને ભિન્ન ભિન્ન અર્થસમુચ્ચય કલ્પનામાં આવે છે એ સર્વનો અભિધામાં સમાવેશ કરવો પડે, અને એ રીતે અભિધા તદ્દન અનિશ્ચિત બની જાય. આથી સહુને સમાન રીતે પ્રતીત થતો એક મુખ્ય સંકેતિત વાચ્યાર્થ અને એને આશ્રયે ભિન્ન ભિન્ન જનોને પોતાની રુચિશક્તિ અનુસાર સ્ફુરી રહેતો વ્યંગ્યાર્થ એમ એ પૃથક્ પૃથક્ અર્થો માનવા અપરિહાર્ય બને છે.

આમ વ્યંજનાવૃત્તિનો એક પ્રકારની વિશિષ્ટ શબ્દશક્તિ તરીકે સ્વીકાર ક્યાં વિના છૂટકો નથી. આ શક્તિને જ ધ્વનિ કહે છે, અને એ કાવ્યનો આત્મા છે.

પ્રકરણ છઠું

અલંકાર

સંસ્કૃત સાહિત્ય અલંકારોથી અતીવ સમૃદ્ધ છે. ગૂજરાતી મધ્ય-કાલીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યમાં અલંકારો ઓછા પ્રમાણમાં પણ અસરકારક રીતે વપરાયા છે. અલંકાર એ પ્રકારના છે : પ્રાસ, યમક, વગેરે શબ્દાલંકાર, અને ઉપમા વગેરે અર્થાલંકાર. અર્થાલંકાર વધારે મહત્વના છે તેથી અહીં થોડાક મહત્વના અર્થાલંકારોનું જ વિવેચન કર્યું છે. અર્થાલંકારની સંખ્યા ઘણી વિશાળ છે. સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રોમાં ઘણી વાર ગ્રંથના અર્ધા જેટલા વિસ્તારમાં માત્ર અર્થાલંકારોનું જ વિવેચન થયું હોય છે. અહીં ખાસ મહત્વના મુખ્ય મુખ્ય અલંકારોની ચર્ચા કરી છે.

અલંકાર એટલે આભૂષણ. યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણો પહેરેલા માણસનો જેમ વધારે પ્રભાવ પડે, તેમ યોગ્ય, સુંદર અલંકારવાળા કાવ્યનો રસ વધારે હૃદયગમ અને છે. છતાં સારા કાવ્યમાં અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને કશી હાનિ પહોંચતી નથી.

ઉપમા—એ પદાર્થ વચ્ચેની સુંદર સરખામણીને ઉપમા કહે છે. ‘જેવો’ ‘પેઠો’ ‘માફક’ વગેરે સામ્યવાચક પદોથી આ સરખામણી થાય છે. જેમકે—

“આવા પરસ્પર ભિન્ન રસ વચ્ચે જનકની પેઠે યોગયુક્ત ચિત્તે
અમે આગળ ચાલ્યા.” (જીવનનો આનંદ-પૃ. ૧૯૫)

અહીં બોલનારે પોતાની સરખામણી જનકની સાથે કરી છે માટે ઉપમા અલંકાર છે.

“લજ્જા નમેલું નિજ મંદ પોપચું,

કો મુગ્ધ બાલા શરમાતી આવરે,

ને શાભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,

એવી ઉગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.” (ન્હાનાલાલ-શરદપૂર્ણિમા)

અહીં ત્રણ પંક્તિમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલી મુગ્ધ બાલા સાથે

ચન્દ્રકલાની સરખામણી કરી છે તેથી ઉપમા થઇ છે.*

૩૫૬—એક પદાર્થને બીજાના જેવો છે એમ ન કહેતાં તેની અને બીજા પદાર્થની એકતા બતાવી હોય ત્યારે ૩૫૬ અલંકાર થાય છે. ઉપમામાં બે પદાર્થોની સમાનતા વર્ણવેલી હોય છે, ૩૫૬માં એમની એકતા, એકરૂપતા કહેલી હોય છે. આ અલંકારમાં મુખ્ય પદાર્થને સરખામણીના પદાર્થનું જ ૩૫ આપી દેવામાં આવે છે તેથી તેને ૩૫૬ કહે છે. દાખલા—

“તેના મુખકમલને જેવાથી સર્વ સંતાપ નાશ પામે છે.”
અહીં ‘મુખકમલ જેવું છે’ એમ નથી કહ્યું, પરંતુ મુખ અને કમલની એકતા બતાવી છે.

“આકાશમાંથી ઉકુમંડલ સંચર્યું”

આતિથ્યઅર્થે રવિ એક જ અર્પતો’તો.” (ન્દાનાલાલ-ગિરનારને ચરણે). અહીં સૂર્યને આતિથ્ય આપનાર યજમાનનું ૩૫૬ આપ્યું છે.

“અભ્યાસના ખાલી કુંભમાં

ટુંકા જીવનનો ઊભરાનો અનુભવ,

નિતારી નિતારી ભર્યો હતો.” (ન્દાનાલાલ-ગુરુદેવને)

અહીં અભ્યાસને કુંભનું અને અનુભવને જલનું ૩૫૬ આપ્યું છે.

ઉત્પ્રેક્ષા—એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ તરીકે સંભાવના કરી હોય ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર થાય છે. ‘જાણે’ જેવાં પદોથી એ સંભાવના દર્શાવાય છે.

“સરોવરો હંમેશાં નીચાણમાં હોય.....પણ આ તો જાણે
ગંધર્વકાસાર, જાણે વાદળાં પીગળીને ટેકરીને માથે છલકાતાં ન હોય !”

(જીવનનો આનંદ-૫. ૧૯૩)

અહીં ગૌરીશંકર તળાવને ગંધર્વકાસાર જેવું છે એમ ઉપમા

* ઉપમેય (પ્રસ્તુત પદાર્થ), ઉપમાન (જેની સાથે સરખામણી થઇ છે તે પદાર્થ), સાધારણ ધર્મ (જેને અનુલક્ષીને સરખામણી થઈ છે તે ગુણ), વાચક (સમાન, તુલ્ય જેવાં સરખામણીદર્શક પદો)—આ ચારે અંગો પ્રગટ રીતે કલાં હોય ત્યારે પૂર્ણોપમા, અને એમાંનાં એક કે વધારે અંગો ન આપ્યાં હોય ત્યારે હૃતોપમા કહેવાય છે.

કરી નથી, તેમ તે ગંધર્વકાસાર જ છે એમ રૂપક પણ આપ્યું નથી; પરંતુ એ જાણે ગંધર્વસરોવર ન હોય એવું લાગે છે એમ માત્ર સંભાવના કરી છે. ઉપમાની સરખામણી ‘જેવું’ ‘સરખું’ વગેરે વાચકોથી દર્શાવાય છે; રૂપકમાં ઉપમાનઉપમેયની એકતા વર્ણવી હોય છે; અને ઉત્પ્રેક્ષાની સંભાવના ‘જાણે’ ‘શકે’ ‘રખે’ જેવાં શંકા, સંભાવના દર્શાવતાં વાચકોથી જણાવાય છે. ખીજું ઉદાહરણ જોઈએ.

“વેલ જાણે હેમની અવેવફૂલે ફૂલી,

ચકિત થયું ચિત્ત માહરું ને ગયો દૂતત્વ બૂલી.” (નળાખ્યાન)

“નાનાં નાનાં વપુ ધરી શકે શોધતાં એ દિશામાં,

રેલંતાં એ રતિ વિવિધ શી કેં શશીની નિશામાં.”

(કાન્ત-દેવયાની)

અતિશયોક્તિ—જેમાં પ્રસ્તુત ઉપમેયનું ઉપમાને નિગરણ કર્યું છે, અર્થાત્, જેમાં ઉપમેયને સ્થાને ઉપમાનનો જ વ્યવહાર કર્યો હોય; અથવા જેમાં સમાન પદાર્થોને ભિન્નરૂપે વર્ણવ્યા હોય; અથવા જેની વચ્ચે સંબંધ ન હોય તેવી વસ્તુઓને સંબંધવાળી વર્ણવી હોય; કે કાર્યને કારણની સાથે જ કે પૂર્વે બનતું વર્ણવ્યું હોય : આવા દાખલાઓમાં અતિશયોક્તિ અલંકાર થાય છે. જેમકે,

“અને પેલો દ્વીપ ? એ તો નીરવ શાન્તિની મૂર્તિ. ચન્દ્રમા પાણીમાં આટલો ખડખડાટ હસે છે છતાં એનો પડધો ક્યાંય સંભળાતો નથી. જાણે કુદરતને ખીક લાગે છે કે રખેને ધ્યાની મુનિની શાંતિમાં ભંગ થાય.” (જીવનનો આનંદ-૫. ૧૮૫)

અહીં દ્વીપને ધ્યાની મુનિ સાથે સરખાવ્યો નથી, પણ ધ્યાની મુનિ જ કહ્યો છે, તેથી અતિશયોક્તિ અલંકાર થયો છે.

“સામસામા રહ્યા શોભે, બ્યોમ ભોમ બે સોમ,

ઈન્દુમાં બિન્દુ બિરાજે, જાણે ઉડુગણ ભોમ.”

(નળાખ્યાન-કડવું ૧૫)

અહીં બે ચન્દ્ર કહ્યા છે તે એક આકાશનો ચન્દ્ર, અને ખીજું દમયંતીનું ચન્દ્ર જેવું વદન. અહીં વદનને ચન્દ્રના જેવું કહેવાને

બદલે એ વદન નથી પણ ચન્દ્ર જ છે એમ કહ્યું છે, તેથી અતિ-શયોક્તિ અલંકાર થયો છે.

“તેના ધનુષ્યટંકારની સાથે જ (અથવા તેની પહેલાં જ) શત્રુઓ જીવનની આશા છોડી દે છે.”

અહીં કારણ પૂર્વે કે સાથે જ કાર્ય થતું વર્ણવ્યું છે.

શ્લેષ—એક જ શબ્દસમૂહના અનેક અર્થ થવાથી પ્રસ્તુત * પદાર્થની સાથે અપ્રસ્તુત x પદાર્થનું પણ ભાન થાય તેને શ્લેષ કહે છે. શ્લેષ એટલે બે અર્થનો એક જ શબ્દમાં સંયોગ. શ્લેષ અનેકાર્થ શબ્દો વડે જ થઈ શકે છે. જેમકે,

“પ્રકાશ અને અંધકારની સંધિ કરવાને સંધ્યાએ અનેક વાર પ્રયત્ન કર્યો છે.” (જીવનનો આનંદ-૫. ૧૯૫)

અહીં સંધ્યા, પ્રકાશ અને અંધકારનું મિશ્રણ કરે છે એ પ્રસ્તુત અર્થની સાથે પ્રકાશ ને અંધકાર જેવા બે વિરોધીઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનો સંધ્યાએ પ્રયત્ન કર્યો હતો એ અપ્રસ્તુત અર્થ નીકળે છે. ‘સંધિ’ શબ્દના બે અર્થ વડે આ શ્લેષ થયો છે. ખીજો દાખલો જુઓ.

“ અવિરલ આંસુસ્નાને+ વિયોગપાવક પડી નિરંતર એ ‡ તવ રિપુતરણીકુચયુગ વિમુક્તાહાર વ્રત અનુસરે.” ÷
(ભાલણ-કાદંબરી, પૂર્વભાગ-કડવું ૨)

“ તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં ઉરમંડળ સતત આંસુના સ્નાનથી, પતિના વિયોગરૂપી અગ્નિમાં બળીને, વિમુક્તાહાર (જેનો મોતીનો હાર કાઢી નાખ્યો છે એવા, જેણે આહાર છોડી દીધો છે એવા) બનીને બળે (સ્નાન, અગ્નિતાપ, આહારત્યાગ, વગેરે વાળું) વ્રત અનુસરે છે.”

* મુખ્ય પદાર્થ—ઉપમેય.

x ખીજો પદાર્થ, પ્રસ્તુત નહીં તેવો પદાર્થ.

+ જૂની ગૂજ. ભાષાને અહીં આધુનિક રૂપ આપ્યું છે. મૂળ ‘આંસુ સ્નાનઈ’

‡ મૂળ ‘ઈ’

÷ મૂળ ‘અણસરઈ’

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા શ્લેષવાળાં પદોથી શક્ય બની છે. કાદંબરીના શ્લેષનું આ અતિ સુંદર ઉદાહરણ છે.

દૃષ્ટાન્ત—એ વાક્યમાં ઉપમાન, ઉપમેય અને સાધારણ ધર્મ^૦ વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબભાવનો સંબંધ હોય ત્યારે દૃષ્ટાન્ત અલંકાર થાય છે. સરલ શબ્દોમાં કહીએ તો દૃષ્ટાન્તમાં એક ઉપમેયવાક્ય હોય અને બીજું ઉપમાનવાક્ય હોય અને એક વાક્યમાંનાં નામ અને વિશેષણ બીજાનાં પ્રતિબિંબ જેવાં હોય. જેમકે,

“વસન્તના વાયુ વાય,
ફળે, ને સહકાર નમે :
સંસારનાં સદૃશ ફળતાં,
તેમ તેમ તમારી ડાળે નમતી :

સન્માનથી સર્વદા તમે વિનયી થતા. (ન્હાનાલાલ-ગુરુદેવને)

અહીં પહેલી બે પંક્તિમાં ઉપમાનવાક્ય છે અને બીજી બે પંક્તિમાં ઉપમેયવાક્ય છે. વસન્તના વાયુથી ફળતો સહકાર અને સંસારનાં સદૃશ ફળવાથી ને સન્માન મળવાથી ભાગ્યશાળી ગુરુદેવ, સહકારનું નમવું અને ગુરુનું નમ્ર ને વિનયી થવું—એમાં બિંબપ્રતિબિંબભાવ છે.

નિદર્શના—એવસ્તુ વચ્ચે સંબંધ ઘટતો ન હોય તે બંને વચ્ચે ઉપમાસંબંધ લેવાથી બંધ બેસે ત્યારે નિદર્શના અલંકાર થાય છે. અહીં દૃષ્ટાન્તની માફક જ એ વાક્યના ભાવ વચ્ચે ઉપમાસંબંધ હોય છે, પરંતુ નિદર્શનામાં એ એ વાક્યનાં અંગઉપાંગ વચ્ચે દૃષ્ટાન્તના જેવો બિંબપ્રતિબિંબભાવ હોતો નથી. જેમકે,

“ક્યાં સૂર્યમાંથી ઉદ્ભવેલો મહાન રધુઓનો વંશ અને ક્યાં અદ્ભવિષ્યોમાં જ વિચરતી મારી મતિ ! ખરેખર, હું અજ્ઞાનમાં નાના હોડકા વડે દુસ્તર સાગરને પાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છું.” (રધુવંશ-સર્ગ ૧)

અર્થાન્તરન્યાસ—જેમાં સામાન્ય હકીકતનું વિશેષ હકીકત વડે અને વિશેષ હકીકતનું સામાન્ય હકીકત વડે સમર્થન કર્યું હોય તેને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર કહે છે. અર્થાન્તર કે અન્ય અર્થ (હકીકત)

^૦ જે ગુણ પરત્વે સરખામણી કરવાની હોય તે બે પદાર્થોમાં સાધારણ ગુણ.

પ્રસ્તુત અર્થના સમર્થન માટે આપ્યો હોય છે (ન્યાસ-મૂકવું તે), તેથી આ અલંકારને અર્થાન્તરન્યાસ કહે છે.

“જુઓ, બન્નેના ગુરુઓ (ગુરુ અને શુક) પોતાની દિશા ફેરવી પોતાની સ્વભાવોચિત ગતિએ ચાલ્યા જાય છે, અને સંધ્યાકાળની રક્ત કાલિમા બન્નેને કશા પક્ષપાત વગર ઘેરી લે છે. હમેશ વિગ્રહ જ રાખે તેનો અસ્ત થવાનો જ.” (જીવનનો આનંદ-૫. ૧૯૫)

ગુરુ અને શુકના અસ્તની વિશેષ હકીકતનું વિગ્રહશીલ જનોનો હંમેશાં અસ્ત થાય છે એ સામાન્ય હકીકતથી સમર્થન કર્યું છે.

“આવી તમિસ્ર વરસાવતી રાત કાળી,

ને વાદળાં પણ રહ્યાં તમને વધારી,

ના ચન્દ્ર, તારક નભસ્તલમાં જણાય,

હા ! કેણુ થાય જન દુર્દિનમાં સહાય ?” (ખોટાદકર-એલલવાળો)

અહીં પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં કહેલી વિશેષ હકીકતનું ચોથી પંક્તિની સામાન્ય હકીકત વડે સમર્થન કર્યું છે. દુર્દિન-હેલી તેમજ ખરાબ દિવસ એમ શ્લેષ કે એ અર્થ થાય છે.

વ્યાજસ્તુતિ—સ્તુતિ વડે નિન્દા કે નિન્દા વડે સ્તુતિ દર્શાવી હોય ત્યારે વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર બને છે. વ્યાજ એટલે અસત્ય ખોટી. વ્યાજસ્તુતિ એટલે અસત્યસ્તુતિ (સ્તુતિરૂપની નિન્દા) અથવા અસત્ય (અવળાં વચનો) વડે સ્તુતિ.

વાહ ! શી તમારી હોશિયારી ! આવી ભૂલ કરી બેઠા !

(સ્તુતિ વડે નિન્દા સૂચવી છે.)

કહેતા હતા કે કાવ્યો સારાં નથી થતાં ! આ કાવ્યો સારાં નથીસ્તો.

(અર્થાત્ કાવ્યો સારાં છે. તમે ના કહેતા હતા તે ખોટું છે.)

વિરોધાભાસ—ન્યાં શ્લેષથી પદના એ અર્થ થતા હોય અને તેમાંનો એક અર્થ લેતાં અર્થમાં વિરોધ થાય અને બીજો અર્થ લેતાં તે વિરોધનું શમન થાય ત્યારે વિરોધાભાસ અલંકાર બને છે. વિરોધનો આભાસ, દેખાવ માત્ર હોય, પરંતુ સાચો વિરોધ ન હોય ત્યારે વિરોધાભાસ અલંકાર થાય.

“હે રાજન્, તું ગંગાને તીરે હોય ત્યારે તારા મદમત હાંથી-
એનો મદ ઝરવાથી ગંગા યમુના બની જાય છે.” (‘યમુના નદી’ એ
અર્થથી વિરોધ; ‘યમુના જેવી કાળી’ એ અર્થથી વિરોધનું શમન.)

“કાટર માંહાં પંખી કરી એ° સજીવ+ અંગ જણાય,
શકુનિને× સંગેઈ કરી તે દુર્યોધન સમ થાય.”

(ભાલણ-કાદંબરી-કડતું ૩)

અહીં સજીવ એટલે ‘જીવતો’ એવો અર્થ લેવાથી વિરોધ, અને
‘જીવોવાળો’ એવો અર્થ લેતાં વિરોધનું શમન થાય છે. ‘દુર્યોધનનો
મામો શકુનિ’ એ અર્થથી વિરોધ, અને શકુનિ એટલે પક્ષીઓ અર્થ
લેતાં વિરોધનું શમન થાય છે.

“હે શંભુ ! આપ વિષમ દષ્ટિવાળા છતાં સમદષ્ટિવાળા છો,
અને શૂલી હોવા છતાં નીરોગી છો.

અહીં વિષમ એટલે એકી, અને શૂલીનું એટલે ત્રિશૂલધારી
એવા અર્થ લેતાં વિરોધનું શમન થાય છે.

અનન્વય—એક જ વાક્યમાં એક જ પદાર્થ ઉપમેય અને
ઉપમાન તરીકે આવ્યો હોય તો અનન્વય અલંકાર થાય છે. ઉપમેય
કે મુખ્ય પદાર્થ એટલો તો અપૂર્વ હોય કે એની એના પોતાના
સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થની સાથે સરખામણી (અન્વય—યોગ) ઘટી
શકે નહીં એ અનન્વયનું રહસ્ય છે. એમાં ઉપમાન અને ઉપમેય
એક જ શબ્દથી કથિત હોવાં જોઈએ; એક જ અર્થના બે પર્યાયોથી
અનન્વય બને નહીં. ઉ. ત.—

રામના સમ શ્રીરામ, સીતા સીતામનોહરા,

સદા હૃદયમાં મારા, વિહરો એ જગદ્ગુરુ.*

ઉપમેયોપમા—ઉપમાન ઉપમેયની પરિવૃત્તિ (અદલોઅદલો—
interchange) બે વાક્યમાં થાય તેને ઉપમેયોપમા કહે છે. અર્થાત્
એક વાક્યમાં જે ઉપમેય હોય તે બીજા વાક્યમાં ઉપમાન બને અને

૦ મૂળ ‘ઇ’ + ‘સજી’ × ‘નિ’ ડ ‘સંગિ’

* રામાયમાળ: શ્રીરામ: સીતા સીતામનોહરા । મમાન્તઃકરણે નિસ્થં
વિહરેતાં જગદ્ગુરુ ॥—રસગદ્યાધર

પૂર્વ વાક્યમાં જે ઉપમાન હોય તે પછીના વાક્યમાં ઉપમેય અને એ ઉપમેયોપમાનું સ્વરૂપ છે. ઉપમેય અને ઉપમાન એ બે પદાર્થો એટલા ઉત્કૃષ્ટ છે કે એમને અન્ય કોઈ ત્રીજા પદાર્થ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી, એ ઉપમેયોપમાનું પ્રધાન લક્ષણ છે. પૂર્વવાક્યનું ઉપમેય ઉત્તરવાક્યમાં ઉપમાન બની ઉપમા સાથે છે માટે આ અલંકારને ઉપમેયોપમા કહે છે. ઉ. ત.—

કૌમુદી સમી તું રમ્ય લાગતી, તું સમી કૌમુદીય, લોલલોચના.+

અપહ્રુતિ—પ્રકૃત ઉપમેયનો નિષેધ કરીને, એ અસત્ય છે એમ વર્ણવીને ઉપમાન એ જ સત્ય છે એમ સ્થાપવામાં આવ્યું હોય તે અપહ્રુતિ અલંકાર. ઉપમેયનો અપહ્રવ (ગોપન, છુપાવવું તે) કરે છે તેથી આ અલંકારને અપહ્રુતિ કહે છે. ઉપમાલાવ અપહ્રુતિમાં અંતર્ગત રહેલો છે; ઉપમેયના નિષેધમાં એ દૂર થયેલો માનવાનો નથી. વળી અપહ્રુતિનો નિષેધ ઔપચારિક, હેતુપૂર્વકનો માનવાનો છે, કારણ કે સત્ય વસ્તુસ્થિતિ, જેમાં ઉપમેયની સત્યતા અને પ્રમુખતા સિદ્ધ છે, એ કવિ અને ભાવકથી અજ્ઞાત નથી. ઉ. ત.—

નહિ આ સ્વર ભંગોનો, મદ્યથી મુખરિત જે;

આ તો આકર્ણ ખેંચાતા સ્મરના ધનુનો ધ્વનિ.†

નારી તારી નાસિકાનો મોર, નોય ભૂપણ, ચિત્તનો ચોર.

—પ્રેમાનંદ ‘ઓખાહરણ’.

પ્રતીપ—ઉપમાનનો આક્ષેપ (તિરસ્કાર), અર્થાત્ ઉપમેય ઉપમાનનું કાર્ય સાધવાને સમર્થ છે તો ઉપમાનની શી જરૂર છે એમ ઉપમાનની અવહેલના કરવી, અથવા ઉપમાનનો ઉપમેયરૂપે વ્યવહાર કરીને એને ઉતારી પાડવું, એ બંને પ્રતીપના પ્રકારો છે. આમાં ઉપમેયની ઉપમાનથી પ્રતીપતા (વિરૂદ્ધતા) દર્શાવી હોય છે એથી એને પ્રતીપ અલંકાર કહે છે. ઉ. ત.—

+કૌમુદીવ ભવતી વિમાતિ મે કાતરાક્ષિ ભવતીવ કૌમુદી ।—રસગજાધર

† નેયં ચિરોતિ શ્ચાલી મદન મુક્તરા મુહુઃ । અયમાકૃપ્યમાણસ્ય કન્દર્પ-ધનુષો ધ્વનિઃ ॥ મામહ

હરિજી હરાવઈ જોતીય, મોતીયનાં જીરિ જાલિ,
રંગિ નિરૂપમ અધર રે અધર કિયાં (પાઠાન્તર, 'જિસ્યા') પરવાલ.

—વસન્તવિલાસ

આમાં સુંદરીના નયનો હરિજીનયનને સૌન્દર્યમાં પરાજિત કરે છે, અને એના અપૂર્વ મનોહારિતાવાળા અધરોષ પ્રવાલને ઉતારી પાડે છે એમ 'હરિજીનયન' અને 'પ્રવાલ' એ ઉપમાનોનો આક્ષેપ (તિરસ્કાર) કર્યો હોવાથી પ્રતીપ અલંકાર (પ્રથમ પ્રભેદનો) બને છે. 'જિસ્યા' પાઠાન્તર લઈએ તો 'પ્રવાલ અધર જેવા છે' એમ ઉપમાનરૂપ પ્રવાલનો ઉપમેયરૂપે વ્યવહાર કર્યો હોવાથી બીજા ચરણમાં દ્વિતીય પ્રકારનો પ્રતીપ અલંકાર સિદ્ધ થાય છે.

વ્યતિરેક—ઉપમાન કરતાં ઉપમેયની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી હોય તે વ્યતિરેક અલંકાર. વ્યતિરેક એટલે આધિક્ય. સામાન્ય રીતે મુખ્ય પદાર્થ ઉપમેય કરતાં સરખામણીનો પદાર્થ ઉપમાન હંમેશાં ચડિયાતું હોય છે. પણ વ્યતિરેકમાં ઉપમેય એટલે મુખ્ય કે પ્રધાન પદાર્થને ઉપમાન કરતાં અધિક ગુણવત્તાવાળો દર્શાવ્યો હોય છે. જેમ કે,

જુગમ રવિસુત રૂપ આગળ જાય નાખી વાટ;
ગંભીરતાએ વર્ણવું પણ અર્ણવમાં ખારાટ.
શીતળતાએ શશી હાર્યો, મૂઝી કળા પામે કષ્ટ,
તેજથી આદિત કરે નાઠો, મેરુ કેરી પૃષ્ઠ.

—પ્રેમાનંદ, 'નળાખ્યાન', કડવું ૧૨

ગદલ હસઈ સકલંક મયંકહ બિંબુ વિશાલ.

—વસન્તવિલાસ

(અર્થાત્ 'એ સુંદરીના શુભ્ર ગાલ કલંકિત ચંદ્રના વિશાળ બિંબને હસે છે.'))

પરિસંખ્યા—એક પ્રસિદ્ધ પદાર્થના વર્ણનથી એના જેવા અન્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સૂચવાતો કે દર્શાવાતો હોય તો પરિસંખ્યા અલંકાર થાય છે. કવચિત્ એ વર્ણન પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કરેલું હોય છે, તો કવચિત્ એમને એમ (અપ્રશ્નપૂર્વક) આવે છે. કેટલીક વાર

એક શબ્દના શ્લેષથી અનેક અર્થ થતા હોય તો પરિસંખ્યા તેમાંથી એક અર્થમાં નિયંત્રિત થઈ અન્ય અર્થોનો ત્યાગ કરે છે. ઉ. ત.—

જુગ્મ કપાટ વિન્નેગ પુરમાં જુઆં રહે અષ્ટ જામજી,
કર્મત્યાગ પારધિએ કીધાં, ગુણિકાએ ગ્રહી લજ્જજી.

—પ્રેમાનંદ, ‘નળાખ્યાન.’

અહીં કુંડિનપુરનું વર્ણન કરતાં માત્ર બારણાંને વિયોગ છે, પારધિએ જ પોતાનાં કર્મ ત્યાગ કર્યાં છે, ગુણિકાએ લજ્જા ધારણ કરી છે, એમ કહીને એ નગરમાં કોઈ દંપતીને વિયોગ નથી, કોઈએ પોતાનાં પરંપરાગત કર્તવ્ય છોડ્યાં નથી, કોઈ લજ્જા પામવા જેવાં દુષ્કર્મ કરતું નથી એમ સૂચવ્યું છે. વળી,

જે રાજા પૃથ્વી અ પાલતિ વર્ણસંકર ચિત્રામિ,
કાવ્ય વિષય દદ્યમ્, કેશનું ગ્રહણ સુરતસંગ્રામિ,
કનકદંડ તે છત્ર રાયનિ, સ્વપ્નન વિષિ વિન્નેગ,
ધૂન્નિ ખવજ, પરલોક થકી જાય, વાંછિત વસુધાં ભોગ.
શુક સારિકાનિ રક્ષાગૃહ, સારી રમતાં મારિ,
ધૂમિ અશ્રુપાત, ચાપકિ ફેરવતાં હય પ્રાહાર.

—ભાલણ, ‘કાદંબરી’

આ સર્વ પરિસંખ્યાનાં ઉદાહરણ છે.

વિષમ—જ્યાં બે પદાર્થ વચ્ચે અતિ વિષમતા, વિરોધને કારણે સંબંધ ધટતો નથી; જ્યાં કર્તાને પોતાની ક્રિયાનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને જલદી અનર્થ સહેવાનો પ્રસંગ આવે છે; અને જ્યાં કાર્યનાં ગુણક્રિયાદિક કારણનાં ગુણક્રિયાદિકથી અત્યંત વિપરીત હોય છે, ત્યાં વિષમ અલંકાર થાય છે. જેમકે,

કયાં એ સૂર્ય તણે વંશ, અદ્ય આ મમ બુદ્ધિ કયાં ? +
અહીં સૂર્યવંશની મહત્તા અને કવિબુદ્ધિની અદ્યતા એ બંને વચ્ચેના વિરોધથી વિષમ અલંકાર સિદ્ધ થાય છે.

+ ક સૂર્યપ્રભવો વંશઃ ક ચાલ્પવિષયા રતિઃ ।—રघुवंश

માની સાગર રત્નાકર, સેવ્યો ધનની આશથી;
 રહી દૂર ધનપ્રાપ્તિ, ક્ષારવારિ પડ્યું મુખે. *
 અહીં કર્તાને પોતાની ક્રિયાનું ધનપ્રાપ્તિરૂપ ફળ ન મળતાં બલદું મુખ
 ક્ષારવારિથી પુરાવા રૂપ અનિષ્ટ સહેવું પડે છે. આ દ્વિતીય પ્રકારનો
 વિષમ છે.

જેનો કરસ્પર્શ અપૂર્વ પામીને રણે રણે નીલ કૃપાણુધારા
 યશઃ પ્રસારે શરદિન્દુનિર્મલ, ત્રિલોકને જે નિજથી સુહાવે.†
 અહીં કારણરૂપ કૃપાણુની નીલતા અને કાર્યરૂપ યશની શુભ્રતા બંને
 વચ્ચેના વિરોધથી વિષમ અલંકાર થાય છે.

સહોક્તિ—જ્યાં એક શબ્દ એક અર્થ વ્યક્ત કરતો હોવા
 છતાં ‘સહ’ ની સાથેના અન્વયને કારણે અન્ય અર્થ પણ ગ્રહણ કરે
 તેને સહોક્તિ કહે છે. જેમકે,

લક્ષ્મી સાથિ વક્ષસ્થલ તે યાદ અતિ વિશ્વાલ;
 બંધુ મનોરથ સાથિ પૂરાર્ધ ઊરુદંડ તતકાલ;
 શત્રુસાથિ સૂક્ષ્મ યાદ દેહનુ મધ્યભાગ.

—ભાલણ, ‘કાદંબરી.’

અહીં ‘વિશાળ’ શબ્દ મૂળ વક્ષસ્થલની વિસ્તૃતતા દર્શાવતો હોય
 ‘સાથે’ અન્વયના યોગે લક્ષ્મીનું આધિક્ય પણ દર્શાવે છે. આ રીતે
 આ સર્વ પંક્તિઓમાં સહોક્તિ અલંકાર થાય છે.

વિનોક્તિ—એકના વિના બીજું અશોભન લાગે અર્થાત્ શોભે
 નહીં; કે એકના વિના જ બીજું શોભે, અન્યથા નહીં: આ રીતના
 પ્રતિપાદનથી વિનોક્તિ અલંકાર થાય છે.

વિના સુકવિતા વદન, સદન તો સાધ્વી પત્ની વિના,

* અયં રત્નાકરોઽમ્બોધિરિત્યસેવિ ધનાશયા ।

ધનં દરેસ્તુ વદનમપૂરિ ક્ષારવારિભિઃ ॥—સાહિત્યદર્પણ

† સઘઃ કરસ્પર્શમવાપ્ય ચિત્રં રણે રણે યસ્ય કૃપાણલેસા ।

તમાલનીલા શરદિન્દુપાણ્ડુ યશસ્વિલોક્યાભરણં પ્રસૂતે ॥—કાવ્યપ્રકાશ

ધનિક રહિત જે રાજ્ય, નવ કાને કાન્ત કદી લાગે.*

આ પ્રથમ પ્રકારની વિનોક્તિનો દાખલો છે.

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા—અપ્રસ્તુત વસ્તુના વર્ણનદ્વારા પ્રસ્તુત વસ્તુનું વર્ણન થાય તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર. કાર્યને બદલે કારણનું, કારણને બદલે કાર્યનું, વિશેષને સ્થાને સામાન્યનું, સામાન્યને સ્થાને વિશેષનું, અને એક પદાર્થને સ્થાને તેના તુલ્ય અન્ય પદાર્થનું વર્ણન—આમ પાંચ પ્રકારે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા થાય છે.

અપૈયા શું કહે તને, નિર્લજ, વારંવાર;

નિર્મલજલભર સાગરે નવ પામે તું જલધાર.+

— હેમચંદ્ર, દોષક

આ પાંચમા પ્રકારની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે. એને અન્યોક્તિ પણ કહે છે.

સ્વભાવોક્તિ—બાલાદિના સ્વરૂપ અને કાર્યાદિકના વર્ણનથી સ્વભાવોક્તિ અલંકાર બને છે. ‘આદિ’માં યુવતી, મુગ્ધજન, પ્રાણી ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. સ્વભાવોક્તિના વર્ણનમાં કવિજનને જ શક્ય એવી ચારુતાભરી અસાધારણતા હોવી જોઈએ. ઉદાહરણ—

વાંકી આરકત ચાંચેથી, લીલી કામલ પાંખથી,
ત્રિવર્ણ શોભતા કંઠે, ભાસે છે મંજુવાક શુકો.*
શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોભી કાઠે દયિત નયનો, જોઈને હૃષ્ટ થાતી;

* વदनं विना सुकवितां सदनं साध्वीं विना वनिताम् ।

राज्यं च विना धनितां न नितान्तं भवति कमनीयम् ॥

—રસગંગાધર

+ बर्पाद्वा कहँ बोल्लिएण निग्घिण वार इ वार ।

सायरि भरिअइ विमलजलि लहहि न एक्कइ धार ॥

सिद्धहेमचन्द्र ८-४-३८३

* तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैः हरितकोमलैः ।

त्रिबर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥—दण्डिन्

ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
ક્રીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌઘ્યમાં દંપતી તે.

—કાન્ત, 'ચક્રવાકમિથુન'

સંસ્કૃત આલંકારિકા સ્વભાવોક્તિનું સામર્થ્ય ગ્રહી ન શક્યા હોવાથી એમણે એની પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખી છે; પણ ખરું જોતાં આ ખરેખર મહત્વનો અલંકાર છે. એનાથી જ કવિની અવલોકન અને વર્ણન શક્તિની કસોટી થાય છે.

આક્ષેપ—કંઈક વિશેષ કહેવા, સૂચવવાના હેતુથી લક્ષ્યમાણ વિષયનો (પદાર્થ, વસ્તુ) નિષેધ કરવો એને આક્ષેપ અલંકાર કહે છે. આક્ષેપનો હેતુ પ્રકૃત લક્ષ્યમાણ વિષયનું વર્ણન અશક્યવત્ છે, અથવા સુપ્રસિદ્ધ હોઈ અનાવશ્યક છે એમ દર્શાવવાનો છે. ઉદાહરણ—

તું પ્રાણ છે, હૃદય છે મુજ તું દ્વિતીય,
તું તારિકા નયનની, અમીલેપ અંગે,
એવાં અનેક વચને ભરમાવી મુગ્ધા,
તેનેજ—મૂક રહું હું, શું હવે કથીને ?+

—ઉત્તરરામચરિત

—

+ त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम्
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥—उत्तररामचरित

પ્રકરણ સાતમું

વૃત્તવિચાર

કવિતાના છંદના વૃત્ત અને જાતિ એવા બે વિભાગ છે. અક્ષરમેળ છંદને વૃત્ત કહે છે. વૃત્તની યોજના લઘુગુરુની ગોઠવણી અને અક્ષરની સંખ્યા પર આધાર રાખે છે. વૃત્તમાં અમુક અંતરે અટકવું પડે છે તેને યતિ કે વિરામ કહે છે. માત્રામેળ છંદો જાતિ નામથી પણ ઓળખાય છે. માત્રામેળ છંદોમાં બંધારણ માત્રાની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. માત્રામેળ છંદમાં અમુક અમુક અંતરે ભાર મુકાય છે તેને તાલ કહે છે.

માત્રામેળ છંદો

પ્રાસ્તાવિક—માત્રામેળ છંદો ધણુખરું પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપરથી આવ્યા છે. એમાં છંદનું બંધારણ માત્રાની સંખ્યા વડે નિયત થાય છે. હ્રસ્વ સ્વરવાળા વર્ણની એક માત્રા, દીર્ઘ સ્વરવાળા વર્ણની બે માત્રા અને યુત સ્વરની ત્રણ માત્રા ગણાય છે. એકલા વ્યંજનની અર્ધી માત્રા ગણાય છે. હ્રસ્વ વર્ણ પછી સંયુક્તાક્ષર આવ્યો હોય તો તે હ્રસ્વ વર્ણને દીર્ઘ ગણવામાં આવે છે.

(૧) ચોપાદ—ચોપાદનાં ચાર ચરણ હોય છે અને તે પ્રત્યેકમાં ૧૫ માત્રા હોય છે. તાલ ૧ લી માત્રાએ ને પછી ચારચાર માત્રાએ આવે છે. યતિ ૮ મી અને ૧૫ મી માત્રાએ આવે છે. છેવટના બે અક્ષરો અનુક્રમે ગુરુ અને લઘુ હોય છે.

૧૧ ૨ ૧૧ ૧૧ ૧૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧
મળી આપણ જણ બંને બેન, સંપે રમીએ તો સુખચેન.

ઉપર દોરેલી સીધી લીટી તાલ દર્શાવે છે.

(૨) ચરણાકુંડલ—એમાં ચાર ચરણ, પ્રત્યેક સોળ માત્રાનાં, હોય છે. દરેક ચરણમાં છેલ્લા બે વર્ણ ગુરુ હોય છે. તાલની યોજના ચોપાદ પ્રમાણે જ હોય છે.

૧૧૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨
હસતે મુખ રસ્તામાં વેચાં
ફૂલ નસીએ ગુલાબ કેરાં.

૧ ૧૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨
જે નર સાપ જતનથી ઝાલે
તે મૃત્યુ પામે કો કાળે.*

(૩) ઉધોર છંદ—એમાં ૧૪ માત્રા અને ૬ તાલ હોય છે.

૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧
આજે નાથ બન્યું વિપરીત,
તમને તે કહું શી રીત્ય ?

તાલ ૧, ૩, ૫, ૮, ૧૦ ને ૧૨ મી માત્રાએ આવે છે.

(૪) પ્લવંગમ—એમાં પ્રત્યેક ચરણમાં ૨૧ માત્રા, અગિયાર અને દસ માત્રાએ યતિ (વિરામ), અને ચોપાદ પ્રમાણે ૧, ૫, ૯ ઇં માત્રાએ તાલ હોય છે.

૧૨ ૧૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
છત્રે થાતી છાંય છડીધર છાજતા,
હાથી હોદ્દામાંય રસિક બિરાજતા;
આયુષ રિદ્ધિ અનેક ભરેલી ભાગ્યમાં,
એ સૂતા દિન એક ઉછળતી આગમાં.

(૫) મહીદીપ—દરેક ચરણમાં ૨૨ માત્રા, છેલ્લા બે અક્ષર ગુરુ, બાર માત્રાએ વિરામ, અને ૧, ૭, ૧૩, ૧૯ માત્રાએ તાલ એ મહી-દીપનું બંધારણ છે.

૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
ઇશચરણ સ્મરણ મિત્ર સરળ રીત સાચી,
તે વિના ત્રિલોક મધ્ય કોડ વાત કાચી.

(૬) દોહરો—એમાં પહેલા ચરણાર્ધમાં ૧૩ માત્રા, અને બીજામાં

* આ અને કવચિત્ કવચિત્ અન્ય ઉદાહરણો દલપતપિંગળમાંથી લીધાં છે. સવિસ્તર વિવેચન માટે એ ગ્રંથ જોવો આવશ્યક છે.

૧૧ માત્રા મળીને ૨૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે. તાલ ૧, ૫ અને ૬ મી માત્રાએ આવે છે.

૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧
મુખ સમ કો મંગલ નહીં, મૃત્યુ સમી નહીં હાણુ,
જગ સમ કો જંગલ નહીં, સત્ય સમી નહીં વાણુ.

(૭) સોરઠા છંદ—આ દોહરાના ચરણાર્ધો ઉલટાવવાથી બને છે. પહેલા ચરણાર્ધમાં ૧૧, અને બીજામાં ૧૩ મળીને ૨૪ માત્રા હોય છે.

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
ઢાલા તારાં વેણુ, સ્વપ્નામાં પણ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણુ, ફરી ન દીઠાં ફરખસ.

(૮) રોળા છંદ—પહેલા અર્ધા ચરણમાં ૧૧ ને બીજા અર્ધા ચરણમાં ૧૩ મળીને ૨૪ માત્રા. તાલ છ, પહેલી અને પછી ચારચાર માત્રાએ.

૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨
ગૂજરાતનો પૂત, રહી જીભો આ સ્થળમાં
કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહીં જળમાં?

(૯) હરિગીત—માત્રા ૨૮; તાલ ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૭ મી માત્રાએ; છેલ્લે ગુરુ જોધએ.

૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨
જે પુષ્પનાં દલ ખોલીને રજ સ્થૂલને ગમમય કરે,
અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુતણી પહેલી ઠરે.

(૧૦) સવૈયા એકત્રીસા—માત્રા ૩૧; તાલ ૮, ૧ લી અને પછી ચારચાર માત્રાએ.

૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧
ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
પરનાતીલા જાતીલાથી સંપ કરી ચાલે સંસાર.

+ રોળામાં સોરઠા જેટલી જ માત્રાસંખ્યા છે, પણ એની તાલયોજના સોરઠાથી ભિન્ન છે, તેમ જ એમાં સોરઠાના જેટલો સ્પષ્ટ મધ્યચરણ થતો નથી.

મુખીયાં પંખી રોજ, ડાળીઓ તરુવર ડાલે.

(૧૪) આયા—એ સંસ્કૃત માત્રામેળ છંદ છે, એમાં પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં ૧૨ માત્રા, બીજા પાદમાં ૧૮ માત્રા, અને ચોથા પાદમાં ૧૫ માત્રા આવે છે.

૨ ૨ ૨ ૧૧ ૧૧૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
હોંશીનાં મન હરવા, અભિલાષા ધરિ સુકાવ્ય આદરવા,
૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
અભિમત પાર ઉતરવા સંભારું સ્હાયતા કરવા.

(૧૫) ગીતિ ઉપગીતિ અને ઉદ્ગીતિ—આ ત્રણે આર્યાના જ પ્રકાર છે; આર્યાના ચાર પાદને ઉલટસુલટ ગોઠવવાથી એ બને છે.

ગીતિ—ચોથો પાદ ૧૮ માત્રાનો, બાકીની વ્યવસ્થા આર્યા પ્રમાણે (૧૨, ૧૮ । ૧૨, ૧૮). અર્થાત્ આર્યાના પૂર્વાર્ધ જેવું જ ઉત્તરાર્ધ હોય તો ગીતિ છંદ થાય છે.

ઉપગીતિ—બીજા અને ચોથા પાદમાં ૧૫ માત્રા, બાકીના પાદ આર્યાપ્રમાણે (૧૨ માત્રાના). અર્થાત્ આર્યાના ઉત્તરાર્ધ જેવું જ પૂર્વાર્ધ રચાય તો ઉપગીતિ છંદ બને. (૧૨, ૧૫ । ૧૨, ૧૫)

ઉદ્ગીતિ—બીજા પાદમાં ૧૫, માત્રા અને ચોથામાં ૧૮ માત્રા, બાકીની આર્યા મુજબ. અર્થાત્ આર્યાના ઉત્તરાર્ધ જેવું ઉદ્ગીતિનું પૂર્વાર્ધ હોય, અને આર્યાના પૂર્વાર્ધ જેવું ઉદ્ગીતિનું ઉત્તરાર્ધ હોય.

(૧૬) કટાવ—૧૬ માત્રા; આઠ આઠ માત્રાના સંધિથી સોળ માત્રાનું એક ચરણ બને. કડીમાં ચરણોની સંખ્યા નિયત નથી. ચરણમાં એક બે સંધિ ઉમેરીને ચરણનો પ્રસ્તાર પણ થઈ શકે છે. એટલે એકંદરે આઠ માત્રાના સંધિઓથી બનતી સળંગ પદ્યયોજના તરીકે કટાવને ઓળખવો વધુ અનુકૂળ થઈ પડશે. મધ્યકાલીન કવિઓમાંથી ગિરધરે એનાં અતિ લોકપ્રિય રામાયણ વગેરે કાવ્યોમાં, અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં પંડિતયુગના કવિઓએ એનો સફળ ઉપયોગ કર્યો છે. કવચિત્ અદ્યતન કવિઓ પણ એ પ્રયોજે છે.

એ પ્રસ્તારશીલ હોવાથી બ્લેન્ક વર્સ—અખંડ પદ્ય તરીકે એનો કેટલીક વાર પ્રયોગ થયો છે. ઉદા—

૨ ૧ ૨ ૧ ૨ | ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ | ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ |
 ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજતું ! ભાગ્યશાળી ના
 તું જેવું કે મ્હેં તો દીકું ! ભભી ભભી દુઃખ—
 પારાવારે દુસ્તર વીચિં ધણી તરીને
 દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આવ્યું છે તું;
 રાય ! રાય ! રતિ સજી રે ! વિશ્વમાં રતિ ધણી હજી રે !
 —ગોવર્ધનરામ.

અષ્ટમાત્રિક સંધિઓ જાબી લીટીથી દર્શાવ્યા છે.

(૧૬) દિંડી—માત્રા ૧૯, યતિ ૯ અને પદ્ધી ૧૦ માત્રાએ. આ માત્રાવૃત્ત મરાઠીમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે. એમાં પાસે પાસેના બે ચરણો અને ધણીવાર ચારે ચરણોમાં ચરણાંત યમક આવે છે. પ્રત્યેક ચરણમાં ૯ મી, અને પદ્ધી ૧૦ મી માત્રાએ એટલે કે અતિ યતિ આવે. મરાઠી છંદોરચના આના ચાર સંધિ—૩, ૬, ૬, ૪ માત્રાના—પાડે છે, અને એને ષષ્ઠમાત્રિક (૭ માત્રાના) માત્રાવૃત્તનું એક સ્વરૂપ ગણે છે. ગુજરાતીમાં ભોળાનાથ સારાભાઈ, મણીલાલ નભુભાઈ, ખોટાદકર વગેરે કવિઓએ દિંડી છંદ વાપર્યો છે. ઉદાહરણ—

૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ | ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ||
 પ્રીતિ પ્રેમ વંદુ જય જય જય વાણી,
 ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ | ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ||
 ભર્યાં પ્રેમ થકી પવન આલ પાણી,
 શીતલ પ્રાણસાંચ આપતો સમીર,
 સુરજ ચંદ્ર તણો પ્રેમ શો ગંભીર.

—મણિલાલ નભુભાઈ

મરાઠીમાંથી ઉદાહરણ—

કયા બોલેં દે, મધુર—સુધા—ધારા ।

હોય રંગારા, કરુણ—રસા ધારા ॥

નિષધ-રાજા નઠ, નામધેય હોતા ।

વીરસેનાવા, તનય મહા-હોતા ॥

—રણનાથ પંડિત

(૧૮) અંજનીગીત—આ પણ મરાઠી પદ્યસ્વરૂપ છે. એમાં પહેલાં ત્રણ ચરણ પાદાકુલકનાં* (અર્થાત્ ૮+૮=૧૬ માત્રાનાં), અને એાથું ચરણ ૧૦ (૬+૪) માત્રાનું હોય છે. ગૂજરાતીમાં આ કાવ્યપ્રકાર કાન્ત, બ. ક. ઠાકોર વગેરે કવિઓએ દાખલ કર્યો છે. ઉદાહરણ—

૨ ૨ ૨ ૨ ૧૨ ૨ ૨ ૨
આકાશે એ ની એ તારાઃ
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
તરુણ નિશા એની એઃ દારા

૨ ૨ ૨ ૨ ૨
કયાં છે એની એ ? —કાન્ત

૧૧ ૧૧ ૧૧૨ । ૨ ૨ ૧૧ ૨
૩મ બ્રુમ ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરતાં રસળ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ,

૨ ૨ ૨ ૨ ૨
સાથી એ મ્હારા ! —બ. ક. ઠાકોર

(૧૯) ગઝલ—૧૪ માત્રા ને ૪ તાલ. ૭, ૭ માત્રાએ યતિ આવે છે.

* મરાઠી છંદો રચના ૮×૮=૧૬ માત્રાના પાદાકુલકનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઉદા०

અવઘડ ગડ આસ્માની ઢોલે ।

વરતીં બઘતાં ફિરતિલ ઢોલે ।

ખાલીં પાતાઢાંતિલ ઇમલે ।

હિરવે હિરવે ગાર ગાલિવે ।

હરિત તૃણાંચ્યા મલ્ખમાલીંચે ।

ત્યા સુંદર મલ્ખ-માલીં વરતીં ।

ફુલરાણી હી, લેલત હોતી ।

૧૧૧૨ ૨૧ ૨૨ ૨૩ તો ! બધા સંસાર જુદો છે;
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જુદો છે.

અક્ષરમેળ છંદો

પ્રાસ્તાવિક—અક્ષરમેળ છંદો ગુરુલઘુની અમુક ગોઠવણી પ્રમાણે બને છે તેને ગણ કહે છે. ગણ એટલે ત્રણ અક્ષરનો સમૂહ. ગુરુને માટે—અને લઘુને માટે—સંજ્ઞા મૂકીએ તો ગણોની રચના નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

ઉદાહરણરૂપ શબ્દો ગણની ટૂંકી સંજ્ઞા

મગણુ - - -	માતાજી	મ
નગણુ - - -	નગર	ન
લગણુ - - -	ભોજન	લ
જગણુ - - -	જકાત	જ
સગણુ - - -	સમતા	સ
યગણુ - - -	યશોદા	ય
રગણુ - - -	રામજી	ર
તગણુ - - -	તોખાર	ત

મગણુમાં બધા ગુરુ છે; નગણુમાં બધા લઘુ છે; લ-જ-સ-ગણો ક્રમશઃ ગુરુ બને છે (લગણુમાં પહેલો ગુરુ, બાકીના હ્રસ્વ; જગણુમાં બીજો ગુરુ, બાકીના હ્રસ્વ; સગણુમાં ત્રીજો ગુરુ, બાકીના હ્રસ્વ); ય-ર-ત-ગણો ક્રમશઃ લઘુ બને છે. (યગણુમાં પહેલો લઘુ, બાકીના ગુરુ; એવી રીતે). આ રીતે ગણોનું માપ યાદ રાખી શકાય, અથવા ઉદાહરણરૂપ શબ્દો ઉપરથી પણ માપ મેળવી શકાય.

. ગુરુને માટે ગ અને લઘુને માટે લ સંજ્ઞા મુકાય છે. સંયુક્તાક્ષર પહેલાંનો વર્ણ અને ચરણનો અંત્ય લઘુ સ્વર હમેશાં ગુરુ ગણાય છે.

આ સંજ્ઞાઓ મુજબ મુખ્ય મુખ્ય અક્ષરમેળ છંદનાં માપ ઉદાહરણ સાથે નીચે આપ્યાં છે.

(૧) મનહર—એનાં બે ચરણોમાં થઈને ૩૧ અક્ષર હોય છે અને ૮, ૮ અક્ષરે યતિ આવે છે. એમાં બીજા ચરણનો છેલ્લો વર્ણ ગુરુ હોય છે.

કહે દલપતરામ, રાજ અધિરાજ સુણો,
રૂડી ગૂંજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

(૨) ધનાક્ષરી—૮ અક્ષરના ચાર પાદ. છેલ્લે ગુરુ લઘુ જોડાયે. આમ મનહરના બીજા ચરણમાં છેલ્લે એક લઘુ ઉમેરીએ એટલે ધનાક્ષરી બને.

(૩) અભંગ—આ મરાઠીમાં ખૂબ પ્રચલિત પદ્યપ્રકાર છે. મરાઠીમાં ધણાએ અભંગ લખ્યા છે, પણ એ સર્વમાં તુકારામના અભંગ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અભંગ એટલેજ તુકારામના એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે. ગૂંજરાતીમાં સદ્. ભોળાનાથ સારાભાઈએ અભંગનો સારા પ્રમાણમાં પ્રયોગ કર્યો છે.

અભંગમાં કેટલાક દ્વિચરણી છે, તો કેટલાક ચતુશ્ચરણી છે. દ્વિચરણીમાં બંને ચરણોમાં આઠ આઠ અક્ષરો હોય છે; અને એક સ્વરૂપમાં પહેલા ને બીજા ચરણોનો અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે, તો અન્ય સ્વરૂપમાં પહેલા ચરણના અંત્યાક્ષરનો બીજા ચરણના ચોથા અને કવચિત્ પાંચમા અક્ષર સાથે પ્રાસ મળે છે.

(૧) कई वहावे जीवन । कई पलंगी शयन ॥ १ ॥

જૈશી જૈશી વેઠ પડે । તૈસેં તૈસેં હોળેં ઘડે ॥ ૨ ॥—તુકારામ

(૨) ब्रह्मरस घेई काढा । तेणे पीढा, वारेल ॥ १ ॥

પથ્ય નામ વિઠોવાચે । આણિક વાચે, ન સેવી ॥ ૨ ॥

તેયેં પંક્તિભેદ નાહી । મોઠેં કાંઠીં, લહાન ॥ ૩ ॥—તુકારામ

ચતુરક્ષરી અભંગના પહેલા પ્રકારમાં ત્રણ ચરણ છ અક્ષરોનાં, અને ચોથું ચાર અક્ષરનું હોય છે, અને બીજા ને ત્રીજા ચરણના અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે. બીજા પ્રકારમાં પહેલા ત્રણ ચરણમાં આઠ અક્ષરો અને ચોથા ચરણમાં સામાન્ય રીતે સાત અક્ષરો આવે છે, અને બીજા અને ત્રીજાના અંત અને ચોથાના મધ્યનો પ્રાસ મળે છે. ઉદાહરણો —

- (૧) પાપવાસનાઓ! થાય જ્યારે ક્ષય!
 પામશે ઉદય! પુણ્યવૃત્તિ! —ભોળાનાથ સારાભાષ
 નાહી સંતપણ । મિલ્લત હૈં હાટીં ।
 હિંડતાં કપાટીં । રાનીં, બનીં ॥ ૧ ॥—તુકારામ
- (૨) મન કરા રે પ્રસન્ન । સર્વ સિદ્ધિર્વેં કારણ ।
 મોક્ષ અથવા બંધન । સુખ-સમાધાન, દૃષ્ટા તે ॥૧॥તુકારામ

(૪) અનુબંધુ કે ૨લોક—૮, ૮ અક્ષરનાં ચાર પાદ. દરેક પાદમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છટો અક્ષર ગુરુ બેધમે. સાતમો અક્ષર બીજા ને ચોથા પાદમાં લઘુ અને પહેલા અને ત્રીજામાં ગુરુ હોય છે.

પ્રસરી રહી ચોપાસ । શાખાઓ શૈલરોજની,
 ન જણાય જશે કેવી । સંધ્યા તે મધ્ય આજની.

- (૫) પ્રમાણિકા—જ, ર, લ, ગ (૮ અક્ષર); યતિ ૪, ૪ અક્ષરે.

શ્રી વિષ્ણુ પાદપદ્મની
 સુરક્ષો ભક્તિ નિશ્ચલા.

- (૬) ઇન્દ્રવજ્ર—ત, ત, જ, ગ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૫ અને ૬ અક્ષરે.

હૂબી જઈને ધન અધિકારે
 શીતે ધૂણ સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્યારે.

- (૭) ઉપેન્દ્રવજ્ર—જ, ત, જ, ગ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૫, ૬ અક્ષરે

સંકારી સંવર્ધી જ દિવ્ય વહ્નિ
 અપૂર્વ એ આપણ અભિહોત્રી.

(૮) ઉપભતિ—એ પાદ ઇન્દ્રવજનાનાં અને એ હપેન્દ્રવજનાનાં.

(૯) લલિત—ન, ર, ર, લ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૬, ૫ અક્ષરે.

ઞરેઞ ઞાલુડાં^૧ ઞાપલાં ઞહો !
જનની તો હવે સ્વર્ગમાં જતી.

(૧૦) દોધક—લ, લ, લ ગ, ગ, (૧૧ અક્ષર); યતિ ૬, ૫ અક્ષરે.

નેજ્જે ગામ નવાણું ગળાવો,
વાવ ફવા નદિ તીર તળાવો.

(૧૧) શાલિની—મ, ત, ત, ગ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૪, ૭ અક્ષરે.

સિંધૂમાંથી^૧ રત્ન તો સોપડે છે,
ખારે નીરે ગૂણુ જોતાં જડે છે.

(૧૨) રથોદ્ધતા—ર, ન, ર, લ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૩, ૮ અક્ષરે.

એ રથા^૧ તુજ સમીપ મોર્ગે જ્યાં,
તું ગ્રહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં.

(૧૩) વૈતાલીય—આને વિયોગિની છંદ પણ કહે છે.

૧ લા ને ૩ જા પાદમાં સ, સ, જ, ગ, (૧૦ અક્ષર),
૩, ૩, ૪, અક્ષરે યતિ;

૨ જા ને ૪ થા પાદમાં સ, લ, ર, લ, ગ (૧૧ અક્ષર),
૪, ૩, ૪ અક્ષરે યતિ, એ માપ.

ગગને^૧ ધૂમરાઈ વાદળી,
વિરહીનાં હૃદયો દઈ દળી.

(૧૪) ઈન્દ્રવંશા—ત, ત, જ, ર (અક્ષર ૧૨); યતિ ૫, ૭ અક્ષરે.

હેતે કરી અન્નુનને કહે હરી,
સંગ્રામ સાધો ધનુષ્યાણુને ધરી.

(૧૫) દ્રુતવિલંબિત—ન, ભ, ભ, ર (૧૨ અક્ષર); યતિ ૪, ૩, ૫ અક્ષરે.

ઉરે અહનિશ જો હરિમાં રમે,
મજલીલા રસીલી રટવી ગમે,
અવણુ તો ધરજો જયદેવનાં
કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યાં.

(૧૬) તોટક—સ, સ, સ, સ, (૧૨ અક્ષર); યતિ ૩, ૩, ૩ ૩ અક્ષરે.

રસગુજન ગોઠડિયો કરતાં,
ઉરથી ઉર મેળવીને વસતાં;

(૧૭) ભુજંગી—ય, ય, ય, ય (૧૨ અક્ષર); યતિ ૬, ૬ અક્ષરે.

ધણુ ખાધુ પીધુ ધણુ ભોગ ઝોધા,
ધણુ રાયરાણુ છતી દડ લીધા.

(૧૮) મોતીદામ—જ, જ, જ, જ (૧૨ અક્ષર); યતિ ૫, ૭ અક્ષરે.

ભજો ભવતારણુ શ્રી ભગવાન,
તજો નિજ અંતરનું અભિમાન.

(૧૯) વંશસ્થ—જ, ત, જ, ર (૧૨ અક્ષર); યતિ ૫, ૭ અક્ષરે.

કૃતાય નેણે નિરખો રહી વેદે
“સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ ! હું !”

(૨૦) પુષ્પિતામા—૧ લા અને ત્રીજા પાદમાં ન, ન, ર, ય (૧૨ અક્ષર, યતિ ૭, ૫ અક્ષર); ૨ જા અને ૪ થા પાદમાં ન, જ, જ, ર, ગ (૧૩ અક્ષર, યતિ ૫, ૮ અક્ષર).

પ્રેમુદિતં થંધને^૧ સુણી રહે એ

અનુભવતો કંઈ ભાવ એ નવીન

(૨૧) વસન્તતિલકા—ત, ભ, જ, જ, ગ, ગ (૧૪ અક્ષર); યતિ ૮, ૬ અક્ષર.

સૂતો રવિ જલધિ માંહિ લંપાઈ રોતો
ને શૈલની મુખજિવિ પલટાઈ આ તો.

(૨૨) માલિની—ન, ન, મ, ય, ય (૧૫ અક્ષર); ૮, ૭ વર્ણ યતિ.

ભવતું! ભવતું! દેવિ! વિશ્વ છોને વિસારે,
પણ સુરગણ તારી નિત્ય કીર્તિ ઉચારે.

(૨૩) નારાય*—જ, ર, જ, ર, જ, ગ (૧૬ અક્ષર); યતિ ૪, ૪, ૪, ૪ અક્ષર. આ ગણુયોજના લગાનાં આઠ આવર્તનોમાં ગોઠવાઈ રહે છે, જેના ઉપરથી રા. બ. ક. ઠકારે એમના ગુલબંકીનું સ્વરૂપ ઘટાવ્યું છે.

સંખ્યા વસંત આવીને રમી રહી શી બાગમાં,
સુશોભતાં તરલતા સંખ્યાં નવીન સાજમાં.

(૨૪) માત્રાસમક—ચાર પાદ, પ્રત્યેકમાં ૧૬ માત્રા, એ માત્રાસમકનું બંધારણ છે. એના લઘુગુરુની ગોઠવણીથી ધણા પ્રકાર થાય છે, જેમાં નવમી માત્રામાં લઘુવર્ણ અને અંત્ય ગુરુવર્ણવાળો (માત્રાસમકં નવમો ત્યાંત્યઃ) પ્રકાર સુપ્રચલિત છે. x એમાં નીચેના

* આને પંચમામર છંદ પણ કહે છે.

x જુઓ આપ્તેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોષ, પરિશિષ્ટ ૧ હું.
મૂઠ જહીદિ ધનાગમતૃષ્ણાં કુર તનુબુદે મનસિ વિતૃષ્ણામ્ । યત્તમસે નિજકર્મો-
પાસં વિસં તેન વિનોદય ચિત્તમ્ ॥

પ્રકારો પણ મળે છે : નવમી અને બારમી માત્રાએ લઘુવર્ણ અને
અને પંદરમી સોળમી માત્રામાં ગુરુવર્ણવાળો નવાસિકા, પાંચમી
આઠમી અને નવમી માત્રાએ લઘુવર્ણ અને પંદરમીસોળમી માત્રામાં
ગુરુવર્ણવાળો ચિત્રા; પાંચમી આઠમી માત્રાએ લઘુવર્ણ અને
નવમીદસમી અને પંદરમીસોળમી માત્રાએ ગુરુવર્ણવાળો
ઉપચિત્રા ઇ૦.

કેટલીક વાર આમાંના બે કે વધુ પ્રકારોનું એક જ કડીમાં
સંમિશ્રણ થવાથી પાઠાકુલક અને છે, જેમાં ૧૬ માત્રાનું માપ
સાચવવા સિવાય અન્ય નિયંત્રણ નથી.

૨૧ ૨૧ ૧૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨
મૂઢ છોડ ધનપ્રાપ્તિની તૃષ્ણા,
૨૧ ૨૧ ૧૧ ૧૧ ૧ ૧ ૨ ૨
મંદ્યુદ્ધિ કર મન તું વિરાગી;
નિજકર્મે ધન જે તું પામે,
રહે સંતુષ્ટ તું તેહથી ચિત્તે.

(૨૫) મન્દાકાન્તા—મ, ભ, ન, ત, ત, ગ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૪, ૬, ૭ વર્ણે યતિ.

— — — — —
જાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !

(૨૬) હરિણી—ન, સ, મ, ર, સ, લ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૬, ૪, ૭ વર્ણે યતિ.

— — — — —
દિન દિન જતાં માસો વીત્યા, અને વરસો વર્ષા,
નગરજન ને સંબંધી એ વ્યથા વીસરી શક્યાં.

(૨૭) શિખરિણી—ય, મ, ન, સ, ભ, લ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૬, ૧૧ વર્ણે યતિ.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;

(૨૮) પૃથ્વી—જ, સ, જ, સ, ય, લ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૮, ૯ વર્ણો યતિ.

નહીં સ્વજન તે બધાં, સ્વજન એકલી તું હતી,
સહસ્રશત શત્રુમાં હૃદયની પથારી થતી.

(૨૯) શાદ્દલવિકીડિત—મ, સ, જ, સ, ત, ત, ગ (૧૬
અક્ષર); ૧૨, ૭ વર્ણો યતિ.

અંધાર્યો ધન રાધિક્ષ ગગનમાં છાયાં તમાલો વને,
રણે બાળ બહીએ સ્પુરે પુલક, તું લૈ જ ગૃહે કા'નને.

(૩૦) સ્મગ્ધરા—મ, ર, જ, ન, ય, ય, ય (૨૧ અક્ષર);
૭, ૭, ૭ વર્ણો યતિ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય.

(૩૧) દંડક—૨૭ કે વધુ અક્ષરો પ્રત્યેક પાદમાં હોય તે વૃત્તને દંડક એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક પાદમાં આરંભે બે ન-ગણુ બેધએ, અને બાકીના ૨-ગણુ, મ-ગણુ કે સ-ગણુ હોય તો ચાલે. ઉ. ત. ૨૭ અક્ષરનો 'ચણ્ડવૃષ્ટિપ્રપાત' દંડક ભાસના 'અવિમારક'માં યોજાયો છે. સામાન્યરીતે દંડકમાં બે ન-ગણુ અને પછી છ કે વધારે ૨-ગણુ આવે છે. દંડકમાં મધ્યયતિ નથી.

વય અવધ થતાં બધાં ગાત્ર ઢીલાં ધણું થાય ત્યારે નમે પૂર્વકાયા તથા શીર્ષ તેથી ત્વરાથી સરે રક્ત જે તે તણા વર્ણુ ફેરી પ્રભાઝાંઝથી દીપતો—

અવિરતગતિથી જાણ્યા દીર્ઘ ઉચ્છવાસથી હાંફતાં થાક લાગ્યો ધણો, નેત્ર તેથી તણાયાં, થયાં મ્હાન ને દૃષ્ટિહીણાં, ઉરે વ્યગ્રતા ને મુખે ખેદ તેથી વસ્યો.*

મિશ્રવૃત્તો

અર્વાચીન કવિતામાં ધણીવાર અભ્યસ્ત પૃથ્વી, ખંડશ્ચિખરિણી, ખંડ હરિગીત જેવાં અભ્યસ્ત કે ખંડ વૃત્તો અને ઉપગતિ-વસંતતિલકા, શાલિની-મંદાકાન્તા-સગધરા, કે ઉપગતિ-મંદ્રવંશા-વંશસ્થની મિશ્ર-રચનાઓ મળે છે. આવી રચનાઓના સંવાદનું રહસ્ય તપાસતાં પહેલાં માત્રામેળ અને વર્ણમેળ કે રૂપમેળ જાણનાં ઘટક તત્ત્વ તપાસવાં આવશ્યક છે.

માત્રામેળ જાણનાં ઘટના માત્રામાન (માત્રાસંખ્યા) અને તાલ-વ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પરંતુ જાંદશાસ્ત્રીઓ એથી પણ જાહેર જાતરીને એમના બીજરૂપ સંધિ (feet) શોધી આપે છે, જેનાં આવર્તન (repetition) થી એ જાહેર અને છે. માત્રામેળ જાંદમાં સામાન્યતઃ તાલની યોજના સંધિનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. પ્રત્યેક સંધિનો આરંભ તાલથી સૂચવાઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે ગાલ^૧ (૩ માત્રા), ગાગા (૪ માત્રા), ગાલગા (૫ માત્રા), ગાલગાગા (૬ માત્રા) જેવા સંધિઓ ધણા જાણીતા માત્રામેળ જાંદમાં બીજરૂપે રહેલા હોય છે. ત્રૈમાત્રિક ગાલ સંધિ મહીદીપમાં^૨ છે. ચતુર્માત્રિક ગાગા સંધિનાં

* પ્રો. ગૌ. યુ. ઝાલાના કુસ્તિદર્શનમ્ કાવ્યમાંના સંગ્રામવજ્રકનો અનુવાદ. ('રશ્મિ' અંક ૬, ૧૯૪૨-૪૩, પૃ. ૫.)

૧ 'ગા' એટલે ગુરુવર્ણ, 'લ' એટલે લઘુવર્ણ. 'ગાલ' એટલે — ય થી અનેલો એક સંધિ.

૨ ૨૧ ૧ ૧૧ ૧ ૧૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨
૨ ઇશ ચરણ રમરણ મિત્ર સરસ રીત સાચી (મહીદીપ).

આવર્તનોથી ચોપાઈ,^૧ ચરણાકુલ,^૨ ચોપાયા, સવૈયા^૩ વગેરે છંદો બને છે. પંચમાત્રિક ગાલગાથી જૂલણા^૪ સધાય છે; અને સપ્તમાત્રિક ગાગાલગા હરિગીત^૫ આદિ છંદોમાં મળે છે. ચરણનું માત્રામાન વધારે ઓછું હોવા છતાં જેમાં બીજરૂપ સંધિ સમાન છે એવા છંદો વચ્ચે એક પ્રકારનો સંવાદ^૬ હોય છે, અને એથી એ સર્વને એક વ્યાપક કુટુંબસંજ્ઞાથી ધણીવાર ઓળખવામાં આવે છે. ઉ. ત. ચતુર્માત્રિક સંધિના આવર્તનોથી બનેલા કોઈ પણ છંદને સવૈયો એ નામ અતિદેશ કરીને આપી શકાય. અન્ય સવૈયાથી ભેદ પાડવો હોય તો ચરણના માત્રામાન પ્રમાણે એને ચોવીસો સવૈયો, અઠાવીસો સવૈયો એમ કહી શકાય. આવા સમાન સન્ધિના છંદોનું વૈવિધ્યને ખાતર મિશ્રણ કર્યું હોય, અથવા અમુક સન્ધિઓ ખેવડાવ્યા હોય કે ઉમેર્યા હોય તો એથી સંવાદિતાને હરકત આવતી નથી.

૧ ૧૧ ૨।૧૧ ૧૧। ૨.૨। ૨૧
૧ મળી આપણુ જણુ બંને બેન (ચોપાઈ)

૧૧૨। ૧૧ ૨।૨૨। ૨૨
૨ હસતે મુખ રસ્તામાં વેચાં (ચરણાકુલ)

૨૧ ૧।૩ ૨। ૧૨ ૧।૩ ૧૧
૩ ઝેર ગયા ને વેર ગયા વળી
૨૨। ૨૧ ૧।૨ ૧૧।૨૧
કાળા કેર ગયા કરનાર (સવૈયા એકત્રીસા)

૨૧ ૧૧।૨૧ ૧૧। ૧૧ ૧૧૧। ૨૧૨।
૪ આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને
૨૧૨। ૧૧૧૨। ૨૧ ૨।૨
ચંદ્રનો ક્ષયમાં હથે ભમે. (જૂલણા)

૨ ૨૧૨। ૧૧ ૨૧૨। ૧૧ ૨૧૨।
૫ જે પુણ્યનાં દલ ખોલીને રજ રથૂલને

૧૧ ૧૧ ૧૨।
રસમય કરે. (હરિગીત)

૬ Harmony, agreement.

જેમને આપણે અક્ષરમેળ વૃત્તોની સંજ્ઞાથી ઓળખીએ છીએ તેને છંદશાસ્ત્રીઓ રૂપમેળ કહે છે. એના સંધિ ત્રણ છે: એક વર્ણનો, બે વર્ણનો અને ચાર વર્ણનો. એક વર્ણના સંધિના આઠ આવર્તનોથી ધનાક્ષરી† છંદ બને છે, અને એમાં ચોથા ચરણમાં એક સન્ધિ ઓછો કર્યાથી મનહર‡ થાય છે. સહ. કે. હ. મુવ એ બંનેને કવિતની વ્યાપક સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છે. બે વર્ણના સંધિનું નિદર્શન અભંગમાં‡ મળે છે. ચાર વર્ણના સંધિનો ઉપયોગ સંસ્કૃત વૃત્તોમાં વધુ વ્યાપક છે. વૃત્તોમાં સામાન્ય રીતે મધ્યયતિથી ખંડ પડે છે, અને એ પ્રત્યેક ખંડમાં બીજરૂપ સંધિઓનું સંયોજન હોય છે. જેમ કે,

—| —|| —|| —| —|| —| —|| —| —||
ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ

અહીં મંદાકાન્તાના મધ્ય યતિથી ત્રણ ખંડ પડે છે. પહેલા ચાર વર્ણનો, બીજો છ વર્ણનો અને છેલ્લો સાતનો. પહેલા ખંડમાં બે બે વર્ણના બે સંધિ, બીજા ખંડમાં ત્રણત્રણ વર્ણના બે સંધિ, અને છેલ્લામાં બેનો, ત્રણનો અને બેનો એમ ત્રણ સંધિ છે. આમાં પહેલા ખંડના બે સંધિ એક જ પ્રકારના છે, અર્થાત્ એ ખંડ બે વર્ણના સંધિ અભ્યસ્ત (repeat) થવાથી બન્યો છે. અન્ય સંધિઓ સમાન રૂપના નથી. આથી ઊલટું તોટકમાં બધા સંધિઓ સમાન છે, અર્થાત્ એ આવૃત્ત સંધિઓનો બનેલો છે. જેમકે,

—|| —|| —|| —|| —|| —|| —|| —||
રસગુંજન ગોઠડિયો કરતાં

† ધાઘ ધાઘ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ,

ધીરે રહી સામે ભી યાવતો તું ધાઘ ધાઈ. (ધનાક્ષરી)

+ ઉપરમાં છેલ્લાં ‘ધાઈ ધાઈ’ને બદલે ‘ધાઈને’ મૂકીએ તો મનહર થાય.

+ પાપ વાસનાઓ થાય ન્યારે ક્ષય,

પામરો ઉદય પુણ્યવૃત્તિ.

(સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ-અભંગ સંગ્રહ)

અહીં ત્રણ ચરણમાં ત્રણ ત્રણ દ્વયક્ષર સંધિ છે એમ સહ. કે. મુવ જણાવે છે. (પદ્યરચનાની આલોચના પૃ. ૧૬).

એમાં લલગા (~-) સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે. આવા આવૃત્ત સંધિના રૂપમેળ વૃત્તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૂનાં છે, પણ એમની સંખ્યા કેવળ ગણુતર છે† અને એમનો ઉપયોગ વ્યાપક નથી. એમની અપેક્ષાએ અનાવૃત્ત સંધિઓના રૂપમેળ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાયા છે.

મોટાં ભાગનાં વૃત્તો સમવૃત્તો, અર્થાત્ જેમાં ચારે પાદ સમાન માપનાં છે તેવાં છે. માત્ર વૈતાલીય વર્ગનાં, જેમાં વિયોગિની, પુષ્પિતાગ્રા, માલ્યભારિણી ઇ. વૃત્તોનો સમાવેશ થાય છે તે વૃત્તો અર્ધસમ વૃત્તો છે. એમાં પહેલા-ત્રીજા (વિષમ) પાદની ધટના કરતાં બીજા-ચોથા (સમ) પાદની ધટના જુદી હોય છે. ચારે પાદ જિજ્ઞાસુ માપનાં હોય એવાં વિષમવૃત્તોનો પ્રયોગ વિરલ છે. સદ્. કે. હ. ધ્રુવે અશ્વઘોષમાં વર્ધમાન અને ઉદ્ગતા એ વિષમવૃત્તોનો ઉપયોગ નોંધ્યો છે. અર્ધસમ અને વિષમ બંને પ્રકારમાં મધ્યયતિ મળતો નથી, પણ એમની ધટનાની સુશ્લિષ્ટ યોજનાથી એમાં મનોહારી માધુર્ય આવે છે.

હવે આ દૃષ્ટિએ આપણે ખંડશિખરિણી, ખંડહરિગીત છત્યાદિ વૃત્તોનું બંધારણ તપાસીએ. ખંડશિખરિણી પ્રથમ કાન્તે યોજ્યો, એમના ‘ઉદ્ગાર’ એ કાવ્યમાં.

વરયો હૈયે તારે :

રહો એ આધારે :

પ્રિયે, તેમાં મારે । પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો ।

નવા સંબંધોનો । સમય રસબીનો પણ ગયો ।

નહિ તદપિ ઉદ્ગ મુજને :

નયન નિરખે માત્ર તુજને :

હરે દષ્ટિ, બહાલી, । સદય મૃદુ તારીજ રુજને ।

† તોટક [સ, સ, સ, સ], ચામર [ર, જ, ર, જ], પ્રમાણિકા [જ, ર, લ, મ; ~ નાં ચાર આવર્તન], દોધક [ભ, ભ, ભ, ગ, ગ], સુજગપ્રસાદ [ચ, ચ, ચ, ચ], સગિવણી [ર, ર, ર, ર], અને મોતીદામ [જ, જ, જ, જ], આટલા જ આવૃત્ત સંધિના રૂપબંધો જ્ઞાત છે.

શિખરિણીમાં છઠ્ઠા અક્ષર પછી મધ્યચરણયતિ આવે છે, તેથી પ્રત્યેક ચરણના બે ખંડ પડે, જેમને ૧ અને ૨ એવી સંજ્ઞા આપીએ. તો બીજો ખંડ છોડી દઈને કેવળ ૧ લા ખંડનાં બે ચરણો બનાવ્યાં છે, જે ત્રીજા સંપૂર્ણ ચરણના પ્રથમ ખંડ સાથે પ્રાસથી સંકલિત હોઈ મધુર સંવાદ સાધે છે. પાંચમાં છઠ્ઠાં ચરણો માત્ર બીજા ખંડનાં બનાવ્યાં છે અને એમનો સાતમા ચરણના રજા ખંડ સાથેનો સંવાદ મધુર લાગે છે. આમ શિખરિણીના સંપૂર્ણ ચરણના પહેલા અને બીજા ખંડને ૧ અને ૨ સંજ્ઞા આપીએ તો ખંડ શિખરિણીની યોજના આ પ્રમાણે સમજવી શકાય.

૧
૧
૧+૨
૧+૨
૨
૨
૧+૨

ખંડશિખરિણીનો ન્હાનાભાસે એમના ‘મણિમય સેંથી’ એ કાવ્યમાં પ્રયોગ કર્યો છે. ઉદાહરણ—

જગ ગજવજે ઘેર ગીતડાં;
ધડી નયવજે કાન્ત ચિત્તડાં:

નમેરી છાયાનો । સુભગ તુજ ઘેરો ઘટ થશે,
ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો । મણિમય પ્રીતિપંથ દીપશે.

અહીં ‘ઉદ્ગાર’ના ઉત્તરાર્ધ જેવી

૨
૨
૧+૨
૧+૨

એવી ખંડગ્યવસ્થા છે.

શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના 'વરવહુ અમે' એ કાવ્યમાં ખંડશ્લોકરિણીની યોજના 'ઉદ્દગાર'ના પૂર્વાર્ધના જેવી છે. ઉ. ત.

હતાં જેવાં તેવાં । વરવહુ અમે તો બની રહ્યાં.

અરે કેવી મીઠી,
લડાઇ તે દીડી,
કરે હૈયાં ખાલી,
અને આંસૂ ઢાળી,

હતું તેથી જ્યાદે । પ્રણયી જનનું ઐક્ય જ કરે,
જ્યહાં આંસુ સાથે । અધરરસ પીયૂષ જ ઝરે !

હવે ખંડહરિગીતની યોજના જોઇએ. નરસિંહરાવે એનો વ્યાપક પ્રયોગ એમની સ્મરણીય 'સ્મરણસંહિતા'માં કર્યો છે. ઉ. ત.

યન્ત્ર આ બ્રહ્માણ્ડનો
ગૂઢ નિયમે ચાલતો,
એક લક્ષ્યસ્થળ ભણી
જતો વિકાસે મ્હાલતો.

સામાન્ય રીતે હરિગીતના ૨૮ માત્રાના એક ચરણના બે ખંડ ૧૪, ૧૪ માત્રાના પડે છે. એમાંથી અહીં પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓમાં પહેલો ખંડ આરંભની બે માત્રાઓ છોડીને લીધો છે, જ્યારે ચોથી પંક્તિમાં હરિગીતના ચરણનો ઉત્તરાર્ધ ગોઠવ્યો છે. આમ ખંડહરિગીતની યોજના આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

આરંભની બે માત્રા વિનાનો પહેલો ખંડ (= ૧૨ માત્રા)
 " " " " " (")
 " " " " " (")
 અંતે સંપૂર્ણ બીજો ખંડ (૧૪ માત્રા)

ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિ મળીને હરિગીતનું ચરણ બની જતું હોવાથી આ યોજનામાં હરિગીતનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય સહજ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી. ખખરદારે મિશ્ર હરિગીતનું સંયોજન કર્યું છે. ઉ. ત.—

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે, તુજ રેલ અહીં રેલાવજે !

ગડગડ કરી. બડબડ ભરી

રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—

ધરણી વિશે । કંઈ તાપના સંતાપ છે,

પૂઠે પડ્યાં । મનહરમુખી કેં પાપ છે; (મેઘને).

અહીં પહેલી પંક્તિમાં સંપૂર્ણ હરિગીતનું માપ છે; બીજી અને ત્રીજીમાં ચૌદ ચૌદ માત્રાના હરિગીતના પૂર્વાર્ધ ઉત્તરાર્ધ છે; ચોથી પાંચમીમાં પૂર્વાર્ધનું અર્ધ માપ (છેલ્લી સાત માત્રા કાપી નાંખીને પૂર્વાર્ધનું સાત માત્રાનું દલ—‘ધરણી વિશે’), અને ઉત્તરાર્ધ મળીને ૨૧ માત્રાની રચના કરી છે. આપણી ઉપરની પરિભાષા લાગુ પાડીએ તો મિશ્ર હરિગીતમાં

૧+૨ (૨૮ માત્રા)

૧ (૧૪ „)

૨ (૧૪ „)

એકનું પૂર્વાર્ધ +૨ (૭ માત્રા+૧૪=૨૧ માત્રા)

એકનું પૂર્વાર્ધ +૨ („ „ „ „)

આવી વ્યવસ્થા છે.

નરસિંહરાવના વિષમ હરિગીત

શાંતિ શીતળ વરસીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિએ,

જે નદી, સરવર, અદ્રિ, તરવર દિવસ તપિયાં તેમને.

એમાં હરિગીતના પૂર્વાર્ધમાંથી એક માત્રા ઓછી કરી છે, અર્થાત્ ૧૩+૧૪ એમ ૨૭ માત્રાનાં ચરણ બને છે. એમાં માત્રાસંખ્યા હરિગીત માફક સમ (એક) ન હોતાં, વિષમ (એક) છે, એથી હંદને વિષમ હરિગીત નામ આપ્યું છે.

શ્રી. બ. ક. ઠાકારે કેટલાંક અલ્પચરિત (ખેડાવેલાં) વૃત્તો વાપર્યાં છે. જેમકે,

બુદ્ધો^૧ પોપટ,^૧ બુદ્ધો^૧ સૃષ્ટિ,^૧ જનનિ^૨ બુદ્ધવે,^૧ ચંદ્રિકા^૩ પારણામાં^૧.

(અભ્યસ્ત મંદાકાન્તા)

અહીં મધ્યયતિથી મંદાકાન્તાના ત્રણ ખંડ પડે; તેમાંના પહેલો ખંડ આરંભે બેવડાવીને (આવૃત્ત કરીને) મંદાકાન્તાના ચરણને ૧+૧+૨+૩ એમ વિસ્તાર્યું છે. એવી જ રીતે એમણે અભ્યસ્ત પૃથ્વી યોજ્યો છે. જેમકે,

કરી તિલક બાલ જયમાળ કંઠ આરોપી તે,

સ્વીકારી કંઠ નાયતી,

સખી નયન રાયતી,

વિયોગ ન કળાવતી થઈ અલોપ એ ઘોડલી.

(એક તોડેલી ડાળ)

અહીં પહેલી પંક્તિમાં પૃથ્વીનું સંપૂર્ણ માપ છે, અને બીજીત્રીજીમાં મૃદુ મધ્યયતિથી બનતો પૃથ્વીનો પૂર્વખંડ બેવડાયો છે, જે ચોથીના સંપૂર્ણ પૃથ્વીચરણના પૂર્વખંડ સાથે સંવાદ સાધે છે. બીજી ત્રીજી પંક્તિને સ્વતંત્ર ગણો તો આને ખંડપૃથ્વી કહેવો જોઈએ, અને બીજી ત્રીજી પંક્તિને ચોથીનો પ્રસ્તાર ગણીએ તો આગળ જોયેલા અભ્યસ્ત મંદાકાન્તાની માફક એ ૧ + ૧ + ૧ + ૨ એવો અભ્યસ્ત પૃથ્વી બને છે.

આ ઉપરાંત મિશ્ર રચનાઓના કેટલાક પ્રયોગ થયા છે, જેમની સ્થળસંકેતને કારણે અહીં ચર્ચા કરવી શક્ય નથી.

અર્વાચીન કવિતામાં કેટલાક કવિઓ એક જ કડીમાં બે કે વધારે સંવાદી વૃત્તોની રચના કરે છે એ વૃત્તસંમિશ્રણનું રહસ્ય હવે તપાસીએ. ઘણીવાર ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવંશા અને વસંતતિલકા એમાંથી બે કે વધુ વૃત્તો મિશ્ર કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર શાલિની, મંદાકાન્તા અને અગ્ધરા, એમાંથી બે કે વધુ વૃત્તોનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. આનું કારણ એ વૃત્તોમાં અંતર્ગત રહેલી સંવાદપોષક સમાનતા છે. ગણદ્રષ્ટિએ તો ઇન્દ્રવજ્રા

(ત, ત, જ, ગ, ગ), ઉપેન્દ્રવજ્રા (જ, ત, જ, ગ, ગ), ઈન્દ્રવંશા, (ત, ત, જ, ર,) અને વસંતતિલકા (ત, જ, જ, જ, ગ, ગ) એ વૃત્તોમાં પરસ્પર સામ્ય છે, તેમ શાલિની (મ, ત, ત, ગ, ગ), મંદાકાન્તા (મ, જ, ન, ત, ત, ગ, ગ,) અને સ્વધરા (મ, ર, જ, ન, ય, ય, ય,) માં સમાનતા રહેલી છે. આથી જ એમનાં મિશ્રણો મધુર લાગે છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો આ વૃત્તોના નીચે પ્રમાણે ખંડ પડે.

ઇન્દ્રવજ્રા	-	-	૮	-	-	॥	૮	૮	-	૮	-	-
ઉપેન્દ્રવજ્રા	૮	-	-	-	-	॥	૮	૮	-	૮	-	-
ઈન્દ્રવંશા	-	-	૮	-	-	॥	૮	૮	-	૮	-	-
વસંતતિલકા	-	-	૮	-	॥	૮	૮	૮	-	॥	૮	૮

અહીં ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાના ઉત્તરખંડ સરખા છે તો ઇન્દ્રવંશા અને ઇન્દ્રવજ્રાના પૂર્વખંડ સમાન રૂપના છે. ઇન્દ્રવંશાના ઉત્તરખંડમાં ઇન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના કરતાં એક ઉપાન્ત્ય લઘુ વર્ણ વધારે છે, એ સિવાય ઇન્દ્રવંશાનો બીજો ખંડ પણ ઇન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના જેવો જ છે. વસંતતિલકાના સૂચ્યના પ્રમાણે ત્રણ ખંડ પડે છે, તેમાંનો ત્રીજો ખંડ ઇન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના ઉત્તરખંડના જેવો જ છે, અને વસંત-તિલકાનો પહેલો ખંડ ઇન્દ્રવજ્રા ને ઇન્દ્રવંશાના પ્રથમ ખંડને મળતો આવે છે. આ રીતે આ ચારે વૃત્તોની ઘટના પરસ્પરને મળતી હોવાથી એમનાં સંમિશ્રણો મધુર સંવાદ સિદ્ધ કરે છે.

આવી જ રીતે શાલિની-મંદાકાન્તા-સ્વધરાની ખંડયોજના નીચે પ્રમાણે ઘટાવી શકાય.

શાલિની	-	-	-	-	॥	૮	-	૮	-	-	-	-
મંદાકાન્તા	-	-	-	-	॥	૮	૮	૮	૮	૮	-	-
સ્વધરા	-	-	-	-	૮	-	॥	૮	૮	૮	૮	-

શાલિની અને મંદાકાન્તાના પહેલા ખંડ સમાન છે, તેમ જ શાલિનીનો ખીજો અને મંદાકાન્તાનો ત્રીજો ખંડ સમાન છે. સ્વધરાનો પહેલો ખંડ અને મંદાકાન્તાના પહેલા ખંડમાં લગાગા સંધિ ઉમેરવાથી બને છે; બંનેના ખીજા ખંડમાં એક લઘુ વર્ણનો ફેર છે, જ્યારે સ્વધરા અને મંદાકાન્તાના ત્રીજા ખંડ (ને શાલિનીનો ઉત્તરખંડ) તદ્દન સરખા છે. આ રીતે આ ત્રણે વૃત્તોનું બંધારણ સમાનતાવાળું હોય સંવાદસાધક છે.

અર્વાચીન કવિતામાં. અન્ય વૃત્તમિશ્રણના જે પ્રયોગો થયા છે તે સર્વને આવી રીતે તપાસી એમના સંવાદનાં ખીજ શોધી શકાય.

યતિભંગ અને યતિસ્વાતન્ત્ર્યની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા અહીં કરી લેવી આવશ્યક છે. ગૂજરાતીમાં અખંડ પદ્યરચના (blank verse) શોધવાના જે પ્રયાસો થયા છે તેનું જ એ ફળ છે. નર્મદનો દક્ષિણી લાવણી જેવો વીર છંદ, ગોવર્ધનરામે કેટલેક સ્થળે યોજેલો કટાવ, ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલી, મનહરરામનો રામછંદ, સદ્ગુરુ કે. હ. ધ્રુવનો વનવેલી છંદ, બ. ક. ઠાકુરનો પ્રવાહી પૃથ્વી, અને ખબરદારનો મુક્તધારા, વગેરે અખંડ પદ્યરચના (ખલેંક વર્સ) ને ગૂજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયાસો છે.

અર્વાચીન કવિતા જે વિચારસમૃદ્ધિ અને સઘન આકારકૌશલ માગે છે, તે આપણાં વૃત્તો ને છંદોનાં ચોક્કામાં સમાવવાનું અર્વાચીન કવિઓને અશક્ય લાગ્યું છે. આપણા માત્રામેળ, અક્ષરમેળ ને લયમેળ તમામ છંદો ને ઢાળો ચરણાંત, અને કેટલાકમાં મધ્યચરણ યતિની અપેક્ષા રાખે છે. ચરણના મધ્ય ને અંત્ય યતિઓથી જે નિયત સંખ્યાવાળા વર્ણખંડ પડે છે તેને અનુરૂપ વિચારનાં શકેલો (કકડા) પાડી તેમાં પરાણે ગોઠવવાં પડે. આ બંધનમાં રહીને પણ ધણા કવિઓની પ્રતિભા વિહરી છે અને સુંદર વિચારસમૃદ્ધ, મનોહારી આકારસૌખ્યવાળી રચનાઓ થઈ છે. પણ એટલું તો લાગેજ છે કે વિશાળ પટના મહાકાવ્ય માટે આવી યતિબંધનોવાળી પદ્યરચના અનુકૂળ નથી. અંગ્રેજીમાં પણ મિલ્ટનનાં ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’ જેવા મહાકાવ્યો ‘આયમ્પ્લિક પેન્ટામિટર’ જેવી અખંડ, યતિવિહીન પદ્યરચનામાં રચાયેલાં છે.

ગૂજરાતીમાં પણ ખ્લેન્ક વર્સના પ્રયાસોમાં યતિસ્વાતંત્ર્ય, અને પંક્તિનો અર્થાનુસાર પ્રસ્તાર આણવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે મહાકાવ્યને અનુરૂપ અખંડ પદ્યરચના-ખ્લેન્ક વર્સની શોધ કરતાં યતિસ્વાતંત્ર્યવાળો પૃથ્વી પસંદ કર્યો અને એમનાં ‘આરોહણ’ જેવાં કાવ્યોમાં એનો અખંડપદ્યરચનારૂપે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. તેઓ કહે છે કે પૃથ્વી ગેય નથી એ એની સળંગ પદ્યરચના માટેની યોગ્યતા દર્શાવે છે. એમાં બે યતિ-૮ મે અક્ષરે અને પછી ચરણાંતે-મનાયા છે, અને એ બંને અત્યંત મૃદુ સ્વરૂપના છે. આથી મધ્યચરણ યતિ અર્થાનુસાર આગળ પાછળ ખસેડતાં અને અંત્ય યતિનો લોપ કરવા છતાં પદ્યરચનાને હાનિ પહોંચતી નથી. ઉ૦ ત૦

- (૧) વિયોગ ન કળાવતી | થઈ અલોપ એ ઘોડણી (૮મે વર્ણુ યતિ)
- (૨) ક્ષમા સદય દેવિ | ધૃષ્ટ જનનાજ અચાનને (૭મે વર્ણુ યતિ)
- (૩) અરે નહિ નહીં | અહીં પણ કદાપિ એકાદ કાં (૬ કે , ,)
- (૪) થતા મુખર | શા વિચાર પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે (૫ મે , ,)
- (૫) કરાંગુલિ વિશે તું સૂત્ર | નચવીશ સ્વચ્છન્દમાં (૯ મે , ,)
- (૬) અહો વિમલ નેહમાદર્ | ત્હમે ઝગો છો બધે (૧૦ મે , ,)
- (૭) નથી પ્રિતમ હું થકી ધતર | પણ હું તો ચત્ય છું (૧૧ મે વર્ણુ યતિ)

કાષ્ઠક વાર અર્થાનુસાર બે યતિઓ પણ આવે. જેમકે,

- (૮) બચાવ | જય આપ | આ વિમલ સ્ત્રોત પોતાપણે (૩ જે ને ૭ મે વર્ણુ યતિ)
- (૯) વરી પણ | અને અહો પ્રિતમ — શા વખાણું ત્હમે (૪ થે ને ૧૧ મે વર્ણુ યતિ)

અંત્ય યતિ તો જ્યાં આવશ્યકતા હોય ત્યાં લુપ્તવત્ ગણી શકાય.

- (૧૦) પ્રભો શિર નમ્યું | નમ્યુંજ ધરું સર્વદા | એટલી વિશુદ્ધ મતિ આપજે |
- (૧૧) અખંડ કૃતિ સાથ જેઉં કૃતિનાથ | આ ઊરના મનોરથ ઉકેલિ |

(૧૨) વહે વખત | પ્રાકૃતન રમરણુ સૂર જાગે વધે
ખિલે

આમ અર્થ અને ભાવના વહન પ્રમાણે જ્યાં આવશ્યકતા હાજરે ત્યાં મધ્ય
યતિ ખસેડી શકાય, અને જરૂર હાજરે ત્યાં અંત્ય યતિનો લોપ કરી શકાય
તેને યતિસ્વાતંત્ર્ય કહે છે. હંદશાસ્ત્ર અનુસાર નિયત યતિસ્થાન
એક શબ્દની બરોબર વચ્ચે હાવી દેવું, જેથી શબ્દના વર્ણુ તૂટે નહીં,
(છૂટા પડે નહીં), અને નિયત યતિ આવે નહીં, એ આ યતિસ્વાતંત્ર્યનું
રહસ્ય છે. પૃથ્વીના મધ્ય ને અંત્ય યતિ એટલા મૃદુ સ્વરૂપના છે કે
એમને ફેરવતાં કે લોપ કરતાં પદ્ધતિવાદને હાનિ પહોંચતી નથી.
આથી પૃથ્વી અખંડ પદ્ધતિવાદના માટે અનુકૂલ થઈ પડે છે. પણ
પૃથ્વીની પદ્ધતિવાદની આ નિર્વિશેષતામાં જ એની નબળાઈ રહેલી છે,
જેથી એ સળંગ પદ્ધતિવાદના માટે અનુકૂલ હોવા છતાં એનું શ્રેષ્ઠ કે
એકમાત્ર વાહન બની શક્યો નથી.

યતિસ્વાતંત્ર્યનો અર્વાચીન ગૂજરાતી કવિતામાં જ પ્રથમ પ્રયોગ
થયો છે એમ કહેવું યુક્ત નથી. સંસ્કૃતમાં યતિસ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગો
મળે છે. ‘રધુવંશ’ની

સોઽહમાજન્મશુદ્ધાનામાફલોદયકર્મણામ્ ।

આસમુદ્રક્ષિતીશાનામાનાકરચવર્ત્મનામ્ ॥ ૫ ॥

યથાવિધિહુતાગ્નીનાયથાકામાર્ચિતાર્થિનામ્ ।

યથાપરાધદણ્ડાનાં યથાકાલપ્રબોધિનામ્ ॥ ૬ ॥

ત્યાગાય સંમૃતાર્થાનાં સત્યાય મિતમાષિણામ્ ।

યશસેવિજિગીષૂણાં પ્રજાયૈ ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૭ ॥

શૈશવેઽભ્યસ્તવિદ્યાનાં યૌવને વિષયૈષિણામ્ ।

વાર્દકે મુનિવૃત્તીનાં યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥ ૮ ॥

રઘૂનામન્વયં વક્ષ્યે તનુવાગ્વિમ્બોઽપિ સન્ ।

આ અનુબંધ ૫ રચનામાં પાંચે શ્લોકનું અખંડ વહન છે. તેમ
આઠમા શ્લોકના છેલ્લા વિશેષણરૂપ શબ્દ તનુત્યજામ્ અને વિશેષ-
રૂપ ૫૬ રઘૂનામ્ના ઉચ્ચારણ વચ્ચે કાલાન્તર રહેતું માનવાનું કારણ
નથી. અર્થાત્ તનુત્યજામ્ પછીનો ચરણાંત યતિ અહીં શિથિલ કે લુપ્તવત્

છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટરૂપે ઉદાહરણ 'માર્કંડેયપુરાણ'ની 'સપ્તશતી'માંથી મળે છે. ઉ. ત.

યા શ્રીઃ સ્વયં સુકૃતિનાં ભવનેષ્વલક્ષ્મી
પાપાત્મનાં કૃતાધિયાં હૃદયેષુ બુદ્ધિઃ ।
શ્રદ્ધા સતાં કુલજનપ્રભવસ્ય લક્ષ્મી
તાં ત્વાં નતાઃ સ્મ પરિપાલય દેવિ વિશ્વમ્ ॥

અહીં અલક્ષ્મી પછી જે ચરણાંત યતિ માનીએ તો 'સુકૃતી લેકિના ગૃહમાં જે અલક્ષ્મીરૂપ છે, અને પાપીઓના હૃદયમાં જે બુદ્ધિરૂપ છે એવી દેવીને નમીએ છીએ' એવો કેવળ અનર્થ થઈ જાય. અહીં જીભી રેખાથી દર્શાવ્યા પ્રમાણે યતિ માન્યા વિના અને અલક્ષ્મી પછીના ચરણાંત યતિનો લોપ ગણ્યા વિના બીજો રસ્તો નથી. આવાં ધણાં ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આપી શકાય. આમ સંસ્કૃતમાં આવશ્યક હોય ત્યાં એક ચરણમાંથી વિચાર-પ્રવાહનો સરળતાથી બીજા ચરણમાં પ્રસ્તાર થવાનાં ઉદાહરણો મળે છે.

અનુષ્ટુભમાં યતિસ્વાતંત્ર્ય ધણું મળી શકે એમ છે, અને એનું જૌરવ મહાકાવ્યની રચનાને અનુરૂપ છે. મહાભારતાદિ વિરાટ મહાકાવ્યોમાં એનો વ્યાપક ઉપયોગ થયો છે. પરૂલક્ષિત્વ સવિશેષ હોય એવી મોટા પટ ઉપરની રચનાઓ માટે અનુષ્ટુભનો વ્યાપક પ્રયોગ—એકલા કે અન્ય સંવાદી વૃત્ત વચ્ચે વચ્ચે આવે તેવી રીતે—સફળ થઈ શકે એમ લાગે છે. પણ અખંડ પદ્યરચના એ કાવ્યવિવેચનનો એક સ્વતંત્ર મહાપ્રશ્ન હોઈ એને ઉચિત સવિસ્તર ચર્ચા અહીં કરી શકાય તેમ નથી.

ખંડ ૩ એ ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસ

પ્રકરણ આઠમું ભાષાનો ઉદ્ભવ

ભાષા : સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા—ભાષા એ માનવજાતિની વિશિષ્ટ અને અતીવ મૂલ્યવાન સિદ્ધિ છે; અન્ય પ્રાણીઓમાં મહત્વની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાને ‘ભાષા જેવું કંઈક વાહન હશે જ,’^૧ પણ એના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન હજી આપણને થયું નથી. છતાં એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે માનવજાતિની શરીરરચના અને ખાસિયતો અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ભાષાના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે વિલક્ષણ રીતે પોષક નીવડી છે. માનવની જાંચી ટટાર ગતિ અને હાથનો ઉપયોગ મુખને અન્ય પ્રાણીઓની માફક વસ્તુઓ પકડવાના કામમાંથી મુક્ત કરી છૂટથી બોલવાનો અવકાશ આપે છે. મનુષ્યનું જાતીય જીવન પ્રાણીઓની માફક અમુક ઋતુમાં જ નિયંત્રિત ન હોવાથી માનવ સ્ત્રીપુરુષ સર્વ ઋતુઓમાં સાથે રહે છે. તેવીજ રીતે માનવશિશુની આરંભની અસહાય અવસ્થાથી કુટુંબયોજના વધારે દીર્ઘકાલીન બને છે. આવા લાંબા સમયના સહજીવનમાં એકબીજાના વિચાર, લાગણીઓ વગેરે પરસ્પરને દર્શાવવાની વૃત્તિ વારંવાર થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. આમાં જ માનવભાષાના ઉદ્ભવનું બીજ રહેલું છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ સમજવું જેટલું સહજ છે, તેટલી તેની વ્યાખ્યા

૧. જુઓ : Otto Jespersen—Language, 1925, p. 412. કૂતરાં જેવાં પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ વગેરે પોતાના ધ્વનિથી દર્શાવી શકે છે. પંખીઓમાં ભય સૂચવવાને માટે, પ્રેમાદ્વાનને માટે ઇં બાક્ષણિક ધ્વનિ-સંજ્ઞાઓ હોય છે. કીડીઓમાં પણ સંદેશો આપવાની ધ્વન્યાત્મક નહીં તો અન્ય પ્રકારની યોજના હોવાનું જણાયું છે.

આપવી સુકર નથી. ‘ધ્વનિદ્વારા વિચારનું પ્રકટીકરણ એટલે ભાષા;’^૨ અથવા ‘વિચાર વ્યક્ત કરતો સંજ્ઞાસમૂહ’^૩ એવી વ્યાખ્યાઓ યોજવામાં આવી છે. પોતાના વિચાર લાગણી ઇન્ બીજાઓને સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા-સમજાવવાનું ધ્વનિરૂપ સાધન તે ભાષા એમ ભાષાનું લક્ષણ બાંધી શકાય. આમાં બોલવું એ સ્વલક્ષી તત્ત્વ કરતાં અન્યને ગ્રહણ કરાવવું, સમજાવી શકવું એ પરલક્ષી તત્ત્વ એ ભાષાનું વધારે મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. વ્યક્ત ધ્વનિ ઉપરાંત ચેષ્ટાદિક કે ચિત્રાદિક સંજ્ઞાઓથી કેટલેક અંશે પોતાના વિચાર અન્યને જણાવી શકાય, પણ એની ચર્ચા ભાષાઉદ્ભવની વિચારણામાં પ્રસ્તુત નથી.

જા’ડે જાતરીને તપાસીએ તો ભાષાનાં બે સ્વરૂપો જણાશે; વ્યક્ત રીતે બોલાય સંભળાય છે તે બાહ્ય સ્વરૂપ, અને મનમાં રહેલા જે વિચાર, આકૃતિનું એ પ્રતિબિંબ બને છે તે આંતર સ્વરૂપ. બાહ્ય ધ્વનિ કરતાં એના વિચારમૂલક આંતર સ્વરૂપ વડે ભાષા પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે.

ભાષાનો ઉદ્ભવ : લિન્ન લિન્ન મતો

ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે લિન્નલિન્ન કલ્પનાઓ કરી છે અને સિદ્ધાંતો બાંધ્યા છે.

વાણી એ ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસ છે કે માનવસમૂહોએ એકત્ર થઈને સર્વસંમતિથી ભાષા ધડી એવી અશાસ્ત્રીય કલ્પનાઓ છોડી દઈને ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધેનાં ત્રણચાર મહત્ત્વનાં પ્રતિપાદનો તપાસીએ.

વ્હિટને^૪ અને પોલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે આદિમ શબ્દો પ્રકૃતિના ચેતન અને જડ પદાર્થોના ધ્વનિના અનુકરણરૂપે બન્યા હતા, જેમાંથી ક્રમે ક્રમે માનવભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ. એક સૂચક ઉદાહરણ લઈ એ તો ફૂતરાનું ‘બાઉવાઉ’ બસવું સાંભળીને

૨. ‘Language is the expression of thought by speech-sounds’ (Sweet)

૩. ‘Un système des signes’ (Vendryes)

૪. Whitney, Life and Growth of Language.

આદિમ મનુષ્યે એ ‘બાઉવાઉ’ ધ્વનિને કૂતરો તેમ જ ભસવાની ક્રિયા બંનેના નામરૂપે પ્રયોજ્યો હશે. આ મતને અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત (theory of onomatopoeia) કહે છે. કેટલાક^૫ અવહેલનામાં એને ‘બાઉવાઉ’ મત (bow-wow theory) કહે છે.

આ મત સામે કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો વાંધો ઉઠાવે છે. રેનન કહે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતે કાંઈનું અનુકરણ કર્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે લાગણી વગેરે વ્યક્ત કરવાને ધ્વનિ કાઢી શકે તો મનુષ્ય સ્વતંત્ર રીતે એમ ન કરતાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના ધ્વનિના અનુકરણ વડે પોતાની વૃત્તિઓ વગેરે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ અસંભવ છે. મેક્સમુલર કહે છે કે અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત અતિ સંકુચિત છે; અનુકરણાત્મક શબ્દો (cuckoo અને cock જેવા) કૃત્રિમ ફૂલોની માફક મૂળરહિત હોય જે એક પદાર્થનું અનુકરણ કરે છે તે સિવાય અન્ય કાંઈ પણ વ્યક્ત કરવાને અસમર્થ છે. જેરપર્સન^૬ મેક્સમુલરની ટીકાને વધારે પડતી ઉગ્ર ગણે છે. એ બતાવે છે કે cuckoo અને cock એ અનુકરણાત્મક શબ્દોમાંથી cuckold અને coquet, coquetry જેવા કેટલાયે નવા શબ્દો બને છે. જેરપર્સનના મત પ્રમાણે અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત ભાષાના એક વિભાગની ઉત્પત્તિનું કારણ આપી શકે પણ સમગ્ર ભાષાનો ઉદ્ભવ સમજાવી શકે તેમ નથી.

અન્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકો ત્રીજા લાગણીઓને પરિણામે સહજ જ થઈ જતા કેવળપ્રયોગી ઉદ્ભારોને ભાષાનું મૂળ માને છે. ડાર્વિને એના ‘The Expressions of the Emotions’માં ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓને કારણે મુખસ્થિતિમાં કેવી રીતે ફેરફાર થાય છે અને એ વિવિધ મુખભંગિઓને પરિણામે કેવી રીતે આપોઆપ ઉદ્ભવવાયક ધ્વનિઓ (નિર્વેદ જુગુપ્સાથી pooh અને આશ્ચર્યથી oh વગેરે) નીકળે છે એ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ મતને કેવળપ્રયોગી

૫. મેક્સમુલર આ આડનામ યોજ્યું છે.

૬. Language p. 414.

ઉદ્ગારમૂલક સિદ્ધાંત (Interjectional theory) કહે છે. કેટલાક એના 'pooh' એ નિર્વેદસૂચક ધ્વનિને અનુલક્ષીને આ સિદ્ધાંતને અવહેલનામાં pooh pooh theory એવું આડનામ આપે છે. આ સિદ્ધાંતમાં જેસ્પર્સન^૭ દર્શાવે છે તેમ કેટલીક મહત્વની ખામીઓ છે. કેવળપ્રયોગી ઉદ્ગારો એ અકસ્માત્ થતાં સંવેદનો અને લાગણીઓને સહજ જ ત્વરિતપણે વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ છે; વાણીના અન્ય ખંડો સાથે એમનો સંબંધ ન હોવાથી ભાષાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં એમનું સ્થાન અટૂલું (isolated) અને ગૌણ છે. ઉપરાંત આ ઉદ્ગારોના ધ્વનિ પણ એવા સમૃદ્ધ નથી કે જેમાંથી વિકસિત ભાષાની વર્ણમાલા નીકળવાની કલ્પના કરી શકાય. આમ પ્રાથમિક લાગણીઓના ઉદ્ગારોએ ભાષાના ઘડતરમાં સહાય કરી હશે એ સ્વીકારવા છતાં એમાંથી જ માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું શક્ય નથી.

નોઇરે (Noiré) નામના વિદ્વાને એક નવીન જ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. એ કહે છે કે અત્યંત શ્રમવાળું કામ કરતાં શ્વાસ જેરથી વારંવાર નીકળી ધ્વનિતંતુઓ (vocal chords) ને ભિન્ન ભિન્ન રીતે કંપાવે અને એમાંથી અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓ નીકળે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાથમિક દશામાં ધણું કામો સમૂહમાં થતાં અને એ કરતાં કરતાં આખો સમુદાય અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓ સહજ જ કરતો. જેમ કે મોટું લાકડું કે વજન ઊંચકતાં ધકેલતાં એ આદિ માનવસમૂહ yo-he-ho કે એવો અવાજ કરતો.^૮ ક્રમશઃ એ અવાજ એ ક્રિયાની સાથે જોડાઇને એને માટેની સંજ્ઞારૂપ બની ગયો. આવી રીતે આદિ સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો ધડાયા. આ સમૂહધ્વનિસિદ્ધાંતને કેટલાક yo-he-ho theory કહે છે.

એક્સમૂલરે વળી ભાષાની સહજોત્પત્તિનો સિદ્ધાંત (nativistic theory) રજૂ કર્યો હતો. તદ્દનુસાર ધ્વનિ અને અર્થ વચ્ચે કોઇ અસાત અનિર્વચનીય એવો સંબંધ રહેલો છે. પ્રત્યેક બાહ્ય

૭. સદર, પૃ. ૪૧૫.

૮. આજે પણ અતિ શ્રમવાળું કામ કરતાં મનુષ્યો ધીમા વિલંબી સૂરમાં ગાતા જણાય છે.

સવેદનથી માનવના અંતરમાંથી અનુરૂપ ધ્વનિ નીકળતા, જેમાંથી ભાષા બંધાતી ગઈ. આ મત સંસ્કૃત વૈયાકરણોના સ્ફોટના સિદ્ધાંત સાથે ખૂબ મળતો આવે છે. મેક્સમૂલર જેવા સમર્થ સંસ્કૃત પાંડિતે એમની પાસેથી એનું સૂચન મેળવ્યું હોય તો અસંભવિત નથી. આવો દિવ્ય સહજોત્પત્તિવાદ શાસ્ત્રીય ગવેષણામાં ચાલી શકે નહીં, એટલે મેક્સમૂલરને પોતાને જ કેટલાક સમય પછી એ છોડી દેવો આવશ્યક લાગ્યો હતો.

ઉપરના સિદ્ધાંતોમાં^૯ કેટલીક આંતરિક અસંગતિઓ અને અપૂર્ણતાઓ રહેલી છે. આ વાદો ભાષાના ભિન્ન ભિન્ન ખંડોની ઉત્પત્તિ સમજાવી શકે છે, પણ સમગ્ર ભાષાસ્વરૂપના ઉદ્ભવની પ્રક્રિયા દર્શાવી શકતા નથી. જેમની ઉત્પત્તિની સમજૂતી આ વાદોથી મળે છે તે અનુકરણવાચક શબ્દો અને ઉદ્ભારવાચક ધ્વનિઓ એ ભાષાનાં ગાણ અંગ છે, એટલે ભાષાના અન્ય પ્રધાન અંગોની ઉત્પત્તિ શોધવાની તો બાકીજ રહે છે. વળી નોઇરે સિવાયના અન્ય મતોમાં ભાષા એ એકલી વ્યક્તિની શોધ નથી, પણ માનવસમૂહો પરસ્પર વિચારાદિકનો વિનિમય કરવાને યોગ્યું સાધન છે એ હકીકતનું વિસ્મરણ થયેલું છે. આ સર્વ સિદ્ધાંતો એમ ગૃહીત કરીને ચાલે છે કે ભાષાની ઉત્પત્તિ અકસ્માત્ સહજ જ થઈ ગઈ, ને તે પૂર્વે માણસ મૂક હતો, જે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે. યુગો સુધી ધીમે ધીમે ધ્વનિઓ કાઢતાં કાઢતાં જ માનવનો કંઠ વાણીવ્યવહાર માટે સમર્થ બન્યો હશે એમ માનવું ઘટે.

ત્યારે ભાષાનો ઉદ્ભવ શોધવો એ અશક્ય અને વ્યર્થ પ્રયત્ન છે એમ ગણીને એની વિચારણા છોડી દેવી^{૧૦} ઇષ્ટ ગણાય ? અત્યારે માનવ-

૯. દિવ્યોત્પત્તિ કે સહજોત્પત્તિ જેવા અશાસ્ત્રીય મતો તો કેવળ ઉપેક્ષણીય જ છે. અહીં અન્ય મુખ્ય મતો—અનુકરણધ્વનિવાદ, ઉદ્ભારવાદ ને સમૂહધ્વનિવાદની જ ચર્ચા ઉદ્દિષ્ટ છે.

૧૦. સરખાવે: 'The question of the origin of human speech will never be solved, and wise men are satisfied with noting its phenomena without attempting to explain the inexplicable.'—Earnest Weekly, Adjectives & Other Words.

વંશશાસ્ત્રદ્વારા આપણને આદિમાનવ અને આદિસમાજ વિષે જે જ્ઞાન ઉપલબ્ધ છે તેનો સાવધાનતાથી ઉપયોગ કરીએ તો ભાષાની કેટલીક તર્કશુદ્ધ કલ્પનાઓ અવશ્ય કરી શકાય.

ભાષાની ઉત્પત્તિ : અદ્યતન વિચારણા

ભાષાનો ઉદ્ભવ શોધવામાં ત્રણ વસ્તુઓ પથદર્શક નીવડે—
બાલભાષા, આદિમ જાતિઓની (primitive races ની) ભાષા, અને
ભાષાનો ઇતિહાસ.

ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓએ ગર્ભશાસ્ત્ર (embryology) ના અભ્યાસથી દર્શાવ્યું કે માનવજાતિની જે જે સ્વરૂપોદ્વારા ક્રમશઃ ઉત્ક્રાન્તિ થઇને આજનું માનવરૂપ સિદ્ધ થયું તે સર્વમાંથી ગર્ભ પોતાના વિકાસકાળ દરમિયાન ત્વરિતપણે પસાર થઈ જાય છે અને અંતિમ માનવ આકૃતિને પામે છે. એ જ પ્રમાણે શિશુ જે રીતે ક્રમે ક્રમે ભાષા પ્રાપ્ત કરે છે એવા જ ક્રમ અને પદ્ધતિએ માનવજાતિએ ભાષા સિદ્ધ કરી હોવી જોઈએ એમ ભાષાવૈજ્ઞાનિકો તર્ક કરે છે. આ સિદ્ધાંતની એક મર્યાદા સમજી લેવી ઘટે. સમજણમાં બાળકો પોતાનાં મોટેરાંઓ પાસેથી ભાષાજ્ઞાન મેળવે છે એ પ્રક્રિયા આદિમાનવની ભાષાસિદ્ધિથી જુદા સ્વરૂપની છે. સમજણમાં બાળક એક સિદ્ધ થયેલી બોલાતી ભાષા મોટેરાંઓના ધ્વનિ અને એમના વિચાર વચ્ચેની સાંકળ પકડી લઇને એ ધ્વનિનું અનુકરણ કરીને શીખી જાય છે; એમાં એનું નવું સર્જન કશું નથી. હજી સમજણમાં ન થયેલું એવું એક વર્ષની અંદરનું ન્હાનું શિશુ જે નિર્હૃત્તુક ધ્વનિઓ, ગણગણાટ, કૂંજન, બડબડાટ^{૧૧} વગેરેમાં કોટે છે એ સાચા આદિમ નૈસર્ગિક ધ્વનિઓ^{૧૨} છે. આવા ધ્વનિઓમાંથી આદિમ ભાષા ઉદ્ભવ પામી હશે એમ માનવું અચુક નથી. પછી જેમ સમજણમાં બાળકો અર્થહીન ધ્વનિસમૂહને^{૧૩} અમુક અર્થ

૧૧. Murmuring, crying and babbling.

૧૨. First real nature-sounds.

૧૩. જેમ કે મમ્, તાતા, ઇં

આપી શબ્દ બનાવે છે તેમ આદિમ ભાષામાં પણ ક્રમશઃ શબ્દો બન્યા ગયા હશે.

આજે જે આદિમ જાતિઓ (primitive races) મળી આવે છે એમની ભાષાના અભ્યાસ ઉપરથી પણ આપણને ભાષાના ઉદ્ભવ વિષે થોડીક કલ્પના આવી શકે. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આજની આદિમ જાતિઓની ભાષા સૈકાઓ થયાં વિકાસ પામતી આવી છે, એટલે. એમનું પ્રાચીન આદિમ ભાષા (primeval language) સાથે સામ્ય આંશિક જ હોઈ શકે.

ભાષાનો ઇતિહાસ એ આદિ ભાષાની વિચારણામાં સૌથી ઉપયોગી સાધન છે. આધુનિક ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધતાં પાછળ ચાલીએ અને એમની પ્રાચીન અને પ્રાચીનતર સ્વરૂપો સાથે સરખામણી કરતા જઈએ (અર્વાચીન અંગ્રેજીની પ્રાચીન અંગ્રેજ સાથે અને એની ગોથિક સાથે, તેમ આજની હિંદી ભાષાઓની સંસ્કૃત કે વૈદિક ભાષા સાથે) તો ભાષા વિકાસના કેટલાક ખાસ નિયમો તારવી શકાય, જેને પ્રાગૈતિહાસિક કાળ સુધી લંબાવતાં પ્રાચીન ભાષાના સ્વરૂપની કલ્પના મેળવી શકાય. હિંદની અર્વાચીન ભાષાઓ કે અંગ્રેજી કરતાં સંસ્કૃત કે ગોથિકમાં અમુક પ્રકારની ખાસ વિલક્ષણતા હોય તો આદિમ ભાષામાં એ વિશેષતા અતિ ઉત્કટ રૂપે હોય જોઈએ એમ માનવું અચુક ન ગણાય.

આ ત્રણે પદ્ધતિ—શિશુધ્વનિ, અર્વાચીન આદિમ જાતિઓની ભાષા અને ભાષાનો ઇતિહાસ—વડે પ્રાચીન આદિમ ભાષાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરીએ.

ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ જોતાં એમ જણાય છે કે ઉત્તરોત્તર અધરા ધ્વનિમિશ્રણો છોડી દઇને ઉચ્ચારો આપોઆપ સરળ કરવા તરફ ૨૫૪ વલણ જણાય છે. પ્રાગાર્ય (proto-Aryan) ધ્વનિમાલા વધારે સંકુલ અને સમૃદ્ધ હતી, જેમાંથી આજે શ્વાસધ્વનિ (inbreathed sounds)^{૧૪}

૧૪. સંકુલ મુખવિવર્તનથી જેમાં ધ્વનિધર્ષણ થાય છે તેવા બ્લજનો —Fricatives—અંગ્રેજીમાં ફ્રિક, તથા ના ઉચ્ચારો હોય તેવા છે.

કે ડયકાર (clicks)^{૧૫} છં જતા રહી માત્ર નિઃશ્વાસ ધ્વનિઓ (expiration sounds)^{૧૬} અવશિષ્ટ રહ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષામાં ડયકાર ધ્વનિ (clicks) ખૂબ પ્રમાણમાં છે. આવી જ રીતે પ્રાચીન ગ્રીક, લૅટિન કે વૈદિક ભાષામાં જે સ્વરારોહાત્મક પ્રયત્ન (pitch accent) હતો તે એમાંથી નીકળેલી અર્વાચીન ભાષાઓમાં સુપ્ત થઈ કેવળ સ્વરભાર (stress accent) બાકી રહ્યો છે. આફ્રિકાની આદિમ ભાષાઓમાં સ્વરારોહ (tone accent) વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આજે પણ લાગણીના ઉદ્ગ્રેકવાળા ઉદ્ગારોમાં અમુક પ્રકારનો વાક્યાવરોહ જણાય છે. આદિમવતનીઓ (savages) ના અવલોકનકારો નોંધે છે કે તેઓ જાણે ગીતના લયમાં જ બોલતા હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન આદિમ વાણી ગદ્ય કરતાં ગીતના જેવી વધુ અંશે હશે એવું અનુમાન થાય છે. જેરપર્સન^{૧૭} તો એટલે સુધી કહે છે કે પ્રાચીન વાણી સંગીતમય જ હતી; ગીત અને ભાષા વચ્ચેનો ભેદ ત્યારે હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોતો. પ્રાચીન ભાષાઓમાં લાંબા શબ્દો વિપુલ પ્રમાણમાં છે એ ઉપરથી કંપના થાય છે કે આદિમ ભાષામાં શબ્દો લાંબા, કષ્ટોચ્ચાર્ય ધ્વનિથી ભરેલા, અને વાચ્ય કરતાં ગેય રૂપના વધારે હશે.

પ્રાચીન ભાષાઓમાં એમાંથી ઉદ્ભવેલી અર્વાચીન ભાષાઓને મુકાબલે રૂપાખ્યાનો ધણા વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, અને એમાં એક જ શબ્દ સ્વકીય અર્થ ઉપરાંત કેટલાંક ગાણુ તત્ત્વો દર્શાવવા સમર્થ હોય છે. જેમ કે અગચ્છત્ એ રૂપ ‘જવું’ એ પોતાના સ્વકીય અર્થ ઉપરાંત નજીકનો નહીં એવો ભૂતકાળ (preterite), કર્તારી પ્રયોગ,

૧૫. એમાંથી થોડાક tut, છદ, છિ: જેવા કેવળપ્રયોગી ઉદ્ગારોમાં જળવાયા છે.

૧૬. નિશ્વાસ કે ઉચ્છ્વાસ સાથે ઉચ્ચારાતા જજ, જઝ, દ્હ જેવા વર્ણો. એમને aspirates પણ કહે છે.

૧૭. ‘There once was a time when all speech was song or rather when these two actions were not yet differentiated.’
—Language, p. 420.

કર્તાનો ત્રીજો પુરુષ અને એકવચન વગેરે દર્શાવે છે. ક્રમશઃ આ સંકુલતા ઓછી થાય છે અને શબ્દો પ્રત્યયાદિકના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. પ્રાચીન આદિમ ભાષાઓમાં તો શબ્દ પોતાના અર્થ ઉપરાંત અનેક વિશિષ્ટ સંબંધો સૂચવતો હશે. ક્રિયાપદનાં રૂપમાં સેમેટિક ભાષાઓમાં કર્તાની જાતિ પ્રમાણે રૂપાન્તર થાય છે; અમેરિકન ઇન્ડિયન ભાષાઓમાં એનો ક્રમ સાથે અન્વય થાય છે; તો બાસ્ક ભાષામાં જેને ઉદ્દેશવામાં આવે છે એ વ્યક્તિની માનાર્હતા પ્રમાણે એમાં ફેરફાર થાય છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન આદિમ ભાષામાં એરિકમે અને ઉત્તર અમેરિકાના આદિમ વતનીઓની ભાષાની માફક શબ્દ વાક્યની ગરજ સારતો; એ બંને વચ્ચે આજની ભાષાઓ જેવી સ્પષ્ટ ભેદરેખા અંકાઈ નહોતી. આદિમ જાતિઓની ભાષાઓમાં પૂર્વગ અનુગાદિકનું બાહ્ય (આંડામાનિજમાં), બહુવચનરૂપોનું વૈપુલ્ય (આફ્રિકન ભાષાઓમાં), અર્થઘટ્ટાયાના પ્રભેદો દર્શાવતી શબ્દસમૃદ્ધિ (સાંધાલ ભાષાઓમાં), વિસ્તૃત ગણયોજના (ઑસ્ટ્રેલિયન ભાષાઓમાં), આખ્યાતરૂપોનું અત્યંત પ્રાચુર્ય (બાસ્ક ભાષામાં), ઇંડ પુષ્કળ સંકુલતા નજરે પડે છે. એમાં શબ્દની અને અન્વયની અનિયમિતતાઓનો પાર નથી હોતો. નિખિડ વનમાં ગીચોગીચ ઊગેલાં વૃક્ષોના જેવી રૂપાખ્યાનોની ઝડી, લાંબા અને દુરુચ્ચાર્ય શબ્દો, કદંગી અન્વયરચનાથી ભરેલા એ પ્રાચીન ભાષારૂપમાંથી ક્રમશઃ આજની સરલ, ટૂંકાં રૂપોની વ્યવસ્થિત યોજનાવાળી અર્વાચીન ભાષાઓ ઉત્ક્રાન્ત થઈ છે.^{૧૮}

અર્વાચીન આદિમ જાતિઓનો શબ્દકોશ તપાસતાં જણાય છે કે ભાષા આદિકાળમાં પ્રત્યક્ષ અને વિશેષ પદાર્થો માટે શબ્દો યોજે છે; સામાન્ય અમૂર્ત વિચારો માટે શબ્દ યોજવાનું સામર્થ્ય ધણા લાંબા કાળના વિકાસ પછી જ આવે છે. ઉ. ત. ટાસ્માનિયાના વતનીઓની ભાષામાં પ્રત્યેક જાતના વૃક્ષ માટે એક સ્વતંત્ર નામ છે પણ વૃક્ષ માટેનું સામાન્ય નામ નથી; મોલિકન લોકોની

૧૮. પહેલાંના ભાષાશાસ્ત્રીઓની ટૂંકા ધાતુરૂપમય આદિસ્વરૂપમાંથી સંકુલ પ્રત્યયાત્મક ભાષાસ્વરૂપ ઉદ્ભવવાની કલ્પના અત્યારના માનવવંશજ્ઞાનની દષ્ટિએ અપૂર્ણ અને અશાસ્ત્રીય લાગશે.

ભાષામાં જુદા જુદા પદાર્થો કાપવાની ક્રિયા માટે જુદા જુદા શબ્દો છે, પણ કાપવાની સામાન્ય ક્રિયા માટે એકેય શબ્દ નથી, તો ઝૂંઝૂઓની ભાષામાં રાતી ગાય, ઘોળી ગાય વગેરે માટે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો છે, પણ ‘ગાય,’ માટે સામાન્ય એકેય શબ્દ નથી. મેલેનેશિયન લોકો ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાવાળા પદાર્થો માટે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો યોજે છે, જેમકે, ‘a buku niu’ (એ નાળિયેર), ‘a buru’ (દસ નાળિયેર) ‘a kora’ (સો નાળિયેર), પણ સ્વતંત્ર સંખ્યાદર્શક શબ્દો એમની ભાષામાં મળતા નથી. આવી જ રીતે પ્રાચીન ગોથિક કે વૈદિક ભાષામાં સમાનાર્થક જે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો મળે છે તે મૂળમાં વિશેષ અર્થઘટ્ટાવાળા હશે એમ માનવું પડે છે. અંગ્રેજીમાં ભિન્નભિન્ન પ્રાણીઓનો સમૂહ દર્શાવવાને flock, pack, herd, bevy, shoal વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સમૂહવાચક શબ્દો વપરાય છે તે મૂળમાં વિશિષ્ટ અર્થઘાતક હશે એવું અનુમાન થાય છે.

અર્વાચીન ભાષાઓમાં શબ્દોમાં અમૂર્ત વિચાર અને નિશ્ચિતતા પ્રકટ કરવાની શક્તિ છે તો એમાં મૂર્તતા, રંગતત્ત્વ પ્રમાણમાં ઓછાં છે. પ્રાચીન ભાષાઓમાં શબ્દોમાં વધારે મૂર્તતત્ત્વ, સૂચકતા, એક પ્રકારની ચિત્રાત્મકતા હતી, જે ગદ્ય કરતાં કવિતાને વધુ અનુરૂપ હતી. આમ ગદ્યની ભાષા કરતાં કાવ્ય કે પદ્યોચિત ભાષાનો ઉદ્ગમ વહેલો થયેલો કલ્પાય છે.

આમ હાલની આદિમ જાતિઓની ભાષા અને ભાષાવિકાસનાં વહેણો તપાસતાં એવો નિર્ણય સ્વાભાવિક લાગે છે કે આદિમ યુવાનો અને યુવતીઓની પ્રેમકેલિના ધ્વનિઓમાં આદિ માનવભાષાનો ઉદ્ગમ થયો. એમાં સ્પષ્ટ અર્થઘાતકતા નહોતી, જેમ અર્વાચીન માતાના પોતાના સ્તનધય શિશુ સાથેના આલાપમાં નથી હોતી તેમ. એના કુળન અને સંગીત આનંદ આપતાં, અને એથી જ એ વાણી પ્રવર્તતી. આમ રમતરૂપે આરંભાયેલી વાણીએ માનવવાચાચંત્રને વિકસાવ્યું, જે ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ અન્યું. વાણીનો આરંભ વિચારથી નહીં પણ ઊર્મિ પ્રેરણા દ્વારા જ થયેલો સંભવે. અને એ વૃત્તિ ક્ષુધાતૃષ્ણાની કે જીવન-કલહની ન જ હોય, જેનો હેતુ માત્ર એકાક્ષરી ઉદ્ગારોથી પરિપૂર્ણ થઈ રહે, પણ એ પ્રેમની જ વૃત્તિ હોઈ શકે. પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીને

મધુર ધ્વનિથી આકર્ષવા રિઝવવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રેમના પ્રખળ આવેગમાંથીજ ગીત અને આલાપનાં ઝરણો ફૂટે. ગીતના ધ્વનિઓમાંથી ધીમે ધીમે ભાષા ઉત્ક્રાન્ત થાય. આમ જેસ્પર્સન^{૧૯} કહે છે તે પ્રમાણે માનવજાતિની સંવનનક્રિયામાંથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ પછી તો અન્ય આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓ પણ ગીત પ્રેરવા લાગી. પક્ષીઓના સંગીત કે શિશુના કૂજનની માફક આ આદિ આલાપ નિમ્નનંદથી પ્રેરાયેલો હતો; એમાં અન્યને પોતાનો અમુક વિચાર કે સંવેદન દર્શાવવાનો હેતુ નહોતો. અર્થવ્યક્તિનું તત્ત્વ એમાં પછીથી પ્રવેશ્યું. ધ્વનિની સાથે અર્થનું સંકલન અનેક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયું હશે જે જાણવાનું આજે અશક્યવત્ છે.

કોઈ મનુષ્યના અમુક ધ્વનિઓ લાક્ષણિક હોય, તો એના સહચારીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ એ ધ્વનિઓ એના વિશેષનામ તરીકે વાપરે. આમ વિશેષનામો ધ્વજાયાં પછી એમાંથી કેટલાંક સામાન્ય રીતે પ્રયોજવાં શરૂ થઈ સામાન્ય નામો બન્યાં હોય. આદિમ ભાષામાં અનેકપદ્ધટિત વાક્યનું અસ્તિત્વ નહીં હોય. એકાદ લાક્ષણિક શબ્દ^{૨૦} વાક્યની ગરજ સારતો હશે. અકસ્માત્ ઉચ્ચારાયેલા ધ્વનિઓ વારંવાર^{૨૧} પ્રયુક્ત થતાં સર્વને ગ્રાહ્ય જણાતાં શબ્દરૂપ બની ગયા હશે.

ધ્વનિઓના દ્વિર્ભાવથી (બેવડાવવાથી), લંબાવવાથી, આરોહ-અવરોહથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થ વ્યક્ત કરતા શબ્દો બન્યા હશે. અનુકરણાત્મક શબ્દો (onomatopoeia) થી એમાં સારી પેઠે વૃદ્ધિ થઈ હશે. પછી સર્વને ગ્રાહ્ય થયેલા શબ્દો, બેશકમૂળ શબ્દભંડોળમાંથી શોધિતવર્ધિત કરેલા ઉમેરાયા હશે. આવા શબ્દો ને વાક્યબીજોમાંથી વિકાસ પામીને વધુ વ્યવસ્થિત, શુદ્ધ અને બલિષ્ઠ રૂપો સિદ્ધ કરતાં કરતાં ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે.

૧૯. 'Language was born in the courting days of mankind'—Language, p. 434. ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ વિશેનો જેસ્પર્સનનો આ સિદ્ધાંત આજે અદ્યતન અને અંતિમ ગણાય તેવો છે.

૨૦. જેમ કે tut, છટ્, ધિહ્, અહો ઇં.

૨૧. જેમ કે mamma, મમ, વાહ, છિઃ, ચાઃ.

પ્રકરણ નવમું ભાષાના પ્રકારો : વર્ગીકરણ

ભાષાનાં સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ બે રીતે થઈ શકે: એક ભાષાઓના વંશવૃક્ષ અનુસાર (geneological classification) અને બીજું ભાષાઓની પદ્ધતના કે વ્યાકરણ અનુસાર (morphological classification). આ બીજી પદ્ધતિએ ભાષાના પદ્યધારણ અનુસાર નીચે પ્રમાણે પ્રભેદો પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) પ્રત્યયરહિતા ભાષા (Isolating Languages):—

આ પ્રકારની ભાષામાં સંપૂર્ણ પદરૂપો હોતાં નથી પણ માત્ર એકાક્ષરી શબ્દો હોય છે, જેના રૂપમાં કદી ફેરફાર થતો નથી. એમાં જાતિ, વચન, કાળ, વિભક્તિ ઇત્યાદિ દર્શાવાના પૂર્વગ અનુગ પ્રત્યયાદિક હોતા નથી એથી વાક્યમાં શબ્દનું સ્થાન નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદનું છે એ નક્કી કરવાનું કાંઈ જ પ્રગટ સાધન મળતું નથી. કેવળ વાક્યમાં પદના સ્થાન (syntax) ઉપરથી એનું નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદાદિક સ્વરૂપ કદપી લેવું પડે છે. વળી એક જ પદ વાક્યમાં સ્થાનાન્તર કરીને નામ વિશેષણ કે ક્રિયાપદરૂપે પ્રયોજાઈ શકે. વચનભેદ—અર્થાત્ કોઈ નામ તરીકે વપરાયેલો શબ્દ એકવચનમાં છે કે બહુવચનમાં એ પણ એના સંદર્ભમાંથી જાણી લેવાનું રહે છે. જ્યાં ગૂંચવણ થવાનો સંભવ હોય કે બહુત્વ ભારપૂર્વક દર્શાવવાનું હોય ત્યાંજ બહુત્વસૂચક અન્ય શબ્દો જોડવામાં આવે છે.

ચીની ભાષા આ પ્રકારની પ્રત્યયરહિતા કે અન્વયાનુસારિણી^{૧૮} ભાષા છે. એમાં શબ્દો કેવળ અવિકારી હોય છે, અને માત્ર અન્વયથી. અર્થાત્ વાક્યમાં શબ્દોના નિશ્ચિત ક્રમ પડે જ એનું નામ કે આખ્યાતાદિક (ક્રિયાપદ વગેરે) સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. જેમકે ‘ટા કુઓક’ (ta kuok) એટલે ‘મોટું રાજ્ય’ એવો અર્થ થાય; પણ એ શબ્દોનો

૧. કેટલાક એને કમાનુસારિણી ભાષા કે ધાતુમયી ભાષા (root-language) પણ કહે છે.

ક્રમ ફેરવીને ‘કુઓક ટા’ કહીએ તો ‘રાજ્ય મોટું છે’ એવો અર્થ થાય. અર્થાત્ નામસ્થાનીય શબ્દની પૂર્વે વાક્યની શરૂઆતમાં ‘ટા’ શબ્દ આવ્યો ત્યારે એ વિશેષણ ગણાયો, અને એ શબ્દની પછી છેવટના ભાગમાં આવ્યો ત્યારે ક્રિયાપદ બન્યો. એશક, ‘ટા’નાં બન્ને સ્વરૂપોમાં અર્થબદલા સરખીજ રહી છે. ‘કુઓક ટા’ ની પછી ક્રિયાપદાર્થ ક્રાઇક શબ્દ આવે તો વળી એ એ પદોનો અર્થ ‘રાજ્યની મહત્તા’ એવો થાય. તેમ ‘ત્સાઇ નિઉ’ (tsi niu) એટલે ‘છોકરાઓ અને છોકરીઓ’ એવો અર્થ થાય પણ એ પદોને ઉલટાવીને ‘નિઉ ત્સાઇ’ એમ કહેવામાં આવે તો ‘છોકરી (૩૫) બાળકો’ એવો અર્થ થાય.

બહુવચન વગેરે વાક્યના સંદર્ભ દ્વારા સમજી લેવાનું રહે છે, જે કે વિશિષ્ટ ભારપૂર્વકનું બહુત્વ દર્શાવવાને ‘કિ’ (ki) ‘કેટલાક’, ‘શુ’ (shu) ‘સંખ્યા (બંધ)’ એવા સ્વતંત્ર શબ્દો જોડવામાં આવે છે. ચીની ભાષા અન્વયાનુસારિણી છે એ ખરું, છતાં એનું ભાષારૂપ અસમૃદ્ધ નથી. એમાં સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ શબ્દોની સાથે સાથે કેટલાક ‘અપૂર્ણ’ શબ્દો છે, જેનાથી વિલક્ષણ રીતે વિભક્ત્યાદિક અર્થો દર્શાવી શકાય છે. જેમ કે, ‘મિન લિક’ (min lik) એ પદો ‘લોકોની શક્તિ’ એવો ષષ્ટ્યર્થ દર્શાવી શકે, પણ એ વચ્ચે ‘ચિ’ મૂકીને વધુ સુસ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય. જેમ કે ‘મિન ચિ લિક’ (min ci lik). ‘ચિ’ જે વાક્યના કર્તા પછી આવે તો એના સામર્થ્યથી સમગ્ર વાક્ય પેટાવાક્ય બની જાય છે. જેમ કે ‘વાંગ પાઓ મિન’ (wang pao min), ‘રાજ રહે છે લોકોને.’ પણ એમાં ‘ચિ’ મૂકીએ તો ‘વાંગ ચિ પાઓ મિન ટવે (=સમાન) પુ (=પિતા) ચિ પાઓ ત્સાઇ’ નો સમગ્ર અર્થ ‘રાજનું લોકોને રક્ષવું એ પિતાના પોતાના બાળકને રક્ષવા સરખું છે’ એવો થાય. ‘ચિ’ના સામર્થ્યે આખું વાક્ય ષષ્ટ્યર્થ પણ બની જાય: જેમકે, ‘વાંગ પાઓ મિન ચિ ટાઓ (=રીત) કો (k'o =શકાય) કિઅન (kien, દેખાય)’ એ વાક્યનો ‘જે રીતે રાજ રહે છે લોકોને તે દેખી શકાય તેવી છે’ એવો અર્થ થાય. તેવી જ રીતે ‘ચિ’ના પ્રયોગથી કૃદંત જેવી રચનાઓ સિદ્ધ કરી શકાય છે: જેમકે ‘વાંગ પાઓ ચિ મિન’ (= રાજથી રક્ષાએલા લોકો). ‘પાઓ મિન ચિ

વાંગ' (= લોકોનું રક્ષણ કરતા રાજા ઇં). ચીની વાક્યરચનામાં કર્તા ક્રિયાપદની પૂર્વે અને કર્મ ક્રિયાપદની પછી આવે છે એ આ રચનાઓથી જણાશે.

ચીની ભાષાની એક બીજી વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે છે. ચીનીમાં બોલવાના અવાજના ફેરફારથી (કાફૂંચી) એક જ શબ્દ એક જ સ્થાનમાં હોવા છતાં ભિન્નભિન્ન અર્થ વ્યક્ત કરે છે. જેમકે એક રીતે ઉચ્ચારતાં સામાન્યતઃ 'વાંગ'નો અર્થ 'રાજા' એવો થાય, પણ બીજી રીતે ઉચ્ચારતાં એનો અર્થ 'રાજા બનવું' એવો થાય. તેમ 'લાઓ' (lao) 'ત્શી' (tshi) ના સામાન્ય અર્થ 'કામ' અને 'પત્ની' એવા થાય; પણ ઉચ્ચારભેદે 'કામનો પગાર આપવો' અને 'પરણવું' એમ અર્થ ફરી જાય છે.

બર્નાર્ડ કાર્લગ્રીને એના 'પેકિનીસ ડાયલેક્ટ' અને 'ચાઇનીઝ કાઇલોલોજી' ઇં પ્રત્યેમાં ચીની ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રાચીન ચીની ભાષામાં પ્રત્યયસ્વરૂપનું નિદર્શન મળે છે. જેમકે,

	૧ લો પુરુષ સર્વનામ	૨જો પુરુષ સર્વનામ
કર્તા વિભક્તિ	હુઓ (n'uo)	નિઝવો (nz'iwo)
કર્મ ,,	હા (na)	નિઝઆ (nzia)

આ અન્વેષણ પ્રત્યયરહિતા-સમાસાત્મિકા-પ્રત્યયાત્મિકા એ રીતના ચક્રરૂપે જ ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ થાય એ વાદને ખોટો કરાવે છે.

(૨) સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા ભાષા (Agglutinative language)—જેમાં શબ્દોને (stems) અનુગો (suffix) જોડીને નામ કે આખ્યાતનાં રૂપો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા ભાષા કહે છે. તુર્કી ભાષા આનું સરસ ઉદાહરણ છે. હંગેરિયન, ફિનિશ, બાર્ક, જાપાનીઝ ભાષાઓ પણ સમાસાત્મિકા છે. એમાં મૂળ શબ્દ અને અનુગ બંને સ્વતંત્ર રહે છે, અને સિદ્ધ રૂપમાં પણ એમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પકડી શકાય છે.

અનુગતે યોગે મૂળ શબ્દના સ્વરૂપમાં કવચિત્ જ ફેરફાર થાય છે. આ રીતે આ પ્રકારમાં શબ્દો અને અનુગો એકરૂપ ન બની જતાં જાણે ચોટાડેલા હોય એમ લાગે છે એથી આ ભાષાપ્રકારને agglutinative નામ આપવામાં આવ્યું છે.

તુર્કીમાંથી આ ભાષાસ્વરૂપનાં કેટલાંક લક્ષણો જોઈએ. તુર્કીમાં ‘ચાહવું’ એ માટે ‘સેવ’ ધાતુ છે. એનાં વિવિધ રૂપો આ રીતે તૈયાર થાય છે. ‘સેવ-મેક’ (sev-mek) = ચાહવું; ‘સેવ-ઇલ-મેક’ (sev-il-mek) = ચહાવાવું; સેવ-ડિર-મેક (sev-dir-mek) = ચહાવરાવવું; ‘સેવ-ઈશ-મેક’ (sev-ish-mek) = પરસ્પરને ચાહવું; ‘સેવ-ઈશ-ડીર-ઈલ-મેક’ (sev-ish-dir-il-mek) = પરસ્પરને ચહાવરાવવું. હવે ‘એવ’ (ev = ધર) એ નામ લઈએ. એનાં ‘એવ’ (પ્રથમા), એવ-ઇ (ev-i, દ્વિતીયા), એવ-એ (ev-e ચતુર્થી), એવ-ડેન (ev-den, પંચમી), એવ-ઇન (ev-in, ષષ્ઠી), એવ-ડે (ev-de, સપ્તમી) આવાં રૂપો થાય છે. એ રૂપોનાં બહુવચન એ જ અનુગોથી બહુત્વસૂચક ler લગાડીને થાય છે; જેમકે ‘એવ-લેર’ (પ્રથમા), ‘એવ-લેર-ઇ’ (ev-ler-i, દ્વિતીયા ઈં),

નીચેનાં રૂપાખ્યાનોથી સમાસાત્મક સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ‘એલ’ (el) = હાથ; ‘એલ-ઇમ’ (el-im) = મારો હાથ; ‘એમ-ઇમ-ડે’ (el-im-de) = મારા હાથ-માં; (el-im-de-ki) = મારા હાથ-માં હોવું તે.

સમાસાત્મિકા ભાષાઓમાં જોડેલા (agglutinated) શબ્દો ક્રમશઃ ધસાઇને, નામ કે આખ્યાત ધસાઇને બનેલા હોય છે, પણ તેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જોડાણ (agglutination) પછી પણ હુમ થતું નથી. કેટલીક સમાસાત્મિકા ભાષાઓમાં જાતિ નથી તો કેટલીકમાં વચન નથી. ક્રિયાપદ અને નામ વચ્ચે વિશિષ્ટ એવો સ્વરૂપભેદ પણ આ ભાષાઓમાં નથી. ભાષાના ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં સમાસાત્મિકા ભાષાનું સ્થાન કયું એ વિષે આગળ ચર્ચા કરીશું.

(૩) સામાસિક પ્રત્યયાત્મિક ભાષા—(agglutinative-inflectional languages) આ પ્રકારની ભાષાઓમાં સમાસાત્મિક ભાષાઓની માફક અનુગો અને પ્રત્યાત્મિક ભાષાઓની માફક પ્રત્યયવિકાર એમ બંને પ્રક્રિયાથી શબ્દરૂપો સિદ્ધ થાય છે. સેમિટિક ભાષાઓ—હિબ્રુ, અંસીરીયન, એરેમેઇક, અરબી વગેરે—આ પ્રકારની છે. સેમિટિક ભાષાઓમાં લગભગ સર્વ ધાતુઓ ત્રણ વ્યંજનના હોય છે. પ્રત્યયો લાગીને એનાં જુદાં જુદાં રૂપો થતાં વ્યંજનો કાયમ રહે છે અને સ્વરોમાં ફેરફાર થાય છે. ઉ. ત. ધાતુમાં લિન્નલિન્ન સ્વરવિકાર થઇને આવશ્યક અનુગો લાગીને અરબીમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો બને છે.

અરબી—સલ્મ (slm, નમન કરવું) ઉપરથી સલીમા (selima), સલામ (salam), સુલય્માન (suleyman).

અશ્ક (shshu) ઉપરથી આશિક (shshinar, ચાહનાર); નજર (nevu) ઉપરથી નાજિર (neinar); કત્બ (Ktb)=લખવું ઉપરથી કતબના Ka Ta Bna = અમે લખ્યું; નકતુબુ (na K Tu Bu) = અમે લખીશું, કાતિબન (Ka Ti Bun) = લખવું તે; લખનાર; કિતાબુન Ki Ta Bun = પુસ્તક; મકતબુન (ma K Ta Bun) = શાળા; મુકિતબુન (mu K Ti Bun) ‘લખવાનું’ શીખવનાર, શિક્ષક; તકાતબા (ta Ka Ta Ba) = ‘એમણે એએ એક ખીજને લખ્યું,’ અસ્તકિતબુ (asta K Ti Bu) = ‘હું (તેને) લખવાને કહીશ;’ કુતાબુન (Ku T Ta Bun) = લહિયા; મુકાતબતુન (mu Ka Ta Ba tun) = ‘લખાણ, પત્રવ્યવહાર,’ ઈ. આ જ પ્રમાણે ધાતુને પૂર્વગાદિક (prefixes) લાગીને શબ્દનાં અન્ય રૂપો સિદ્ધ થાય છે: ઉ. ત. સલ્મ, અશ્ક અને નજર એ ધાતુઓને પૂર્વગ લાગીને ઇસ્લામ, મુસ્લિમ, મઅશુક, મંજૂર ઈ. બને છે.

સેમિટિક ભાષાઓમાં નામની વિભક્તિઓ ત્રણ જ અને કેટલીક વાર બે કર્તા અને કર્મ, જાતિ બે, નર અને નારી, વચન ત્રણ, articles બે અલ્ એ નિશ્ચયાર્થ, અને અન્, ઉન્ એ અનિશ્ચયાર્થ અને આખ્યાનના કાળ બે જ સંપૂર્ણ અર્થાત્ જૂતકાલીન ક્રિયાવાચક—

perfect-અને અપૂર્ણ અર્થાત્ ચાલુ ક્રિયાવાચક-imperfect હોય છે.

કતલ એ અરબીધાતુ લઘએ તો રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે બને છે.

સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Perfect)

એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો પુરુષ પુસ્લિંગ } કતલુ	—	કતલના
" સ્ત્રીલિંગ }		
૨ જો " પુ. કતલત	કતલતુમા	કતલતુમ્
" " સ્ત્રી. કતલતિ	"	કતલતુન્ના
૩ જો " પુ. કતલ	કતલા	કતલુ
" " સ્ત્રી. કતલત	કતલતા	કતલના

અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Imperfect)

૧. પુ. અકતુલા	—	નકતુલુ
સ્ત્રી " "	—	"
૨ પુ. તકતુલુ	તકતુલાનિ	તકતુલૂના
સ્ત્રી. તકતુલિના	"	"
૩ પુ. યકતુલુ	યકતુલાનિ	યકતુલૂના
સ્ત્રી તકતુલુ	તકતુલાનિ	યકતુલૂના

અરબીમાં કર્તારિ અને કર્મણિ વચ્ચે ભેદ નથી; ક્રિયાપદના અર્થ પાંચ છે, ચૈદ ધાતુગણ છે. મધ્યમ વ્યંજનને એવડાવાથી ધાતુ વધારે શક્તિયુક્ત ક્રિયા દર્શાવે છે. જેમકે, કસક (તેણે તોડ્યું), કરસારક (તેણે વિધ્વંસ કર્યો), ફરિતા (તે ખૂશ થયો), ફરરતા (તે અત્યાનંદિત થયો) ઇ. આવી જ રીતે પ્રેરક રૂપો પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, હમલ (તે લઇ ગયો), હમ્માલ (તેણે લેવડાવ્યું). કવચિત્ 'આ' ઉમેરાય છે. જેમકે કતય (તેણે લખ્યું), કાતય (તેણે લખાવ્યું) ઇ.

ઇન્ડો યુરોપિયન ભાષાઓની સરખામણીમાં સૈમિટિક ભાષાઓમાં બહુધા ક્રિયાપદજ પ્રત્યયાત્મક વિકાર પામીને એનાં નામિક અને

વિશેષણાત્મક રૂપો બને છે. આથી આ ભાષાઓનું સ્થાન સમાસાત્મિક અને પ્રત્યયાત્મિક વચ્ચેનું છે.

(૪) પ્રત્યયાત્મિક ભાષા—(inflectional languages)—
આ પ્રકારની ભાષામાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિ અને અર્થ પ્રત્યયથી જણાવાય છે, જેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ભાષામાં નથી. પ્રત્યયાદિકને યોગે શબ્દના અંગમાં (stem કે base માં) અમુક વિશિષ્ટ રૂપનો વિકાર કે ફેરફાર થાય છે, જે પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓનું લાક્ષણિક તત્ત્વ છે. ઇન્ડોયુરોપિયન અને દ્રવિડી ભાષાઓ પ્રત્યયાત્મિક છે.

પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં સમાસાત્મિક ભાષાઓની માફક વચ્ચે સ્વતંત્ર શબ્દો મૂકીને નામઆખ્યાતાદિકના વિભક્ત્યાદિક દર્શાવાતાં નથી, પણ પદની સાથે એકરૂપ બની ગયેલા પ્રત્યયોથી એ કામ થાય છે. આથી પ્રત્યયાત્મિક ભાષાને synthetic languages (સમસ્ત દશાની ભાષાઓ) પણ કહે છે. પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં સમાસરચના હોય છે, જે સમાસાત્મિક ભાષાઓમાં નથી. સૌથી મહત્ત્વનું લક્ષણ તો પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં પદનું નામ, વિશેષણ, આખ્યાતાદિક સ્વરૂપ સુનિશ્ચિત હોય છે, જે કેટલીક (હંગેરિયન જેવી) સમાસાત્મિક ભાષાઓમાં નથી. ઉ. ત. હંગેરિયનમાં 'હલ અંક' (hal-unk)=આપણી માછલી, અને 'વાર-અંક' (var-unk)=આપણે વાવીએ (છીએ); 'ઉર અમ' (ur-am)=મારો માલિક, 'ઉર અંક' (ur-unk)=આપણો માલિક. અહીં પુરુષવાચક સર્વનામ જાણે અનુગ હોય એમ વપરાયું છે અને પદાન્વયની વ્યવસ્થા નથી. તુર્કીમાં ધાતુઓને પુરુષવાચક સર્વનામો લગાડીને ક્રિયાપદોનાં રૂપો બનાવવામાં આવે છે. એવો સ્વતંત્ર પદસંયોગ પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં નથી. પ્રત્યયાત્મિકાનું સ્વરૂપ ચીની જેવી પ્રત્યયરહિતા ભાષાથી પ્રત્યેક રીતે એટલું વિભિન્ન છે કે એ સંબંધે ચર્ચા અનાવશ્યક છે. હિબ્રૂ-અરબી જેવી સામાસિક-પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં અમુક પદોમાં, વિશેષે ક્રિયાપદોમાં જ શબ્દના મૂળ રૂપમાં (stemsમાં) પ્રત્યય લાગતાં અમુક રીતનું રૂપાન્તર થાય છે; જ્યારે પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં આ રીતનો ફેરફાર સાર્વત્રિક (સર્વ પદોમાં થનારો) છે.

પ્રત્યયાત્મિકાનું સર્વોત્તમ અને સંપૂર્ણ ઉદાહરણ સંસ્કૃત ભાષા છે. એમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, આખ્યાતાદિક સર્વ પદો પ્રત્યય લે છે, જે જાતે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજીતા નથી, અને એ પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં નામાખ્યાતાદિકનાં મૂળ રૂપમાં વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર થાય છે. લેટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ પણ આવી જ પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓ છે.

લેટિન અને ગ્રીકમાંથી વિકસેલી ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી ભાષાઓ અને સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી હિંદી અર્વાચીન આર્યભાષાઓ ઉપરની વર્ગીકરણપદ્ધતિ અનુસાર પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓ છે. એ નથી અન્વયાનુસારિણી કે નથી સમાસાત્મિકા. સંપૂર્ણ પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાંથી એમનો ઉદ્ભવ છે. પણ સ્વાભાવિક વિકાસક્રમે એમની પ્રત્યયાત્મક સંકુલતા ઘટી ગઈ છે અને એને સ્થાને સરળ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે. આથી આ ભાષાઓ જોકે પ્રત્યયાત્મિકાના પેટામાં જ આવવી ઘટે છતાં એમના પ્રત્યયલોપના વલણને લક્ષમાં રાખીને એમને પ્રત્યયલુપ્તાના (analytical) વિભાગમાં મૂકવામાં આવી છે.

(૫) પ્રત્યયલુપ્તા ભાષાઓ (analytical languages) પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાંથી વિકાસ પામતાં કાળક્રમે પ્રત્યયો ધસાઈને લોપાય છે અને તેને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર સાહાયકારક શબ્દો મૂકવા પડે છે. આને પ્રત્યયલુપ્તા (કે વ્યસ્ત) ભાષા કહે છે અને અંગ્રેજી, ફ્રેંચ અને હિંદી અર્વાચીન આર્ય ભાષાઓ ઘણે અંશે આ સ્વરૂપની છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં of એ સંબંધવાચક અવ્યય, in એ સ્થળવાચક અવ્યય, for એ હેતુવાચક અવ્યય, છતાં પૂર્વગસ્થાનીય અવ્યયો; more, most જેવાં તુલના અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો, અને did love, will be loved, had loved જેવાં ક્રિયાપદરૂપો એ વ્યસ્ત દશાનું સૂચન કરે છે.

ભાષાઓનો વિકાસક્રમ

ઓગસ્ટ શ્લેશર (August Schleicher) નામના ભાષા-વૈજ્ઞાનિકે ભાષાનું પ્રત્યયરહિત (isolating, અન્વયાનુસારી),

સંયોગાત્મક કે સમાસાત્મક (agglutinating) અને પ્રત્યયાત્મક (flexional, inflecting) એવા ત્રણ પ્રભેદોમાં વર્ગીકરણ કરીને પૂર્વસ્થિતિમાંથી ઉત્તરસ્થિતિમાં સંક્રમણ, અર્થાત્ પ્રત્યયરહિત સ્થિતિમાંથી સમાસાત્મક સ્થિતિ, અને સમાસાત્મક સ્થિતિમાંથી પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિ એમ સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાંતિ થાય છે, એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ૨

હિંદી વિદ્વાનોમાંથી સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનો મત પણ ઘણો અંશે આવો જ છે.^૩ એ જણાવે છે કે વ્યસ્ત સ્થિતિમાં (analytical stage માં) નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ મૂળ શબ્દને અન્ય સ્વતંત્ર શબ્દ જોડીને દર્શાવાય છે. આ રીતના સંયોગમાં બંને શબ્દો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજી શકાય તેવા હોય છે. વપરાતાં વપરાતાં કેટલેક કાળે બંનેમાં રૂપાન્તર થાય છે, અને અનુગ રૂપનો શબ્દ ધસાઈને એનો સ્વતંત્ર અર્થ ભુલાઈ જાય છે અને એ સ્વતંત્ર શબ્દને બદલે પ્રત્યયનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ સ્થિતિએ ભાષા વ્યસ્ત (analytical) મટીને સમસ્ત (synthetic) રૂપની બને છે. ક્રમશઃ આ (મૂળ સ્વતંત્ર શબ્દ ધસાઈને થયેલા) પ્રત્યયને પણ ધસારો લાગે છે, કારણ કે અન્ય શબ્દો કરતાં પ્રત્યયોનો ઉપયોગ ભાષામાં ઘણો વધારે થાય છે, અને વપરાશથી શબ્દોનું વર્ણાત્મક સ્વરૂપ ધસાતું જાય છે. આ સ્થિતિએ ભાષામાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ પ્રદર્શ કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને ભાષા પૂર્વની માફક ફરીથી પ્રત્યયોને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. આ રીતે સમસ્ત (synthetic) માંથી વિકાસ પામતાં વ્યસ્ત દશા (analytical) ઉદ્ભવે છે. વ્યસ્તમાંથી અનુગો ધસાતાં વર્ણી સમસ્ત દશામાં પરિવર્તન થાય છે અને એ રીતે ભાષાવિકાસનું ચક્ર સદૈવ ફર્યાં કરે છે.

જેસ્પર્સન જેવા નિષ્ણાત અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આ સિદ્ધાંતનો પ્રતિકાર કરે છે. જેસ્પર્સન કહે છે^૪ કે ઘણીવાર એમ

૨. જુઓ Jespersen, Language, p. 76.

૩. R. G. Bhandarkar, Wilson Philological Lectures pp. 8, 11.

૪. Language, p. 424 f.

પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે ભાષા સમસ્તમાંથી વ્યસ્તમાં અને એમાંથી ફરી સમસ્તમાં એ રીતની ચક્રાકાર ગતિએ વિકસે છે, પણ આ સિદ્ધાંત બહુ જ સંકુચિત રૂપે ઉપરથી તારવેલો છે, એક જ ભાષાના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસક્રમના સમગ્ર અભ્યાસ ઉપરથી ફલિત કરેલો નથી. ભાષાના વિકાસમાં જ્યાં એ વ્યસ્ત (analytical) રૂપે સમસ્ત (synthetic) બનતાં હોય છે ત્યાં દસ જૂનાં સમસ્ત રૂપોનો ત્યાગ થઈને નવાં વ્યસ્ત (analytical) કે પ્રત્યયાહીન (isolated) રૂપે અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ સંકુલ પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે પ્રત્યયરહિત સ્થિતિ તરફ ભાષા ગતિ કરે છે એમ કહી શકાય. પણ વ્યસ્ત કે સંયોગાત્મક સ્થિતિમાંથી અનુગરૂપ શબ્દો ધસાતાં પાછી સમસ્ત પ્રત્યયાત્મક (synthetic) દશામાં એ આવે છે એમ ન કહી શકાય. પ્રાચીન અંગ્રેજી પ્રત્યયપૂર્ણ (flectional) હતી એમાંથી ધીમે ધીમે સરળ બનીને આજે એ ઘણે અંશે વ્યસ્ત કે સામાસિક (analytical and agglutinative), કેટલેક અંશે પ્રત્યય રહિત (isolated) થઈ છે અને થોડેક અંશે પ્રત્યયાત્મક (સમસ્ત, flectional) રહી છે. કાળક્રમે એ પાછી પ્રત્યયાત્મક બનશે એમ એના વિકાસનો ઇતિહાસ જોતાં કહી શકાય તેમ નથી.

ભાષાનો ઉત્કાન્તિક્રમ જોતાં અનિયમિત અવિશ્લેષ્ય સંમિશ્રણોને સ્થાને હંમેશાં છૂટથી નિયમિત રીતે પ્રયોજી શકાય તેવાં ટૂંકાં અંગો ક્રમશઃ અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ જણાય છે.^૫

ભાષાઓનો સમગ્ર ઇતિહાસ તપાસતાં જેસ્પર્સન જેવા અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકોનો મત સુગ્રાહ્ય લાગે છે. પરંતુ સંસ્કૃતમાંથી અર્વાચીન હિંદી આર્ય ભાષાઓનો વિકાસ તો સર ભાણુદાસ દર્શાવે છે એવે જ કાર્ધ પ્રકારે થયેલો જણાય છે. સંસ્કૃતની પ્રત્યયબહુલ સ્થિતિમાંથી વિકાસ પામતાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશમાં પ્રત્યયવિરલતાની સ્થિતિ આવી; આથી જૂની ગૂજરાતીમાં નવા સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજ્ય એવા અનુગો પ્રત્યયને સ્થાને ઉમેરાયા અને ભાષા પૂર્વની સમસ્ત સ્થિતિમાંથી વ્યસ્ત

દશામાં આવી. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં એમાંના ધણા અનુગ શબ્દો ધસાઈને પ્રત્યયરૂપ, સમસ્ત દશામાં હોય છે તેવા, બની ગયા છે. આમ હિંદની આર્થ ભાષાઓનો પરિણતિક્રમ સર ભાષારકર જેવા વિદ્વાનોના મતને પુષ્ટિ આપે છે.

ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ : સમસ્ત કે વ્યસ્ત ?

ઉપરની ચર્ચા પરથી સહજ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાને સમસ્ત રૂપની (synthetic) ગણવી કે વ્યસ્ત રૂપની (analytical)? ગૂજરાતીના સ્વરૂપ સંબંધે કેટલાક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો છે. ખ્રીસ્ત સમસ્ત દશાનાં એ લક્ષણો દર્શાવે છે: સમસ્ત દશામાં મૂળ શબ્દો ધસાઈને પ્રત્યયરૂપ પામ્યા હોય છે, જેનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ કદી થઈ શકતો નથી અને એ પ્રત્યયો લાગતાં શબ્દમાં અમુક ચોક્કસ રૂપની વર્ણવિક્રિયા થાય છે. આ રીતે જોઈએ તો ગૂજરાતીના વિભક્તિપ્રત્યયો (ને, એ, થી, નો, માં ઇં) સમસ્ત રૂપના ગણાય. સર જ્યોર્જ ગ્રિયસને^૬ ચતુર્થી અને પછીના ‘ને’ અને ‘નો’ એ પ્રત્યયોને સમસ્ત રૂપના સ્વીકાર્યા છે, કારણ કે મૂળ તળ અનુગમાંથી ધસાઈને એમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હુપ્ત થઈ ગયું છે. અન્ય પ્રત્યયોનો (થી, માં, ઇંમાં) આદિ વ્યંજન કાયમ રહેતો હોવાથી એમને એ સમસ્ત રૂપના ગણતા નથી. પણ એમનું આ દૃષ્ટિબિંદુ ભ્રમ-મૂલક છે. ખ્રીસ્ત તૃતીયાના ‘એ’ ને જ માત્ર સમસ્તરૂપનો ગણે છે,^૭ કારણ કે એ લાગતાં મૂળ શબ્દરૂપમાં (stem માં) ફેરફાર થાય છે. ખ્રીસ્તે ‘રાજ’ જેવા ઓછા વ્યાપક આકારાન્ત નામનું ઉદાહરણ લીધું એથી આ પ્રકારની ભ્રાન્તિ થઈ. ગૂજરાતીમાં ‘રાજ’ જેવા આકારાન્ત નામો કરતાં ‘ઘોડો’ જેવા આકારાન્ત નામો અત્યંત વ્યાપક છે, અને આકારાન્ત નામોના મૂળ રૂપમાં તમામ પ્રત્યયોને યોગે વર્ણવિકાર થાય છે (જેમકે ઘોડો, ઘોડાને, ઘોડે, ઘોડાથી, ઘોડાનું, ઘોડામાં ઇં). આમ

૬. Linguistic Survey of India, Vol. IX, p. 328.

૭. Comparative Grammar, Vol I, 50. સર રમણભાઈ નીલકંઠ ખ્રીસ્તના મતને અનુસરી કેવળ તૃતીયા અને સપ્તમીના ‘એ’ પ્રત્યયને જ સમસ્ત રૂપનો માને છે, અન્ય વિભક્તિપ્રત્યયોને એ વ્યસ્ત દશાના અનુષંગો ગણે છે. જુઓ મનોમુકર, ભા. ૧, ૫૧૨.

ખીમ્સનું અનુમાન (conclusion) છોડી દેછે, અને એણે બાંધેલું સમસ્તદશાસ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખીએ તો બધા વિભક્તિપ્રત્યયોને સમસ્તરૂપના ગણવા ધટે. 'થી' એ સ્થિત માંથી, 'માં' એ મધ્ય માંથી, 'ને' એ તળ માંથી, 'ને' એ ષષ્ઠી અને સપ્તમીના સંયોગથી ઉદ્ભવ્યા છે. એમના મૂળ રૂપનું આજે વિસ્મરણ થયું છે, અને જે સ્થિતિમાં એ આજે અવશિષ્ટ છે તેમાં એમનો સ્વતંત્ર શબ્દરૂપે પ્રયોગ થતો નથી.

ક્રિયાપદમાં પરિસ્થિતિ આથી ઉલટી છે. ક્રિયારૂપોમાં કરે, કર્યું, કરશે જેવાં સમસ્તરૂપો કરતાં કરે છે, કર્યું હતું, કર્યું હોત, કર્યું હશે, કરતો હતો, જેવાં વ્યસ્ત રૂપો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રયોગ્ય છે. આથી ક્રિયાપદ પરત્વે ગૂજરાતીમાં વ્યસ્ત દશાનું સ્વરૂપ જ વિશેષ પ્રગટ છે. સમસ્ત દશાનાં રૂપો પૂર્વની સ્થિતિના અવશેષ રૂપ છે એમ ગણવું વધુ સચુકિતક છે.

આમ ગૂજરાતીમાં વ્યસ્ત અને સમસ્ત બંને દશાનું દર્શન થાય છે. ખીમ્સ કહે છે તેમ કોઈ ભાષા સર્વાંશે વ્યસ્ત રૂપની નથી હોતી; અંગ્રેજી જેવી સુવિકસિત વ્યસ્તરૂપની ભાષામાં પણ સમસ્તનાં રૂપો અવશેષ રહેલાં મળી આવે છે. ગૂજરાતીમાં વિભક્તિપ્રત્યયોની સમસ્તદશા જૂની ગૂજરાતીના વ્યસ્ત રૂપના અનુગોના સંકોચથી ને ધસારાથી આવી છે, અને આખ્યાતરૂપોમાં વ્યસ્તદશા જૂની ગૂજરાતીના સમય પછી બંધાઈ છે. આ રીતે જોતાં, તેમજ જેસ્પર્સન જેવા ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ દર્શાવેલી પ્રત્યયબહુલ સંકુલતામાંથી સરળ સ્વતંત્ર પ્રત્યયરહિતતા તરફ ભાષાની ગતિ જોતાં ગૂજરાતી ભાષાના બંધારણમાં સમસ્તતાને એકદેશી ગણવી જોઈએ અને વ્યસ્તતાને જ વ્યાપક સ્વરૂપ માનવું જોઈએ.

પ્રકરણ દસમું

ભાષાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વર્ગો: ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા

માનવવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભાષાના નીચે પ્રમાણે કેટલાયે વર્ગો બંધાય છે. એ પ્રત્યેક વર્ગ મૂળ શબ્દો (word-bases or roots), એમાંથી સિદ્ધ થતાં નામઆખ્યાતાદિક રૂપો, અને અન્યવધતનાની સમાનતાને કારણે બાંધવામાં આવ્યા છે. આવાં નીચે પ્રમાણે સંખ્યા-બંધ ભાષાકુળો (families of languages) છે.

- (૧) હેમિટિક (Hamitic) ભાષાઓ—પ્રાચીન ઇજીપ્શિયન, કોપ્ટિક (Coptic), તુઆરેગ (Tuareg), કેબાઈલ (Kabyle) અને અન્ય અર્બર ભાષાઓ, સોમાલી, ફુલની (Fulani) ઇ.
- (૨) ચીની-તિબેટી ભાષા (Sino-Tibetan)—ચીની, સીયામી (Siamese), બર્મી, તિબેટન ઇ.
- (૩) હિટ્ટાઈટ (Hittite)—ઇન્ડોયુરોપિયનની પણ જનનીરૂપ ઇન્ડો-હિટ્ટાઈટમાંથી નીકળેલી ઇન્ડોયુરોપિયનની મોટી બહેન સમી પ્રાચીન ભાષા.
- (૪) ઇન્ડોયુરોપિયન—વૈદિક અને સંસ્કૃત, પ્રાચીન ઇરાની, અવેસ્તન, પ્રાચીન ગ્રીક, પ્રાચીન લેટિન, જર્મેનિક, સ્લાવોનિક, ઇ. ભાષાઓ. આ વર્ગની ભાષાઓની આગળ સવિસ્તર ચર્ચા કરીશું.
- (૫) મેમિટિક ભાષાઓ—પ્રાચીન એસિરિયા એબિજોનની ભાષા, હિબ્રૂ (Hebrew), ફિનિશિયન (Phoenician), સિરિયાની ભાષા (Syriac), અરબી (Arabic), એબિસિનિયાની ભાષા (Abyssinian), સેબિયન (Sabaen) ભાષા ઇ.
- (૬) યુરલ ભાષાઓ (Uralic)—મગ્યાર (Magyar—હંગેરીની ભાષા), ફિનિશ (Finn, ફિન્લેન્ડની ભાષા), લેપ (Lapp—લેપલેન્ડની ભાષા), વોગલ (Vogul), ઓસ્ટ્યાક (Ostyak).
- (૭) દ્રવિડી ભાષાઓ—તામિળ, તેલુગુ, મળયાળમ, કન્નડ, ગોંડી અને બ્રાહુઈ (Brahui)

- (૮) ઓસ્ટ્રિક ભાષાઓ (Austic)—હિંદની કાલ અને મુણ્ડા ભાષાઓ, ખાસી, મોનખ્મેર (Mon-Khmer), નિકોબારી તેમ જ ઓસ્ટ્રોનેશિયાની ભાષાઓ, જેમાં ઇન્ડોનેશિયન, મેલેનેશિયન, પોલિનેશિયન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (૯) ઇન્ડોનેશિયન (Indonesian) ભાષાઓ—મલાયા, સુન્દાનીસ (Sundanese), બાલી (Balinese), જાવાઈ (Javanese) ઇ.
- (૧૦) મેલેનેશિયન (Melanesian)—ફિજી (Figian).
- (૧૧) પોલિનેશિયન (Polynesian) ભાષાઓ—સામોઅન (Samoan), તાહિતી (Tahitian), માઓરી (Maori), હવાઈ (Hawaiian) ઇ.
- (૧૨) બાન્ટુ (Bantu) ભાષાઓ—મધ્ય અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્વાહિલી (Swahili), લુગાન્ડા (Luganda), કોંગો (Kongo), ભાષાઓ, ઝૂઝુ ઇ.
- (૧૩) સુદાની (Sudanic) ભાષાઓ— પશ્ચિમ આફ્રિકાની યોરુબા (Yoruba), અશંટી (Ashanti), વગેરે ભાષાઓ.

આ ઉપરાંત સંખ્યાબંધ આદિ વતનીઓની (Amerindian) ભાષાઓ છે, જેનો અહીં નિર્દેશ કર્યો નથી.

ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા-કેટલીક આર્યભાષાઓની સમાનતાથી સૂચવાર્થ

અદ્યારમી સદીમાં સર વિલિયમ જેન્સે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતાં એને અપૂર્વ બંધારણવાળી, ગ્રીક કરતાં વધુ સંપૂર્ણ રૂપની, લૅટિન કરતાં વધુ સમૃદ્ધ અને એ બંને કરતાં અતીવ સંસ્કારી તરીકે વર્ણવી, અને એમના ધાતુઓ અને વ્યાકરણના સચોટ સાદૃશ્ય ઉપરથી એમને એક જ મૂળ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી કહી ત્યારથી એક પ્રાચીન આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive Indo-European) ભાષાની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવી. સર વિલિયમ જેન્સે પછી જર્મેનિક-ગોથિક, કેલ્ટિક અને અને પ્રાચીન પર્શિયન ભાષા પણ

આ આદિ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી નીકળવાની કલ્પના કરી. સર જોન્સની આ અદ્ભુત શાસ્ત્રીય કલ્પનામાંથી ઇન્ડોયુરોપિયનના અભ્યાસનો આરંભ થયો.

સંસ્કૃત, અવેસ્તન, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક, સ્લાવોનિક ભાષામાં એટલું બધું સૂચક સામ્ય છે કે એ સર્વ એક જ મૂળ આદિ ભાષામાંથી ઉદ્ભવી એમ માનવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે. નીચેના કોઠા પરથી એ સાદૃશ્યનો ખ્યાલ આવશે.

સંસ્કૃત	અવેસ્તન	ગ્રીક	લેટિન	ગોથિક	સ્લાવોનિક
અહમ્	azem	égō'	ego	ik	as

(લિથુએનિયન)

મામ્	mam { mā {	mé { émé {	mē { mihi {	(mis) { mik {	mi (.,)
તમ્	tem	tón	istum	thana	to
દ્વૌ	dva	dúo	duo	twai	dva
સપ્ત	hapta	eptā	septem	sibun	septyni
અષ્ટૌ	aṣṭa	okto'	octo	ahtau	aoztuni
અસ્તિ	asti	esti	esti	—	gestu
જનાસઃ	—	géneos	generus	—	—
પિતર્	pita	patér	pāter	fadar	—
શતમ્	satem	hekaton	centum	hund	—
વેદ	vaēdā	oída	video	wait	vede

(જર્મેનિક)

અવિઃ	avis	ois	ovis	awēthi	aves
------	------	-----	------	--------	------

(લિથુ.)

આવા સંખ્યાબંધ સમાન રૂપના શબ્દો આ ભાષાઓમાં મળી આવે છે. આથી આ સર્વ ભાષાઓ એક જ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવી હશે એવું સહજ અનુમાન થાય છે. આ આદિભાષાને ઇન્ડોજર્મેનિક, ઇન્ડોઇટલિક, ઇન્ડોયુરોપિયન એવાં ભિન્નભિન્ન નામો આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાંથી છેલ્લું ઇન્ડોયુરોપિયન નામ (જર્મન

(સિવાયના) વિદ્વાનોમાં સૌથી વધારે પ્રચલિત થયું છે. ઉપરની ભાષાઓની સરખામણી કરીને એમના વિકાસનું, વલણોનું અવલોકન કરીને એ માર્ગે પાછળ અને પાછળ જઈને ભાષાવિદ્વાનોએ અત્યંત શ્રમ લઈને ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ કલ્પવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઇન્ડોયુરોપિયનના કોઈ ઐતિહાસિક નમૂનાઓ ઉપલબ્ધ નથી; એની ઘટના એ શાસ્ત્રીય કલ્પના (scientific imagination)નું ફળ છે: એટલી એની મર્યાદા હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. આમ ‘મા ઘેર છે’ એ ગૂજરાતી વાક્યનું મૂળ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-વૈદિક-ઇન્ડોઇરોપિયન સ્વરૂપોદ્ધારા પ્રાગવર્તન કરતાં (working backwards) ‘māters ghr̥dhoies-ske-ti’^૧ એવા સંભવિત આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive Indo-European) રૂપમાં શોધી શકાય.

ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો : આદિ નિવાસસ્થાન

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકોને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વીરોસ (wiros, cf. Sk Vira, Latin uir, Germanic wer) નામ આપ્યું છે. એ ભાષાદષ્ટિએ પરવતી લૅટિન, ગ્રીક, ગોથિક અને જર્મેનિક, કેલ્ટિક, ઇન્ડોઇરોપિયન (વૈદિક અને અવેસ્તન) ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના પુરોગામીઓ છે.

એમનું આદિ નિવાસસ્થાન (original home) કયું એ સંબંધે પુષ્કળ જિહ્વાપોહ થયો છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન અથવા વીરોસ લોકોએ લેખનકળા સિદ્ધ કરી નહોતી, અને ઇતિહાસમાં કાળક્રમે ઇજિપ્શિયન, મુમેરિયન, એસિરિયન ગ્રીસના ઇજિઅન (Aegean), હરાપ્પા અને મોહેનજોદારોના પ્રાગૈર્ય (Per-Aryans) લોકો, અને ચીનીઓ પછી એમનો ઉદય થયો જણાય છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકોના પ્રાચીન નિવાસસ્થાન સંબંધે વિદ્વાનોએ ભિન્નભિન્ન તર્ક કર્યા છે. મેક્સમૂલરે મધ્ય એશિયાને આર્યોનું પ્રાચીનતમ નિવાસસ્થાન માન્યું હતું. લેથામે આ મતનો વિરોધ કરીને યુરોપના કોઈ પ્રદેશમાં આદિમ આર્યો રહેતા હોવા જોઈએ

૧ જુઓ : Suniti Kumar Chatterjee, Indo-Aryan and Hindi, p. 4.

એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. યુરોપમાં પણ ભિન્નભિન્ન પ્રદેશો-રશિયા, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડનેવિયા, પોલેન્ડ ઇત્યાદિ-આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આમાંય પૂર્વયુરોપને આર્યોના મૂળ વતન તરીકે ગણવા તરફ વિદ્વાનોનું વિશેષ વલણ છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના પ્રાચીન કબરરૂપના અવશેષો (grave mounds) આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાએ ઊભા કરેલા માનવાનું ઘણું અનુકૂળ છે. વળી ઇન્ડોયુરોપિયન જેવી થોડા અને પશુઓ પાળનારી પ્રજાને ઉત્તરના શીત પ્રદેશો કરતાં મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપની ભૂમિ નિવાસસ્થાન માટે વધારે અનુકૂળ પડે. આ પ્રદેશ શુષ્ક ખનનાં કે અન્ય પ્રજાઓનું દબાણ થતાં આર્યો ત્યાંથી ઉત્તર, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણના પ્રદેશોમાં પ્રસરી અને ત્યાંની મૂળ વસનારી પ્રજાઓ સાથે ભળી જઈ કેલ્ટ, જર્મન, ગ્રીક, પ્રાચીન ઇટાલિયન અને ઇન્ડોઇરાનિયન અન્યા. લોકમાન્ય ખાળગંગાધર તિલકે ઉત્તરદ્રુવના પ્રદેશને આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે માન્યો હતો, તો કેટલાક દિંદી વિદ્વાનો દિંદને જ આર્યોનું મૂળ વતન ગણે છે; પણ આ મતોને માનવવંશશાસ્ત્રનો ટેકો નથી. સર્જી (Sergi) નામના ઇટાલિયન માનવવંશશાસ્ત્રીએ એશિયામાઇનરના ઉચ્ચ પ્રદેશને આર્યોના આદિ વતન તરીકે કહ્યો છે, અને એ પ્રદેશમાંથી મળેલા પ્રાચીન ઇન્ડોઆર્યન સમી પ્રાચીન 'હિટાઈટ' (Hittite) ભાષાના અવશેષો આ મતનું સમર્થન કરતા લાગે છે.

પણ આ સંબંધી સૌથી અદ્યતન અને સંભવપુર્ણ મત બ્રેન્ડેન્સ્ટાઇન (Brandenstein) નો છે.^૨ એ મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજા, જેમાંથી ઇન્ડોઇરાનિયન સમૂહ હજી છૂટો નહોતો પડ્યો, એમની ભાષાના બુદ્ધા બુદ્ધા થરોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને એવા નિર્ણય પર આવે છે કે મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો સૂકા ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેતા હશે. ત્યાં જંગલો હોય એમ લાગતું નથી. ત્યાં ઓક, પાઇન, નેતરની જાતનાં અને એવાં થોડાંક સિવાય અન્ય વૃક્ષો કે ફળવૃક્ષો, કે એલ્ક (elk), ઓટર (otter), વનવરાહ, વરુ, શિયાળ, રીંછ ઇત્યાદિ

સિવાયનાં અન્ય જંગલી પ્રાણીઓ થતાં નહોતાં. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનના પ્રથમ થરમાં ગાય, ઘેટું, બકરી, ઘોડો, ફતરો અને કુક્કર જેવાં પાળેલાં પ્રાણીઓનો નિર્દેશ મળે છે. આદિ આર્યોને જળચર પ્રાણીઓ કે માછલીની માહિતી હોય એવું લાગતું નથી. આ પછી કેટલેક કાળે આર્યો મૂળ નિવાસસ્થાન છોડીને નીચાણવાળા, જલમય પ્રદેશમાં આવ્યા, જ્યાં એમને ધણાં વધારે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિની જાણ થઈ.

આમ પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાના સહુથી પુરાતન થરના અભ્યાસ ઉપરથી ઍન્ડો-સ્ટાઇનને લાગે છે કે યુરલ પર્વતની દક્ષિણે અને પૂર્વે વિસ્તરેલા કિર્ગીઝ (Kirghiz) ઉચ્ચ પ્રદેશો આર્યોના આદિ વતન તરીકે સૌથી વધારે શક્ય લાગે છે. ત્યાંથી પ્રસરીને આદિ આર્યો કાર્પેથિયનથી બાલ્ટિક સુધીનાં યુરોપનાં સપાટ મેદાનોમાં વિસ્તર્યા. એ સમયે આદિ આર્યોનો સંપર્ક ઇજીપ્શિયનો કે ઇજીપ્શિયનો કરતાં મેસેપોટમિયાના સુમેરિયનો અને ઍકેડિયનો સાથે વધારે હતો, એમ એમની પાસેથી ઉછીના લીધેલા શબ્દસમૂહો પરથી લાગે છે. આમ ઍન્ડો-સ્ટાઇન મધ્ય એશિયાના પશ્ચિમ ભાગને આર્યોનું આદિ નિવાસસ્થાન ગણે છે, જે ઘણા ભાષાવૈજ્ઞાનિકોને માન્ય છે.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન સંસ્કૃતિ—પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન સંસ્કૃતિ વિષે ઐતિહાસિક કોઈ પ્રકારની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, પણ આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાના કેટલાક નિર્દેશો ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન કે વીરોસ લોકો મૂળ નોર્ડિક (Nordic)—જાંઘા, મજબૂત, ગૌર, સીધાં નાક ભૂરી આંખો અને સોનેરી વાળવાળા—હોઈ શકે, જો કે નિશ્ચયાત્મક રીતે એમના વંશસ્વરૂપ (racial characteristics) વિષે કહેવું મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃતિમાં એ ઇજીપ્શિયન, સુમેરિયન, ઍસિરીયન, ઇજીપ્શિયન કે ચીની પ્રજાઓ જેટલા આરંભમાં આગળ વધેલા નહીં હોય, પરંતુ એમની ભાષા, એમની સમાજવ્યવસ્થા, અને એમની તેજસ્વિતા અદ્ભુત હતાં, જેણે એમને સર્વત્ર વિજય

અપાળ્યો. એમની ભાષા સહવાસમાં આવેલી સર્વ પ્રજાઓએ સ્વીકારી. એમની સમાજવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર કુટુંબ હતું, જે એકપત્નીવાળું (monogamous) અને પિતૃસત્તામૂલક (patriarchal) હતું. આ પ્રકારના કુટુંબોના વિકાસમાંથી ટોળીઓ (clans—હિંદમાં જન, ગોત્ર કે ક્ષિત્ર) બની, અને અનેક વ્યવસ્થિત ટોળીઓ મળીને પ્રજા થતી. એનો અધિપતિ રાજા (રાજા, લે. rex) હતો, જે ધણીવાર સભામાં ચૂંટાઇને બનતો. ગામડાં કે નગરોના અસ્તિત્વના ઉલ્લેખ મળતા નથી.

પ્રાચીન આર્યોમાં નારી માટે આદર હતો. દુહિતા તરીકે એનું હંતથી પાલન થતું, પત્નીરૂપે એ પતિના સમગ્ર જીવનમાં સહચરી બની રહેતી, અને માતા તરીકે એ સર્વ પ્રજામાં આદરણીય લેખાતી. વિધવાના નિર્દેશો ભાષાના પ્રાચીન ધરમાં મળે છે.^૩ લગ્ન વિક્રયથી કે હરણથી થતાં હશે. વધૂ એ શબ્દ 'વહન' નો નિર્દેશક છે.

ઇન્ડોયુરોપિયન ધર્મમાં અજ્ઞાત તત્વના મંગલ સ્વરૂપની પૂજા થતી. ઇશ્વરની એમની કલ્પના અમર, પરમ કલ્યાણકારી તેજસ્વી તત્ત્વ તરીકેની હતી, જે કે ઘણી વાર ઇશ્વરમાં માનવસ્વરૂપ અને માનવભાવોનું આરોપણ થતું હશે. ઇશ્વર-પિતાની, ઘૌં: પિતાં Jupiter ની ભાવના પણ ત્યારે અસ્તિત્વમાં હશે. આત્મામાં અને પૂર્વ જન્મમાં આદિ આર્યો માનતા. પિતૃપૂજા એમનું ધ્યાન ખેંચતું લક્ષણ છે. અગ્નિનો એમને પરિચય હતો. યજ્ઞ એ પૂજાનો પ્રાચીન પ્રકાર હતો.

જે વૃક્ષો^૪ અને પ્રાણીઓનો^૫ આદિ આર્યોને પરિચય હતો તેમનો નિર્દેશ આગળ કર્યો છે. ઘોડાને પાળીને ઉપયોગમાં લીધો એ આર્યોની અતિ મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે, કારણ કે એમની પહેલાં બળદ, ગધેડું, ઊંટ વગેરે ધીમી ગતિવાળાં પ્રાણીઓ વાહન તરીકે વપરાતાં. ઘોડાના

૩ સં. વિધવા, લ. vidua, ગ્રી. widow ૪૦

૪ ઓક, પાઈન, નેતરની નતનાં, ઝુંદર આપતાં અને અન્ય ઘોડાં વૃક્ષો.

૫ પાળેલાંમાં ગાય, ઘેડું, બકરી, ઘોડો, કુતરો, અને હુકર આર્યોને નાણીતાં હતાં. પાળેલાં પ્રાણીઓ એ જ ધન ગણાતું. જેમકે મનેષળ એટલે 'ધનની સોત્ર'; લ. pecunia (સં. વશુ=પૈસો)

ઉપયોગથી ગતિ ધણી વધુ થઇ, અંતરે ઘટયાં અને સંસ્કૃતિવિનિમિત્ત ત્વરિત અને સખળ બન્યો. આર્યોના દિગ્વિજયનો યશ પણ કેટલેક અંશે અશ્વ જેવા શીઘ્ર ગતિવાળા વાહનને આભારી છે.

આદિ આર્યોનાં ઘર લાકડાનાં, થાંભલા અને છાપરાવાળાં હતાં, ને એમનાં આયુધો પથ્થરનાં કે ત્રાંખાનાં હતાં. આદિ આર્યોના સમયને માનવવંશશાસ્ત્રીઓ પથ્થર-ત્રાંખાના યુગ (Stone Copper Age)માં મૂકે છે.

પૈસાને બદલે ગાયો જેવાં પશુઓનો વિનમય થતો. પાળેલાં ઢાર અને એમના ગવ્યાદિકથી ગુજરાન ચાલતું. એમના માંસમાંથી પણ કેટલીક વાનીઓ બનતી. માટીનાં કે લોઢાનાં વાસણોમાં ખુલ્લા અગ્નિ ઉપર રાંધવામાં આવતું. એમના ચામડાંમાંથી પોષાક થતા. જીનમાંથી પણ વસ્ત્રો બનાવાતાં. વણવાનું ને સીવવાનું એ જાણતા. સં. મધુ Gr. Méthu, OHG. metu ઇત્યાદિથી કાંઈ મધુર મદ્યનો પેય તરીકે ઉપયોગ સૂચવાય છે.

પશ્ચિમના એટલે યુરોપિયન આર્યોએ ખેતી કરવાનું વહેતું શરૂ કર્યું. ઇન્ડોઇરાનિયન લોકોએ ખેતી મોડી ગ્રહણ કરી.

શિકાર સુપરિચિત વિનોદનું સાધન હતું, અને વરુ, રીંછ, ઓટર ((Otter, સં. ઉદ્ર સસલાં) વગેરે પ્રાણીઓનો શિકાર થતો; અન્ય હિંસક પ્રાણીઓની પ્રાચીન આર્યોને જાણ નહોતી.

ગામો વચ્ચે વેપાર થતો; અને ઋગ્વેદના ધર્મ લોકો જેવા પરદેશીઓ એ ચલાવતા. માપવાને માપ રહેતાં. તુલાર, કુંભાર, સુતાર વગેરે કારીગરોના નિર્દેશો મળે છે.

સમયના વિભાગ પણ આર્યોએ કર્યા હતા. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયનમાં હેમન્ટ ઋતુ વર્ષની સૂચક હતી. સં. હિમા Gr. kheimlón Lt. hiems, અર્થાત્ શિયાળો. હિન્દમાં પ્રવેશ્યા પછી એ બદલીને વર્ષો ઉપરથી આર્યોએ વર્ષ એનામ આપ્યું. માસ અને રાત્રિદિવસ એ નાના વિભાગો હતા. (સં. દાષ, ગો tag, અં. day; સં. નક્ત, જર્મન nacht, અં. night,) સપ્તાહને માટે ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સામાન્ય શબ્દ નથી.

પ્રાણને માટે પ્રાણ લેવાનો એ યુગ હતો. જે કે ધણી વાર ખૂનના બદલામાં દંડ આપ્યાથી ચાલતું.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાનાં સ્થળાંતરો—આદિ ઇન્ડો-યુરોપિયન પ્રજામાંથી મૂળવતનમાંથી પ્રથમ સ્થળાન્તર (migrations) કરનાર હિટાઇટ (Hittite) લોકો હતા. હિટાઇટ લોકો દક્ષિણ તરફ આવ્યા અને એશિયા માઇનરમાં ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓને પરાસ્ત કરીને સ્થિર થયા (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ની આસપાસ કે જરા વહેંચા). એમની ભાષામાં પણ અન્ય પ્રજાઓના સંપર્કે કેટલુંક રૂપાન્તર થયું. એમની પછી ઇન્ડોઇરાનિયન લોકો નિકળ્યા અને ઇ. સ. ૨૦૦૦ના અરસા સુધીમાં મેસોપોટેમિયામાં આવી પહોંચ્યા. પછી થોડે સમયે આદિવતનના પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં જામેલી, અને પૂર્વ યુરોપ, પોલેન્ડ, અને કાર્પેથિયન ઇં પ્રદેશોમાં વિસ્તરેલી હેલેન (Hellenes) પ્રજાએ બાલ્કન પ્રદેશોમાં થઇને દક્ષિણમાં ગ્રીસ અને પશ્ચિમ એશિયામાઇનરમાં સંક્રમણ કર્યું અને ત્યાંની પ્રાચીન પ્રજાની સાથે ભળીને પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ ધડી, ઇ. પૂ. ૧૦૦૦. પૂર્વ અને ઉત્તર જર્મનીમાં વસેલી આર્ય ટોળાઓ એંગલ અને સેક્સન (Angles & Saxons) રૂપે ઇંગ્લાંડમાં, આઇસલેન્ડમાં, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને નોર્વે વગેરે પ્રદેશોમાં વિસ્તરી.

ઇન્ડોઇરાનિયન પ્રજાના પરિભ્રમણમાં ઉત્તર એશિયા માઇનરનાં બોગેઝ કોના (Boghez Koi)ના મૃત્તિકા લેખો (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦) એક અતિ મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન રજ કરે છે. એ મિતાન્નિ (Mitanni of સં. મિત્રાણિ) નામના લોકોએ પ્રાચીન એબિલોનિયન ત્રિપિમાં લખેલાં છે. એમાં ઇન્દર (In-da-ra, સં. इन्द्र), મિઇતર (Mi-it-ta-ra, સં. मित्र), ઉ-રુ-વન-અ (U-ru-wan-a, સં. वरुण) અને ન-સ-અન-તિ-ય (Na-sa-at-ti-ya, સં. नासत्यौ) ઇં દેવતાઓના નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે ઇ. સ. પૂર્વના દ્વિતીય સદસ્રાબ્દમાં મેસોપોટેમિયા અને એબિલોનિયાના પ્રદેશોમાં એવી પ્રજા રાજકારણ અને સંસ્કૃતિમાં અગ્રસ્થાને હતી, જે વૈદિક દેવતાઓ પૂજતી, જેમનાં નામ સંસ્કૃત ઇરાનિયન જેવાં હતાં, અને જેની ભાષા વૈદિક ભાષા કરતાં

પૂર્વરૂપની, જેને વૈદિક કરતાં ઇન્ડો ઇરાનિયન કડી સકાય તેવી હતી. એમાં વપરાયેલાં શિમલિઅ (Simalia), શુવરદત (Suwardata) જેવાં રૂપો વૈદિક સંસ્કૃત હિમાલ અને સ્વરદત્ત થી અવશ્ય પ્રાચીન છે.^૬ આમ મિતાની જેવી^૭ કેટલીક ટોળીઓ એશિયામાધનરમાં જ કાયમી વસવાટ કરીને રહી, અને ત્યાંની પ્રજાની સાથે તદાકાર થઇ ગઇ, તો અન્ય ટોળીઓ, ખાસ કરીને પર્શુ, મદ્ર, શક ઇત્યાદિ ટોળીઓ પૂર્વમાં આગળ વધી અને ઇરાનમાં વસીને પર્શ્યન, મીડ વગેરે પ્રજાઓ બની અને પ્રાચીન પર્શ્યન સંસ્કૃતિ ખિન્નાવી. શક લોકો ઉત્તર ઇરાનમાં અને ત્યાંથી દક્ષિણ રશિયામાં પ્રસર્યાં. કેટલીક ભૃગુ, ભરત, મદ્ર, કુરુ જેવી ટોળીઓ હજી પણ પૂર્વમાં આગળ ચલી અને દિંદમાં પંચનદ (પંજન)ના પ્રદેશમાં ધીમે ધીમે વસી. વેદમાં આ પ્રદેશનો ઉલ્લેખ નથી, કારણ કે આમોદવા, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, અને આદિ વસાહતીઓ (દાસ કે દસ્યુ લોકો) પૂર્વ ઇરાન અને ઉત્તર દિંદમાં એક જ રૂપના હતા તેથી સ્થળાન્તર કરનાર આર્યોને પોતે ઇરાનથી ભિન્ન એવા કોઇ દેશમાં આત્મા છે એવું ભાન થયું નહોતું. ઇરાનમાં ઇન્ડોઇરાનિયન સંસ્કૃતિ, અગ્નિપૂજક, સોમપી, ઋચાઓ અને ગાથાઓ સર્જતી પ્રાગ્વૈદિક સંસ્કૃતિ, વિકાસ પામી. આર્યોના દિંદમાં પ્રવેશ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી બહુ વહેલાં થયો હોય એમ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાઓના પરિશ્રમણનો ઇતિહાસ જોતાં લાગતું નથી. વૈદિક આર્યોએ પંચનદમાં દેવો અને વીરોની પ્રશસ્તિગાથાઓ (નરાશંસ ગાથા) રચી. વૈદિક ભાષાના સ્વરૂપ વિષે સંદિગ્ધ નોંધ આગળ લખશું.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આર્ય ભાષાઓના પ્રાચીન નમૂનાઓ જોઇ એમની સ્વરવિક્રિયા વગેરેનાં વલણો ધ્યાનમાં લઇ એમને ચીલે ચીલે પાછળ ચાલી એ નમૂનાઓ ઉપરથી આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાનું એક સર્વસાધારણ આદિ સ્વરૂપ કલ્પવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુનર્ચટના (reconstruction) નાં અનિવાર્ય

૬ જુઆ Chatterji, I. pt. 1.5

૭ Harri, Manda અને Kassite લોકો આ રીતે એશિયામાધનરમાં સદાને માટે વસ્યા.

નિદર્શન મળતાં નથી, તેમ એમાં લિન્નલિન્ન કાળની આદિ ભાષાના ચરોનો સંકર હશે, છતાં એકંદરે એ આદિમ ભાષાસ્વરૂપથી બહુ વિદૂર હોવાનો સંભવ નથી. આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ એ યુરોપિયન ભાષાશાસ્ત્રીઓનો પ્રિય વિષય છે અને એમાં પુષ્કળ સંશોધન થયું છે. અહીં એના સ્વરૂપની યથાસ્થિત ચર્ચા કરવી શક્ય નથી; માત્ર થોડાંક મહત્વનાં સૂચક લક્ષણોનો નિર્દેશ કરીને વિરમીશું. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં આદિ ભાષાસ્વરૂપોમાં હોય છે તેમ પદરૂપોનું બહુલ્ય હતું અને ક્રિયાના અપૂર્ણ, પૂર્ણ, પુનરાવર્તિત વગેરે કેટલાયે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો દર્શાવવાની શક્તિ તો ખરેખર વિલક્ષણ હતી. આરંભમાં જાતિ કુદરતી હતી, અને એ જાતિપ્રત્યયોના સાદૃશ્યથી કૃત્રિમ વ્યાકરણજાતિ (grammatical gender) ઉદ્ભવી. એમાં કંઠ્ય વર્ણોના ત્રણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપના સમૂહ (sets) હતા: q, qh, g, gh, n વગેરે કંઠ્ય ઉચ્ચારો જેમાંથી સંસ્કૃત કંઠ્યવર્ણો કાળક્રમે નીકળ્યા; અને q^w, q^wh, g^w, g^wh વગેરે ક્વ ખ્વ જેવા કારસી અરખી કંદર, ખ્વર, ગ્યમ જેવા-કંઠ્યોષ્ઠ્ય ઉચ્ચારો; અને એક વિલક્ષણ પ્રકારના કંઠ્ય-તાલ્લવ્ય (velar) ઉચ્ચારો હતા, જે સામાન્ય રીતે k, kh, ǵ ૧૦ સંજ્ઞાઓથી દર્શાવવામાં આવે છે. એ સામાન્ય રીતે k, ǵ જેવા પુરઃક્ષેપક (throwing forward) સ્વરોની સાથે આવેલા અતિ પુરાતન કંઠ્ય વર્ણો હતા. એમાંથી સ્વરના પુરઃક્ષેપક વલણથી કે અન્યથા કાળક્રમે k (શ), kh (શ્ક), ǵ (pleasure ના જેવો રજ) જેવા પુરઃક્ષેપક વર્ણો ઉદ્ભવ્યા. કંઠ્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણો એમાં સંસ્કૃતથી ખાસ વિલિન્ન રૂપના નહીં હોય. પ્રલંબ ધ્વનિ (continuant or voiced) વર્ણોમાં s (સ) એ એક જ હતો જેનો રણકાર-યુક્ત વર્ણો સાથે z (રજ) જેવો ઉચ્ચાર થતો. l અને r એ એ અર્ધસ્વરો હતા. મદાપ્રાણ (હ) ધ્વનિ એમાં હતો નહીં એ નોંધપાત્ર

૮ જુઓ Karl Brugmann, Hermann Hirt, Antoine Meillet, Joseph Wright, Carl Darling Buck, Albert Thumb A Walde, Albert Carnoy વગેરેના ગ્રંથોની સંદર્ભસૂચિ—Chatterji, Ibid., p. 251.

છે. a (કંઠ્ય અ, જેનો ઉચ્ચાર કેટલેક અંશે ત્વરિત વિઘ્ન ઓ જેવો થતો હશે), e (એ, જેમાં વિઘ્ન તત્ત્વ સંભવે છે), o (ઓ) એ પ્રાથમિક સ્વરો અને i અને u (ઈ અને ઉ) એ દ્વિતીયિક સ્વરો જે સંયુક્તાક્ષરોમાં વિશેષ આવતા અને જેમની સાથે ય્ વ્ એ અર્ધસ્વરો સંકલિત હતા—એ ઇન્ડોયુરોપિયનના વ્યાપક સ્વરધ્વનિઓ હતા, અને એમનાં હસ્વ અને દીર્ઘ અંને રૂપો પ્રચલિત હતાં. હાજની લિંદની આર્ય ભાષાઓમાં અસ્વરિત અ હોય છે (જેમકે રમત ramat) એવો અસ્પૃટ ં સ્વર પણ વિપુલ પ્રમાણમાં વપરાતો અને એવા અન્ય અસ્પૃટ સ્વરો પણ ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સંખ્યાબંધ હતા.

વ્યવસ્થિત સ્વરવિકાર (Ablaut)^૬ કે સંપ્રસારણ એ પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનનું આગળ પડતું લક્ષણ છે. અતિપ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સ્વરભાર રૂપ પ્રયત્ન (stress accent) હતો, જેમાંથી ધીમે ધીમે આરોહ રૂપ પ્રયત્ન (pitch accent) ઉદ્ભવ્યો.

ભાષામંધારણમાં (morphology) ઇ-યુ માં ત્રણ વચન (પ્રકૃતિમાં એના યુગ્મમાં અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો માટે, અને પછીથી સાધારણ રીતે કોઈ પદાર્થો માટે વપરાતા દ્વિવચન સાથે) અને આઠ વિલક્ષિતઓ હતી, જે ભિન્ન ભિન્ન અનુગો વડે દર્શાવાતી. સર્વનામનાં કેટલાંક વિલક્ષણ વિલક્ષ્યન્ત રૂપો બનતાં. જાનિના સૂચક સ્વરાન્તો (જેમ મજરાનીમાં નરજાતિ માટે ઓકારાન્ત, અને નારીજાતિ માટે આકાર-ઇકારાન્ત છે તેવા) નહોતા સ્થિર થયા. સંખ્યાંકમાં દશક પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, અને દર્શક સર્વનામમાંથી ‘એક’ અંક ઉદ્ભવ્યો. ક્રિયાપદોના કાળ અને અર્થ આદિ ઇ-યુ માં ક્રિયાપદ અને પ્રત્યય વચ્ચે આવતા અનુગોથી દર્શાવાતા, જે સંસ્કૃત ક્રિયાપદોમાં વિકરણ પ્રત્યયરૂપે અવશિષ્ટ છે. ભવિષ્યકાળ હજી બંધાયો નથી; ભવિષ્ય અને અદ્યતનભૂત સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક રૂપોમાંથી પછીથી બન્યા. ભાર દર્શાવવાને ધાતુના રૂપનો અભ્યાસ (reduplication) થતો, જેમાંથી કેટલાક ખાસ પ્રત્યયોને યોગે

૬ હિંદી ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આને માટે ‘અપશ્રુતિ’ પદ્યંચ યોજે છે, જે અપનાવવા જેવો છે.

પૂર્ણભૂતકાળ બન્યો. કેટલાક ધાતુઓમાં ભૂતકાલીન ક્રિયા દર્શાવવાને 'અ' આગમ આવતો.^{૧૦} ઈચ્છાવાચક, પ્રેરક અને પુનરાવૃત્તિવાચક અર્થો ધાતુના વર્ણો જેવડાવીને (અભ્યાસથી) બનાવાતા. સભ્યભેદ આદિ ઈ-યુમાં નહોતો, એ reflexive-આત્મનેપદમાંથી પછીથી આવ્યો. હેતુર્થો વિવિધ પ્રકારના ઈ-યુ માં હતા. અવ્યયપદો અને ઉપસર્ગોદિકની ઈ-યુ માં કમી ન હતી; એમના અવશેષ સંસ્કૃત ઉપસર્ગોદિકમાં મળે છે.

નિવિધ શબ્દોને એકત્રિત કરીને સમાસ બનાવવાની ક્રિયામાં ઈ-યુ નું લાક્ષણિક સામર્થ્ય પ્રગટ થતું. શબ્દકોશમાં ઈ-યુ આપો બહુ ઉદાર હતા: યુરલ, આસ્તાઈક, સુમેરિયન, એકકેડિયન અને સેમિટિક ભાષાઓમાંથી એમણે કેટલાયે નવા શબ્દો લીધા છે. ઉ. ત. ગૌ સુમેરિયન gup માંથી, પરશુ: એકકેડિયન pilaqqu માંથી.

ઈન્ડોયુરોપિયનમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષાઓ—આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયનમાંથી ^{૧૧} નીચે પ્રમાણે ભાષાકુલો ઉત્પન્ન થયાં છે.

ગ્રીક—હોમરની અને પ્રાચીન ઉત્ક્રીણ લેખોની પ્રાચીન ગ્રીક ભાષા ઇ. સં. પૂર્વની સાતમી સદી જેટલી જૂની છે. એના આયોનિયન, ડોરિક, કેઈને (koiné, જેમાંથી અર્વાચીન ગ્રીક નીકળી છે) વગેરે પ્રભેદો છે. એમાં ઈ-યુ ત્વરિતોચ્ચાર્ય મૃદુ (liquid) r l ના ar અને al, j નો dj, k વડે પૂર્ણભૂત estēka (સં. તસ્થૌ), અને thōn (then) વડે અદ્યતનભૂત બને છે, edothen.

લેટિન ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી—લેટિનના ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી ૩૦૦ જેટલા પ્રાચીન લેખો મળે છે. એમાં મૂળ n m ના en em. r, l, ના or ol, bh dh ના f th થાય છે. જેમકે સં. મંરામિ, લં fero, સં. અસત્ લં. ezum ઇં.

^{૧૦} સરખાવો સંસ્કૃત અદ્યતન, હસ્તન અને ક્રિયાતિપરત્યયનાં ક્રિયા રૂપોનો આગમ અ.

^{૧૧} હિટ્ટાઈટ (Hittite) એ ઈન્ડોયુરોપિયન જેટલી પ્રાચીન, અને એ જ કુળની ભાષા હોઈ. એ ઈન્ડોયુરોપિયનની પુની નહીં પણ ભગિની સખી છે. એનું અને ઈન્ડોયુરોપિયનનું મૂળ એથીએ પ્રાચીન કોઈ ઇન્ડો-હિટ્ટાઈટ અતિ પ્રાચીન ભાષામાં હોઈ શકે.

કેલ્ટિક ભાષાઓ—કેલ્ટિક ભાષાસમૂહમાંથી માત્ર ગેલિક (Gallic) ના અવશેષો આયર્લેન્ડમાં કેટલાંક વિશેષનામોમાં મળે છે. ખ્રિસ્તીક, વેલ્શ, કાર્નિશ, ઇંગ્લેન્ડ કેલ્ટિકસમૂહની ભાષાઓ છે. એમાં *r* ના *ri li* અને *e* નો *i* થાય છે. જેમ કે રાજા, લે. *rex*, કેલ્ટિક *rix*. આના નિર્દેશો ઇ. સ. ની ચોથી સદીથી મળે છે.

જર્મેનિક ભાષાઓ—આ સમૂહની સૌથી પ્રાચીન ભાષા ગોથિકનો ઇ. સ. ની ચોથી સદીનો લેખ બાઇબલના ગોથિક અનુવાદ-રૂપે મળે છે. ઉત્તરજર્મેનિકમાંથી સ્વીડીશ, આઇસલેન્ડિક, નોર્વેજિયન, ડેનીશ ભાષાઓ નીકળી છે, જેમનાં લગભગ એટલા જ જૂનાં ઉદાહરણો મળે છે. પશ્ચિમ જર્મેનિકમાંથી ફ્રિસિયન અને જની અંગ્રેજી ભાષા નીકળી. ઇ. સ. ની આઠમી સદીની હાર્ડ જર્મેનિકમાંથી હાલની જર્મન ભાષા, અને નવમી સદીની લો જર્મનમાંથી હાલની ડચ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

જર્મેનિક ભાષાઓમાં *n m r* નાં *un, um, ur, ul* થાય છે. જેને ગ્રિમનો નિયમ (Grimm's Law) કહેવામાં આવે છે તે સ્વરવિક્રિયાનું નિદર્શન આ ભાષાઓમાં મળે છે.

આર્મિનિયન—આર્મિનિયન ભાષામાં ઇ. સ. ની ૫ મી સદીમાં થયેલા બાયબલના અનુવાદ દ્વારા એનું સ્વરૂપ જાણવાનું મળે છે. મધ્યવર્તી *i u* નો લોપ *hinoy* નું *hnoy*, *n m* ના *an am* અને વર્ગીય તૃતીય વ્યંજનોને સ્થાને પ્રથમ વ્યંજન (સં. દંશ, *tasn*) ઇંગ્લેન્ડ આ ભાષાનાં લક્ષણો છે.

આદ્ટો સ્લાવોનિક અને આદ્યેનિયન ભાષાસમૂહ—

આલ્કન દ્વીપકલ્પમાં આદ્ટોસ્લાવોનિક ભાષાઓ, અને એના વાયવ્ય ભાગમાં આદ્યેનિયન ભાષા બોલાય છે. આલ્કન ભાષાઓનો સૌથી પ્રાચીન લેખ નવમી સદીમાં થયેલો બાઇબલનો અનુવાદ છે. એના આદ્ટિક પ્રબેદમાંથી લિથુએનિયન, લેટીશ, અને જૂની પ્રશિયન, અને સ્લાવોનિક પ્રબેદમાંથી રશિયન, પ્રાચીન સ્લાવોનિક, બલ્ગેરિયન, સર્બિયન, સ્લોવેનિયન ઇંગ્લેન્ડ અને સ્લોવેક, પોલિશ,

પેલેબિયન ભાષાઓ નીકળી છે. આલ્બેનિયનનો પરિચય પ્રમાણમાં મોડો, સત્તરમી સદીથી થયો, એથી એનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જળવાયું નથી.

આ ભાષાઓમાંથી કેટલીકમાં *n* *r* ના *in* *ir* થાય છે, તેમ સંયુક્તાક્ષરોનું ઋજુકરણ (simplification) થાય છે.

તોખારિયન—આ ભાષા સૌથી છેલ્લી (૧૯૦૨-૫ સુધીમાં) જર્મન વિદ્વાનોના તુર્કાનના સંશોધન-પ્રવાસ (expedition) થી જાણવામાં આવી છે. ગ્રીક લોકોને આ પ્રાચીન ભાષિતી હતી, જેમને એમણે Tokharoi નામ આપ્યું હતું. સં. શતમ્ નો kandh, સં. દશ, dek ઇં તોખારિયનના નમૂના છે.

ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષા—વેદની અને અવસ્તાની (તથા ઇ. સ. પૂર્વ છઠ્ઠી સદીના ડેરિયસના ઉત્કૃષ્ટ લેખોની) ભાષાને ઇન્ડોઇરાનિયન એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે. એની થોડીક વિશેષતાઓની આગળ ચર્ચા કરીશું.

ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી પ્રભવેલી આ ભાષાઓના બે મુખ્ય વર્ગ પડે છે: એક ઇન્ડોઇરાનિયન, આર્મિનિયન, આલ્બેનિયન, બાલ્ટો-સ્લાવોનિક ભાષાઓનો વર્ગ, જેમાં ઇ-યુ કંઠ્યતાત્ત્વ *h* નો *h* ઉચ્ચાર થાય છે (ઇ-યુ *h*etam, સં. શતમ્); અને બીજો ગ્રીક, લેટિન, જર્મેનિક, કૅલ્ટિક અને તોખારિયન ભાષાઓનો વર્ગ, જેમાં *h* નો શુદ્ધ કંઠ્ય *c* (=k) ઉચ્ચાર થાય છે (ઇ. યુ *h*etam, લે. centum, ઉચ્ચાર કેન્તુમ). આ કંઠ્યધ્વનિના વિકાસને ભેદક લક્ષણ ગણીને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ પહેલા ઇન્ડોઇરાનિયન આદિ વર્ગને શતમ્ વર્ગ (satem group) અને ગ્રીકલેટિન આદિ વર્ગને કેન્તુમ વર્ગ (centum group) એવાં નામ આપ્યાં છે.

ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષાનું સ્વરૂપ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઇ-યુ કંઠ્યતાત્ત્વ ધ્વનિના ઇન્ડોઇરાનિયનમાં શ, સ્હ, સ્ઝ વગેરે અંતઃસ્થ spirant ધ્વનિઓ બન્યા; ઇ, ઉ ને યોગે ઇ-યુ સ્ ને સ્થાને શ્ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; કંઠ્યોષ્ઠ્ય (q) અને અનિકંઠ્ય (q) વર્ણોના સાદા કંઠ્ય (k) વર્ણો થયા, જે ઇ એ જેવા તાલત્ત્વ સ્વરોની

સાથે આવતાં ચ, છ, ઇ૦ તાલવ્ય વર્ણોમાં રૂપાન્તર પામ્યા; તેમજ ઇ-યુ સ્વરસમૃદ્ધિ ધરીને હ્રસ્વ ને દીર્ઘ a e o na a ઇ (અ, આ) થયા અને નિર્ઞળ ં ધ્વનિનો i (ઇ) થયો. આમ મૂળ ઇ-યુનું સ્વરૂપ ઇન્ડોઇરાનિયનમાં ઘણું ફરી ગયું.

ઇન્ડોઇરાનિયન સ્થિતિ મેસોપોટેમિયામાં મિટાની પ્રજાના લેખોથી, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વ ૧૪૦૦ના અરસાથી મળે છે, એટલે એનો ઉદ્ભવ ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦૦માં મૂકી શકાય. ગાયત્રી જેવા કેટલાક મંત્રો મેસોપોટેમિયા કે ઇરાનના નિવાસ દરમિયાન રચાયા હોવાનો સંભવ છે. હંદરચના વૈદિક છંદો જેવી, પણ વધુ સ્વતંત્ર રૂપની, હશે.

વૈદિક ને પુરાણ સાહિત્યમાં અસુરોનો સમર્થ સ્થપતિ અને અત્યંત નિષ્કુર યોદ્ધાઓ તરીકે નિર્દેશ મળે છે. આ અસુરો એ પ્રાચીન એસિરિયનો હોવાનો ઘણો સંભવ છે. એમની પાસેથી આર્યોએ કેટલાંક સંસ્કૃતિ-અંગો, વિશેષે તો સ્થાપત્યકળા મેળવી, અથર્વવેદમાં કેટલાક શબ્દોનું એસિરિયન શબ્દો સાથે અત્યંત સામ્ય છે.^{૧૨} ઇરાનમાંના વસવાટ પછી ધર્મના આચારને કે અન્ય કોઇ કારણે આર્યોની શાખાઓમાં ફાટ પડી, અસુરપૂજકો (અહુરમઝ્દ) ઇરાનમાં રહ્યા અને દેવપૂજકો દસ્યુ પ્રજાને પરાસ્ત કરીને પંચનદના પ્રદેશમાં આવીને વસ્યા. દસ્યુઓના સંપર્કે વૈદિક આર્યોની ભાષા ઉપર અસર કરી. ઋગ્વેદની ભાષાએ અનાર્ય પ્રજાઓ પાસેથી મૂર્ધન્ય વર્ણો મેળવ્યા. એ ઉપરાંત નામ્ એ ષડ્ઠીપ્રત્યય, અને તુ અને ન્તુ એ અણાર્થના પ્રત્યયો નવા દાખલ થયા. વર્તમાન પ્રથમપુરુષ એકવચનમાં મિ પ્રત્યય વ્યાપક બન્યો (ઇ-યુમાંથી ઇન્ડોઇરાનિયન સ્થિતિ સુધી ં-પ્રત્યય હતો).^{૧૩} શબ્દલંકારમાં પણ પુષ્કળ વૃદ્ધિ થઇ. આમ ઇ-યુમાંથી ક્રમશઃ ઇન્ડોઇરાનિયન દ્વારા વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા વિકાસ પામી.

૧૨ જુઓ ભાંડારકર કોમેન્ટેરિયન વોલ્યુમ, પૂના, ૧૯૧૭ માં દોહમાન્ય બાલગ્રંથાધર તિલકનો લેખ, પૃ. ૩૩.

૧૩ Cf. Chatterji, Ibid., p. 28.

પ્રકરણ અગીઆરમું વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ઇન્ડોઈરોનિયન શાખામાંથી વૈદિક આર્યો સાંપ્રદાયિક જિન્નતાને કે અન્ય કારણે છૂટા પડીને પૂર્વમાં વિસ્તર્યા અને પંચનદના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. પંજાબમાં એમને દાસ કે દસ્યુઓ સાથે બીજા યુદ્ધે થયાં હશે એમ વૈદિક સાહિત્યના કેટલાક નિર્દેશો પરથી લાગે છે. તેમ જ મોહેન—જો—દારો અને હરોપ્પાના પ્રાગાય લોકો, જે એમની સંસ્કૃતિ પરથી તેમ જ બ્રહ્મચિસ્તાનના બ્રાહ્મ (Bruhui) લોકોની દ્રવિડી સ્વરૂપની ભાષા ઉપરથી, દ્રવિડિયન હોવાનો સંભવ લાગે છે, તેમની સાથે પણ વૈદિક આર્યો સંઘર્ષમાં આવ્યા હશે. આર્યોનું પહેલું થાણું સિંધુસિંચિત પંચનદ (પંજાબ) ના પ્રદેશમાં નંખાયું, અને ત્યાં જ વૈદિક સંસ્કૃતિ પૂરે બહારમાં ખીલી.

કેટલાક ડૉ. હર્નલ અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન જેવા વિદ્વાનો આર્યોનાં એ દસ લિખ લિખ સમયે ભારતવર્ષમાં ઊતરી આવ્યાં હતાં એવી સંભાવના^૧ રજૂ કરે છે. એમના મત પ્રમાણે આર્યોના પ્રથમ દલે આવીને મધ્ય દેશમાં એટલે કે ગંગાચમુનાની અંતર્વેદિ (Gang-etic doab) ના પ્રદેશમાં પોતાનો ઉપનિવેશ^૨ સ્થાપ્યો. એમની પછી એકાદ શનકે દ્વિતીય દલના આર્યો હિંદમાં આવ્યા, અને પ્રથમ દલના આર્યોને હરાવી ચારે તરફ ધકેલી મૂકીને, એમના મધ્ય દેશના નિવાસ-સ્થાનને કબજે કરી ત્યાં જ વસવાટ કર્યો. આ દ્વિતીય દલના આર્યોએ વેદની રચના કરી. આ પ્રકારની કલ્પના કયાં વિના મધ્યદેશની ચારે તરફ આવેલા પંજાબ સિંધ ગૂજરાત રાજપૂતાના, મહારાષ્ટ્ર, અયોધ્યા, બિહાર, બંગાળ અને ઉડીસાની અર્વાચીન ભાષાઓની પરસ્પર સમાનતા અને એ સર્વની મધ્યદેશની આધુનિક ભાષા (પાશ્ચાત્ય હિન્દી) થી

૧. આ તકે ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં inner and outer band of Aryans theory તરીકે જાણીતો છે.

૨. Colony, સંસ્થાન.

વિભિન્નતા સમજાવી શકાય તેમ નથી. ડૉ. સુનીતિ કુમાર ચાતુર્જી^૩ જેવા પંડિતોએ આ સંભાવનાની નિર્બળતા દર્શાવી છે કે અર્વાચીન ભાષાઓ, જેમના ઉપર નિરનિરાળાં બજોની વ્યાપક અસર થઇ હોવાનો સંભવ છે તેમના પૂરાવા ઉપરથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભાષાસ્થિતિ વિષે અનુમાનો બાંધવાં નિર્દોષ ગણી શકાય ખરાં ? ઉપરાંત અશોકના શિલાલેખો જોઇએ તો એમાં ઉત્તર અને પશ્ચિમ (Shahbazgarhi, Mansehra, Girnar) પ્રદેશોની ભાષા, મધ્ય અને પૂર્વ (Delhi-Topra, Kalsi, Dhauli Jaugada) પ્રદેશોની ભાષાથી તદ્દન જુદી પડી આવે છે. આમ પ્રાચીન સમયમાં મધ્યદેશની ભાષાની આસપાસના પ્રદેશોની ભાષાથી વિભિન્નતા સ્થાપિત થઇ શકતી નથી.

વૈદિક આર્યોનું હિંદમાં અવતરણ ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસમાં થયું હશે એમ વિદ્વાનો માને છે.^૪ વ્યાસ જે કૌરવપાંડવોથી એક પેઢી પૂર્વકાલીન હતા તેમણે વેદનું સંયોજન કર્યું એવી પરંપરાગત માન્યતાને પરિક્ષિતના સમય એટલે કે આશરે ઇ. સ. પૂર્વ ૮૫૦^૫ સાથે ઘટાવતાં વેદરચના ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી બહુ પૂર્વકાલીન લાગતી નથી. વસિષ્ઠે કરેલા સુદાસના સંપૂર્ણ કે કેટલેક અંશે વિદેશી ટોળીઓ સાથેના યુદ્ધનું (દાશરથ યુદ્ધનું) વર્ણન (જે ઋગ્વેદનો પ્રાચીન ભાગ છે) અન્ય આર્ય ટોળીઓ અને આર્ય પ્રજાઓના સમકાલીન ઇતિહાસ સાથે મેળવી જોતાં ઇ. સ. ની અગિયારમી બારમી સદીથી પૂર્વનું ન હોઇ શકે એમ લાગે છે. તેવી જ રીતે અવસ્તાના ગાથા જેવા પ્રાચીન ખંડો જે ઋગ્-યુજ્ઞના સમયના (ઇ. સ. પૂર્વની સાતમી સદીના અરસાના) ગણાય છે તેમનું અને વૈદિક સંસ્કૃતિનું અત્યંત સામ્ય બંને લગભગ એક જ ગાળામાં રચાયેલાં એમ સૂચવે છે.

૩. Origin & Development of the Bengali Language, Vol. I, Introduction.

૪. જુઓ : S. K. Chatterjee, Indo-Aryan & Hindi, 1942, pp. 49-54.

૫. જુઓ : H. C. Raychaudhuri, Political History of Ancient India, 1938.

અવેસ્તાની ભાષામાંથી કેટલા જૂજ ઉચ્ચારપરિવર્તનથી વૈદિક સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર થઇ શકે એ નીચેના ઉદાહરણથી^૬ જણાશે.

અવેસ્તા

વૈદિક

તં અમવન્તં યજ્ઞતમ્ ।

તં અમવન્તં યજતમ્ ।

સૂરં દામોહુ સવિશ્તમ્ ।

સૂરમ્ ધામસુ સવિષ્ણમ્ ।

મિથ્રં યજ્ઞૈ જૈઘ્રમ્યો ।

મિત્રં યજૈ હંત્રામ્યઃ ॥

ડો. ગુણેએ વિસ્તારથી અવેસ્તાની ભાષાનું વ્યાકરણ સંસ્કૃત સાથે સરખાવીને આપ્યું છે^૭, જે બનેનો અતિ નિકટ સંબંધ^૮ દર્શાવે છે.

આમ વૈદિક સંહિતાઓનું ગ્રંથન ઇ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ ની આસપાસમાં થયું હોય એમ લાગે છે, જો કે એમાં બસો, ચા-સો કે આઠસો વર્ષ પૂર્વની રચનાઓ મૂળ ભાષામાં કેટલાક પરિવર્તન સાથે સમાવેશ પામી હોવાનો સંભવ છે. ડો. સુનીતિકુમારે આવી રીતે સંગૃહીત થયેલા કેટલાક પ્રાચીનતર મંત્રોનું આદિમ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે પુનઃરચિત (reconstruct) કર્યું છે. ^૯

વૈદિક

પ્રાચ્ઞવૈદિક^{૧૦}

અગ્નિર્દેવે પુરોહિતં

અગ્નિમ્ દશ્વદૈ પુરશ્વ ધિતમ્

યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

યજ્ઞનસ્ય દૈવમ્ કૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નઘાતમમ્ ।

૧૧જોતારમ્ રત્નઘાતમમ્ ॥

૬. P. D. Gune, Introduction to Comparative Philology, 1918, p. 118.

૭. Gune, Ibid pp. 118-130.

૮. ડો. સુનીતિકુમારે આથા અને વૈદિક સંસ્કૃતને 'twin-sisters' કહે છે. જુઓ Indo Aryan & Hindi, p. 51. ડો. ગુણે એમને 'sister languages living as dialects of one common language' કહે છે. Gune, Ibid, 130.

૯. S. K. Chatterjee, Ibid. 54

૧૦. આ ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષાસ્વરૂપ છે.

૧૧. જો નો ઉચ્ચાર જ્ઞ જેવો (ફા. 'એબ-હન—નીસા'ના ૩ જેવો કેટલેક અંશે) સમજવાનો છે.

तत्सवितुर्वरेण्यं

तत् सवितुर्ब्रह्म

भर्गो देवस्य धीमहि ।

भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

ધિયઃ યઃ નસૂપ્રચોદયાત્ ॥

ઉપરનાં વૈદિક અને પ્રાગ્વૈદિક ભાષાસ્વરૂપો સરખાવનાં ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી જે વર્ણરૂપાન્તરોથી વૈદિક ભાષા વિકસી તેમનો ખ્યાલ આવે છે. ઇન્ડોયુરોપિયનના વ્યંજનસમૂહો વૈદિક ભાષામાં જળવાઈ રહ્યા છે, જેમાંનાં કેટલાક વર્ગીય ચતુર્થાક્ષરો (medial aspirates : ધ, ભ, ઘ) ગ્રીક અને લેટિનમાં નાશ પામ્યા છે; તો સ્વરસંપત્તિમાં કેટલેક અંશે વૈદિક ભાષામાં ઘટાડો થયો છે. ઇ-યુ short a, e, o (ઇ-યુ e અને o કેટલેક અંશે ગૂજરાતી વિવૃત વર્ગના ઐ અને ઔ ને મળતા આવે છે) વૈદિક સંસ્કૃતમાં નાશ પામ્યા છે, અને એમનું સ્થાન કેવળ સાદા કંઠ્ય અએ લીધું છે. જેમકે ગ્રીક iqquos, લેટિન equos, વૈ. સં. અંશ; ગ્રીક ōkto, લે. ōcto, ગે. ahtau, સં. અષ્ટૌ-અષ્ટા. ઇ-યુ આઠે વિભક્તિઓ અને ત્રણે વચન વૈ. સં. માં જળવાયાં છે, તેમ ધાતુઓના બધા મણ, કાળ, અર્થ અને અદ્યતનનાં રૂપો પણ વૈ. સં. માં સચવાયાં છે.

વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી લૌકિક સંસ્કૃતનો પરિણતિક્રમ ખરેખર રસપ્રદ છે. ઋગ્વેદમાંથી જ વૈદિક ભાષાનું રૂપાન્તર થવાનાં ચિન્હો મળે છે. ઋગ્વેદનાં દસમા જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલો બાદ કરતાં અન્ય મંડલોમાં વૈદિક ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જળવાયું છે, તો દસમા મંડલમાં વૈદિક ભાષા ઉત્તરકાલીન સંહિતાઓ અને બ્રાહ્મણોના ભાષા-સ્વરૂપ તરફ વધારે ઢળે છે. પ્રાચીન મંડલોના શબ્દમાં અનાદિ इ य् उ व् યુગ્મેને સ્થાને દસમા જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલોમાં ય્ અને વ્ આવે છે, જેમ કે तुवम् નું त्वम्. પ્રાચીન મંડલોમાં એ સ્વરો સંધિ પામ્યા વિના સાથે આવી શકતા (इयं मनीषा इयमश्विना गीः) એ સ્થિતિ દસમા મંડલમાં વિરલ બની છે, તેમ જ જેમાં શબ્દનો આદિ અ ઉત્તરપદના અંતિમ ए ओ માં ભળી જાય એ અભિનિહિતસંધિ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં દેખા દે છે. દસમા મંડલનું (તેમજ પછીની સંહિતાઓનું) સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારું ભાષાલક્ષણ તો પ્રાચીન વૈદિક રૂ ને

સ્થાને લ્ થાય છે એ છે: જેમકે પ્રા. વૈદિક રમ્, રોમ, રોહિત ને સ્થાને દસમા મંડલ ને પરવતી સહિતાઓમાં લમ્, લોમ, લોહિત ધ૦. ધ-યુ ના અવશેષરૂપ પ્રાચીન વૈદિક પ્રમ્ ધાતુનો દસમા મંડલમાં પ્રદ્ થાય છે. પ્રા. વૈ. જગમ, દશમમંડલ જગ્રાહ. પ્રા. વૈ. પ્રથમા બહુ અને તૃતીયા બહુ ના વિભક્તિપ્રત્યયો આસસ્ અને એમિ: ને બદલે લૌકિક સંસ્કૃતના અસ્ અને એ: પ્રચારમાં આવે છે. સૌથી વધારે રૂપાન્તર તો શબ્દકોશ (vocabulary)માં થયું છે; પ્રાચીન વૈદિક ધરના અનેક, ર્મ, અવશ્વં વિચર્ષણ, ઉર્વિયા, ઋક્ષવન્, ઉદન્, જેવા શબ્દો દસમા મંડલમાં અને પછીની સંહિતાઓમાં અદૃશ્ય થયા છે.

ભાષાવિકાસનું આ વલણ યજુર્વેદમાં અને જૂનાં શાસ્ત્રોમાં વધારે ને વધારે વેગ લેતું જાય છે, અને ઉત્તરકાલીન શાસ્ત્રોમાં તો એ લગભગ લૌકિક સંસ્કૃતની કક્ષાએ આવી પહોંચે છે. ઉત્તરકાલીન શાસ્ત્રોમાં અવશ્વ જેવાં પ્રાચીન રૂપને બદલે લૌ. સં. નું અવામ્ વધારે પ્રચલિત બને છે; સંહિતામાં જેનો ઉદ્ગમ મળતો નથી એવો આમન્ત્રયાં ચકાર અને પંચી આમન્ત્રયાં આસ જેવો periphrastic perfect (એક શબ્દને બદલે phrase કે શબ્દસમૂહથી દર્શાવાતો પૂર્ણ ભૂતકાળ) ઉદય પામે છે; ઋગ્વેદમાં મળતો, પણ યજુર્વેદમાં ને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં હુપ્ત થયેલો વર્ણનાર્થ પૂર્ણભૂત (narrative perfect) વધારે યોગ્ય છે; અને આદ્રમનેપદ વિધ્યર્થ (optative) માં જૂનાં ચેત ને બદલે ચીત અંતવાણાં રૂપો (કામચીત ધ૦) વધારે પ્રચારમાં આવે છે. ઉધારપદો ઋગ્વેદની રૂપસમૃદ્ધિ (richness in forms) ઓછી થઈ ગઈ છે અને હેતુવર્થ રૂપોનું વૈવિધ્ય ઘટતું જાય છે. આમ યજુર્વેદ અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોના અંતરાલ ક્રમ દ્વારા ઉત્તરકાલીન શાસ્ત્રોમાં, ઉપનિષદોમાં અને સૂત્ર-ગ્રંથોમાં વૈદિક ભાષા લૌકિક સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ સ્વરૂપને ભગવાન પાણિનિએ એમની મહાન વ્યાકરણપ્રણાલિકાદ્વારા સુનિયંત્રિત કરી (regulate) નિષ્કર્ષ કર્યું એથી એનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત (fixed) થઈ ગયું, અને એમાં કાલોચિત રૂપાન્તરની શક્યતા ચાલી ગઈ. આ લૌકિક સંસ્કૃતમાં વૈદિક રૂપબાહુલ્ય ઘટી ગયું, સંકેતાર્થનું એક સ્વરૂપ (conjunctive mood) હુપ્ત થયું, અને વિધ્યર્થ વર્તમાન

અને precative માં જ નિયત્રિત થઈ ગયો. હેતુર્થનાં તુમ્ સિવાયનાં તથે, તથૈ, અસે અન્તયાગાં રૂપો, તેમ સંબંધક જૂતકૃદંતના ત્વા સિવાયનાં ત્વાં, ત્વાય, ત્વાનમ્ ઇન્ નાં રૂપો લુપ્ત થયાં.

ક્રિયાપદના મસિ ધ્વ એ જેવા વર્તમાનના પ્રત્યયો, કે પૂર્ણજૂતનો ત્રીજો પુરુષ બહુવચનનો રૂદાર મિશ્રિત પ્રત્યય (રન્ પ્રત્યય, જેમકે અદ્યન્); આદ્યાર્થે બીજા પુરુષના ધિ અને ધ્વાત્ પ્રત્યયો લૌકિક સંસ્કૃતમાંથી અદૃશ્ય થાય છે. કૃતસાધિત રૂપોનું વૈપુલ્ય પણ લૌ. સં. માં વૈ. સં. જેટલું રચું નથી.

આ ભાષાપ્રકાશનને માટે કેટલાક વિદ્વાનો^{૧૨} એવું કારણ દર્શાવે છે કે વેદકાવની કથ્ય સંસ્કૃત ભાષા ઋચાઓની ભાષા કરતાં વધારે અર્વાચીન અને સાદી હતી. ઉપરાંત એ સમયની સામાન્ય જનસમૂહની કથ્યભાષા તો વળી એથીયે સરળ, પ્રત્યય અને રૂપબાહુલ્ય વિનાની, હતી. આ જનસામાન્યની કથ્ય ભાષાની અસર શિષ્ટ ભાષા સંસ્કૃત ઉપર પડતાં સંસ્કૃત પણ સરળ બની, અને એમથી જૂનાં રૂપો, જે જનસાંવારણની કથ્યભાષામાં નહોતાં તે લુપ્ત થઈ ગયાં. આ કારણથી સંસ્કૃત ભાષાની સ્વરૂપચટનાનો સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી, કારણ કે લૌકિક સંસ્કૃતમાં એવાં સંખ્યાબંધ નામ આખ્યાતાદિકનાં રૂપો છે કે જે કથ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી લુપ્ત થયાં છે, તેમ લૌકિક સંસ્કૃતમાં જે દેવાસઃ, દેવેભિઃ જેવાં પ્રાચીન રૂપો લુપ્ત થયાં છે, તેમનાં પ્રતિરૂપ દેવાઓ, દેવેહ પ્રકૃતમાં મળે છે. એટલે લૌકિક સંસ્કૃતના સંકાશનને કથ્ય ભાષાની અસર ગણવા કરતાં પ્રત્યેક શિષ્ટ સાહિત્યમાં અનિયમિત રૂપબાહુલ્ય ઘટાડીને અમુક નિયમિત વ્યવસ્થિત રૂપો જ વાપરવાનું જે સદજ વચ્ચે હોય છે, તેના પરિણામરૂપ ગણવું વધારે સ્વાભાવિક અને સમુચિત લાગે છે.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો^{૧૩} સંસ્કૃત ભાષાને કૃત્રિમ, વૈયાકરણોએ

૧૨. G. t. Jacob Wackernagel, Altindische Grammatik, p. x x x i f. cited by G me, Comparative Philology p. 135.

૧૩. Weber, Hoernle, Grierson, વગેરે.

ઉપજાવી કાઢેલી ભાષા માંને છે. એમની માન્યતા કેવી બ્રાન્તિમૂલક છે એ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે.^{૧૪} આવી રીતે વૈયાકરણી કલ્પનામાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષા કદીએ જીવી શકતી નથી એ Esperanto કે Ido જેવા કૃત્રિમ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાપ્રયોગની નિષ્ફલતા ઉપરથી જણાશે. વૈયાકરણો ભાષાનું શોધન કરે^{૧૫} અને એને સુનિયંત્રિત કરે, પણ કોઈ જીવન્ત ભાષા સર્જવાનું એમની શક્તિની બહાર છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન વૈદિક ભાષાનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ સુનિયંત્રિત થઇને બની છે. એ ખેશક જનસામાન્યની ભાષા નહોતી, પણ સંસ્કારી સુશિક્ષિત વર્ગની શિષ્ટ ભાષા હતી, જેમ મધ્યયુગીન ઇંગ્લાંડ ફ્રાંસમાં લૅટિન હતી તેમ. પણ એ ભલે સંક્રમિત વર્ગની, પણ બોલાતી ભાષા અવશ્ય હતી. યાસ્ક અને પાણિનિ વૈદિક ભાષાને છન્દસ્ કહે છે અને લૌકિક સંસ્કૃતને માળા તરીકે ઓળખાવે છે. યાસ્કે પ્રાચ્ય (પૂર્વની) અને ઉદીચ્ય (ઉત્તરની) એવા લૌકિક સંસ્કૃતના પ્રભેદો (provincialisms કે dialecticisms) બતાવ્યા છે, જે બોલાતી ભાષામાં જ સંભવે છે. પાણિનિમાં કેટલાંક ઉચ્ચારપદ્ધતિ સૂચવતાં સૂત્રો^{૧૬} પણ સંસ્કૃતના કથ્યત્વની સાક્ષી પૂરે છે. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃતનો વિકાસક્રમ દર્શાવી એ શિષ્ટરૂપની પણ જીવન્ત, કથ્ય ભાષા હતી એમ પૂરવાર કર્યું છે.^{૧૭} વળી અશોકના પશ્ચિમના ગિરનાર અને ઉત્તરના શાહબાઝગઢી અને મન્સેરા જેવા શિલાલેખોની ભાષા, જે જનસાધારણની ભાષા હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે, એનું

૧૪. R. G. Bhandarkar, Wilson Philological Lectures, p. 27 f

૧૫. = વિશુદ્ધ કરે.

૧૬. નાદિન્ય.કોશે પુત્રસ્ય Pānini VIII-4-48 (આદિની પરવતી) હોય તો પુત્રનો એવડા તૃતી ઉચ્ચાર ન કરવો.

एकभ्रुतिद्वरात् संबुद्धौ Pānini 1-2-33

प्रत्यभिवादे श्रद्धस्य Pānini VIII-2-82 ૪૦

૧૭. Wilson Philological Lectures p. 30 f

અને સંસ્કૃતનું અત્યંત સામ્ય જોનાં^{૧૮} સંસ્કૃત ભાષા કદીએ બોલાતી નહોતી એવો દાવો ક્ષણભર ટકી શકે તેમ નથી.

વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી લૌકિક સંસ્કૃતની પરિણતિ થઈ તેની સાથે-સાથ જ વૈદિક કથ્યભાષાઓમાંથી—વૈદિક સંસ્કૃતના સ્વરૂપની જ પણ શિષ્ટ, સાહિત્યક્ષમ નહીં એવી પ્રાચીન વેદકાલીન કથ્ય બોલીઓમાંથી પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. પ્રાકૃતના કેટલાયે શબ્દો અને પ્રત્યયોનું લૌકિક સંસ્કૃત કરતાં વૈદિક સંસ્કૃત સાથે અધિક સાદૃશ્ય હોવાનું કારણ આ જ છે. વળી ઐતિહાસિક ક્રમે પણ જુદાના ટાળની માગથી અને અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણો અને પાણિનીય સંસ્કૃતની પૂર્વે આવે છે. પ્રાકૃતો અને વૈદિક સંસ્કૃત વચ્ચેની સમાનતા નીચેનાં ઉદાહરણોથી પ્રગટ થશે.^{૧૯} પ્રાકૃતમાં ધણે સ્થળે ઋ નો ઓ થાય છે (સં. ધૃષ્ણાં પ્રા. પુદ્ધવાં), જેમ વૈદિક સંસ્કૃતમાં કુઠ (ઋગ્વેદ ૧, ૪૬, ૪ = લૌ. સં. કૃત) જેવા પ્રયોગો થાય છે તેમ. પ્રાકૃતના સંયોગલોપપૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનાં (સં. દુર્લભ, પ્રા. દૂલ્હ; સં. વિશ્રામ, પ્રા. વીસામ) ઉદાહરણો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે (દૂલ્ભ, = લૌ. સં. દુર્લભ; દૂળાશ = લૌ. સં. દુર્ણાશ). વૈદિક સંસ્કૃતની માફક પ્રાકૃતોમાં પણ પદાન્ત વ્યંજન લોપાય છે. જેમકે

૧૮. સરખાવો.

અરોઽકનો ગિરનાર શિલાલેખ નં. ૨
 હયં ધંમલિપિ દેવાનંપિયં
 પ્રિયદસિના રામા લેખાપિતા ।
 હથ ન કિચિ જીવં આરમિત્પા
 પ્રજૂહિતવ્યં । ન ચ સમાજો કતવ્યો ।
 બહુકં હિ દોસં સમાજમ્હિ
 પસતિ દેવાનંપ્રિયો પ્રિયદસિ
 રાજા ।

સંસ્કૃત રૂપાન્તર
 હયં ધર્મલિપિઃ દેવનાપ્રિદેન
 પ્રિયદર્શિના રાજા લંચિતા ।
 હથ નો કાચિત્ જીવઃ આલભ્ય
 પ્રહોતવ્યઃ । ન ચ સમાજઃ કર્તવ્યઃ ।
 બહુકં હિ દોષં સમાજે
 પસ્યતિ દેવાનાંપ્રિયઃ પ્રિયદર્શી
 રાજા ।

^{૧૮} સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિભુવંદ શેઠ કૃત પાદ્મસદ્મહાવળી, ૧૧૨૮, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૧-૧૨.

વૈ. સં. ઉચ્ચા, નીચા; તો પ્રા. તાઘ (=લૌ. સં. તાઘત્) ઈ૦. પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત ર અને યનો લોપ વ્યાપક છે; વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ કેટલેક સ્થળે એનાં નિદર્શન મળે છે. વૈ. સં. અપગલ્મ (=લૌ. સં. અપ્રગલ્મ). પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત વર્ણનો પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ થાય છે, દ નો ઢ થાય છે, ઘ નો હ થાય છે, સ્વરભક્તિથી સંયુક્ત વ્યંજનો છૂટા પડે છે. આ સર્વ પ્રક્રિયાઓ વૈદિક સંસ્કૃત રોદસિપ્રા, (=લૌ. સં. રોદસાંપ્રા) દૂઢમ (લૌ. સં.દુર્દમ), પ્રતિસંઘાય (=લૌ. સં. પ્રતિસંઘાય), સુવર્ગ : , સહસ્ત્રિય : (=લૌ. સં. સ્વર્ગ : , સહસ્ત્ર :) જેવા સંખ્યાબંધ પ્રયોગોમાં મળે છે. પ્રાકૃતના પ્રથમા અને તૃતીયાના બહુવચનનાં દેવાઓ અને દેવેહિ જેવાં રૂપોમાં વૈદિક પ્રથમા અને તૃતીયાના આસસ્ અને એમિ : પ્રત્યયોનો અવશેષ છે. પ્રાકૃતોની માફક વૈદિક સંસ્કૃતમાં ચતુર્થીને સ્થાને પછી ૨૦ અને દ્વિવચનને બદલે બહુવચનના પ્રયોગો (મિત્રા-વરુણ = લૌ. સં. મિત્રાવરુણૌ) મળે છે. આમ પ્રાકૃતનાં કેટલાંક લક્ષણોનું લૌકિક સંસ્કૃત કરતાં વૈદિક સંસ્કૃત સાથે વધારે સાદૃશ્ય છે.

ડો. સુનીતિકુમાર ચેટરજી^{૨૧} ઈન્ડોઆર્યન ભાષાઓના, અર્થાત્ વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત અને તત્કાલીન પ્રાકૃતોના (ઈ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વ ૬૦૦ કે ૪૦૦, જે પાણિનિનો સમય મનાય છે ત્યાં સુધીના) વિકાસક્રમની રૂપરેખાનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે આલેખે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં^{૨૨} કેટલાક એવા ઉલ્લેખો મળે છે જે એ સમયે વૈદિક આર્યોમાં બોલાતી વૈદિક ભાષાનાં ત્રણ સ્વરૂપોનું સૂચન કરે છે: (૧) ઉદીચ્ય કે સૌથી શુદ્ધ, પ્રાચીન વૈદિક ભાષાની અતિ સમીપ એવું ભાષાસ્વરૂપ; (૨) પ્રાચ્ય કે હાલના સંયુક્ત પ્રાંતો અને બિહારના પ્રદેશોમાં અને વિશેષતઃ વૈદિક અગ્નિપૂજા અને અન્ય સામાજિક અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણવિધિઓ નહીં અનુસરતા એવા

૨૦ ચતુર્થ્યર્થે बहुलं छन्दसि । Panini 11-3-62.

૨૧ Indo Aryan & Hindi, pp 55—60.

૨૨ જુઓ. કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ, V11-6-તસ્માત્ ઉદીચ્યાં પ્રજ્ઞાતરા વાગ્ ઉચ્ચતે.

પર્યાટનશીલ વ્રાત્ય નામથી ઓળખાતા આર્યોમાં પ્રચલિત ભાષાસ્વરૂપ, જેમાં સંયુક્તાક્ષરોનું એકીકરણ (assimilation) રૂનો લ્ ૨૩ વગેરે પ્રાકૃત ભાષાલક્ષણો પ્રવેશ્યાં હતાં; અને (૩) મધ્યદેશીય, જેમાં ઉપરના બન્ને વચ્ચેની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. પછીના યુગમાં જ્યારે પ્રાકૃતો^{૨૪} વિકસતી હતી ત્યારે પ્રાચ્ય બોલીઓમાં રૂ નો લ્ વ્યાપક થયો, રૂ કે ક્ક ની પછી આવતા દંત્ય વ્યંજનોને સ્થાને તેટલામાં મૂર્ધન્ય વ્યંજનો આવ્યા (જેમ કૃતનું કટ, અર્થનું અટ્ટ, અર્ધનું અટ્ટ); મધ્યદેશીય બોલીઓમાં માત્ર રૂ-લોપ અને એકીકરણ (assimilation) થઇને કૃત, અટ્ટ, અદ્ધ જેવાં રૂપો બન્યાં; પણ ઉદીચ્ય ભાષામાં જૂનાં શિષ્ટ કૃત, અર્થ, અર્ધ જેવાં રૂપો જ લાંબા સમય સુધી વપરાતાં રહ્યાં અને છેવટે ધણા સમય પછી એમાંથી મધ્યદેશીય બોલીઓની માફક એકીકરણ પામેલાં રૂપો સિદ્ધ થયાં.

આ યુગોની આર્ય પ્રજાઓમાં પરસ્પરના અબાધિત સંપર્કને કારણે આ બોલીઓની એકબીજા ઉપર અસર થઈ છે. આથી જ વૈદિક ઋચાઓમાં વિકટ (મૂળ વિકૃત), નિકટ (મૂળ નિકૃત), દણ્ડ (મૂળ દન્દ્ર), પદ્ (મૂળ પ્રથ્) જેવાં મૂર્ધન્ય વર્ણવાળાં પ્રાચ્ય રૂપો પ્રવેશ્યાં છે. પ્રાચ્ય બોલીઓમાં આ રીતે પ્રાકૃત ભાષાલક્ષણો ઉદ્ભવ્યાં અને વિકસ્યાં. એશક આ સર્વ આર્ય બોલીઓની સામાન્ય ભૂમિકા તો સમાન જ હતી.

આમ યુદ્ધના યુગમાં ઉત્તર ભારતવર્ષમાં ત્રણ પ્રકારની બોલીઓ પ્રચલિત હતી. એમાંની પ્રાચ્ય બોલીઓમાંથી કાળક્રમે પ્રાકૃતો ઉદ્ભવી. પ્રાચ્ય બોલીઓની વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત ઉપર ધણી આજતોમાં છાયા પડી છે. મધ્યદેશીય બોલીઓ પ્રાચ્ય કે પ્રાકૃત અને ઉદીચ્ય કે સંસ્કૃત બન્ને વચ્ચેના સ્વરૂપની હતી. ત્રીજી અને સવિશેષ મહત્વની જે ઉદીચ્ય બોલી તેનું વ્યવસ્થિત નિબદ્ધ રૂપ તે સંસ્કૃત. મૂળ વેદની ભાષામાંથી બ્રાહ્મણ

૨૩ પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં હેલયો હેલવઃ એમ હેડરવઃ નો લક્ષર મિશ્રિત ઉચ્ચાર કરનારા અસુરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ આ પ્રાચ્યો જ સંભવે છે.

૨૪ જેમને ડૉ. ચેટર્જી Middle Indo Aryan એવી સામાન્ય સંજ્ઞા આપે છે તે દ્વિતીય થરની સિન્નસિન્ન પ્રાકૃત ભાષાઓ.

ગ્રંથોની ભાષા, જે એ સમયે બ્રાહ્મણોની શિષ્ટ ભાષા હતી, અને જેમાં વેદ ઉપરની ટીકાઓ કે ભાષ્યો રચાતાં હતાં એ ઉદ્ભવ પામી. વૈદિક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષાનું પ્રભવસ્થાન ભારતના ઉત્તર અને વાયવ્ય પ્રદેશો જ હતા. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષામાંથી ક્રમે ક્રમે ઉદ્ભવ્ય બોલી નીકળી, જે થોડીક પ્રાચ્ય બોલીની અસર તળે આવવા છતાં મુખ્યત્વે તો હાંદસ કે વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષાની જ અતિ નિકટવર્તિની હતી. આ ઉદ્ભવ્ય બોલીને લાહોર (Śāktatura) માં જન્મેલા અને તક્ષશીલામાં અધ્યયન કરેલા જગતના પ્રથમ મહાન વૈયાકરણ પાણિનિએ લૌકિક સંસ્કૃત રૂપે વ્યવસ્થાથી નિબદ્ધ કરી. આ રીતે ભારતવર્ષની અને સમસ્ત જગતની મહાન ભાષા, જેણે જગતની શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને વિચારણાનું વહન કર્યું છે, અને જે ત્રણ હજાર વર્ષથી અદ્યપર્યન્ત જીવન્ત રહી છે એવી સંસ્કૃત ગિરા સ્થિર થઈ. પછીના યુગોમાં એના ઉચ્ચારણ (phonology) અને વ્યાકરણમાં (morphology) રૂપાન્તર થયું નથી પણ એની અન્વયઘટના (syntax) અને શબ્દકોશ (vocabulary) પ્રાકૃત ભાષાઓની અને એમની મારફત કેટલેક અંશે આર્યેતર ભાષાઓની અસરને કારણે ફેરફાર પામતાં ગયાં છે. જેમકે જૂના અશ્વ, શ્વાન, ઉક્ષન્, દ્વુ વગેરે શબ્દોને બદલે નવીન ઘોટક, કુક્કુર, બલિવર્દ, વૃક્ષ વગેરે નવા શબ્દો દાખલ થતા ગયા છે. આવી જ રીતે અન્વયઘટના ઈત્યાદિમાં પણ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે દર્શાવ્યું છે તેમ એક સતત વિકાસક્રમ નજરે પડે છે. આ રીતે નિબદ્ધ અને નિયંત્રિત હોવા છતાં પણ જીવન્ત ભાષાઓની માફક સંસ્કૃત ભાષા અમુક માર્ગોએ વિકાસ પામતી ગઈ છે.

પ્રકરણ બારમું

પાલિ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ

પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ : કારણ—ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયથી પ્રાકૃત ભાષાઓનાં નિદર્શનો મળે છે. એ પહેલાં, સંહિતાઓ અને પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના સમયમાં પણ, વૈદિક સાહિત્ય-ભાષાને મળતી કથ્ય ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, જેમાં વૈદિક રૂ ને સ્થાને લ્ અને પૂર્વવર્તી ક્ષ, ર સાથેના દંત્ય વ્યંજનોને સ્થાને મૂર્ધન્ય વ્યંજનો (જેમકે વિકૃત > વિકટ) આવતા.કૌશીતકિ જેવાં બ્રાહ્મણોમાં આ ભાષાઓનો પ્રાચ્ય ભાષાઓ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વૈદિક યુગની પ્રાચ્ય ભાષા એ જ આદિમ પ્રાકૃત, જેને ગ્રિયર્સન જેવા ભાષાપંડિતોએ પ્રથમ થરની પ્રાકૃત (Primary Prakrits) નું નામ આપ્યું છે. એનો સમય વૈદિક રચનાઓના આરંભકાળથી બુદ્ધ-મહાવીરના ઉદય સુધીનો, અર્થાત ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦, ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનો ગણી શકાય. આ યુગના આર્યોની તમામ સાહિત્યરચના વૈદિક ભાષામાં થઈ હોવાથી આ આદિમ પ્રાકૃતોના પ્રાચીન સ્વરૂપનું નિદર્શન જળવાયું નથી, પણ ત્રિપિટકાદિ ઐશ્વર્ય ંથોની જૂની પાલિ ભાષા, જૈન પ્રાચીન અંગ ંથોની અર્ધમાગધી અને અશોકના શિલાલેખોની ભાષાઓ ઉપરથી એના સ્વરૂપની કલ્પના કરી શકાય છે. એમાં અને વૈદિક ભાષામાં મહારાષ્ટ્રી કે સામાન્ય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વચ્ચે છે એટલો સ્વરૂપભેદ સંભવતો નથી. પણ એ વૈદિક સંસ્કૃતથી એકીકરણાદિક (assmilation) વ્યાપારો વડે વધારે સરળ સ્વરૂપની, તો કેટલાંક સ્વકીય વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળી^૧ હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી ઇન્ડોઇરાનિયન એ અન્તરાલ સ્વરૂપ દ્વારા ઉદ્ભવેલી વૈદિક ભાષામાં એના હજારેક વર્ષના વિકાસ દરમિયાન જે લક્ષણો નહોતાં પ્રગટ્યાં એ આર્યોના પંચનદના પ્રદેશમાં નિવાસ પછી

૧. ઇ. ત. અશોકના શિલાલેખોનો તુ અને પ્રાકૃતના તૂળ, દૂળ એ સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયોનાં મૂળ વૈદિક ત્વા કે ત્વાન્ માં મળે તેમ નથી.

થોડે જ સમયે અચાનક ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યાં એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિકજ થાય છે. આર્યોની પોતાની જ ભાષામાં સ્વાભાવિક વિકાસક્રમે આવું રૂપાન્તર થયું એ વૈદિક ભાષાનો પૂર્વ ઇતિહાસ જોતાં માની શકાય તેમ નથી. એટલે આ ભાષા-પરિવર્તનને આવી રીતે સમજવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આર્યોએ હિંદમાં આવીને દ્રવિડિયન અને અન્ય પ્રાગાય પ્રજાઓને પરાસ્ત કરીને વસવાટ કર્યો ત્યારે રાજકીય દિગ્વિજયની સાથે પોતાની આર્ય ભાષાઓનું વર્ચસ્વ પણ સ્થાપ્યું. એમાં આર્ય ભાષાની સ્વાભાવિક ઉત્કૃષ્ટતા અને સામર્થ્ય પણ કારણભૂત હશે. આ આર્ય બોલીઓ આર્યેતર પ્રજાઓના મુખમાં એકીકરણ આદિ સહજ ભાષાવ્યાપારોથી સરલ બનતાં, એવું સ્વરૂપ પામી, જેને પછીના સમયમાં 'પ્રાકૃત' નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ભાષા-પરિવર્તનની અસર આર્યેતર પ્રજાઓની સાથે નિકટ સંપર્કમાં વસતા આર્યોની ભાષા ઉપર પણ પડી, જેથી ઋગ્વેદના દસમા જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલોમાં, અને પછીની સંહિતાઓ અને બ્રાહ્મણોમાં કવચિત્ કવચિત્ પ્રાકૃત લક્ષણો મળે છે. આ રીતે આર્યેતર પ્રજાઓએ પરકીય ભાષા ગ્રહણ કરતાં એમાં એમની મૂળ બોલીઓનાં વલણો પ્રવેશ્યાં, અને એ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રાકૃતોના ઉદ્ભવનું આ ઐતિહાસિક કારણ સર્વ ભાષાશાસ્ત્રીઓને માન્ય છે.

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ પ્રાકૃતોના ઉદ્ભવ પાછળ રહેલાં ભાષાબલો દર્શાવીને એમના પરિવર્તનનો ક્રમ વિગતવાર દર્શાવ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે સંયુક્ત વર્ણોનું એકીકરણ (assimilation) જે પ્રાકૃતના ઉદ્ભવમાં પ્રવર્તતું પ્રધાન તત્ત્વ છે તે બે પ્રકારનાં ભાષાવલણમાંથી ઉદ્ભવે છે : પદોમાં ધાતુ અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચેના બેદનો ખ્યાલ હુપ્ત થવાથી, અને વર્ણોના વ્યાવૃત (open) ઉચ્ચાર કરવાના વલણથી. થોડાંક ઉદાહરણોથી આ વલણોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે. આરંભમાં વૈદિક યુગની આર્ય ભાષામાં ધર્મ, સદ્ધા, મગ્ન, પક્ષ વગેરે શબ્દો ધાતુઅંગ અને પ્રત્યય પૃથક્ પૃથક્ પાડીને ઉચ્ચારાતા, જેમકે ધર્-મ, સદ્-ય, મગ્-ન, પક્ષ-વ. પછી ન્યારે આર્યેતર

પ્રજ્ઞઓએ આર્થ ભાષાઓને અપનાવી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ, આર્થ ભાષા એમને વારસાગત ન હોવાથી, ધાતુઅંગ અને પ્રત્યય વચ્ચેની ભેદરેખા લુપ્ત થઈ, અને ધ-ર્મ, સ-હ્ય, મ-ગ્ન, પ-ક્વ, એવા ઉચ્ચારો થવા લાગ્યા. આમાં વ્યાવૃત (open) ઉચ્ચાર કરવાનું વલણ પણ કેટલેક અંશે કારણભૂત હશે. આવા શબ્દોમાં ક્રમશઃ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો વ્યંજન નિર્ઘળ કે અપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારાતો થયો, જેને પ્રાતિશાબ્દોમાં ‘અભિનિધાન’ વ્યાપારનું નામ આપ્યું છે. આમ ઉપરના સંયુક્ત વર્ણોમાં ર, ઙ, ગૂ, વૂ, ના સ્થાનનો કેવળ સ્પર્શ થતો, પણ પૂર્ણ ધ્વનિથી ઉચ્ચાર થતો નહીં; અર્થાત્ ધ-ર્મ, સ-હ્ય, મ-ગ્ન એમ સંયુક્ત વ્યંજનમાં પૂર્વ વ્યંજન અતિ અસ્પૃશ્ઠ કે લુપ્તપ્રાય, અને ઉત્તરવ્યંજન પૂર્ણોચ્ચાર્ય એવા ઉચ્ચાર થવા લાગ્યા. આમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ પૂર્વ વ્યંજનનો સ્પર્શ થવાનું બંધ થયું, અને બદલામાં ઉત્તર વ્યંજન ભારપૂર્વક કે પ્રભંબ રીતે ઉચ્ચારાવો શરૂ થયો. અર્થાત્ ધ-ર્મ, સ-હ્ય, મ-ગ્ન માંથી ધમ્મ, સજ્ઞ, (સ-હ્ય > સ-હ્ જ એ ક્રમે), મગ્ગ એવાં રૂપાન્તરો થયાં અને પ્રાકૃત એકીકરણતત્વનો ઉદય થયો.^૩

પ્રાકૃત ભાષાઓની મૂળ પ્રકૃતિ કે પ્રભવસ્થાન—હેમચન્દ્રાદિ અનેક પ્રાકૃત વैयाકરણોએ^૪ ‘પ્રકૃતિ (=મૂળ) રૂપ લૌકિક સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી તે પ્રાકૃત’ એવી પ્રાકૃતની વ્યુત્પત્તિ આપી છે. આ વ્યુત્પત્તિને અક્ષરશઃ ધટાવતાં ઘણી અસંગતિઓ આવે છે. પ્રથમ તો ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ સંસ્કૃત ભાષા થઈ શકતો નથી. વળી દેશીનામમાલા જેવા ગ્રંથોમાં જેના ઉલ્લેખો મળે છે તે દેશ્ય પ્રાકૃત, જેનો સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે તે, સ્પષ્ટ રીતે જ સંસ્કૃતથી વિભિન્ન સ્વરૂપનું છે. સંસ્કૃતમાંથી જ પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ હોય તો દેશ્યનો પ્રાકૃતમાં કેવી રીતે સમાવેશ સંભવે ? વળી

૩ આ જ વ્યાવૃત ઉચ્ચારણવ્યાપારથી શોક, અતિ જેવા પ્રાચીન શબ્દોમાંથી સોગ, અદિ દ્વારા દ્વિતીય યરની પ્રાકૃતના સોમ, અહ આવ્યા છે.

૪ ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તત્ર ભવં તત આગતં વા પ્રાકૃતં,’ સિદ્ધહેમ; ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તત્રભવં પ્રાકૃતમુચ્યતે,’ પ્રાકૃતસર્વસ્વ; ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતં તત્ર ભવત્વાત્ પ્રાકૃતં સ્મૃતં’ પ્રાકૃતચન્દ્રિકા.

જેમ કેટલાક પ્રાકૃત વૈયાકરણો અને સંસ્કૃત આલંકારિકાએ પ્રાકૃતને સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી માની છે તેમ જિલટ પક્ષે રુદ્રના કાવ્યાલંકારના ટીકાકાર નમિસાધુ^૫ (ઇ. સ. ૧૧ મી સદી), ગઢવહોના સમર્થ^૬ મહાકવિ વાકપતિરાજ^૭ (ઇ. સ. ની ૮ મી સદી) અને બાલરામાયણ ના કર્તા રાજશેખર^૮ (ઇ. સ. ની ૯ મી સદી) વગેરે કવિ વિદ્વાનોએ પ્રાકૃતને જ સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓની મૂળ પ્રકૃતિ માની છે. સંસ્કૃતને પ્રાકૃતોની પ્રકૃતિ માનવામાં ઐતિહાસિક અસંગતિ પણ રહેલી છે, કારણ કે આપણે આગળ જોયું તેમ પ્રાકૃતોનો ઉદ્ભવ પાણિનિ અને યાસ્કના સમયથી પણ ઘણો આગળ લંબાય છે. જિલટું પ્રાકૃતોની સંસ્કૃત ઉપર પુષ્કળ છાયા પડ્યાના સ્પષ્ટ પુરાવા ઉપલબ્ધ થાય છે. પદાન્વયમાં, શબ્દકોષમાં, વ્યાકરણમાં એમ સ્થળે સ્થળે સંસ્કૃત ભાષાએ પ્રાકૃતભાષાસ્વરૂપનું અનુકરણ કર્યું છે. ઉ. ત. નાપિત, લાઞ્છન, પુત્તલ, મદ્યારક, મટ જેવા શબ્દો ઉપરથી સંસ્કૃત સ્નાપિત, લક્ષણ, પુત્રક, મર્તા, મૃત જેવા શબ્દો લેવાયા હોવાનો પૂરો સંભવ છે.^૯ તેવી જ રીતે ભૂતકાળનાં પ્રત્યયસાધિત અગચ્છત્, અગમત્, જગમ જેવાં ક્રિયારૂપો કરતાં ગતઃ જેવા ભૂતકૃદંતરૂપોનો વ્યાપક ઉપયોગ પ્રાકૃતની અસરથી આવ્યો છે.^૯

આવી જ રીતે વૈદિક સંસ્કૃતને પણ પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ માની શકાય

૫ નમિસાધુએ લખ્યું છે કે:—‘પ્રાકૃતેતિ । સકલજગજ્જન્તૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહિતસંસ્કારઃ સદ્વજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ, તત્ર ભવં સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ ।...વા પ્રાક્ પૂર્વ કૃતં પ્રાકૃકૃતં...। મેઘનિર્મુક્તજલમિવૈકસ્વરૂપં તદેવ ચ દેશવિશેષાત્ સંસ્કારકરણાચ્ચ સમાસાદિતવિશેષં સત્ સંસ્કૃતાચ્ચત્ર વિભેદાનાપ્નોતિ । અત એવ શાસ્ત્રકૃતા પ્રાકૃતમાદૌ નિર્દિષ્ટં તદનુ સંસ્કૃતાદીનિ ।’

૬ વાકપતિરાજ—‘સકલા હદં વાચો વિશન્તીતશ્ચ નિર્યન્તિ વાચઃ ।’

૭ રાજશેખર—‘યદ્યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય...તત્રપ્રાકૃતં યદ્વચઃ ।’

૮ જુઓ S K Chatterjee, Indo Aryan & Hindi, P. 90

૯ Ibid, P. 89. ક્રિયાપદનાં ભૂતકૃદંતોમાં અને છે તેમ વિશેષણ તત્વનું આરોપણ એ સુનીતિબાબુના મત અનુસાર દ્રાવિડિયન લક્ષણ છે.

તેમ નથી. એશક પ્રાકૃત ભાષાનું લૌકિક સંસ્કૃતની અપેક્ષાએ વૈદિક સંસ્કૃત સાથે વધારે સામ્ય છે એ ખરું, પણ સાથે સાથે જ એમાં કેટલીક એવી વિશેષતાઓ મળે છે જે પ્રાચીન સ્વરૂપની હોવા છતાં વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય એમ નથી. ઉ. ત. અશોકના ઘૌલિ શિલાલેખમાં મળતો તુ અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના તૂળ અને દૂળ એ ક્ત્વાન્ત પ્રત્યયો વૈદિક ત્વા કે ત્વાનમ્ માંથી ઉદ્ભવવા સંભવતા નથી. પ્રાકૃત ષષ્ટીપ્રત્યય અનું સંભવિત પ્રાચીન રૂપ અસૂ વેદમાં નથી. તેવી જ રીતે સૌથી જૂના પ્રાકૃત સ્વરૂપ પાલિ ભાષામાં વર્ણનાથ પૂર્ણભૂત અને પૂર્ણભૂત મળતાં નથી, જે વૈદિક ભાષામાં પ્રયોજાયા છે. આમ પ્રાચીન પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં વૈદિક સંસ્કૃત કરતાં કેટલીક લાક્ષણિક વિશેષતાઓ છે, જે કે બંને વચ્ચે ખાસ સ્વરૂપગત વિભિન્નતાઓ હોવાનો સંભવ નથી.

તો પછી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ કયા પ્રાચીન પૂર્વરૂપમાંથી થયેલી ગણાય? આપણે આગળ ચર્ચા કરી ગયા તે પ્રમાણે વેદકાલીન સામાન્ય જનોની કથ્ય ભાષામાંથી પ્રાચીન પાલિ, અર્ધમાગધી અને (અશોક વગેરેના) શિલાલેખોની પ્રાકૃત ભાષાને ઉદ્ભવેલી માનવી એ જ ઉચિત છે. નમિસાધુનું કથન કે ‘સકલ જનોની વ્યાકરણાદિ સંસ્કાર પામ્યા વિનાની સહજ વાણી એ પ્રાકૃત’ અને સંસ્કૃત કાવ્યાલંકારગ્રંથો અને નાટકોની બાલ, સ્ત્રી, અશિક્ષિત વર્ગ આદિ સામાન્ય જનોના મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મૂકવાની પ્રણાલિકા, ઉપરના મતનું સમર્થન કરે છે.

પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ સંસ્કૃતને પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ ગણી છે એનું મુખ્ય કારણ તો એ સમજાય છે કે સંસ્કૃત તે કાળે શિષ્ટવ્યવહારની સામાન્ય વ્યાપક ભાષા (lingua franca) હોવાથી એને ભૂમિકા (base) રૂપે ગણીને એની સાથે સરખામણીમાં પ્રાકૃતોની વિશિષ્ટ ભિન્નતા દર્શાવવાનું ધણું અનુકૂળ અને સહજ હતું. આમ ભૂમિકા અને વાહન તરીકે લીધેલી સંસ્કૃત ભાષા એની સંસ્કારજન્ય અને સાહિત્ય વિષયક પ્રતિષ્ઠાને કારણે પછીથી પ્રકૃતિ તરીકે લેખાઈ. આમ પ્રાકૃત વ્યાકરણચાર્યોના કથનને અક્ષરશઃ લેવાને બદલે ઉપર પ્રમાણે લાક્ષણિક અર્થમાં ઘટાવવાનું વધારે સમુચિત અને સયુક્તિક લાગે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઐતિહાસિક વિકાસક્રમ—વેદકાલીન પ્રથમ થરની પ્રાકૃતોમાંથી શિલાલેખો, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મગ્રંથો, અને ઇતર સાહિત્યમાં જેનું નિદર્શન મળે છે એ દ્વિતીય થરની પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ની આસપાસથી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી) ઉદ્ભવી. આ રીતે ધર્મગ્રંથ અને સાહિત્યમાં પ્રાકૃતોને સ્થાન મળવાનું મુખ્ય કારણ તો ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરનો લોકભાષામાં જ ઉપદેશ અને ધર્મપ્રચાર કરવાનો આગ્રહ એ જ ગણી શકાય. બુદ્ધના એ બ્રાહ્મણ અનુયાયીઓએ એમના ઉપદેશને છાંદસ કે વૈદિક ભાષામાં ઉતારવાની અનુશા માંગેલી તેનો અસ્વીકાર કરીને ભગવાન બુદ્ધે લોકો ‘પોતપોતાની ભાષામાં’ (સકાય નિરુક્તિયા) એમનો પ્રોધ સમજે એ જ ઇષ્ટ ગણ્યું હતું. આવી જ રીતે ભગવાન મહાવીરે પણ અર્ધમાગધી સમી પ્રાદેશિક લોકભાષામાં જ ધર્મોપદેશ કરવાનું યુક્ત ગણ્યું હતું. આ રીતે જનસામાન્યની લોકભાષાઓને અર્થાત્ પ્રાકૃતોનો વેગ મળ્યો, અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકાદિ ગ્રંથોની પાલિ, જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધમાગધી અને અશોકાદિ પ્રાચીન શિલાલેખોની પ્રાકૃત ભાષાઓ વિકાસ પામી.

આ દ્વિતીય થરની પ્રાકૃત ભાષાઓ વેદકાલીન વૈદિક જનસાધારણની કથ્યભાષાઓ પરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત સાથેની એમની સમાનતા અનુસાર એમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ક્રમ^{૧૦} નીચે પ્રમાણે કલ્પવામાં આવ્યો છે.

(૧) પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-ઇ. સ. ૧૦૦ સુધી)—બૌદ્ધોના ત્રિપિટક, મહાવંશ, જાતક ગ્રંથોની પાલિભાષા, ગુણાદ્યની બૃહત્કથા ઇં ની પૈશાચી ભાષા, જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધમાગધી, અને સૂત્રગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી, અશોકના અને પરવતી શિલાલેખોની ભાષા અને અશ્વધોષનાં નાટકોની પ્રાકૃતો ઇં નો સમાવેશ થાય છે.

(૩) ઉત્તરકાલીન વ્યાકરણ-નાટકાદિકની પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઇ. સ.

૧૦ આ ભાષાઓની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા સંબંધે આગળ વિવેચન કરીશું.

૧૦૦-૯. સ. ૫૦૦ સુધી) ઉ. ત. ભાસ, કાલિદાસાદિ કવિઓનાં નાટકોની શૌરસેની, માગધી, મહારાષ્ટ્રી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ, ચંડ, વરરુચિ, હેમચંદ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જેમનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો મળે છે તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રાકૃત ભાષાઓ, સેતુબંધ, ગઉડ વહો, ગાથાસપ્તશતી વગેરે વગેરે કાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા ૯૦.

(૩) અંતિમ પ્રાકૃતો કે ભિન્નભિન્ન પ્રાદેશિક અપભ્રંશ ભાષાઓ (૯. સ. ૫૦૦ થી ૯. સ. ૧૦૦૦ પર્યંત). ક્રમશઃ આમાંથી મહત્વની ભાષાઓનાં લક્ષણો તપાસીએ.

પાલિ—પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પાલિનું સ્વરૂપ, એનું વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષા સાથેનું સામ્ય જોતાં, સૌથી જૂનું જણાય છે. દક્ષિણના, અર્થાત્ સિલોનના, હીનયાન બૌદ્ધોના ત્રિપિટક, મહાવંશ, જાતકગ્રંથો વગેરે પાલિમાં રચાયા છે. પ્રાકૃતની માફક પાલિની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે પણ વિદ્વાનોમાં ધણો મતભેદ છે. યુરોપિયન વિદ્વાનો પ્રાલિમાંથી પાલિની વ્યુત્પત્તિ સાધે છે. પ્રાલિ એટલે મૂળ તો ‘ગ્રંથનાં પત્રની હાર’ અને એમાંથી લક્ષણોએ ‘ગ્રંથ’ ને અંતે ‘ગ્રંથની ભાષા’. રાજવાડે^{૧૧} પ્રકટ > પાઞ્ડ > પાઞ્ડલ > પાલ એમ પ્રકટ (= સામાન્ય લોકો) માંથી ‘પાલિ’ વ્યુત્પન્ન કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ધર્માનંદ કોસમ્બી પાલ્ ‘રક્ષવું’ ઉપરથી પાલિ એટલે ‘જેમાં (બૌદ્ધ) ધર્મસાહિત્ય રક્ષાયું છે તે ભાષા’ એવી વ્યુત્પત્તિ આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનો પાલિ શબ્દ પંક્તિ (પંક્તિ, અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રની વચનપંક્તિ) ઉપરથી નીકળેલો માને છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ લેખકો એમના ગ્રંથમાં ધર્મશાસ્ત્રની વચનપંક્તિ ઉતારતી વખતે ‘પાલિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતાહતા. આથી પછીના કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રની ભાષાનું જ નામ ‘પાલિ’ પડ્યું.^{૧૨} અન્ય વિદ્વાનો પાલિને પલ્લિ ઉપરથી સિદ્ધ કરે છે. પલ્લિ એટલે ‘ગામડું’; એ ઉપરથી પાલિ એટલે ‘ગામડાંની ભાષા, કે જનસામાન્યની ભાષા’.^{૧૩} પલ્લિ શબ્દ જૈન પ્રાચીન અગ્રંથોમાં મળે

૧૧. જી. ગુને, ‘Comparative Philology,’ 160.

૧૨. જી. ગુને ‘પાલિપ્રકાશ’—પ્રવેશક, પૃ. ૯.

૧૩ ‘પાઞ્ડલસદ્મહાવળો,’ ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૩

છે, એટલે એ જૂનો છે.^{૧૪} પંડિત બેચરદાસ પિટક ગ્રંથોમાં વપરાયેલા 'દેશ' એ અર્થવાળા પરિચય શબ્દ જેમાંથી અશોકના લેખોમાં વપરાયેલું પલિયાય રૂપ મળે છે, એમાંથી 'પાલિ' વ્યુત્પન્ન કરે છે.^{૧૫} અન્ય મત પ્રમાણે પાલિ એટલે દેશભાષા એવો અર્થ થાય.

પાલિના ઉત્પત્તિસ્થાન વિષે પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધ લોકો આ ભાષાને માગધી કહે છે અને એના ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે મગધદેશ બતાવે છે. ભગવાન બુદ્ધ માગધીમાં ધર્મોપદેશ આપતા, જેનો સંગ્રહ પાલિગ્રંથોમાં થયેલો છે. વિન્ડીશ (Windisch) પાલિને માગધી ભાષા ઉપરથી એનાં કેટલાંક લક્ષણો લુપ્ત થઈને ઉદ્ભવેલી સાહિત્યભાષા માને છે. કુહ્ન (Kuhn)ના મત અનુસાર અશોકના પુત્ર મહેન્દ્રે સિલોનમાં જઈને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ સમયે એણે આણેલા ધર્મગ્રંથો (canons) ની ભાષામાંથી પાલિ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ. મહેન્દ્રનું જન્મસ્થાન ઉજ્જયિની હતું, એટલે એના ધર્મપ્રચારની અને એણે આણેલા ધર્મગ્રંથોની ભાષા ઉજ્જયિનીની ભાષા હોવી જોઈ એ એવું કુહ્ન માને છે. ઓ. ફ્રાન્ક પણ પાલિ ભાષાની અશોકના શિલાલેખોથી વિભિન્નતા જોઈને શિલાલેખોના સ્થળોની વચ્ચેના પ્રદેશની, અર્થાત્ ઉજ્જયિનીની એ (પાલિ) ભાષા હશે એવું અનુમાન કરે છે. ઓલ્ડનબર્ગ કલિંગ દેશની કથ્યભાષા ઉપરથી પાલિની ઉત્પત્તિ માને છે.^{૧૬} વિન્ડિશ એને પ્રાદેશિક ભાષા ન ગણતાં, જેમાંથી પ્રાદેશિકતા (dialecticism) ચાલ્યાં ગયાં છે તેવી શિષ્ટ સાહિત્યભાષા ગણે છે, જોકે એની ઉત્પત્તિ માગધીમાંથી (માગધીનાં પ્રાદેશિક લક્ષણો $r > l$, પ્રથમા એક વચન નો ϵ , ઈન્ડ્રુપ્ત થઈને) થઈ હોવાનું એ બૌદ્ધ પ્રણાલિકાને અનુસરીને સ્વીકારે છે.^{૧૭} કોનો (Konow) અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન પૈશાચી ભાષા સાથે

૧૪ જુઓ વિપાકશ્રુત, સંપાદિત પં. હરગોવિન્દદાસ શેઠ, પૃ. ૩૮-૩૯.

૧૫ પં. બેચરદાસ, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ, ૧૯૪૩, પૃ. ૧૦૪-૧૦૫, ૧૧૫.

૧૬. જુઓ Gune, Ibid. p 177.

૧૭. Ibid p. 178

પાલિનું સાદૃશ્ય જોઈને પૈશાચી ભાષા જેમાં પ્રચલિત હતી એ પ્રદેશને પાલિનું ઉત્પત્તિસ્થાન માને છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચૅટ્ટરજીનું^{૧૮} આ સંબંધે એવું માનવું છે કે બુદ્ધના સમસ્ત ઉપદેશ, જે મૂળ માગધીમાં હતા તે ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ આસપાસમાં મધ્યદેશની શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ઉતારવામાં આવ્યા, જે પછીથી પાલિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. પં. હરગોવિંદદાસ અશોકના ગિરનારના લેખ સાથે પાલિનું સામ્ય જોઈને એને પશ્ચિમ ભારતની ભાષા ગણે છે, જે પછીના સમયમાં ત્યાંથી સિલોન લઈ જવામાં આવી અને ત્યાં કમ્બોડિયા : પાલિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૧૯}

પાલિનું પૈશાચી સાથેનું ખૂબ મળતાપણું ધ્યાનમાં લેતાં, અને પૈશાચી ભાષા સાથે અશોકના ઉત્તરના શાહબાઝગઢી અને પશ્ચિમના ગિરનારના લેખનું સાદૃશ્ય જોતાં, એમ લાગે છે કે ઉત્તર અને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં એક કાળે જે ભાષા પ્રચલિત હતી, જે સ્વરૂપે સંસ્કૃતની ખૂબ સમીપ હતી અને જેમાંથી પછીના સમયમાં પૈશાચી અને શૌરસેની નીકળી, એ પાશ્ચાત્ય લોકભાષામાંથી પાલિને ઉદ્ભવ થયો. આથી જ એ પૈશાચી શૌરસેનીને મળતી આવે છે અને અશોકના માગધીતત્વપ્રચુર પૂર્વ અને દક્ષિણના લેખોથી જુદી પડે છે. એ પંચનદ, આનર્ત અને ઉજ્જયિનીમાં થોડાક પ્રાદેશિક સ્વરૂપભેદે સામાન્ય લોકોમાં ઇ. સ. પૂર્વની ચારપાંચ સદીઓમાં બોલાતી હોવાનો ધણો સંભવ છે.

નીચેનાં ઉદાહરણોથી પાલિ ભાષાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે.

“એવં મે સુતં । એકં સમયં ભગવા આઘ્ઘિયં વિહરતિ આઘ્ઘકસ્સ યક્ખસ્સ ભવને । અથ સ્થો આઘ્ઘકો યક્ખો યેન ભગવા તેનુપસંકમિ ઉપસંકમિત્વા ભગવંતં એતદ્વોચ ॥

કિં સૂધ વિત્તં પુરિસસ્સ સેટ્ઠં ?

કિં સુ સુચિણ્ણં સુખમાવહાતિ ?

કિં સુ હવે સાદુતરં રસાનં ?

૧૮. Origin & Development of the Bengali Language.
Vol I, p. 57.

૧૯ ‘પાદ્મસદ્મહાવર્ણવો,’ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪.

કથંજીવિં જીવિતમાહુ સેટ્ઠં ? ॥” (સુત્તનિપાત, ૧૦) ૨૦

“અર્તાતે વારણસિયં બ્રહ્મદત્તે રજ્જં કારેન્તે બોધિસત્તો તસ્સ અમચ્ચરતનં અહોસિ । વારણસીરાજા આલસિયજાતિકો અહોસિ । બોધિસત્તો રાજાનં બોધેસ્સામીતિ એકં ઉપાયં ઉપધારેન્તો ચરતિ । અથ એક દિવસં રાજા ઉચ્ચાનં ગન્ત્વા અમચ્ચપરિચુતો તત્થ વિચરન્તો એકં ગજકુમ્ભં આલસિયં પસિ ।” (ગજકુમ્ભજાતક) ૨૧

પાલિની તેમ જ હવે પછી ચર્ચા કરીશું તે અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓની સવિસ્તર સમીક્ષા કરવી અહીં શક્ય નથી. આથી ટૂંકમાં જ એનાં સ્વરૂપલક્ષણો જોઈ લઈશું. પાલિમાં સંસ્કૃતના વ્યંજનો લગભગ સંપૂર્ણ રીતે જળવાયા છે. ચક્ષ્વો, સેટ્ઠં, બોધિસત્તો જેવા શબ્દો પાલિમાં પ્રવર્તેલા શરૂ થયેલા એકીકરણવ્યાપાર દર્શાવે છે. સાદુતરં સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી પોચા વ્યંજનના લોપનું ઉદાહરણ છે. અમચ્ચ માં ત્ય નો એકીકરણથી ચ થઇને પૂર્વનો દીર્ઘસ્વર હસ્વ

૨૦ જુઓ, પં બેચરદાસ, એ જ, પૃ. ૧૦૬, ૧૧૫.

સંસ્કૃત છાયા—

“એવં મયા શ્રુતં । એકસ્મિન્ સમયે ભગવાન્ આલવિકે વિહરતિ આલવકસ્ય યક્ષસ્ય ભવને । અથ સ્વલુ આલવકઃ યક્ષઃ યેન ભગવાન્ તેન ઉપસંક્રમામિ, ઉપસંક્રમ્ય ભગવંતં એતદવોચત્ ॥”

“કિંસ્વિદિહ વિત્તં પુરુષસ્ય શ્રેષ્ઠમ્ ?

કિંસ્વિત્ સુચીર્ણં સુખમાવહતિ ?

કિંસ્વિદ્ ભવેત્ સ્વાદુતરં રસાનામ્ ?

કથંજીવિં જીવિતમાહુ શ્રેષ્ઠમ્ ?” (સૂત્રનિપાત, ૧૦)

૨૧. જુઓ Fausboll, ‘Jataka’ III, 140.

“અર્તાતે વારણસ્યાં બ્રહ્મદત્તે રાજ્યં કુર્વતિ બોધિસત્ત્વઃ તસ્ય અમાત્યરત્નં અભવત્ । વારણસીરાજા આલસિકજાતિકઃ અભવત્ । બોધિસત્ત્વઃ રાજાનં બોધયિષ્યામિ ઇતિ એકં ઉપાયં ઉપધારયન્ ચરતિ । અથ એકસ્મિન્ દિવસે રાજા ઉદ્યાનં ગત્વા અમાત્યપરિવૃતઃ તત્ર વિચરન્ એકં ગજકુમ્ભં આલસિકં અપચ્ચત્ ॥”

(ગજકુમ્ભજાતક)

અન્યો છે. વારાણસિયં માં સ્વરભક્તિથી 'સ્યાં' નું 'સિયં' થયું છે. પ્રત્યયો તો એટલા બધા સંસ્કૃતની સમીપ છે, કે પદબંધારણ (morphology)માં પાલિ અને સંસ્કૃત વચ્ચે ભેદ નજીવો જ લાગે છે. તોપણ કેટલેક અંશે પાલિમાં લોકભાષાને સહજ એવાં પરિવર્તનો જણાય છે. જેમકે વ્યંજનાંત શબ્દમૂલો (stems) અંતે અ ઉમેરાઈને સ્વરાંત અન્યાં છે, દ્વિવચનનો લોપ થાય છે, ચતુર્થીષઠી અભિન્ન અને છે, આત્મનેપદનો વપરાશ ઓછો થાય છે, પૂર્ણ ભૂતકાળનું નિદર્શન મળતું નથી, અદ્યતન અને ભસ્તન ભૂતકાળ વચ્ચેનો ભેદ જળવાતો નથી, ઇ.

અશોકના શિલાલેખોની પ્રાકૃતો—સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોની ભાષા એ પ્રાકૃતોનું સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક નિદર્શન છે.

વેદકાલીન પ્રાકૃતોનું નિદર્શન જળવાયું નથી, અને પાલિ અશોકના શિલાલેખોની પછીના સમયમાં ગ્રંથસ્થ થઈ, એટલે ઐતિહાસિક ક્રમે અશોકના શિલાલેખોની ભાષા એ પ્રાકૃતોનું અદ્યપર્યન્ત ઉપલબ્ધ થતું જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ છે.

સમ્રાટ અશોકનું રાજ્યાભિષેકના આઠમા વર્ષ પછી કલિંગ-વિજયમાં થયેલી ઘેર હિંસાને કારણે હૃદયપરિવર્તન થયું, ત્યાર પછીનાં એમનાં ધર્મવિષયક મંતવ્યો, શાસનો ઈ. રાજ્યાભિષેકના તેરમા આઠમા વર્ષમાં પર્વતની શિલાઓ ઉપર ઉત્તરમાં શાહ્યાઝગઢી (અટક પાસે), મન્સેરા (એમોટાઆદ પાસે) અને કાલ્સી (દેહરાદૂન જિલ્લામાં), પૂર્વમાં ધૌલિ (કટક જિલ્લો) અને જૈગડા (ગંજમ જિલ્લો), અને પશ્ચિમમાં ગિરનાર અને સોપારા એ સ્થળોએ કાતરાવ્યા છે. ૨૨ ઉત્તરના શાહ્યાઝગઢી અને મન્સેરાના લેખો ખરેખરીમાં, અને આઝીના ખાત્રી

૨૨. આ લેખકો પુરાતત્વવિદોમાં Fourteen Rock Edicts ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંતના અશોકના માસ્કી, સહસ્રામ, વૈરાટ, બ્રહ્મગિરિ વગેરે સ્થળોના Minor Rock Edicts, દિલ્હી-ટોપરા, દિલ્હી-મીરત, અલ્હાબાદ-કોસામ, લૌરિયા, રામપૂર્વા વગેરે Pillar Edicts, અને ગયા પાસેના Barabar Cave Inscriptions ઈ. જણીતા છે. ભાષાદષ્ટિએ Fourteen Rock Edicts સૌથી મહત્વના છે.

લિપિમાં છે. ભાષાદૃષ્ટિએ ગિરનાર અને શાહ્યાઝગઢી એક સ્વરૂપના, પાલિપૈશાચીને મળતા છે; તો બાકીના કાલ્સી, ધૌલિ-જૈગડા વગેરે લેખો અન્ય સ્વરૂપના, માગધીને મળતા આવે છે. ઉત્તરના મન્સેરામાં બંને સ્વરૂપોનાં લક્ષણો મળે છે. નીચેનાં ગિરનાર, જૈગડા, શાહ્યાઝગઢી અને મન્સેરાના પહેલા લેખના અવતરણોથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

ગિરનાર	શાહ્યાઝગઢી	મન્સેરા	જૈગડા
इयं धंमलिपी	अय ध्रमदिपि	अयि ध्रमदिपि	इयं धंमलिपी
देवानंप्रियेन	देवनप्रिअस	देवनंप्रियेन	देवानंप्रियेन
प्रियदसिना		प्रियद्रशिन्	पियदसिना
राजा लेखापिता । रजो लिखपितु ।		रजिन लिखपित । लाजिना लिखापिता ।	
इध न किंचि	हिद नो किंचि	हिद नो किछि	हिद नो किछि
जीवं आरभित्पा	जिवे अरभितु	जिवे अरभितु	जीवं आलभितु
प्रजुहितव्यं नच	प्रयुहोतवे नो पिच	प्रजोहितविये नोपि	प्रजोहितविये नोपि च
समाजो कतव्यो । समज कटव ।		च समजे कटविये । समाजे कटविये ।	
बहुकं हि दोसं	बहुक हि दोष	बहुक हि दोष	बहुकं हि दोसं
समाजमिह	समयस्सि	समजस	समाजस
पसति देवानंप्रियो	देवणप्रियेप्रिअद्रशि	देवनंप्रिये प्रियद्रशि	द्रखति देवानंप्रिये
प्रियदसि राजा । रय दखति ।		रज दखति ।	पिअदसी लाजा ।
अस्ति पि तु एकचा	अस्ति पि चु एकतिअ	अस्ति पि चु	अथि पि चु
समाजा	समये	एकतिय समज	एकतिया समाजा
साधुमता देवानं	ससुमते देवन	सधुमत देवन	साधुमता देवानं
प्रियस प्रियदसिनो	पिअस प्रिअद्रशिस	प्रियस प्रियद्रशिस	पियस पियद्रसिने
राजो । (Rock Edict I)	રજો ।	રજિને ।	લાજિને ।

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ ગિરનાર-શાહ્યાઝગઢીના પાશ્ચાત્ય ભાષાસ્વરૂપ અને જૈગડાના પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ વચ્ચે કેટલુંક સ્પષ્ટ અંતર જણાશે. ગિરનાર-શાહ્યાઝગઢીમાં જ્યાં ર છે (રાજા, આરમિતુ) ત્યાં જૈગડામાં લ આવે છે (જેમકે, લાજા, આલમિતુ). ગિરનાર શાહ્યાઝગઢીમાં સંયુક્ત વ્યંજનો આવે છે, જેમ કે પ્રિયદ્રસિ, કતવ્યો, તો જૈગડામાં

લોપથી કે સ્વરલક્ષિતથી એમનું ઝળુકરણ (simplification) થાય છે. જેમકે પિયદસિ, કટાવિયે ૯૦. પ્રાકૃત (ર્ના પરવતી^૧ દંત્ય વર્ણનું) મૂર્ધન્યકરણ જૈગડામાં કટાવિયે, સૂપાઠાયે જેવાં રૂપોમાં નજરે પડે છે, જે ગિરનારમાં નથી. ગિરનારમાં ન્, જ્, અને ણ એ ત્રણે અનુનાસિકા મળે છે, તો જૈગડામાં માત્ર ન્ જ મળે છે.

આમ અશોકના શિલાલેખોમાં બે સ્પષ્ટ ભાષાસ્વરૂપો (dialects)નું નિદર્શન મળે છે,^{૨૩} એક ગિરનાર-શાહ્યાઝગદી અને ઘણે અંશે મન્સેરાનું પાશ્ચાત્ય ભાષાસ્વરૂપ (western dialect) અને બીજું કાલ્સી, ધૌલી, જૈગડા, સ્તંભલેખો (Pillar-Edicts) અને ગૌણ શિલાલેખો (Minor Rock Edicts)માં મળતું પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ (Eastern dialect). ગિરનાર શાહ્યાઝગદીના પાશ્ચાત્ય રૂપમાં ણ અને જ્ બંને જળવાયા છે, આદિ ય્ અને ર્ નો લોપ થતો નથી. સંયુક્તાક્ષરોનો ર્ લોપાતો નથી. અકારાંત નામાદિકમાં પ્રથમા એકવચન પદાંત ઓ, અને સપ્તમી એકવચન પદાંત મ્હિ અને હ થી બને છે. પ્રિય અને પુત્ર જેવા સંસ્કૃત તત્સમોનો પ્રયોગ એ આ ભાષાસ્વરૂપની લાક્ષણિક વિશેષતા છે. કાલ્સી, ધૌલી, જૈગડા વગેરે શિલાલેખોનું પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ સામ્રાજ્યની રાજધાનીની મુખ્ય ભાષા માગધીને અનુસરે છે. મગધમાં એ મુખ્ય ભાષા તરીકે અને એના સમીપવર્તી પ્રદેશોમાં રાજભાષા કે વ્યાપક ભાષા (lingua franca) તરીકે એ વપરાતી હશે એમ લાગે છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં ણ્ અને જ્ ને સ્થાને કેવળ ન્ નો પ્રયોગ, આદિ ય્ નો અને મધ્યવર્તી ર્ નો લોપ અને આદિ ર્ નો લ્, સંયુક્તાક્ષરના ષ નો વચ્ચે હ મૂકીને સ્વરલક્ષિતથી વિશ્લેષ, નર અને નાન્યતર પ્રથમા એકવચનમાં ઇ પ્રત્યય અને સપ્તમી એકવચનમાં સિ પ્રત્યય એ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ બે મુખ્ય ભાષાપ્રકારમાં લખાયેલા શિલાલેખોમાં પણ કેટલાક પરસ્પર ભાષાભેદ નજરે પડે છે. ઉ. ત. ગિરનાર અને શાહ્યાઝગદીની ભાષા એકજ પ્રકારની હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે કેટલોક સૂક્ષ્મ ભેદ પડે

૨૩. જુઓ Emile Senart, Inscriptions of Piyadasi, trans. Indian Antiquary, XXI, 1892, p. 171.

છે. જેમ કે ગિરનારમાં માત્ર સ્ એ એકજ દંત્ય અન્તઃસ્થ મળે છે, જ્યારે શાહ્યાઝગદીમાં એ ઉપરાંત તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય જ્ અને ષ્ અને સચવાયા છે; ગિરનારના ત્વ અને સ્ત જેવા સંયોગો શાહ્યાઝગદીમાં એકીકરણ (assimilation) પામ્યા છે; ગિરનારના ઈ, મ્હ કે જ્ શાહ્યાઝગદીમાં ય અને મ થઇ જાય છે; ગિરનારનો એ શાહ્યાઝગદીમાં નજરે પડતો નથી; નાન્યતર પ્રથમા એકવચનમાં ગિરનારમાં મ આવે છે, તો શાહ્યાઝગદીમાં એ પ્રત્યય આવે છે; ગિરનારનો સપ્તમી એકવચન પ્રત્યય મિ શાહ્યાઝગદીમાં નજરે પડતો નથી, પણ તેને બદલે ધણી વાર સિ આવે છે; અને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના ગિરનારના રે પ્રત્યયને સ્થાને શાહ્યાઝગદીમાં સુ પ્રત્યય આવે છે. આમ અશોકના શિલાલેખોના પાશ્ચાત્ય ભાષાપ્રકારના ઉત્તરનો અને દક્ષિણનો એવા બે પ્રભેદ પડે છે. પ્રાચ્ય ભાષાપ્રકારમાં લખાયેલા શિલાલેખોમાં કાસ્તી, ધૌલી, જૈગડા, સ્તંભલેખો વગેરેની ભાષા લગભગ સમાન રૂપની (પ્રાચીન માગધી) છે. માત્ર મહેસુરના બ્રહ્મગિરિના ગૌણ શિલાલેખોમાં (Minor Rock Edicts માં) થોડીક ભિન્નતા નજરે પડે છે, પણ તે અલગ ભાષા-પ્રભેદ (sub-dialect) ગણાવી શકાય તેવી નથી.

આમ અશોકના શિલાલેખોમાં બે મુખ્ય ભાષાસ્વરૂપો, પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય નજરે પડે છે. પાશ્ચાત્યના ઉત્તરનો અને દક્ષિણનો એવા બે પ્રભેદો નજરે પડે છે એટલે ડૉ. દેવદત્ત બાણરકર^{૨૪} સચવે છે તેમ અશોકના શિલાલેખોની ભાષાના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય : ઉત્તરાપથની (શાહ્યાઝગદીની; ઉત્તર પ્રદેશની પાશ્ચાત્ય), દક્ષિણાપથની (ગિરનાર, સોપારાની, દક્ષિણ બાજુની પાશ્ચાત્ય), અને મધ્યદેશની (પ્રાચ્ય, જે રજપુતાના તથા મધ્યદિંદથી પૂર્વમાં મગધ મુધી વિસ્તરેલી છે). અશોકના લેખોની મધ્યદેશની કે પ્રાચ્ય ભાષામાં પ્રભેદો નજરે પડતા નથી એટલે એમ ન માની શકાય કે અશોકના સમયમાં આ તમામ પ્રદેશમાં એકજ સ્વરૂપની ભાષા બોલાતી હતી. અશોકના પછી એક શતકે લખાયેલા ખંડગિરિના શિલાલેખો, જે ધૌલી જૈગડાની નજીકજ

૨૪. As'oka p. 194.

છે તેમની ભાષા ધૌલી-જૈગડાની ભાષાથી ભિન્ન છે. ખંડગિરિમાં પ્રથમા એકવચનમાં ઓ અને સપ્તમી એકવચનમાં એ પદાન્ત મળે છે; જ્યારે ધૌલિ-જૈગડામાં એને સ્થાને માગધીના એ અને સિ આવે છે. આવી જ રીતે રૂપનાથ અને અલ્હાબાદની વચ્ચે આવેલા ભારબુત (Bharbut) સ્તૂપના અશોકકાલીન લેખોમાં માગધીતત્ત્વ નજરે પડતું નથી જે રૂપનાથના ગૌણ શિલાલેખ અને અલ્હાબાદના સ્તંભલેખમાં સ્પષ્ટ રીતે છે. એટલે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે અશોકના સમયમાં કલિંગ કે મધ્યદેશની ભાષા માગધી નહીં હોય પણ એ રાજભાષા તેમજ વ્યાપક ભાષા હોવાથી ત્યાં સમજી શકાતી હશે. ગિરનાર-શાહબાઝગઢીના લેખો મૈથ્વી સામ્રાજ્યના સીમાવર્તી પ્રદેશોમાં લખાયેલા હોવાથી ત્યાં રાજભાષાને બદલે પ્રાદેશિક ભાષાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

અશોકના લેખોની ભાષા એ એક વિશાળ સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે તેથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી એ આ ગ્રંથની મર્યાદામાં શક્ય નથી. ૨૫

જૈન પ્રાચીન અંગ્રંથોની અર્ધમાગધી—આ યુગની ત્રીજી પ્રાચીન ભાષા તે જૈન પ્રાચીન આચારાંગ આદિ અંગ્રંથોની અર્ધમાગધી ભાષા છે. ભગવાન મહાવીર અર્ધમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા. ૨૬ એમના ઉપદેશ અનુસાર એમના પટ્ટધર ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીએ અર્ધમાગધી ભાષામાં આચારાંગ વગેરે સૂત્રગ્રંથોની રચના કરી હતી. આ ગ્રંથો શ્વેતાંબરોને મળે છે. સ. ૪૫૪ માં વલ્બી નગરીમાં ક્ષમાશ્રમણ દેવદિગ્ગણિએ લિપિબદ્ધ કર્યા ત્યાં સુધી જૈન મુનિઓએ સ્મૃતિ-

૨૫ અશોકના શિલાલેખોની ભાષાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ.

Buhler — Epigraphia Indica, I & II,

Emile Senart — Inscriptions of Piyadasi, Indian Antiquary, Vol XXI, 1892

E. Hultzsch — Corpus Inscriptionum Indicarum,

Vol I, 1925.

Woolner — Asoka Text & Glossary, ૬૦.

૨૬ મગવં ચ ણં અદ્દમાગઢીએ માસાએ ધમ્મમાહન્સલ્લહ (સમવાયાજ્ઞસૂત્ર).

જુઓ. પાદ્મઅસદ્મહાજ્ઞવો, ઉપોદ્ઘાત, પૃ. ૧૯.

પરંપરાએ એ જળવી રાખ્યા. યથાવત્ જળવી રાખવાના પૂર્ણ પ્રયત્ન છતાં એ ગ્રંથો અર્થપ્રધાન હોવાથી તેમજ જનસાધારણની કથ્ય ભાષામાં રચાયેલા હોવાથી લોકોને ધર્મોપદેશ કરતાં કરતાં પણ એમાં કેટલુંક સહજ જ પરિવર્તન થવું સ્વાભાવિક છે. ઉપરાંત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦ માં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળમાં મગધમાં બાર વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ પડેલો એ દરમિયાન સાધુઓને નિર્વાહ માટે દક્ષિણના સમુદ્રતીરવર્તી પ્રદેશોમાં જવું પડેલું.^{૨૭} દુષ્કાળ પૂરો થતાં પાટલીપુત્રમાં સંઘ ફરી એકત્ર થયો અને સૂત્રગ્રંથોમાંથી જે જે સાધુને જે જે યાદ હતું તે એકત્ર કરીને અગિયાર અંગગ્રંથો સંકલિત કર્યા.^{૨૮} દક્ષિણમાં લાંબા કાળ સુધી વસેલા સાધુઓની ભાષા ઉપર મહારાષ્ટ્રીની સારી પેઠે છાયા પડી હતી, આથી એમની સ્મૃતિ ઉપરથી આકલન કરેલા અંગગ્રંથોની ભાષા મગધ આદિની માગધી જેવી ભાષાઓ કરતાં દક્ષિણની મહારાષ્ટ્રી ભાષાને વધારે મળતી આવે છે. વલ્લભી અને મથુરામાં ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં આ ગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરવાને મુનિસંમેલનો થયેલાં અને એમાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી મુનિઓ આવેલા. એથી લિપિબદ્ધ અંગગ્રંથોમાં એક જ ગ્રંથમાં ઘણીવાર ભિન્ન ભિન્ન ભાષાસ્વરૂપોનું નિર્દર્શન મળે છે. આથી જ ઇ. સ. ની સાતમી સદીમાં જિનદાસગણિએ એમની નિશીથ-ચૂળિ માં અર્ધમાગધીની ‘મગધના અર્ધ પ્રદેશની ભાષામાં ગ્રથિત તે અર્ધમાગધી, અથવા અદ્વાર દેશી ભાષાસમૂહ તે અર્ધમાગધી’ એવી વ્યાખ્યા બાંધી છે.^{૨૯} એકંદરે પાટલીપુત્રના સંમેલન પછી અંગગ્રંથોની ભાષામાં ખાસ મૂલ્યગત પરિવર્તન થયું હોવાનો સંભવ નથી.

આ અર્ધમાગધીમાં માગધી કરતાં સામાન્ય પ્રાકૃત સાથે અધિક મળતા-પણ હોવાથી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોએ એને પ્રાકૃતનું

૨૭. જુઓ આ સંબંધમાં Annual Report of Asiatic Society, Bengal, 1893 માં Dr. Hoernle નો લેખ.

૨૮. સ્થવિરાવલીચરિત સર્ગ ૯, શ્લો. ૫૫-૫૯; પાદસદ્. ઉપોદ્ઘાત ૦ પૃ. ૨૦ ઉપર ઉદ્ધૃત.

૨૯. ‘મગદ્ધવિસયભાસાણિબદ્ધં અદ્ધમાગદ્ધં, અદ્વારસદેસીભાસાણિયયં વા અદ્ધમાગદ્ધં,’ નિશીથચૂર્ણ.

એક સ્વરૂપ ગણ્યું છે. પ્રાચીનમાં સમવાયાંગ, ઔપપાતિક અને પ્રમાપના સૂત્રમાં એને અર્ધભાગધી નામ આપ્યું છે, તો સ્થાનાંગ સૂત્રમાં અને હેમચંદ્રાચાર્ય આદિએ એને ઋષિભાષિતા કે આર્ષ પ્રાકૃત ભાષા કહી છે. અર્વાચીન ભાષાપંડિતોમાં યાકોબી એને જૈન મહારાષ્ટ્રી કે પુરાતન મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓળખાવે છે. પિશેલ યાકોબીના મતને અસ્વીકાર કરી, સૂત્રગ્રંથોની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતથી કેટલીક વિશેષતા જોઈને એને આર્ષ પ્રાકૃત કે અર્ધભાગધી કહે છે. પં. બેચરદાસના મત ૨૦ પ્રમાણે પ્રાચીન અર્ધભાગધીને સ્વતંત્ર ભાષા ન ગણતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અંતર્ગત ગણવી જોઈએ, કારણ કે પ્રાચીન અર્ધભાગધીમાં મહારાષ્ટ્રી કરતાં કેવળ બેચાર રૂપોની જ વિશેષતા છે. તેમાં ભાગધીનાં તત્ત્વો નથી, કે નાટકવ્યાકરણાદિકની અર્ધભાગધી સાથે 'મળતાપણું' નથી, તેમજ કેટલાક પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો અને હેમચંદ્રાચાર્ય એનો પ્રાકૃતથી જ નિર્દેશ કરે છે. પં. બેચરદાસના આ મતનું ખંડન કરતાં પં. હરગોવિંદદાસ^{૩૧} જણાવે છે કે સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં પ્રાચીન અર્ધભાગધીની વિશેષતાઓ ઘણી અને નોંધપાત્ર છે; અને નાટકોની અર્ધભાગધીથી પ્રાચીન અંગગ્રંથોની અર્ધભાગધી ઘણી પ્રાચીન છે તેથી ભગવાન બુદ્ધનો મૂળ ભાગધીમાં કરેલો ધર્મોપદેશ જે ત્રિપિટકાદિ ગ્રંથોમાં સંગૃહીત થયો છે તેની પાલિ ભાષા જેમ વ્યાકરણાદિકની ભાગધીથી પુરાતન હોય જુદી પડે છે, તેમ અંગગ્રંથોની અર્ધભાગધી ભાષા નાટકાદિકની અર્ધભાગધીથી જુદી પડે છે; તેમ પ્રાચીન ગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્ર અર્ધભાગધીને પ્રાકૃતમાં અંતર્ગત કરે છે ત્યાં તેમને પ્રાકૃતનો કથ્યભાષા કે લોકભાષા એવો વ્યાપક અર્થ મળે છે, જેને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના અર્થમાં સંકુચિત કરવો યોગ્ય નથી.

પરં જોતાં જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધભાગધી એ ડૉ. હોર્નલ કહે છે તેમ પ્રાકૃતનું આર્ષ સ્વરૂપ છે, જેમાંથી શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી અને નાટકાદિકની અર્ધભાગધી ઉદ્ભવી છે. હેમચંદ્રાચાર્યે એમના

૩૦ જુઓ પ્રાકૃતવ્યાકરણ, પ્રસ્તાવના.

૩૧ જુઓ પાદ્મસદ્ પ્રસ્તાવના.

પ્રાકૃત આકરણમાં સ્થળે સ્થળે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણો લઈ એમને આર્ષ નામથી ઓળખાવ્યાં છે. એમના મત પ્રમાણે આર્ષ પ્રાકૃત એ પ્રાચીન રૂપ છે, જેમાંથી સામાન્ય કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ઉદ્ભવ્યું છે. આર્ષ પ્રાકૃતને અર્ધભાગધી નામ મળવાનું કારણ નિશીથ-ચૂર્ણિકાર કહે છે તેમ એની મગધના અર્ધપ્રદેશમાં (શૂરસેન અને મગધની વચ્ચેના અન્તરાલ દેશમાં) થયેલી ઉત્પત્તિ એ હોઈ શકે. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મુનિઓએ દક્ષિણમાં કરેલા સ્થલાંતરથી એમણે સ્મૃતિમાં સંધરેલા અગ્રગ્રંથોમાંથી માગધી-શૌરસેનીનાં લક્ષણો લુપ્ત થઈ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં લક્ષણો પ્રવેશ્યાં હોવાં સંભવિત છે. આ પ્રશ્નનો અર્ધભાગધીની વ્યુત્પત્તિ તથા મહારાષ્ટ્રીના સંબંધવાળો વિવાદઅસ્ત ભાગ છોડી દઈએ તો એમ લાગે છે કે અર્ધભાગધી એ અશોકના લેખોની આસપાસના સમયની, ખૂબ ખેડાયેલી, સમૃદ્ધ, સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં ઉચ્ચારપ્રક્રિયામાં સંસ્કૃતની વધારે સમીપ એવી, પ્રાચીન (ધણું કરીને મગધના પશ્ચિમ ભાગની ને મધ્યદેશની) ભાષા છે.

અર્ધભાગધીનો ઉદયકાળ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને મતે ઇ. સ. ની ખ્રીષ્ટ સદી, ડો મુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇ. સ. ની ત્રીજી સદી, ને ડો. યાકોબીના મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વેની ચોથી સદી છે. લ્યુડર્સે પ્રસિદ્ધ કરેલાં અશ્વધોષનાં નાટકો જે ઇ. સ. ની પહેલી સદીમાં રચાયેલાં છે તેમાંની જૈન અર્ધભાગધીના નિદર્શન ઉપરથી પં. હરગોવિંદદાસ યાકોબીના મતને સ્વીકારે છે.

નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી પ્રાચીન અર્ધભાગધીની વિશેષતાઓનો ખ્યાલ આવશે.

“સુયં મે આડસં ! તેણં મગવતા એવ મક્ષ્ઠાતં રૂહ—મેગેસિં ણો સણ્ણા મવતિ, તં જહ્ઠા—પુરલ્લિમાતો વા દિસાતો આગતો અહમંસિ ? દાહિણાતો વા દિસાતો આગતો અહમંસિ ?

—(આચારાંગ સુત્ત) ૩૧ અ

૩૧ અ “શ્રુતંમયા આયુષ્મન્ । તેન મગવતા એવમાહ્યાતમ્ રૂહ એકેષાં ન સંજ્ઞા મવતિ, તથા—પૂર્વસ્યાઃ વા દિશાયાઃ આગતઃ અહમંસિ ? દક્ષિણસ્યાઃ વા દિશાયાઃ આગતઃ અહમંસિ ?”

(આચારાંગસૂત્ર)

પ્રાચીન અર્ધભાગધીમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક નો ગ અને ધણે સ્થળે ત કે ચ થાય છે. (આરાધક—આરાહત), અનાદિ અસંયુક્ત ચ ને જ ના સ્થાનમાં ત અને ચ થાય છે (નારાચ—નારાત), સ્વરો વચ્ચેના દ નો ત થાય છે કે દ કાયમ રહે છે (ચદા—જતા), સ્વર-મધ્યવર્તી ચ કાયમ રહે છે અથવા ત થાય છે (સામાયિક—સામાતિત), પુલ્લિંગ પ્રથમા એકવચનમાં ધણુંખરું એ, ચતુર્થી એકવચનમાં આણ, આતે, તૃતીયા એકવચનમાં સા, સપ્તમી એકવચનમાં સ્તિ થાય છે, ભૂતકાળ બહુવચનમાં હણું, અને હુમ ને સ્થાને હત્તણ કે હત્તે આવે છે, ઈં.

ઉપરની પૂર્વયુગની પ્રાકૃતોમાંથી વિકાસ પામીને ઉત્તરયુગની વ્યાકરણ-નાટકાદિકની પૈશાચી, શારસેની, માગધી, મહારાષ્ટ્રી ઈં (ઈ. સ. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી) પ્રાકૃત ભાષાઓ નીકળી છે. ઉત્તરયુગની પ્રાકૃતોનો આરંભ વરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશ અને ગુણાલ્લની બૃહત્કથાથી અર્થાત્ ઇસવી સનના આરંભની આસપાસથી ગણી શકાય. ક્રમશઃ એમનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની ચર્ચા કરીએ.

પૈશાચી—ઉત્તરયુગની પ્રાકૃતોમાં પૈશાચી કદાચ સૌથી પ્રાચીન હોય એમ સંસ્કૃત સાથેની એની સમીપતા જોતાં લાગે છે. ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું ઐતિહાસિક નિદર્શન પણ એનું જ મળે છે. એ પૈશાચીમાં લખાયેલી ગુણાલ્લની બૃહત્કથા નાશ પામી છે, પણ એના ક્ષેમેન્દ્રની બૃહત્કથામંજરી અને સોમદેવરચિત કથાસરિત્સાગર એ સંસ્કૃત અનુવાદો અવશિષ્ટ છે, તેમ જ કુવલયમાલા, કાવ્યાદર્શ, દશરૂપક, હર્ષચરિત, વાસવદત્તા ઇં ગ્રંથોમાં એના સંબંધે સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે. પૈશાચીનું નિદર્શન વરુચિ, હેમચન્દ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો, અને હેમચન્દ્રાચાર્યના કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રય) માં અને યશ:પાલના મોહરાજપરાજય એ નાટકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પૈશાચીને આલંકારિકા અને વૈયાકરણોએ પિશાય, રાક્ષસ અને નીચ જાતિની ભાષા ગણી છે. લક્ષ્મીધરે પશ્ચાત્યન્દ્રિકામાં પૈશાચીને પાંચ, કેકય, બાહ્લીક વગેરે પિશાય દેશોની ભાષા કહી છે. માર્કંડેય

પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પૈશાચીના કૈકય, શૌરસેન અને પાંચાલ એવા ત્રણ પ્રભેદ દર્શાવે છે, અને કૈકયને શૌરસેન અને પાંચાલ પૈશાચીની પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. માર્કંડેયનો મત સાચી વસ્તુસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. મહાભારતમાં પણ કાશ્મીર, ઉરસ, પૈશાચ, કામ્બોજ, દરદ અને શક લોકોનો સાથે ઉલ્લેખ મળે છે, જે ઉપરથી પિશાચ લોકોનું નિવાસસ્થાન ઉત્તરના કોઇ પ્રદેશમાં હતું એમ જણાય છે. માર્કંડેયના અને આ ઉલ્લેખ પરથી સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશોને પિશાચ દેશ ગણે છે. ડૉ. હોર્નલના મત પ્રમાણે દ્રાવિડિયન વગેરે પ્રાચીન ભોકા જે રીતે આર્યભાષાઓને વિકૃત કરીને બોલતા તે જ પૈશાચી ભાષાસ્વરૂપ.^{૩૨} આ મત પ્રાચીન વૈયાકરણો વગેરેના પુરાવાથી વિરુદ્ધ જાય છે. વિદ્વાનો તો બહુધા ગ્રિયરસનનો મત જ માન્ય રાખે છે.

વરુચિ શૌરસેનીને પૈશાચીની પ્રકૃતિ કે મૂલ ગણે છે. આ ઉપરથી શૌરસેનીમાંથી જ વિકાસ પામીને પૈશાચી ઉદ્ભવી એમ ન લેતાં પૈશાચી એ શૌરસેનીના સમાન સ્વરૂપની ભાષા છે, અને એણે શૌરસેનીમાંથી ધણા તત્સમો લીધા હશે એમ સમજવું વધારે સચુક્તિક છે. પૈશાચીની ઉત્પત્તિ હિન્દના વાયવ્ય પ્રદેશમાં વેદકાલમાં જે પ્રાકૃત ભાષા પ્રચલિત હશે તેમાંથી થઇ હોવાનો સંભવ છે. પૈશાચીનું હિંદના સીમાવર્તી વાયવ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પત્તિસ્થાન, અને એનું અન્ય પ્રાકૃતો કરતાં કંઇક અંશે પ્રાચીન ઇરાનિયન ભાષા તરફ વલણ બંને સૂચક છે.

પૈશાચીનું પૂર્વયુગનું નિદર્શન ગુણાદ્યની બૃહત્કથા નાશ પામવાથી મળતું નથી. વ્યાકરણ નાટકાદિકમાં જે પૈશાચી મળે છે તે ઉત્તરયુગનું નિદર્શન છે. નીચે હેમચન્દ્રાચાર્યના કુમારપાલચરિતમાંથી પૈશાચીનું અવતરણ આપ્યું છે એ ઉપરથી એના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે.

પઞ્ચાન રાત્રિના ગુનનિધિના રજ્જ્વા અનઞ્જ-પુઞ્જેન ।

ચિન્તેતત્ત્વં મતનાતિ-વેરિનો કિલ્લ બિજેતવ્વા ॥ ૬

સુદ્ધાકસાય-હિતપક-જિત-કરન-કુતુમ્બ-ચેસટો ચોગી ।

મુક્ક-કુટુમ્બ-સિનેહો ન વલતિ ગન્તૂન મુક્ક-પતં ॥ ૭ ૩૩

(કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૮)

આ ઉપરથી પૈશાચીનું ભાષાસ્વરૂપ જણાશે. આચાર્ય હેમચન્દ્રે પૈશાચીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો^{૩૪} આપીને આક્રીના સ્વરૂપમાં એને શૌર-સેનીની સમાન કહી છે. એમાંનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં જ, ન્ય કે પ્ય ના સ્થાનમાં જ્ઞ, ણ ને સ્થાને ન, દ ને સ્થાને ત, લ નો લ્, ટ નો વૈકલ્પિક તુ, યાદશ આદિના યાતિસ વગેરે, અકારાંત પંચમી એકવચનમાં આતુ પ્રત્યય (જિનાતો), ભવિષ્ય ત્રીજો પુરુષ એકવચનમાં એચ્ય પ્રત્યય (હુવેચ્ય), સંબંધક ભૂતકૃદંતના તૂન, ત્યૂન, ઢૂન પ્રત્યયો; (ગમ્-ગન્તૂન; નશ્-નત્યૂન, નઢૂન) ઇં ગણાવી શકાય.

આચાર્ય હેમચન્દ્ર અને એમને અનુસરીને લક્ષ્મીધરે એમનાં-પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ચૂલિકાપૈશાચી નામનો એક પૈશાચીનો ભાષા પ્રભેદ દર્શાવ્યો છે, જેમાં વર્ગીય તૃતીય અને ચતુર્થ વ્યંજનોને સ્થાને ક્રમશઃ પ્રથમ અને દ્વિતીય (નગર > નકર, મથુર > મથુર ઇં), અને ર ના સ્થાનમાં વિકલ્પે લ (રુદ્ધ > રુદ્ધ, લુદ્ધ) એ બે વર્ણવિકાર સિવાય પૈશાચીથી અન્ય કોઈ ભિન્નતા નથી. અન્ય વૈયાકરણો આ લક્ષણોનો પૈશાચીનાં લક્ષણોમાં જ અંતર્ભાવ કરી ચૂલિકાપૈશાચી નામની ભુદી વિશિષ્ટ ભાષા માનતા નથી. એટલે ચૂ. પૈ. નો પૈશાચીમાં જ સમાવેશ કરવો ઉચિત છે.

શૌરસેની—ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની પ્રણાલિકા અનુસાર નાટકોનો પ્રાકૃત ગદ્યભાગ શૌરસેનીમાં રચાયો છે. અશ્વઘોષનાં નાટકોમાં એક પ્રકારની શૌરસેનીનું સૌથી જૂનું નિદર્શન મળે છે. એનું પૂર્વયુગની

૩૩ સંસ્કૃત છાયા—

પ્રાજ્ઞાનાં રાજ્ઞા ગુણનિધિના રાજ્ઞા અનન્યપુણ્યેન ।

ચિન્તયિતવ્યં મદનાદિવૈરિણઃ કિલ વિજેતવ્યાઃ ॥ ૬ ॥

શુદ્ધાકષાયહૃદયજિતકરણકુટુમ્બચેષ્ટઃ યોગી ।

મુક્કકુટુમ્બસ્નેહઃ ન વલતે (=સમાયાતિ) ગત્વા મોક્ષપદં ॥ ૭ ॥

૩૪ પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ૮-૪-સૂત્ર ૩૦૩-૩૨૩.

પ્રાકૃત અર્થાત્ પાલિ અશોકલેખો અને અંગ્રથોની અર્ધભાગથી જેનું સ્વરૂપ જણાય છે. ત્યારપછી ભાસ-કાલિદાસ વગેરેનાં નાટકોમાં જે શૌરસેનીનાં નિદર્શનો મળે છે તે ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃતનાં સ્વરૂપનાં છે. કર્પૂરમંજરીનો સમગ્ર ગદ્યભાગ શૌરસેનીમાં રચાયેલો છે. ઉપરાંત વરરુચિ, હેમચંદ્ર, માર્કંડેય વગેરે પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટિકા અને અન્ય સ્ત્રીપાત્રોને માટે શૌરસેની પ્રયોજવી એમ કહ્યું છે. વળી ભરતે વિદૂષકની ભાષા પ્રાચ્યા જણાવી છે, જે માર્કંડેયે આપેલાં લક્ષણો ઉપરથી શૌરસેનીથી ભિન્ન નથી લાગતી.

શૌરસેનીની ઉત્પત્તિ એના નામ ઉપરથી સૂચવાય છે તેમ શરસેન અર્થાત્ મથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી (જેમાં પૂર્વ પંજાબનો પણ સમાવેશ કરી શકાય) થઈ છે. વરરુચિ સંસ્કૃતને શૌરસેનીની પ્રકૃતિ (મૂળ કે પ્રભવસ્થાન) કહે છે. એ જ રૂપમાં તો એ વિધાન સાચું નથી; પણ એટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું પડે તેમ છે કે અન્ય પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ શૌરસેનીનું સંસ્કૃત સાથે અધિક સામ્ય છે. શૌરસેનીના ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી સુનીતિયાણુ માને છે કે શૌરસેની એ વેદકાલીન પ્રાકૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વચ્ચેનું સ્વરૂપ છે, જેમાંથી પરવતી સમયમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વિકસી છે.^{૩૫} આમ વેદયુગમાં મધ્યદેશ કે પંજાબમાં જે ભાષા પ્રચલિત હતી, તેમાંથી શૌરસેની ઉદ્ભવી છે. શૌરસેની અને પૈશાચી બંનેમાં અન્ય પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ કેટલુંક સાદૃશ્ય છે, તેમ જ બંને અશોકના લેખોના પાશ્ચાત્ય ભાષા-સ્વરૂપને મળતી આવે છે એ આ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરે છે.

ઉત્તરકાલીન શૌરસેની, જેનું નિદર્શન ભાસ-કાલિદાસનાં નાટકોમાં અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં મળે છે, તેનો ઉદ્ભવ ઈ. સ. ના આરંભથી ગણી શકાય.

નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી શૌરસેનીની સામાન્ય કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કરતાં જે વિશેષતા છે તે જણાશે.

શકુન્તલા—(સરોષમિથ) અણસૂણ ગમિસ્સં અહં ।

અનસૂયા—કિંણિમિત્તં ।

શકુન્તલા—इमं असंबद्धप्रलापिणीं प्रियंवदं अज्जाए गोदमीए
णिवेदइस्सं ।

અનસૂયા—સહિ, ણ જુત્તં અકિદસક્કારં અદિદિવિસેસં વિસલ્લિઅ
સચ્છન્દદો ગમણં ।

(અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, અક્ક ૧) ૩૬

સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં શૌરસેનીમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતાઓ છે :
અનાદિ અસંયુક્ત ત નો દ થાય છે અને દ લોપ પામ્યા વિના
કાયમ રહે છે, (ગૌતમ્યૈ > ગોદમીએ), થ નો હ કે ધ થાય છે
(અતિથિ > અદિદિ, નાથ > નાધ), ય નો વ્ય કે જ્ઞ થાય છે
(આર્યાયૈ > અજ્જાએ), પંચમી એકવચનમાં દો અને દુ પ્રત્યય આવે
છે (જિણાદો), વર્તમાન ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં દિ અને દે પ્રત્યયો
આવે છે (વિરમદિ, મન્તેદિ), ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય પૂર્વે સ્તિ આવે
છે (હસિસ્સિદિ), સંઅધક ભૂતકૃદંતમાં હઅ (વિસલ્લિઅ), દૂળ (પઠિદૂળ),
અને ત્તા (પઠિત્તા) પ્રત્યયો લાગે છે, ૪૦.

દિગંબર જૈનોના પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથોમાં એક પ્રકારની
શૌરસેનીનું નિદર્શન મળે છે, જેને ‘જૈન શૌરસેની’ એવું નામ આપવા-
માં આવ્યું છે. એમાં ઉપર જણાવેલાં શૌરસેનીનાં અને આગળ
નિર્દેશ કરેલાં અર્ધમાગધીનાં એમ લક્ષણો બંને નજરે પડે છે.

માગધી—માગધીનું સૌથી પ્રાચીન ઉદાહરણ અશોકના પૂર્વ
પ્રદેશોના ધૌલિ જૈગડા વગેરે શિલાલેખો અને દિલ્હી—મિરત, અલ્હાબાદ,

૩૬ સંસ્કૃત છાયા—

શ—અનસૂયે, ગમિવ્યામ્યહમ્ ।

અ—કિંનિમિત્તમ્ ।

શ—इमामसंबद्धप्रलापिणीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि ।

અ—સલ્લિ, ન યુક્તમકૃતસત્કારમતિથિવિશેષં વિસુજ્ય સ્વચ્છન્દતો
ગમનમ્ ।

દૌરિયા વગેરે સ્થળોના સ્તંભલેખોમાં મળે છે. એમાંથી વ્યાકરણાદિકની ઉત્તરકાલીન માગધી ઉદ્ભવી છે, જેનું સાથી જૂનું નિદર્શન અશ્વઘોષનાં નાટકના અવશિષ્ટ ખંડો (fragments) માં મળે છે. ત્યારપછીનાં નાટકોમાં વરુચિ, ચંડ, હેમચન્દ્રાદિકનાં વ્યાકરણોમાંનાં માગધીનાં ઉદાહરણ લક્ષણાદિક આપ્યાં છે, પણ મહારાષ્ટ્રી પદ્ધતિ સાહિત્ય કે શૌરસેની ગદ્યસાહિત્યની સરખામણીમાં ઉત્તરયુગની માગધીમાં સાહિત્ય તદ્દન નજીવું છે.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકમાં અંતઃપુરનિવાસીઓ, હસ્તિપાલક, અશ્વરક્ષકો વગેરે માટે માગધી ભાષા પ્રયોજવાનું જણાવ્યું છે. માર્કંડેયાદિ વૈયાકરણોએ રાક્ષસ, ભિક્ષુ, ક્ષપણુક, દાસ (ચેટ) આદિ પાત્રો માટે પણ માગધી પ્રયોજ્ય ગણી છે.

માગધી યુદ્ધના કાળથી લગભગ ઇ. સ.ના આરંભ સુધી મગધ અને આસપાસના પ્રાચ્ય પ્રદેશોની સ્વભાષા ઉપરાંત રાજભાષા કે વ્યાપક ભાષા પણ હતી. આથી જ અશોકના લેખોમાં જ્યાં માગધી સ્વભાષા નહોતી એવા ધણા પ્રદેશોમાં પણ માગધીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરકાલની માગધીની ઉત્પત્તિ વેદકાલીન પ્રાચ્ય ભાષા, જેમાં ર નો લ થવાનું અને એકીકરણ (assimilation) થવાનું સ્પષ્ટ વલણ નજરે પડે છે તેમાંથી અશોકના લેખોની પ્રાચ્ય ભાષા (eastern dialect) દ્વારા થઈ છે એમાં સંશય નથી. મગધની આસપાસના પ્રાચ્ય પ્રદેશો એ માગધીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઉત્તરકાલની માગધીનો આરંભ અશ્વઘોષનાં નાટકોમાંથી અર્થાત્ ઇ. સ. ના આરંભથી ગણી શકાય.

વરુચિ, માર્કંડેય, હેમચન્દ્રાદિ વૈયાકરણો માગધીની પ્રકૃતિ તરીકે શૌરસેની જણાવે છે. પણ વસ્તુતઃ જાને સમકાલીન ભગિનીભાષાઓ (sister languages) છે, જેમનાં મૂળ વેદકાલીન ઉદીચ્ય પ્રાચ્ય ભાષાભેદ સુધી પહોંચે છે, અને જેમાંથી પરવર્તી કાલની મહારાષ્ટ્રી જેવી ભાષાઓ ઉદ્ભવી છે.

નીચેનાં બે ઉદાહરણો પરથી માગધીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ જણાશે.

૧ રાક્ષસી—(વિકૃતં વિહસ્ય સપરિતોષમ્) હૃદમાણુશમંશમોઅણે
કુમ્ભસહસ્રં વશાહિં શંચિં એ અણિશં ચ પિબામિ શોણિશં । બલિશશઅં શમલે
હુશીઅદુ । (નૃત્યન્તી સપરિતોષમ્) જહ સિંધુલાઅવહદિઅહે વિઅ શમલક્રમ્મ
પહિવજ્જહ અજ્જુણે તદો પજ્જત્તમહિલિકોદ્દાગાલે મંશશોણિં મે ગેહે
હુવિસ્સહ । ૩૭ (વેણીસંહાર, અક્ક ૩)

૨ લહશ-વશ-નમિલ-શુલ-શિલ-વિઅલિદ-મન્દાલ-લાયિદંદિ-થુગે ।
વીલ-યિણે પક્કાલદુ મમ શયલમવચ્ચ-ચમ્બાલં ॥ ૩૮

(સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૪-૨૮૮)

પ્રાકૃત વૈયાકરણે ભાગધીની શૌરસેનીથી વિશિષ્ટતાએ દર્શાવી,
બાળીના અંશોમાં એને શૌરસેની અને સામાન્ય પ્રાકૃતની સમાન ગણે
છે. ભાગધીની શૌરસેનીથી જુદી પાડતી વિશેષતાઓમાં ર નો લ
(વર્ષ > બલિશ, રમસ > લહશ), અન્તઃસ્થનો સર્વત્ર શ (માનુષ >
માણુશ, માંસ > મંશ), ટ્ઠ ને છ ની જગાએ સ્ટ (પટ્ટ > પસ્ટ, સુષ્ટુ >
સુસ્ટુ), થ ને ય ની જગાએ સ્ત (ઉપસ્થિત > ઉવસ્થિત, અર્થ >
અસ્ત), જ અને ઘ ને સ્થાને ય (અવય > અવચ્ચ), ન્ય, પ્ય, હ્, ની
જગાએ જ્ઞ (અન્ય, પુણ્ય ને પ્રજ્ઞા ના અજ્ઞ, પુજ્ઞ ને પજ્ઞા)
અને છ ને સ્થાને શ્વ (ગચ્છતિ > ગશ્વદિ), અને ક્ષ ની જગાએ
સ્ક, અકુરાંત પ્રથમા એકવચનમાં એ (સમરો > શમલે), પઠ્ઠી
એકવચનમાં સ્સ કે આહ (શોણિતસ્ય > શોણિદાહ) અને બહુવચનમાં
આણ કે આહં (નરેન્દ્રાણાં > નલિન્દાણ), અને અહં નું હમે ધ૦ થાય છે.

૩૭ સંસ્કૃત છાયા—

રા—હૃતમાણુશમાંસમોજને કુમ્ભસહસ્રં વસાભિઃ સંચિતમનિશં ચ પિબામિ
શોણિતમ્ । વર્ષશતં સમરો ભવતુ । યદિ સિન્ધુરાજવધંદિવસ ઇવ સમરકર્મ
પ્રતિપચ્યતેર્ડુનસ્તતઃ પર્યાપ્તમરિતકોષ્ઠાગારં માંસશોણિતૈર્મે ગૃહં ભવિષ્યતિ ।

૩૮ સંસ્કૃત છાયા—

રમસવશનમ્સુરશિરોવિગલિતમન્દારરાજિતાંપ્રિયુગઃ ।

વીરજિનઃ પ્રક્ષાલયતુ મમ સકલં અવચયમ્બાલમ્ ॥

ભરત, માર્કંડેય વગેરેએ જે શાકારી, ચાંડાલી, શાબરી, ટાક્કી વગેરે ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમની માગધીથી વિભિન્નતા ન હોવાથી એમને માગધીમાં જ અન્તર્ગત ગણવી જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રી કે સામાન્ય પ્રાકૃત—‘પ્રાકૃત’ શબ્દથી સાધારણ રીતે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત જ સમજવામાં આવે છે. ચંડ સિવાયના સર્વ પ્રાકૃત વैयाકરણોએ મહારાષ્ટ્રીને મુખ્ય કે વ્યાપક પ્રાકૃત ગણી છે અને ચંડે પણ અન્ય ભાષાઓની સાથે સાથે મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણો તો આપ્યાં છે જ. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રાકૃત વैयाકરણો એને વ્યાપક પ્રાકૃત ગણીને ‘પ્રાકૃત’ એ સામાન્ય નામથી જ એનો નિર્દેશ કરે છે.

મહારાષ્ટ્રીનું પ્રાચીન નિદર્શન મળતું નથી. એનું ભાષાસ્વરૂપ, વ્યંજનલોપ વગેરે પ્રક્રિયાઓ જોતાં એ પૂર્વકાલની પાલિ, અર્ધમાગધી કે ઉત્તરકાલના આરંભની પૈશાચી, શૌરસેની જેટલી પ્રાચીન લાગતી પણ નથી. આગળ ચર્ચા કરી તેમ ડૉ. સુનીતિકુમાર જેવા ભાષાવિદો એની ઉત્પત્તિ શૌરસેનીમાંથી વ્યાવૃત (open) ઉચ્ચારણ તરફ વલણ વધવાથી થયેલી જણાવે છે. ચંડના વ્યાકરણમાં વ્યંજનલોપનાં થોડાં ઉદાહરણો મળે છે, તે ઉત્તરકાલની મહારાષ્ટ્રીના ઉદ્ભવનું સૂચન કરે છે. વરરુચિમાં મહારાષ્ટ્રીની વધારે વિશેષતાઓ મળે છે, અને હેમચંદ્રાચાર્ય અને એમના પરવર્તી વैयाકરણોમાં તો મહારાષ્ટ્રીની સમીક્ષા એટલી વ્યાપક રૂપે કરવામાં આવી હોય છે કે એથી લગભગ સમગ્ર અન્ય રોકાઈ જાય છે.

વ્યંજનલોપ વગેરે પ્રક્રિયાઓથી મહારાષ્ટ્રીનું સ્વરૂપ એટલું સુકુમાર બન્યું છે કે એ કાવ્યરચના માટે પ્રાકૃત કવિઓને અત્યંત અનુકૂળ વાહન થઈ પડ્યું છે. એથી જ એમાં રાવણવહો, ગરુડવહો, સેતુબંધ, કુમારપાલચરિત જેવાં કાવ્યો, ગાથાસત્તસર્ક ને વજ્રાલમ્બ જેવા સૂક્તિસંદ્ધો, કર્પૂરમજ્જરીનો પદ્યભાગ વગેરે પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત રચનાઓ થઈ છે. મહારાષ્ટ્રીની કાવ્યાનુકૂલતા એટલી પ્રસિદ્ધ હતી કે સંસ્કૃત નાટકોમાં નાયિકા વગેરે સામાન્ય વાતચીતમાં (ગદ્યમાં) શૌરસેની બોલનારાં પાત્રો પણ પદ્યમાં બોલતી વખતે મહારાષ્ટ્રીમાં બોલતાં. આમ એની સુકુમારતાથી એમાં

કાવ્યરચના વિશેષ થવા લાગી અને કાવ્યમાં એનો સતત પ્રયોગ થવાથી એનું સ્વરૂપ વધારે ને વધારે કામલ બનતુ ગયું.

મહારાષ્ટ્રીનો ઉલ્લેખ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નથી. કદાચ ભરતે ‘દક્ષિણાત્યા’ નો નિર્દેશ કર્યો છે એ મહારાષ્ટ્રીનો જ સૂચક હોય. પરંતુ માર્કંડેયમાં મહારાષ્ટ્રીનો સ્પષ્ટ, દક્ષિણાત્યાથી ભિન્ન એવો ઉલ્લેખ મળે છે. દંડી એને ‘મહારાષ્ટ્રાશ્રયા પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત’ ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે, જે એનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને મહત્વ દર્શાવે છે. ડૉ. હોર્નલ મહારાષ્ટ્રીને મહા કે વિશાળ રાષ્ટ્રની, અર્થાત્ રાજપૂતાના તથા મધ્યદેશ જેવા વિશાળ પ્રદેશની ભાષા કહે છે એ સંભવિત લાગતું નથી. સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન એને મહારાષ્ટ્રની ભાષા ગણે છે, જેમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા મરાઠી ઉદ્ભવી છે. આ મત દંડીના વચન સાથે સુસંગત હોઈ વિદ્વાનોએ એ માન્ય ગણ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે પ્રાકૃત વैयाકરણો મહારાષ્ટ્રીનો ‘પ્રાકૃત’ તરીકે નિર્દેશ કરી એની સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. આપણે પ્રકરણના આરંભમાં જ જોયું તેમ સીધી સંસ્કૃત કે વૈદિક ભાષામાંથી નહીં પણ તે સમયની સામાન્ય જનતાની ભાષામાંથી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેમાંય કાલક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીએ તો વૈદિકની સમકાલીન પ્રથમ થરની પ્રાકૃત લોકભાષા > પાલિ, અશોકના લેખોની ભાષા, અર્ધભાગધી > પૈશાચી, શૌરસેની, ભાગધી > મહારાષ્ટ્રી એમ સળંગ ભાષાવિકાસની સાંકળ ગોઠવી શકાય. આજના સ્વરૂપની મહારાષ્ટ્રીનો ઉદ્ભવ ઉત્તરકાસના મધ્ય ભાગમાં થયેલો જણાય છે.

મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણો, જેનો વિસ્તાર પ્રાકૃત વ્યાકરણોના મોટા ભાગમાં પથરાયેલો હોય છે, તે સર્વ અહીં આપવાં શક્ય નથી; એ માટે તો સિદ્ધ હેમચન્દ્ર જેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો જેવાં જોઈએ. અહીં તો મહારાષ્ટ્રીની ખાસ લક્ષણિક એવી થોડીક વિશેષતાઓ સૂચવીને સંતોષ માનવો પડશે. એ પહેલાં મહારાષ્ટ્રીનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

- (१) 'सयलाओ इमं वाया वसंति एत्तो य णेति वायाओ ।
एंति समुहं चिय णेति सायराओ चिय जलाइं ॥' (गउडवहो, गाथा ९३)
- (२) 'सोहइ विसुद्धकिरणो गअणसमुद्धम्मि रअणिवेलालगे ।
तारामुत्तावअरो फुडविहडिअमेहसिण्णिसंपुडो ॥' (सेतुबंध, १-२२)
- (३) परुषो सक्कअबंधो पाउअबंधोवि होइ सुउमारो ।
पुरिसमहिलाणं जेत्तिअमिहंतं तेत्तिअ मिमाणं ॥ (कर्पूरमञ्जरी, १)
- (४) 'उअ णिच्चलणिप्पंदा भिसिणीपत्ताम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व ॥' (गाथासप्तशती, १-४)
- (५) पाहअकव्वम्मि रसो जो जायइ तह व छेय-भणिएहिं ।
उययस्स य वासिय-सीयलस्स तित्ति न वच्चाओ ॥ (वज्जालग, पृ. ६)
- (६) 'उगालिअदब्भकवला मिआ परिचत्तणच्चणा मोरा ।
ओसरिअपंडुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥'
(अभिज्ञानशाकुन्तल ४-११) ३८२

विपरनां विहाडरक्षोथी सामान्य के महाराष्ट्री प्राकृतनी केटवीक नीचेनी

- ३८अ (१) सकलाः इदं वाचाः विशन्ति इतश्च निर्यन्ति वाचाः ।
आयान्ति समुद्रमेव निर्यन्ति सागरादेव जलानि ॥
(गौडवधः, गाथा ९३)
- (२) शोभते विशुद्धकिरणः गगनसमुद्रे रजनीवेलालगे ।
तारामुक्ताप्रकरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसंपुटः ॥ (सेतुबंध, १-२२)
- (३) परुषः संस्कृतबन्धः प्राकृतबन्धस्तु भवति सुकुमारः ।
पुरुषमहिलयोः यावद् इह अन्तरं तावदनयोः ॥ (कर्पूरमञ्जरी, १)
- (४) पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥
(गाथासप्तशती, १-४)
- (५) प्राकृतकाव्ये रसो यो जायते तथा वा छेकभणितैः ।
उदकस्य च वासितशीअलस्य तृप्ति न व्रजामः ॥ (वज्जालग, ६)
- (६) उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यभ्रूणीव लताः ॥ (अभिज्ञानशाकुन्तल, ४)

લાક્ષણિક વિશેષતાઓ રજૂ થશે.

મહારાષ્ટ્રીમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ ત, દ, પ, ય, વ લોપાય છે; જ, ઘ, ઘ, ઘ, મ નો હ થાય છે; ટ અને ઠ ના ઢ ને ઢ થાય છે; ઢ નો લ થાય છે. પ્રતિ જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ત નો ઢ થાય છે. ન નો ણ, પ નો કવચિત્ વ, ફ નો મ કે હ, આદિ ય નો જ, પ્રત્યયગત ય નો જ્ઞ, દરિદ્રા જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ર નો લ, અને શ, ષ નો સ થાય છે. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ક નો ક્ષ કે છ અથવા ક્ષ; ત્વ નો જ્ઞ; ઘ્ય, જ્ઞ, ત્સ, પ્સ, નો છ; ઘ, ઘ્ય, યં નો જ્ઞ; ઘ્ય કે જ્ઞ નો જ્ઞ; ણ નો ઠ; મ્ન નો ણ, જ્ઞ નો ણ કે જ; ષ્પ ને સ્પ નો ફ, સ્મ, ભ્મ, સ્મ, દ્વા નો મ્હ, શ્ર, ણ્ણ, સ્ન, હ્ન, ક્ષ કે ક્ષ્ણ નો પ્હ થાય છે. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પૂર્વવર્તી ક, ગ, ટ, ઢ, ત, દ, પ, શ, ષ, સ અને પરવર્તી મ, ન, ય નો લોપ થાય છે અને લ, વ, ર સર્વત્ર લોપાય છે. ર ને લ ના સંયોગવાળા કેટલાક શબ્દોમાં વિશ્લેષ થાય છે (હર્ષ > હરિસ). અનેક શબ્દોમાં વ્યંજનોનો વ્યત્યય થાય છે (આલાન > આણલ). પ્રત્યયોમાં પ્રથમા એકવચનનો ઓ, પંચમી એકવચન અને બહુવચનના તો, ઓ, ડ, હિ, હિંતો ઈં, ષ્ઠી એકવચનમાં સ્સ, વર્તમાન ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં હ (રમહ), ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોની પહેલાં હિ (કરિહિહ), આત્મર્થ, વિધ્યર્થમાં જ્ઞ, જ્ઞા પ્રત્યયો, સંબંધક ભૂતકૃદંતમાં તુમ્, અ, તુણ, ત્તા ઈં નોંધપાત્ર છે.

મહારાષ્ટ્રીના પશુ કેટલાક ઉપપ્રકારોના નિર્દેશ મળે છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં ધૂર્તપાત્રો માટે આવન્તીનો અને દૂતકારોને માટે બાહ્લીકીનો પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું છે. માર્કંડેયે આવન્તીને મહારાષ્ટ્રી ને શૌરસેનીના સંકરથી બનેલી અને બાહ્લીકીને આવન્તીથી ર > લ એ એકજ વિક્રિયા પૂરતી ભિન્ન જણાવી છે. માર્કંડેયની આવન્તી બહુધા મહારાષ્ટ્રી શૌરસેનીની સહેજમાત્ર ઢાયાવાળી જણાય છે, એટલે એને મહારાષ્ટ્રીમાં જ અંતર્ગત ગણવી યુક્ત છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક ભાષા પાંડિતો જૈન મહારાષ્ટ્રીનો એક પ્રકાર ગણાવે છે, જેમાં જૈન શ્વેતાંબરોના સૂત્રગ્રંથ સિવાયના અન્ય ગ્રંથ-

પયત્રા ગ્રંથો, નિર્ધુક્તિઓ, પદ્મચરિત્ર ઈ—રચાયેલા છે. આ ભાષામાં વ્યાપક તત્ત્વ મહારાષ્ટ્રીનું છે, અને એના પર અર્ધમાગધીની અસર પડેલી છે. આનો ઉદ્ભવ ઈ. સ. પૂર્વની સદીઓ જેટલો પ્રાચીન છે, અને પં. હરગોવિન્દદાસ જેવા પ્રાકૃત વિદ્વાનો^{૩૯} આને ઉત્તરકાલીન મહારાષ્ટ્રીની પ્રકૃતિ ગણે છે. આ જૈન મહારાષ્ટ્રીની વિશેષતાઓમાં ક નો ગ, લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ, ણ ની સાથે ન નો પ્રયોગ, મ્ નો આગમ, તૃતીયાનો સા પ્રત્યય વગેરે ગણાવી શકાય.

અંતિમ પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ—ઈ. સ. ની આસરે પાંચમીથી દસમી સદી પર્યંત પ્રાકૃતનું જે સ્વરૂપ વ્યાપક હતું તેને અપભ્રંશ કહે છે. અપભ્રંશનો મૂળ અર્થ તો અપભ્રષ્ટ કે અશુદ્ધ ભાષા એવો છે. ભગવાન પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં નોંધ્યું છે કે શબ્દના એક જ શુદ્ધ રૂપનાં ઘણાં અપભ્રષ્ટ રૂપો થાય છે.^{૪૦} પતંજલિ આ રીતે અપભ્રંશનીય પ્રયોગોને અપભ્રંશ નામથી ઓળખાવે છે. આમાંનાં કેટલાંક અપભ્રંશ રૂપો (જેવાં કે ગાઘી, ગોળી) સમકાલીન પ્રાકૃત કથ્ય ભાષાઓમાં સવિશેષ પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે. ભામહ અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એના સ્વરૂપ વિષે કશું જણાવતો નથી. દંડી (ઇ.સ.નું સાતમું શતક) ઉપરનો વૈયાકરણોનો મત આપીને પછી એના સમયનો ૩૬ અર્થ, આભિરાદિ જાતિઓની ભાષા તે અપભ્રંશ એ, ટાંકે છે. ૪૧ ત્યાર પછીનો ઉલ્લેખ રુદ્રટનો (નવમી સદી) મળે છે, જેમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતથી ભિન્ન એવી અપભ્રંશ ભાષાના પ્રદેશાનુસાર અનેક ભેદો છે^{૪૨} એમ જણાવ્યું છે. વાગ્ભટ (૧૨ મી સદી) ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક ભાષાઓનાં

૩૯ પાઙ્ગણસહમહાજ્ઞવો, પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૨.

૪૦ મૃગાંસોડપશબ્દાઃ અલ્પીયાંસઃશબ્દાઃ। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवो-
डपभ्रंशाः, तद्यथा—गौरत्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका,
इत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। (પતંજલિ, મહાભાષ્ય ૧-૧-૧)

૪૧ આભિરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશાઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ।

शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम्। (કાવ્યાદર્શ ૧-૩૬)

૪૨ षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः। (કાવ્યાલક્ષ્ણ, ૨-૧૨)

સાહિત્યક્ષમ રૂપને અપભ્રંશ કહે છે. ૪૩ કાવ્યાલંકારના ટીકાકાર નમિસાધુ અપભ્રંશને પ્રાકૃતો જ ગણે છે. ૪૪ હેમચંદ્રાચાર્ય એને શૌરસેની-માંથી ઉદ્ભવેલું પ્રાકૃતસદૃશ ભાષાસ્વરૂપ ગણતા હોય એમ લાગે છે. આમ અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતમાંથી વિકસેલું ભાષાસ્વરૂપ છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા તરીકે ઇ. સ. ની પાંચમી સદીથી સ્થાન પામી હોય એમ લાગે છે. પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો વિક્રમોર્વશીયનાં અપભ્રંશ પદો ઇ.સ.ની પાંચમી સદીથી પૂર્વનાં હોઈ શકે. ધરસેન ખીજો (ઇ. સ. ૫૫૨-૫૬૨) પોતાના પિતા ગુહસેન ‘ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે ભાષાના પ્રયોગોની રચનાથી નિપુણ થયેલા અંતઃ-કરણવાળા હતા’ ૪૫ એમ કહે છે, જે ઇ. સ. ની છઠી સદીમાં અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી એમ દર્શાવે છે. આથી થોડા પૂર્વકાલીન એવા વસુદેવલિંડી ગ્રંથમાં અપભ્રંશનો પ્રયોગ થયેલો મળી આવે છે. પછી તો અપભ્રંશની ખ્યાતિ જામી ગઈ અને નવમી દસમી સદી સુધીમાં તો એ દક્ષિણ ભારતથી તે છેક ભારતની ઉત્તરતમ સીમા સુધી પ્રકૃષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રયોજાતી ગઈ.

અપભ્રંશનાં નિદર્શનો હવે તો સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. વિક્રમોર્વશીય ઇં નાટકો, હરિવંશપુરાણ, પદ્મચરિત્ર, મહાપુરાણ, પાર્શ્વપુરાણ, ઇં જૈન પુરાણ ગ્રંથોમાં, કુમારપાલચરિત, કુમારપાલ-પ્રતિબોધ, ધર્માબ્યુદય, યશોધરચરિત, સુદર્શનચરિત્ર, સુપાસનાહચરિત્ર ઇં કાવ્ય અને ચરિત્ર ગ્રંથોમાં, ભવિષ્યત્કલા, કથાકોશ, વિલાસવર્ધ કલા ઇં કથાઓમાં, અને ચંડ, હેમચંદ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેના વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં અપભ્રંશનો પ્રયોગ મળી આવે છે.

અપભ્રંશની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્વાભાવિક ક્રમે વિકાસમાંથી થઈ છે. ડૉ. હોર્નલ આર્ચ ભાષાઓ ઉપર અનાર્ચ લોકોની ભાષાની અસર થવાથી જે વિકૃતિ થઈ તેને અપભ્રંશ ભાષા કહે છે અને એને

૪૩ વાગ્મટ, કાવ્યાલંકાર, ૨-૩.

૪૪ પ્રાકૃતમેવાપભ્રંશઃ.

૪૫ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણઃ ।

મહારાષ્ટ્રીયી પ્રાચીન ગણે છે. ડૉ. પિશલ અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન ભિન્ન ભિન્ન પ્રાકૃતોમાંથી સ્વાભાવિક ક્રમે જે જનસાધારણની કથ્ય ભાષાઓ ઉદ્ભવી તે જ અપભ્રંશ ભાષાઓ, અને એ ભિન્ન ભિન્ન અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી અર્વાચીન હિંદી, મરાઠી, ગૂજરાતી, અંગાળી વગેરે ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો એમ માને છે. આમ શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી ગૂજરાતી મારવાડી, મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશમાંથી મરાઠી, માગધ અપભ્રંશમાંથી અંગાલી અને બિહારી નીકળી છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી પણ આ મતને અનુસરે છે. પં. હરગોવિન્દદાસ એમના પાઠ્યસહ્યમહાજ્ઞાનોમાં આ મતને માન્ય રાખે છે.

આ મતને પ્રાકૃતચંદ્રિકાના વ્રાયડ, લાટ, વૈદર્ભોદિ સત્તાવીસ અપભ્રંશ પ્રબેદોના ઉલ્લેખોથી, અને માર્ક'ડેયના વ્રાયડ, નાગર અને ઉપનાગર એ ત્રણ અપભ્રંશ પ્રકારોના નિદર્શનથી, ભોજના સરસ્વતી-કંઠાભરણમાં ગુર્જરોને સ્વકીય અપભ્રંશ જ સંતોષે છે એ ઉલ્લેખથી, તેમ રામચંદ્રની નાટ્યદર્પણ ઉપરની ટીકાથી, અને નમિસાધુની રુદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપરની ટીકાદ્વારા સમર્થન મળતું લાગે છે.

પણ અપભ્રંશના આ પ્રબેદોના દાખલા સાહિત્યમાં જડતા નથી, તેમ રાજશેખર અને હેમચંદ્ર અપભ્રંશનો સામાન્ય રૂપે નિર્દેશ કરે છે તે ઉપરથી અન્ય વિદ્વાનો એક જ અપભ્રંશ ભાષાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. પરંતુ પિશલે બતાવ્યું છે તેમ હેમચંદ્રે અપભ્રંશના લક્ષણોમાં કેટલાંક-ઋ અવિકૃત કાયમ રહે, ર કારનો પ્રક્ષેપ, યુષ્મદના ધું, ત્રં, તુમ્હ ઇં રૂપો સામાન્ય શૌરસેન કે નાગર અપભ્રંશથી વિલક્ષણ પ્રકારનાં હોય અન્ય અપભ્રંશોના અસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભાષાસાહિત્ય પશ્ચિમ ભારતમાં, વિશેષતઃ જૈન ભંડારોમાં જેટલું જળવાયું છે તેટલું અન્ય પ્રાંતોમાં રક્ષાયું નથી. વળી ડૉ. સુનીતિકુમાર જણાવે છે તેમ સર્વ અપભ્રંશોમાં શૌરસેન અપભ્રંશની જ સાહિત્યભાષા કે શિષ્ટ ભાષા તરીકે ઉત્તર ભારતમાં સવિશેષ પ્રતિષ્ઠા થવાથી એમાં સાહિત્યરચના વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ, જેનાં નિદર્શનો અદ્ય પર્યંત જળવાઈ રહ્યાં છે. અન્ય અપભ્રંશ ભાષાઓમાં સાહિત્યરચના ન થવાથી એમનું સ્વરૂપ જાણવાનું સાધન રહ્યું નહીં.

૬. સ. ની દસમી સદી પછી નીચે પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન અપભ્રંશમાંથી લિન્ન લિન્ન અર્વાચીન ભાષાઓ ઉદ્ભવી છે.

શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પિશેલ, ત્રિયરસન વગેરે વિદ્વાનોને મતે ગૂજરાતી અને મારવાડી, અને પં. હરગોવિન્દદાસ ૪૬ જેવા પ્રાકૃત વિદ્વાનોને મતે હિન્દી, વ્રજ, કનૌજ વગેરે ભાષાઓ; મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશમાંથી મરાઠી; માગધ અપભ્રંશમાંથી બંગાળી મૈથિલી કે બિહારી ઇં; અર્ધમાગધી અપભ્રંશમાંથી પૂર્વીય હિન્દી ભાષાઓ, અવધી, બુન્દેલી ઇં; ઠક્કી કે ટાક્કી અપભ્રંશમાંથી પંજાબી; વ્રાજ્ય અપભ્રંશમાંથી સિંધી; અને પૈશાચી અપભ્રંશમાંથી કાશ્મિરી ભાષા ઉદ્ભવી છે.

અપભ્રંશનાં નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનો ખ્યાલ આવશે.

૧ જો જસુ માણસુ વલ્લહતં તં જહ અણુ રમેહ ।

જહ સો જાણહ જીવહ વિ તો તહુ પાણ લણ્હ ॥ ૪૭અ

(કુવલયમાલા) ૪૭

૨ ચામર-છત્ર-ચિંધ-સિરિ-સોહિડ વિવિહાહરણ-વિસેસ-પસાહિડ ।

સો વસુણ કુમાર પુરંતરિ હિંડહ હટ્ટ-મગિઁ ઘરિ ચત્તરિ ॥ ૪૮અ

(પુષ્પદન્ત-મહાપુરાણ ૮૩) ૪૮

૪૬ પં. હરગોવિન્દદાસ મારવાડી ઇં રાજસ્થાની ભાષાઓ અને ગૂજરાતીનો ઉદ્ભવ નાગર અપભ્રંશમાંથી કહેવે છે. જુઓ પાઠઅસદ્ ૦ પ્રસ્તાવના, ૪૬.

૪૭ પં. બેચરદાસ, ઠક્કર વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૭૧, ટીપ.

૪૭અ સંસ્કૃત છાયા—

યઃ યસ્ય મનુષ્યં વલ્લભં તં યદા અન્યઃ રમયતિ ।

યદિ સ જાનાતિ જીવતિ અપિ તતઃ તસ્ય પ્રાણાન્ લાતિ ॥

(કુવલયમાલા)

૪૮ જુઓ શ્રી મધુસૂદન મોદી, અપભ્રંશ પાઠાવલી, ૮૧.

૪૮ અ શ્રી. મોદીની સંસ્કૃત છાયા—

ચામરછત્રચિહ્નશ્રીશોભિતઃ વિવિધાભરણવિશેષપ્રસાધિતઃ ।

સઃ વસુદેવઃ કુમારઃ પુરાન્તરે હિંડતે આપણમાર્ગે શુદ્ધે ચત્વરે ॥

- ३ जे जाया ज्ञाणगियए कम्म-कलंक डहेवि ।
णिच्च गिरंजण णाण-मय ते परमप्प णमेवि ॥
(जोइन्दु, परमात्मतत्त्वप्रकाश) ४९
- ४ काय-कुडुल्ली निरु अधिर जीवियडउ चलु एहु ।
ए जाणिवि भव-दोसैडा असुहउ भायु चएहु ॥
(कुमारपालचरित ८-७२) ४९ अ
- ५ अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्ब भणन्ति ।
मुद्धि निहालहि गयण-यलु कह जण जोण्ह करन्ति ॥
(सिद्धहेम ८-४-३७६) ४९ ब
- ६ जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिण्ण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥
(सिद्धहेम ८-४-३७९) ४९ क
- ७ बप्पिहा कहँ बोळ्णिण निग्धिण वारइ वार ।
सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एक्कइ धार ॥
(सिद्धहेम ८-४-३८३) ४९ ड

४६ अ० ७, पृ. १२०.

श्री मेदीनी संस्कृत छाया.

ये जाताः ध्यानाभिना कर्मकलंकान् दग्ध्वा ।

नित्याः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नत्वा ॥

४९अ कायकुटीरं निश्चितं अस्थिरं जीवितकं च चलं एतद् ।

एते ज्ञात्वा भवदोषौ अशुभं भावं त्यज ॥ (कुमारपालचरित, ८, ७२)

४९ब वयं स्तोकाः रिपवः बहवः कातराः एवं भणन्ति ।

मुग्धे निभालय गगनतलं कतिजनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥

(सिद्धहेम edited P. L. Vaidya ८-४-३७६)

४९क यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि मम प्रियेण ।

अथ भग्नाः अस्मदीयाः ततः तेन मारितेन (सिद्धहेम ८-४-३७९)

૮ દિઅઈ જુહુકઈ ગોરહી ગયણિ ઘુહુકઈ મેહુ ।

વાસારતિ પવાસુઅહં વિસમા સંકહુ એહુ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૬૬) ૪૯ દ

૯ પુત્તેં જાયેં કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણુ ॥

જા બર્પ્પાંકી મુંહહી ચંપિજજઈ અવરેણ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૯૫) ૪૯ ફ

આ ઉપરથી અપભ્રંશનાં નીચેનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણો પ્રગટ થશે. અપભ્રંશમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક જ ત થ પ ફ ના અનુક્રમે ગ ઘ દ ધ વ અને મ થાય છે; મ નો વિકલ્પે સાનુનાસિક વ થાય છે (કમલ > કવૈલ); સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી ર નો વિકલ્પે લોપ થાય છે (પ્રિય > પિઅ); કેટલીક વાર ર નો પ્રક્ષેપ થાય છે (વ્યાસ > વાસુ); કકારાંત નામના પ્રથમા એકવચનમાં ડં પ્રત્યય આવે છે (મગ્નકં > મગ્ગડં); તક્ષ જેવા ધાતુઓના છોલ્લ આદિ આદેશો થાય છે; શીઘ્ર આદિ શબ્દોના વહિલ્લ આદિ આદેશો થાય છે; સ્વાર્થિક કે લઘુતાવાચક અ અઢ ડ ળ ધં પ્રત્યયો આવે છે; પદાંત ડં હું ધં ના ત્વરિત ઉચ્ચાર થાય છે; ક્રિયાપદના આસાર્થમાં બીજા પુરુષ એકવચનમાં ઙ્ઙ ઉ એ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય સ આગમ લે છે (હોસઈ); વિધ્યર્થ કૃદંતમાં એવ્વડં, એવા વગેરે, સંબંધકમાં ઙ્ઙ ઉ એપ્પિ એપ્પિણુ ધં, હેત્વર્થમાં એવં, અણ, એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ, એવિણુ ધં પ્રત્યયો લાગે છે. અપભ્રંશનું સંક્ષિપ્તમાં આવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. એમાં પ્રાકૃત કરતાં એક પ્રકારનું

૪૯૬ ચાતક કિં કથનેન નિર્ઘૂળ વારંવારમ્ ।

સાગરે મૃતે વિમલજલેન લભસે ન એકામપિ ધારામ્ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૮૩)

૪૯૭ હૃદયે શલ્યાયતે ગૌરી ગગને ગર્જતિ મેઘઃ ।

વર્ષારાત્રૌ પ્રવાસીનાં વિષમં સંકટમેતત્ ॥ (સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૯૫)

૪૯૮ પુત્રેણ જાતેન કો ગુણઃ અપગુણ કઃ પુનઃ મૃતેન ।

યાઘત્ પૈતૃકી ભૂમિઃ આક્રમ્યતે અપરેણ ॥ (સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૯૫)

વિશિષ્ટ સામર્થ્ય, જોમ નજરે પડે છે, જેનું એમાંથી ઉદ્ભવેલી હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં અદ્વાપિ નિદર્શન મળે છે. પ્રાકૃતમાંથી ક્યાં ભાષા-વિષયક અને અન્ય બલોથી અપભ્રંશનો ઉદ્ભવ થયો એ હજી ગવેષણાનો વિષય છે.

દેશ્ય શબ્દો—પ્રાકૃતોમાં સંસ્કૃતમાંથી સ્વાભાવિક વર્ણવિક્રિયા પામીને આવેલા શબ્દોને તદ્ભવ (‘તેમાંથી’ અર્થાત્ સંસ્કૃતમાંથી સહજ વર્ણવિકારથી બનેલા) શબ્દો કહે છે.^{૫૦} પણ આચાર્ય હેમચન્દ્રે સિદ્ધહેમચન્દ્ર એ પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં જે નામો અને ધાતુઓ સંસ્કૃતમાંથી સ્વાભાવિક રૂપાન્તર દ્વારા નહીં પણ આદેશથી સિદ્ધ કર્યા છે તે તદ્ભવ નથી પણ દેશ્ય શબ્દો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની દેશીનામમાલામાં તો આચાર્યે જેમને દેશ્ય માન્યા છે એવા અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ધનપાલની પાઠઅલક્ષીમાં પણ કેટલાક દેશ્ય શબ્દો મળે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલાં ણિરિય (નયુર્), અચાલિ (હેલી), ઘુઢુઢ (ગગડે છે), ઘુઢુઢ (ગર્જના કરે છે), ઘંચલ (ઝગડો), વિદ્દાલ (વટલેલાં, અસ્પૃશ્ય), ઢક્કરિ (અદ્ભુત), નાલિઅ (મૂર્ખ), દઢવઢ (શિદ્ધ), છુઢ (જો), હુઢુરુ (હુરૂ કરીને) ઇં શબ્દો અવશ્ય દેશ્ય રૂપના લાગે છે; તો કેટલાક અક્કન્દ, અમ્બિર, અઢરાણી (દેશીનામ ૧) કઢમિઓ, કઢિલંબો, કોઢિલો (દેશીનામ ૨) વગેરે આક્રંદ, આપ્ર, અધિરાજિ, કર્દમ (+ તદ્ધિત્ત્વે), કટિસ્તંમ, કુટિલ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય તેવા હેાઈ તદ્ભવ ગણવા યોગ્ય છે.

સામાન્ય રીતે ભાષાવિદ્વાનો આ દેશ્ય શબ્દોને દ્રવિડિયન, મુણ્ડા ઇં આર્યેતર ભાષામાંથી લેવાયેલા માને છે. આની સામે કેટલાક ભાષા-પંડિતો વાંધો ઉઠાવે છે કે આધુનિક અનાર્ય ભાષાઓમાં એ દેશ્ય શબ્દો મળતા નથી તેમ જ એ અનાર્ય ભાષાઓનું પ્રાકૃતથી પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી તેઓ આ દેશ્ય શબ્દોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાચીન પ્રાદેશિક આર્યભાષાઓ, જેમનું સાહિત્યમાં નિદર્શન મળતું નથી તેમાંથી પ્રાકૃતમાં આવેલા માને છે.

પ્રાચીન દેશ્ય ભાષાઓમાંથી મૂર્ધન્યાદિ વર્ણો સંસ્કૃતમાં આવ્યા, તેમ જ એમની અસરથી ર ને સ્થાને લ ઉચ્ચારાવા લાગ્યો એ વગેરે

જોતાં આ મત વજનદાર લાગતો નથી. જેમની મૂળ માતૃભાષા અનાય હતી તેવી પ્રાચીન પ્રજાઓએ આર્ય બોલીઓ બોલવાનું શરૂ કર્યા પછી પોતાની આદિમ દેશભાષામાંથી ઘણા શબ્દો અને ઉચ્ચારણો આર્ય બોલીઓમાં સહજ જ લીધાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રકરણ તેરમું

ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ : જૂની ગૂજરાતી ભાષા

ગુર્જરાની ભાષા—ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધેલા અપભ્રંશમાંથી ક્રમશઃ વિકાસ પામીને થયું છે. ગૂજરાતીનો પહેલો નામોદ્ભવ ‘ગુર્જરભાષા’ એ રૂપે ભાલણના નળાખ્યાન અને દશમસ્કંધમાં મળે છે,^૧ જો કે એ નામ હજી પ્રચલિત થયું નથી; જેથી એ જ સમયના નરસિંહ અને પદ્મનાભ એમની કવિતાની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એ નામથી જ ઓળખાવે છે.

અપભ્રંશમાંથી વિકાસ પામેલી આ પાશ્ચાત્ય ભારતીય ભાષાને ‘ગૂજરાતી’ એવું વિશિષ્ટ નામ શાથી મળ્યું એ શોધવું રસપ્રદ છે. પ્રથમ દર્શને જ ગૂજરાતી એ નામ ગુર્જરા ઉપરથી પડેલું લાગે છે. ડો. દેવદત્ત ભાંડારકરે^૨ અને એ. એમ. ટી. જૈક્સને^૩ ગુર્જરાના હિંદમાં આગમન અને વસવાટ વિશે સંશોધન કરીને એ વિષે ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે. એમનાં વિધાનો મેળવતાં એમ લાગે છે કે ગુર્જર નામની શરૂ કુળની એક જાતિ હિંદમાં ઇ. સ. ની પાંચમી હજી સદીમાં ઊતરી આવી અને દક્ષિણ પંજાબમાં થઈને રાજપુતાનામાં સ્થિર થઈ.

૧ ‘ગુર્જરભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર ગાઉ’—ભાલણનું પહેલું નળાખ્યાન ૧-૧; અને જુઓ ભાલણનો દશમસ્કંધ, ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫.

૨. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol 21, 1902, p. 423 f

૩. Bombay Gazeteer Vol. I, pt. I Appendix III.

રાજપુતાનામાં ભિન્નમાલ એની રાજધાની હતી. યુવાન સ્વાંગે ભિન્ન-માલમાં એક પ્રખળ ગુર્જર રાજ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે. પછી તે એ પૂર્વમાં છેક કનોજ સુધી અને દક્ષિણમાં કાઠિયાવાડ સુધી વિસ્તર્યું. મહોદય વંશના મહિપાલ નામના ગુર્જર રાજાનો અમલ ઇ. સ. ની દસમી સદીના આરંભમાં કાઠિયાવાડ સુધીના સર્વ પ્રદેશ ઉપર હતો, એમ ઉત્કીણું લેખોના પુરાવા ઉપરથી જણાય છે. અબુ ઝૈદ (ઇ. સ. ૯૧૬) અને અલ મસૂદી (ઇ. સ. ૯૪૩) એ કનોજના વિશાળ ગુર્જર રાજ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અલ ખેરૂની (ઇ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) પણ ગુર્જરોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સર્વ નિર્દેશોમાં ઉત્તરના રાજપુતાના બાજુના રાજ્યને ગુર્જર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે, જ્યારે તળ ગૂજરાતનો લાટ (અરબીમાં 'લાર') નામથી નિર્દેશ કર્યો છે. કેટલાકે લાટના વતનીઓને ગુર્જર નામથી ઓળખાવ્યા છે. ગુર્જરોએ આરંભમાં (છઠ્ઠી સદીમાં) લાટ જીતી લીધેલું, પરંતુ એ ટકાવી શક્યા નહીં. ગુર્જરોનો નવમી દસમી સદીમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ પ્રખળ સામનો કરેલો. દસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ૧૮૦૦૦ જેટલા ગુર્જરોએ ભિન્નમાલ છોડ્યું અને હાલના ગૂજરાત માળવા વગેરે પ્રદેશોમાં જઈ વસ્યા. ત્યારપછી એટલે મૂળરાજદેવ સોલંકીના સમયથી હાલના ગૂજરાતનો પ્રદેશ ગૂજરાત એ નામથી ઓળખાતો થયો.

ગૂજરાત નામની વ્યુત્પત્તિ માટે ગુર્જરાષ્ટ્ર (પ્રા. ગુજ્જર રથ) અને ગુર્જરા (પ્રા. ગુજ્જરતા) એ બે વિકલ્પો સૂચવવામાં આવ્યા છે. પણ બોમ્બે ગેઝેટિયરના પં. ભગવાનલાલે સૂચવેલા ગુર્જરાષ્ટ્રમાંથી પ્રા. ગુજ્જરરથ (કે વ્રહ્) દ્વારા 'ગૂજરાથ' નીકળે,^૪ જેનું વર્ણસ્વરૂપ 'ગૂજરાત'થી જુદું પડી જાય છે. ગુર્જરા શબ્દ ગુર્જરામંડલ, ગુર્જરા ભૂમિ; ગુજ્જરતા: ઇ. સ. ૩ પે આઠમીથી દસમી સદી સુધીના ઉત્કીણું લેખોમાં મળે છે. તેમ ગુર્જરા માંથી ગુજ્જરતા પ્રા. ૩ પ દ્વારા 'ગૂજરાત' સરળતાથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે તેમ જ એથી જૂના ગ્રંથોમાં મળતો ગૂજરાતનો નારી જાતિનો પ્રયોગ સમજાવી શકાય છે તેથી એને

‘ગૂજરાત’ના મૂળ પૂર્વરૂપ તરીકે સ્વીકારવો યોગ્ય લાગે છે.^૫ બેશક ઉત્ક્રીણું લેખોના ગુર્જરત્રા શબ્દથી હાલનું ગૂજરાત નહીં પણ રજપુતાનાનો પશ્ચિમ ભાગ અને અર્વાચીન ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગનો નિર્દેશ થાય છે. આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ સૈકાઓ સુધી સમાનજ રહી છે : મૂળરાજદેવથી આશરે સિદ્ધરાજના સમય સુધી હેમચંદ્રાચાર્યે વર્ણવેલી અપભ્રંશ, અને ત્યારપછીના બસો ત્રણસો વર્ષ સુધી એમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની કે જૂની ગૂજરાતી ભાષા. આ સમયની (અર્થાત્ આશરે સંવત્ ૧૨૦૦ થી સંવત્ ૧૫૦૦ સુધીની) જૂની ગૂજરાતી અને જૂની મારવાડીમાં એટલી બધી સમાનતા છે કે ડો. ટેસીટરીએ એ બંનેને અભિન્ન માનીને બંનેને અંતર્ગત કરે તેવું ‘પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની’ એવું વ્યાપક નામ બંને સ્વરૂપો માટે યોજ્યું છે. આ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો વિકાસક્રમ, નિદર્શનો અને લક્ષણો નીચે સંક્ષેપમાં આપ્યાં છે.

ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસક્રમ—અપભ્રંશમાંથી ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસનાં સોપાન ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે ગોઠવ્યાં છે.

સદ્. સાક્ષર નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસના નીચે પ્રમાણે યુગો પાડ્યા છે.^૬

- (૧) અપભ્રંશ — વિ. સં. ૧૧ મી સદી પર્યંત
- (૨) મધ્ય અપભ્રંશ વિ. સં. ની ૧૩ મી સદી સુધી
- (૩) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની — વિ. સં. ૧૩ મી સદીથી વિ. સં. ૧૫૫૦ સુધી.
- (૪) જૂની ગૂજરાતી — વિ. સં. ૧૫૫૦ થી વિ. સં. ૧૬૫૦ સુધી
- (૫) મધ્યકાલીન ગૂજરાતી — વિ. સ. ૧૬૫૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ સુધી
- (૬) અર્વાચીન ગૂજરાતી — વિ. સં. ૧૭૫૦ પછી.

૫. જુઓ N. B. Divatia, Ibid.

૬. Ibid Vol II, p. 129

નરસિંહરાવે એમના 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય'ના બીજા ભાગમાં આ ભાષાયુગોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો આપ્યાં છે.

(૧) અપભ્રંશનાં પ્રધાન લક્ષણોમાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં રતું કાયમ રહેવું, ક્વચિત્ રનો પ્રક્ષેપ, ક્રનો ગ, લિંગની અતંત્રતા, સ્વાર્થિક ક્રનો છૂટથી ઉપયોગ, નામને તેમ જ કેટલીક વાર ક્રિયાપદઅવ્યયને પણ લાગતો સ્વાર્થિક અનુગ હ, મહારહ, અમ્હારહ વગેરે સાર્વનામિક રૂપો અને કવળ, કાહં, તળ, કેર જેવા આદેશોનો પ્રચાર વગેરે એમણે ગણાવ્યાં છે.^૭ (૨) મધ્ય અપભ્રંશ એ હેમચન્દ્રાચાર્યનો અપભ્રંશ અને મુઘાવખોષ ઔકિતકની ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્દગમ એ એ વચ્ચેની અન્તરાલ સ્થિતિ છે. આને જ બિલ્હણે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવી ભાષા તરીકે ઓળખાવી છે.^૮ (૩) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં સંયુક્ત વર્ણોમાંથી એક લોપાઇ એની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બને છે, અનુનાસિક પોચો બની પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે, શબ્દનો પ્રથમ અસ્વરિત વર્ણ લોપાય છે, છે નાં પ્રાચીન રૂપો ઉપક્રિયાપદ તરીકે વાપરવાં શરૂ થાય છે. ^૯ આ યુગને પછીના જૂની ગુજરાતીના યુગથી જુદો પાડનાર બેદક લક્ષણ એ ગણાવી શકાય કે અહ અહ એ સ્વરયુગ્મો આ યુગમાં (પ્રા. પ. રા. યુગમાં) અવિચલિત રહે છે, જ્યારે પછીના યુગમાં એનું રૂપાન્તર થાય છે. (૪) જની ગુજરાતીના યુગમાં અહ અહ ને સ્થાને ઇઓ થાય છે, શબ્દના આરંભના કે મધ્યના હ ઉ નો અ થાય છે, તાલવ્ય સ્વરોના (હ ઇ ય ના) સંપર્કે સ્ નો શ થાય છે, મધ્યવર્તી લ નો લ થાય છે, અને સભ્ય બેદમાં હ્યહ ને બદલે આય પ્રત્યય લાગવો શરૂ થાય છે. ^{૧૦} (૫) મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રેમાનંદથી શરૂ થાય છે અને કેટલાક લાક્ષણિક જૂના પ્રયોગો

૭. Ibid. II, 51-52

૮. તદ્ ભાષન્તે કિમપિ ભજતે યદ્ જુગુપ્સાસ્પદત્વમ્ ।

તેષાં...ગુર્જરાણામ્... । Ibid pp 1, 2, 5,

૯ આ અને અન્ય લક્ષણો (ષષ્ઠી, સપ્તમી, પંચમી ઈન્ ના અનુગો) ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યયાત્મિકામાંથી (synthetic) કેવી રીતે વિશ્લેષણાત્મિકા (analytical) બનતી ગઈ તેનું નિદર્શન છે.

૧૦ N. B. Divatia Ibid II 52-53.

બાદ કરીએ તો એ અર્વાચીન ગૂજરાતીને બહુધા મળતી આવે છે.

સદ્. સાક્ષર દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસના ત્રણ યુગ દર્શાવે છે: (૧) અપભ્રંશ યુગ, ઇ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી તે ચૌદમા શતક પર્યન્તનો; (૨) જૂની ગૂજરાતીનો યુગ, ઇ. સ. ના ચૌદમા પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો; અને (૩) ત્યારપછીનો અર્વાચીન ગૂજરાતીનો સમય.^{૧૧}

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી દિ. બ. ધ્રુવે સૂચવેલી સીમાઓને બહુધા સ્વીકારી તેના નીચે પ્રમાણે પેટા વિભાગ પાડે છે.^{૧૨} (૧) ગૌજર્ અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી: પ્રથમ ભૂમિકા (ઈ. સ. ની ૧૧ મી સદી સુધી), દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૧ મી થી ૧૪મી સદી પર્યન્ત); (૨) ગુર્જર ભાષા કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી: પ્રથમ ભૂમિકા (શુદ્ધ) (ઈ. સ. ૧૩૫૦-૧૪૨૫), દ્વિતીય ભૂમિકા (મિશ્ર) (ઈ. સ. ૧૪૨૫-૧૫૦૦), તૃતીય ભૂમિકા (શુદ્ધ) (ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૭૫), ચતુર્થ ભૂમિકા (ઈ. સ. ૧૫૭૫-૧૬૫૦); અને (૩) અર્વાચીન ગૂજરાતી: પ્રથમ ભૂમિકા (ઈ. સ. ૧૬૫૦-૧૮૨૫), દ્વિતીય ભૂમિકા (અત્યારે ચાલુ છે તે).

આ અભિપ્રાયોમાં ભિન્નતા બહુધા નામકરણ સંબંધે છે. એમને પરસ્પર સરખાવીને અત્યારે પ્રાપ્ય પ્રાચીન ગ્રંથોના ભાષાસ્વરૂપ સાથે મેળવી જોતાં જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૧૧ મા શતક સુધી અપભ્રંશ ભાષા પ્રચલિત હતી. ત્યાર પછીના એ એક શતક સુધી અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતી વચ્ચેનું અન્તરાલ ૩૫, જેને કેટલાક વિદ્વાનો અંતિમ અપભ્રંશ કહે છે તે, પ્રચારમાં હતું. ચૌદમા શતકથી, કદાચ તેરમા શતકના અંતભાગથી, જૂની ગૂજરાતી કે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old Western Rajasthani) નો ઉદ્ભવ થયો. સત્તરમી સદીના મધ્યથી, અર્થાત્ પ્રેમાનંદના સમયથી ભાષા અર્વાચીન ગૂજરાતી તરફ ઘળતી જાય છે. નીચે આપેલાં ભિન્ન ભિન્ન સમયની ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણોથી આ યુગવિભાગ સ્પષ્ટ થશે.

૧૧ બીજી ગૂજરાતી સા. પ. નો રિપોર્ટ, પ્રમુખનું ભાષણ પૃ. ૪

૧૨ જુઓ કે. કા. શાસ્ત્રી, આપણા કવિઓ ખં. ૧, પૃ. ૧૨-૧૩.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય—પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય રચાયું છે, જેમાંનું કેટલુંક તો ભાષાના અલંકાર રૂપ છે. આમાંનું કેટલુંક પ્રસિદ્ધ થયું છે અને બાકીનું જૈન જ્ઞાનભંડારો વગેરેમાં હજી અપ્રસિદ્ધ પડેલું છે. એ જૈન તથા બ્રાહ્મણ ઉભય રૂપનું છે. એનું સવિસ્તર દર્શન કે સમીક્ષા^{૧૩} આ ગ્રંથની મર્યાદામાં શક્ય નથી; અહીં તો માત્ર કેટલીક મહત્વની કૃતિઓનો કવચિત્ એકાદ લક્ષણ સાથે, નિર્દેશ કર્યો છે.^{૧૪}

ઇ. સ. ના તેરમા શતકમાં ગૂજરાતી ભાષા હજી ધડાતી આવે છે એથી પ્રમાણમાં ઓછું સાહિત્ય એ શતકમાં મળે છે. છતાં શાલિભદ્રસૂરિ (ઇ. સ. ૧૧૮૫) નો વીરરસભરિત ઓઝસ્વી ‘ભરતેશ્વર બહુબલિરાસ’^{૧૫} અને ‘બુદ્ધિરાસ’, મહેંદ્રસૂરિ (ઇ. સ. ૧૨૧૦) નું ‘જમ્બુસ્વામી ચરિય’, વિજયસેન સૂરિનું (ઇ. સ. ૧૨૩૧) ગિરનારના સુંદર વર્ણનથી શોભતું ‘રેવંતગિરિ રાસુ’, વિનયચંદ્રસૂરિનું (ઇ. સ. ૧૩૦૦) નૈસર્ગિક સૌન્દર્યવાળું, અલંકારવાળું પહેલું જ ગૂજરાતી બારમાસી કાવ્ય ‘નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા’ વગેરે આ શતકની કાવ્ય-રચનાઓ છે. આ શતકના ‘આરાધના’ (ઇ. સ. ૧૨૭૪), ‘અતિચાર’ (ઇ. સ. ૧૨૮૪, આશરે), ‘સર્વતીર્થનમસ્કાર સ્તવન’ (ઇ. સ. ૧૩૦૨) વગેરે ગદ્યલખાણો ઉપરથી રોજના વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે.

ચૌદમા શતકની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં જિનધરનો ‘કજ્જીરીરાસ’ (ઇ. સ. ૧૩૦૭), અંબદેવસૂરિનો સંઘપતિ સમરસિંહનું વર્ણન કરતો

૧૩ આને માટે ‘પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ’ (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ નં. ૧૩), પ્રાચીન ગૂજરાતીગદ્યસંદર્ભ મુનિ શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત, જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા. ૧ ઈ. જોવાં જોઈએ.

૧૪ પૂર્વોક્ત ગ્રંથો તથા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના Gujarat and Its Literature, શ્રી વિજયરાય વેદના ‘ગૂજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ ઇ. જોના આધારે. શ્રી વિજયરાયની રૂપરેખાનાં પ્રકરણ ૩-૬ આ સંબંધે સવિશેષ ઉપયોગી છે.

૧૫ અચાર સુધીમાં ગૂજરાતીમાં પ્રાપ્ય થતી રચનાઓમાં કાલાનુક્રમે આ સૌથી પહેલી છે. જુઓ આચાર્ય જિનવિજયજી સંપાદિત આવૃત્તિ, ૧૯૪૧.

‘સમરારાસુ’ (ઇ. સ. ૧૩૧૫), જિનપદ્યસૂરિ રચિત ‘સિરિથૂલિલદ્દશગુ’ (ઇ. સ. ૧૩૨૪), રાજશેખર સૂરિનો સુરમ્ય પદાવલિથી મનોહર એવો ‘નેમિનાથ કાગુ’, કેાઇ અજ્ઞાતનામા કવિએ રચેલો મધ્યકાલીન કવિતાના આભૂષણ સમો ‘વસન્તવિલાસ કાગુ’^{૧૬} (ઇ. સ. ૧૩૫૦, આશરે), તરુણ-પ્રભસૂરિ (ઇ. સ. ૧૩૫૫) નાં સરલ સુબોધ ‘સમ્યક્ત્વ’ આદિ કથાનકો, ગૂજરાતીનાં પ્રથમ પ્રકૃતિવર્ણનો આપનાર વિજયપ્રભનો ‘ગૌતમસ્વામી-રાસ’ (ઇ. સ. ૧૩૫૬), જૈનેતર પ્રથમ ગૂજરાતી કવિ અસાધત (ઇ. સ. ૧૩૬૧) ની હાસ્ય અને કરુણની સુંદર પ્રસંગયોજનાવાળી ‘હંસાઉલી’, સોમસુન્દરસૂરિના (ઇ. સ. ૧૪૦૦) વસન્તવર્ણન વડે સુરમ્ય ‘નેમિનાથ નવરસ કાગ’ અને ઉપદેશ તથા યોગશાસ્ત્ર ઉપરના બાલાવબોધ, કુલમંડનસૂરિનું (ઇ. સ. ૧૩૯૪) જૂની ગૂજરાતીદ્વારા સંસ્કૃત વ્યાકરણ સમગ્રવર્તુ ‘મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક’, શ્રીધર વ્યાસનું (ઇ. સ. ૧૩૯૮) ગ્રાહ અને ઓજસ્વી, અનોખું વીરરસકાવ્ય ‘રણમલ્લ છંદ’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સાહિત્ય સર્જનની આ પરંપરા પંદરમા શતકમાં પણ એવીજ અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહે છે. આ શતકના ‘વાણિદત્તવર’ જયશેખરે (આશરે ઇ. સ. ૧૪૦૬) ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ કે ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ’માં સત્રાટ પરમહંસનો મોહ ઉપરનો વિજય રૂપકગ્રંથી વડે સરલ મનોહર બાનીમાં વર્ણવ્યો છે; ભીમે (ઇ. સ. ૧૪૩૨) પ્રાસાદિક સૌખ્યવશેલન કાવ્યબંધમાં ‘સદયવત્સ ચરિત્ર’ ની કથા આલેખી છે; ભક્તરાજ નરસિંહે એમની પ્રસિદ્ધ કાવ્યરચનાઓ કરી છે (ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૦); મુસલમાન કવિ અબ્દુર રહેમાને (ઇ. સ. ૧૪૨૦) વિપ્રલંબ શૃંગારનું વર્ણનાત્મક દૂતકાવ્ય ‘સંદેશરાસક’ રચ્યું છે; માણિક્યચંદ્ર સૂરિએ (ઇ. સ. ૧૪૨૨) મધ્યકાલીન કાદંબરી-વાસવદત્તા સમું પદ્ય સમ મોહક લયવાદી ગદ્યમાં અંતર્ધર્મકબ્ધિત મનોહર રસપ્રપૂર્ણ ગદ્યકાવ્ય ‘પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર’ ગૂંથ્યું છે; સંસ્કૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત ભાણજી (ઇ. સ. ૧૪૫૯-

૧૬ એનો રચનાકાલ અનિશ્ચિત છે. એના ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી એ ૧૪૦૦ની આસપાસનો હોવાની સંભાવના મેં રજૂ કરી છે. એ સંવત ૧૪૫૦ થી ઉત્તરકાલીન નથી એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે.

૧૫૧૪) એનાં રસભરિત, સંસ્કારી કલાયુક્ત ‘કાદંબરી’, ‘નળાખ્યાન’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે સુંદર કાવ્યો દ્વારા આખ્યાનસ્વરૂપને સુરેખ આકાર આપીને વિકસાવ્યું. પદ્મનાભે ઓજસ્વી શૈલીવાળા ઐતિહાસિક પ્રસંગ અને સમકાલીન જીવનનું તદ્દુપ આલેખન કરતા અપૂર્વ વીરરસ-કાવ્ય ‘કાન્હડદે પ્રખંધ’ (ઇ. સ. ૧૪૫૬)ની રચના કરી; કર્મજી મંત્રીએ ‘સીતાહરણ’ (ઇ. સ. ૧૪૭૦) અને મહારાણી મીરાંએ એની સુવિખ્યાત કાવ્યરચનાઓ કરી. ‘ઉષાહરણ’કાર વીરસિંહ (૧૪૬૪), લોકાક્રિતબહુલ ‘પ્રભોધમંત્રીશી’નો રચયિતા અને છંપાકાર અખાના પ્રેરણાસ્થાનરૂપ માંડણ બંધારો (ઇ. સ. ૧૪૮૦ પછી), અને ઓપદેવના ભાગવત ઉપરથી ‘હરિલીલાષોડશકલા’ અને સંસ્કૃત ‘પ્રભોધ ચંદ્રોદય’ એ નાટક ઉપરથી જૂંટો કાવ્યાનુવાદ ‘પ્રભોધ પ્રકાશ’ રચનાર ભીમ (ઇ. સ. ૧૪૮૫-૯૦), ‘શ્રી કૃષ્ણલીલા કાવ્ય’ રચનાર કાયસ્થ કવિ કેશવદાસ પણ આ શતકમાં આવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ શતક અનોખા તેજે પ્રકાશે છે.

સોળમા શતક પછી જની ગૂજરાતીનો યુગ પૂરો થઇને અર્વાચીન ગૂજરાતીનો આરંભ થાય છે. આ શતક પૂર્વોત્તર શતકોની સરખામણીમાં ઓછો દીપ્તિમંત છે, તો પણ એમાં ફીક ફીક પ્રમાણમાં કાવ્યરચના થઇ છે. આ યુગના બ્રાહ્મણ (જૈનેતર) કવિઓમાં, ૧૭ પુરાણો ગૂજરાતીમાં ઉતારનાર અને ‘નળાખ્યાન’ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ ઇં રચનાએ પ્રેમાનંદનો સાચો પુરોગામી વૈશ્ય કવિ નાકર (ઇ. સ. ૧૫૧૬-૬૮), ગજરાતીમાં રામાયણ ઉતારનાર ભાત્રણપુત્ર ઉદ્ભવ (ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૨૦), ‘હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર’નો રચનાર મધુસદન વ્યાસ (૧૫૫૦), ‘નંદનત્રીસી’નો રચનાર નરપતિ (૧૫૦૪), ‘મોસાળુ’ ‘હૂંડી’ વગેરે આખ્યાનો તથા પુરાણોનો અનુવાદ કરનાર વિષ્ણુદાસ (૧૫૬૮) અને વિશ્વનાથ જાની (૧૬૧૧) એ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિષ્ણુદાસ અને વિશ્વનાથ જાની એ પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓના કાળમાં ગૂજરાતી ભાષા એના અર્વાચીન સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.

૧૭ આ યુગના સંખ્યાબંધ જૈન કવિઓ માટે જુઓ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ ભા. ૧ પૃ. ૬૮-૨૬૬.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં આ રીતે રાસ, કાગુ, કથા, કથાનકો, ચરિત્ર, વિવાહલહિ અને ધૂલ, માતૃકા, ચતુષ્પદિકા વગેરે જૈન સ્વરૂપો, અને આખ્યાન, કથા, આરમાસી, મહિના, પદો, ગરબીઓ ઇત્યાદિ આલેખ સ્વરૂપો વિકાસ પામ્યાં. એ સ્વરૂપોના ઉદ્ભવ અને વિકાસની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નથી, એટલે પ્રાચીન ગૂજરાતીના ભાષાસ્વરૂપ તરફ વળીએ.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો—હવે ક્રમશઃ સૈકાવાર જૂની ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો લઈ તેમના ભાષા સ્વરૂપ ઉપર ત્વરિત દષ્ટિપાત કરીએ.

પ્રથમ તેરમા શતકનાં કાવ્યોમાંથી ઉદાહરણો લઈ એમની ભાષા જોઈએ.

(૧) રિસહ જિણેસર પય પળમેવી, સરસતિ સામિણિ

મનિ સમરેવી; નમવિ નિરંતર ગુહચલણા ॥

મરહ નારિંદહ તણું ચરિત્તો, જં જુગી વસહાંવલય વદીતો;

બાર વરિસ વિહું બંધવહં ॥

હું દિવ પમાણિસુ રાસહ છંદિહિં, તં જનમનહર

મન આણંદિહિં, માવિહિં મવીયણ સંમલેઝ ॥

—શાલિભદ્રસૂરિ, મરતેશ્વર બાહુબલિરાસ ૧-૩

(૨) પરમેસર તિત્થેસરહ પયપંકય પળમેવિ ।

મણિસુ રાસુ રેવંતગિરે અંબિકાદિવિ સુમરેવિ ॥

ગામાગરપુરવળગહણ સરિસરવારે સુપણસુ ।

દેવભૂમિ દિસિ પચ્છિમહ મળહરુ સોરઠદેસુ ॥

જિણુ તહિં મંડલ મંડળઝ મરગયમઝડમહંતુ ।

નિમ્મલસામલસિહરમરે રેહહ ગિરિ રેવંતુ ॥

—વિજયસેનસૂરિ, રેવંતગિરિરાસ (ઇ. સ. ૧૨૩૧) ૧-૧-૩

(૩) સમ્યક્ત્વપ્રતિપત્તિ કરહુ, અરિહંતુ દેવતા સુસાણુ ગુરુ જિનપ્રણીત

ધર્મ્મુ સમ્યક્ત્વદંઢકુ ઝવરહુ, સાગારપ્રત્યાસ્થાનુ ઝવરહુ ચઙહુ

સરણિ પદસરહુ । ...પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તડ તુમ્હિ
વિશેષિ સ્મરેવડ, અનહ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ હસડ અર્થુ મળિયડ
અચ્છહ, અનહ સંસાર તળડ પ્રતિમડ મ કરિસડ, અનહ
રુદ્ધિનમસ્કારુ હહલોકિ પરલોકિ સંપાદિયહ ॥

—આરાધના (ઇ. સ. ૧૨૭૪)

(૪) શ્રાવણિ સરવણિ કહુયં મેહુ ગજ્જહ વિરહિરિ ક્ષિજ્જહ દેહુ, ।
વિજ્જુ ક્ષબ્બકહ રક્ખસિ જેવ નેમિહિ વિણુ સહિ સહિયહ કેમ ॥
સહી મળહ સામિણિ મન ક્કાર દુજ્જળતણા મ વંછિત પૂરિ ।
ગયડ નેમિ તડ વિળઠડ કાહ અછહ અનેરા વરહ સયાહ ॥
બોલહ રાજલ તડ હહુ વયણુ નરથા નેમિસમં વરરયણુ ।
ધરહ તેજુ ગહગણ સવિ તાવ ગયણિ ન ડગ્ગહ દિળયહ જાવ ॥

—વિનયચન્દ્રસૂરિ, નેમિનાથચતુષ્પદિકા (ઇ. સ. ૧૩૦૦) ૨-૪

આ શતકની ભાષા અપભ્રંશથી દષ્ટ વિલિન થતી સ્થિતિમાં છે, એથી એમાં પળમેલી, નમવિ જેવા ક્ત્વાન્ત રૂપો, પમણિસુ, મળિસુ, કરિસડ જેવાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપો, કરહુ, સ્મરહિ જેવાં આશાસ્થ રૂપો, જં તં જેવાં સાર્વનામિક રૂપો અને તાવ જેવાં અવ્યયો, માવિહિ જેવાં તૃતીયા રૂપો, પચ્છિમહ વરહ ધં માં પછો (કે કદાચ સ્વાર્થિક) પ્રત્યય હ, ધમ્મુ, અર્થુ, દંડકુ ધં ઉકારાંત પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનનાં રૂપો, સયાહ રયણુ વિજ્જુ જેવાં નામો. અને રક્ખહ, ક્ષિજ્જહ, ક્ષબ્બકહ, દુજ્જળ, ગજ્જહ, રેહહ, અચ્છહ જેવાં ક્રિયારૂપો અપભ્રંશ ભાષાસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવતાં નજરે પડે છે. છતાં અપભ્રંશથી ભાષા એક ક્રમ આગળ ગઈ છે અને ગૂંજરાતીના ઉપકાળમાં પ્રવેશી છે એમ એના સંયોગલોપ (જેમકે વિળઠડ, અછહ ધં), અપભ્રંશ નામિક પ્રત્યયોનો ક્રમશઃથતો જતો લોપ (શતકના આરંભમાં પછીનો હ અને તૃતીયા બહુવચનો હિં, શતકને અંતે નજરે પડતા નથી), અને તળડ જેવા પદ્યર્થ અનુગોનો સવિશેષ પ્રચાર, કેમ હિવ વગેરે ઉત્તરકાલીન રૂપોનો ઉદ્ભવ ધં જોતાં લાગે

છે. શતકના અંતની ભાષા તો સ્પષ્ટ રીતે આદિમ ગૂજરાતીની સીમામાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે. શતકના આરંભની ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસની અને રેવંતગિરિરાસની ભાષા ગૂજરાતી તરફ પ્રસ્થાન કરતી હોવા છતાં હજી અપભ્રંશની ઘણી સમીપ છે. આથી સદ્ નરસિંહરાવભાઈ જેવા વિદ્વાનોનું એને ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ માનવા તરફ વિશેષ વલણ છે. બહુ ઝિણુવટભર્યા અને બદ્ધ (watertight) વર્ગીકરણનો આગ્રહ નહોતો તો એ ભાષાને ઊગમકાલની પ્રાચીન ગૂજરાતી કહેવામાં વાંધો નથી.

હવે ચૌદમા શતકની કૃતિઓનું ભાષાસ્વરૂપ જોઈએ.

- (૫) અહ સોહગસુંદરરૂપવંતુ ગુણમણિમંડારો ।
 કંચણ જિમ ક્ષલકંતકંતિ સંજમસિરિદારો ॥
 થૂલિભદ્રમુણિરાઝ જામ મહિયાલિ બોહુંતઝ ।
 નયરરાય પાઙલિયમાહિ પહુતઝ વિહરંતઝ ॥
 વરિસાલઙ ચઝમાસ માહિ સાહૂ ગહગહિયા ।
 લિયઙ અભિગ્ગહ ગુરહ પાસિ નિયગુણમહમહિયા ॥
 અજ્જવિજયસંભૂયસૂરિ ગુરુ વય મોકલાવઙ ।
 તસુ આણસિ મુર્ણાસ કોસવેસાધરિ આવઙ ॥
 મંદિરતોરણિ આવિયઝ મુણિવરુ પિક્કલેલી ।
 ચમકિય ચિત્તિહિ દાસડિવ વેગિ જાઙ વધાર્વા ।
 વેસા અતિહિ ક્કતાવલિ ય હારિહિ લહ્કંતી ॥
 આવિય મુણિવરરાયપાસિ કરયલ જોડંતી ॥
 —જિનપદ્મસૂરિ, સિરિથૂલિભદ્રફાગુ (ઇ. સ. ૧૪૨૪) ૨-૪

- (૬) વસંતતણા ગુણ ગહગહ્યા મહમહ્યા સવિ ઘનસાર ।
 ત્રિભુવનિ જયજયકાર પિકા રવ કરં અપાર ॥
 પદમિનિ પરિમલ બહ્કંઙ લહ્કંઙ મલય સમીર ।
 મયણુ જિહ્વાં પરિપંથીય પંથીય ધાંઙ અધીર ॥
 માનિનિજનમનક્ષોભન શોભન વાઝલા વાંઙ ।
 નિધુવનકેલિક પામીય કામીય અંગિ સુદાંઙ ॥
 —વસંતવિલાસ (ફાગુ) (ઇ. સ. ૧૩૫૦)

(૭) જીવ ધર્મિં સંસાર તરહ । ચૈત્રુ લોકસિંઝં વાત કરહ ।
વિવેકિઝ મોક્ષનં કારણિ યપહ । સાધુ મોક્ષનં કારણિ તપુ કરહ ।
જેહતઝ, હૂંતઝ, થઝ, થકઝ ઇત્યાદિ બોલિવંઝ જેહ વસ્તુનં પરિત્યાગ સૂચિયં
તે અપાદાન ।

...વૃક્ષતઝ પાન પઢહ । એહનઝ, તળઝ, એહરહંઝ, કિહિં ઇત્યાદિ બોલિવંઝ
...સ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચીયહ । ચૈત્ર તળઝં ધનુ ગામિ છહ ।...ચૈત્રુ પ્રામિ
વસહ । કરી, લેઈ, દેઈ...તિહાં ક્ત્વા પ્રત્યય । શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ
પૂછહ ।...કરિવા, લેવા, દેવા...તિહાં તુમ્ પ્રત્યય । કુંભકાર ઘડા ઘડીવા
માટી અળહ ।...કરસળી હલ લેહતઝ બાંજ વાવહ ।...કરળહાર, લેળહાર,
દેળહાર...તિહાં તૃચ્ પ્રત્યય 'તૃ' ઇસિઝ આવહ । ધર્મ કરળહાર જીવ સુખ
પ્રામહ ।...મેધિ વરિસતહ મોર નાચંહ । ૧૮

—કુલમંડનસૂરિ 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' (ઇ. સ. ૧૩૧૪)

(૮) સતિરિ સહસ સાહસ વૈસાહણ । ગર્દ અરદાસ પાસિ સુરતાળહ ।

કળગરુ કિદ્ધ સિદ્ધ સહ હિંદૂ । તૂ રળમલ્લ એક નહિંદૂ ॥

પળ ફુરમાળ આળ સુરતાળી । નહિ રળમલ્લ ગળિહ રળતાળિ ।

જિમ હિમ્મીર વીર સેમરવિહ । તિમ કમધજ મુંછ મુહિ મરવૈ ॥

—શ્રીધરવ્યાસ, રળમલ્લછંદ (ઇ. સ. ૧૩૧૮)

ચૈદમા શતકની ભાષા હવે સ્પષ્ટ રીતે ગૂજરાતી બની ગઇ છે.
મેશક કવચિત્ કવચિત્ અપભ્રંશની અસર નજરે પડે છે (જેમકે
પિક્ષેવી એ ક્ત્વાન્ત ૩૫, તૃતીયાનો હિ પ્રત્યય ઇં માં) પણ તે બહુ
વિરલ જ. પણ મોટે ભાગે તે ગૂજરાતીનાં ધણાંખરાં વિશિષ્ટ લક્ષણો
ઉદય પામ્યાં છે. જેમકે, સોહગ, સ્લકંત-પહુતઝ, વેસા, બહકહં, લહકહં
જેવા શબ્દોમાં સંયોગલોપ (simplification); પાસિ, સિંઝ, નંઝ, થઝ,
થકઝ, તળઝં, નઝ^{૧૮} જેવા નવા વિભક્તિદર્શક અનુગો અને પ્રત્યયોનો
ઉદ્ભવ; કરી, લેઈ, દેઈ જેવાં દીર્ઘ ઈ કારાંત ક્ત્વાન્ત રૂપો, અને કરળહાર
જેવાં ઇચ્છાવાચક કૃદંત રૂપો; મોકલાવહ, આવિયઝ જેવાં સર્વાંશે
ગૂજરાતી રૂપનાં આખ્યાતનામાદિક, ઇં.

૧૮ આ સતિસપ્તમીનું ઉદાહરણ છે.

૧૯ આ ઉપરાંત જગ્ગર્ય લે પ્રતાપ પણ મળે છે.

५६२भा शतकनी भाषाना नभूना नीचे प्रमाणे छे.

(९) हुइ भमइ कामकोदंडखंड कटिबिंब प्रलंबित वेणीदंड ।

उरि हार तारश्रेणी समान तनमंडल अवर न उपमान ॥

नाह कुरंगा रणथलि जल विणु किमु जीवन्ती ।

नयण सरोवर प्रीतिजल नेहिइ नीर पियन्ति ॥

—भीम, सद्यवत्सचरित्र (इ. स. १४३२)

(१०) ते स्त्री गुस्तास्प राजा आगलइ अनइ अपर बीजा मज्दईअस्न आगलि गई । नमस्कार कीधउ । पछइ उभी रही । तेहे स्त्रीए बोलिउं जु तहमो मज्दईअस्न ईउ इंसुं म कर । जउ अह्माइ सात बहइन अछउं अनइ सातइनउ एउ एकु जि भर्त्तार अछइ । —पारसी पंडित लक्ष्मीधर बहेराम—

अर्दाग्वारा (इ. स. १४१५)

(११) अन्यदा प्रस्तावि राजा पृथ्वीचंद्र अनइ राजा सोमदेव राजसभां एकठा बइठा । किसी ते राजसभा-जीणि सभा पात्र नाचइ, विद्वांस पुस्तक वांचइ, माल मल्लविद्या मांडिवा माचइ, रागज्ञ रायन्हइ रंग रहाविवा राचइ, सुहाबोला शुभ बोली स्वामी कन्हे पसाउ याचइ, कुडा झागइ चिरकाल विवाद करी स्वयमेव पाचइ । इसी सभा, बिहुं नरेश्वरि करि वली बाधी प्रभा । तिसिइ अवसरि, हर्ष प्रसारि । पहुतउ वनपाल, तीणि वीनविउ श्री सोमदेव भूपाल ।

—माणिक्यचन्द्रसूरि, पृथ्वीचन्द्रचरित्र (इ. स. १४२२)

(१२) आगइ रुद्रि घणइ कोपानलि दैत्यवंस तइं बाल्या ।

तइं पृथ्वीमांहि पुण्य वरताव्यां देवलोकि भय टाल्या ॥

तइं बालिउ काम त्रिपुर विध्वंसिउ पवनवेगि जिम तूल ।

पदमनाभ पूछइ सोमईया केथउं करिउं त्रिशूल ॥

—पद्मनाभ, कान्हडदेप्रबन्ध, (इ. स. १४५६) १-१०१-१०२

(१३) बांधी पाज नीरि तिहां निश्चल, साथि हनमत्त भीछ ।

बिकटरूप दीसइ वानरा, रौद्र घणा मांहि रीछ ॥ मइं०

मात सीता जाणू वानर त्रिकूटि गढि चडिया ।

सवालाष सुत, रावणु राणु, कुंभकर्ण रणि पडिया ॥ मइं०

જાણું લંક વિભીષણ દીધી, અમર કોડિ તિહાં મિલિયા ।

મંત્રી કર્મણત્તુ સ્વામિ અયોધ્યા રામ સીતા લેહ વલિયા ॥ મહં૦

—કર્મણમંત્રી, સીતાહરણ (ઇ. સ. ૧૪૭૦)

(૧૪) ભાષાનું કારણ નહીં કારણ અર્થવિશેષ ।

સમ્યક એહ ઉપરિ કહું પિંગલ ગાથા એક ॥

યે અજ્ઞાનિ ઉપજહ વિશ્વ ચરાચર શર ।

કિરણ વિષિ દીસહ યથા મધ્ય દિવસ જલપૂર ॥

યેહનું સ્વરૂપ વિચારતાં મોહ નિર્વત્તહ એહ ।

કુસુમતળી માલા વિષહ યથા ભુજંગમ દેહ ॥

—મીમ, પ્રબોધપ્રકાશ, (ઇ. સ. ૧૪૮૫)

પંદરમા શતકની ભાષા સવિશેષ ગૂજરાતીપણું ધારણ કરે છે. આટલી થોડી પંક્તિઓમાં પણ જણાઇ આવતા ગેર, ડમી રહી જેવા ભૂતકાલીન કર્તારિ ક્રિયારૂપો, બોલિં, કરિં, ટાલ્યા, વરતાવ્યા, બઢા જેવાં કર્મણિ ભૂતકાલીનરૂપો, કર જેવું આસાર્ય પહેલાપુરુષ એકવચનનું રૂપ, નહ માંહિ જેવા પ્રત્યયો કન્હે, આગલ્હિ, કરિ (કરણ વાયક 'થી', 'વડે'ના અર્થનો અનુગ) જેવા અનુગો ગૂજરાતીએ પોતાને પંથે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે સૂચવે છે.

સોળમા શતકથી તો આપણે અર્વાચીન ગૂજરાતીના સીમાડા ઉપર આવી પહોંચીએ છીએ. આ શતકનાં થોડાં નીચે આપેલાં ઉદાહરણોથી એનું ભાષાસ્વરૂપ પ્રગટ થશે.

(૧૫) ઋષિં પૂછું પુત્રનિં, યેહ, એહ શુક ક્યહાં થકી લાવ્યો ? કહું—વનમાંહિ દુઃખી તૃષાક્રાન્ત પડ્યો તો દયા જાણી લાવ્યો । ઋષિ ત્રિકાલ-દર્શી મુજ સાંઠાંમું જોઈ મુંને કહું, અવિનય કીધાંના એહ ફલ । પછિ શિષ્ય-પુત્રાદિકે ઋષિનિં પૂછું—એહનો સ્વામી શો અવિનય છિ ? તે ઋષિં કહું એકાંત રાત્રિ વિધિપૂર્વક કહશું ।

—સિદ્ધિચન્દ્ર, સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી કાદંબરી

(૧૬) બ્રહ્માની બેટી સરસતિ ગૌરવર્ણ ચાલહ ગજગતિ ।

કમલ કમંડલ વીણા સાથિ, પુસ્તક પરઠિહ દક્ષણ હાથિ ॥

ડરિ મોટડ મુક્તાફલહાર, પાએ નેડર રણશ્ચિનકાર ।
 કાને કુંડલ વેણિદંડ, લીલાં મોહિતં ચેણદ્વિ બ્રહ્મંડ ॥
 રતનજડી રૂડી રાષડી લોચન યશાં કમલ પાંષડી ।
 નિર્મલ નાશા તિલનૂં ફૂલ, દંતતણડં કુળ કરશિ મૂલ ॥
 રાતા અધર તે વિદ્રુમરોલ, જાણે જીહ અમીનુ ઘોલ ।
 ચંદલડિ જિતલડ મયંક, કટિ શીળડ લાલ્લીળડ લંક ॥
 —લાવણ્યસમય, વિમલપ્રબંધ (ઇ. સ. ૧૫૧૨)

(૧૭) પ્રમાતકાલ હવો સહું ચાલ્યા કરવા મહાસંગ્રામ ।
 દુર્યોધન પાંડવ જીત્યાની કરી હૃદિશું હામ ॥
 ત્યારિ કર્ણ કિહિ મહારી વીર્યાનું સકલ કાર્ણ દેષાહું ।
 કિ પાંડવ મુજાનિ મારિ કિ હુ તેહનિ નાશ પમાહું ॥
 —વિષ્ણુદાસ, મહાભારત

(૧૮) પ્રથમ તે પ્રણમી શ્રીગણપતિનંદં જોડીનંદં વિ પાણિ ।
 વિધનહરુ તમ્યો કૃપા કરીનંદં આપુ અવિચલ વાણિ ॥
 એકદંત જ શોભતુ ગજવદન શોભદ તેહ ।
 દુંદલ દેવ દયા કરી નિજ બુદ્ધિ આપુ એહ ॥
 —નાકર, મહાભારત આરણ્યક પર્વ

(૧૯) તેજ તન તળી સી કહીહ વાત ? શિલાબંધ પાંખલિ ગઢ સાત ।
 તે માંહિ મોહ્યો આવાસ, સાત ભૂમિ ઝંચો આકાશ ॥
 મલ્લ કમાડ લોહડાના પાટિ, ભોગલિ લોહોડ સિ મળ સાત ।
 સંપુટ તાલાં મીઠાં સાર, તે કૂંચી મૂકી મંડારિ ॥
 —મધુસૂદન વ્યાસ, હંસાવર્તાવિક્રમચરિત્ર

સોળમા શતકની આ ભાષા તો લગલગ અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં
 સંક્રમણ કરતી જણાય છે. એનાં નિં અને ને (દ્વિતીયા), થકી જેવા
 વિભક્તિપ્રત્યયો, ઉભયાન્વયી જેહ નો પ્રયોગ, સાંઢાંસુ, ત્યારિ જેવાં અવ્યયો—
 નો ઉદ્ગમ, પ્રશ્નાર્થક શું નાં શો જેવાં વિકારી રૂપો; લાવ્યો, છિ, કિહિ,
 કહણું, કરશિ જેવાં ક્રિયારૂપો સર્વ અર્વાચીન ગૂજરાતીના ઉદયકાલની
 સાક્ષી પૂરે છે.

આ પછી તો થોડેજ સમયે ગૂજરાતી ભાષાનું અર્વાચીન સ્વરૂપ સ્થિર થાય છે, જે આપણે પ્રેમાનંદ, અખો વગેરે કવિઓમાં જોઈએ છીએ.

ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર દેખીને શોભાય,
ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી આભમાં સંતાય.
સૃષ્ટિ કરતાં બ્રહ્માજીએ ભયું તેજનું પાત્ર;
તે તેજનું પ્રજ્વલિતિએ, ઘડયું દમયંતીનું ગાત્ર.
તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરો પડિયો,
બ્રહ્માએ એકડું કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો.

એ પ્રેમાનંદની કાવ્યપંક્તિઓમાં અને

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર,
સંસ્કૃત ખોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું.
બાવનનો સંવળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.

એ અખાની પંક્તિઓમાં અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ભાગ્યેજ ફેર જણાશે. થોડાક અવશિષ્ટ રહેલા જૂના શબ્દપ્રયોગો બાદ કરીએ તો ભાષાનું સ્વરૂપ પ્રાયઃ અર્વાચીન બની ગયું છે એમાં શંકા નથી.

પ્રેમાનંદના કાળની આસપાસથી શરુ થયેલી અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો એક તત્ત્વકો દયારામની ભાષામાં સંપૂર્ણ થાય છે. પછી અગ્રેજ ભાષાના સંપર્કથી નર્મદના સમયથી નવો તત્ત્વકો શરુ થાય છે જે અદ્યપર્યંત ચાલુ છે.

પ્રકરણ ચૌદમું

વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર

શબ્દોના પ્રકાર : તત્સમ— હવે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં જે શબ્દો મળે છે તેમની વ્યુત્પત્તિ (શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ અને તેમાંથી અર્વાચીન રૂપ ઉદ્ભવવાની પ્રક્રિયા) તપાસીએ.

અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં, અન્ય અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓની માફકજ, વિવિધ સ્વરૂપના શબ્દ મળે છે. એમાંના કેટલાક

તો મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જરાયે ફેરફાર વિના સીધાજ ઊતરી આવ્યા છે તો કેટલાકમાં સહેજ માત્ર વિકાર થયો છે. કેટલાક પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-જૂની ગૂજરાતી એ સર્વ કક્ષાઓમાં થઇને એમના વિશિષ્ટ ફેરફારો પામીને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ઊતર્યા છે, તો કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાંથી ગૂજરાતીમાંથી રૂઢ થયા છે. આવા બહારના શબ્દોમાંથી મોટા ભાગના શબ્દો ફારસી અરબીમાંથી કે પ્રાકૃત કાલની અનાય ભાષાઓમાંથી, અને થોડાક પોર્ચુગીઝ, અંગ્રેજી વગેરે વિદેશી ભાષાઓમાંથી, અને મરાઠી કે હિંદી-ઉર્દુ જેવી ઇતરપ્રાન્તીય ભારતીય ભાષાઓમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. આ રીતે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો શબ્દકોશ બંધાયો છે.

આમાંથી સંસ્કૃતમાંથી કાંઇ પણ વિકાર પામ્યા વિના તેના તેજ મૂળ સ્વરૂપે ગૂજરાતીમાં ઊતરેલા શબ્દોને ‘તત્સમ’ શબ્દો કહે છે. તદ્ એટલે ‘તે મૂળ પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત,’ તેના સમ કે ‘સમાન, અભિન્ન,’ તે તત્સમ કે સંસ્કૃતના સમાન, અભિન્ન રૂપના શબ્દો. કર્ણ, હસ્ત, દંત પક્ષી, નયન, કર્મ, કાર્ય, મિષ્ટ વગેરે તત્સમ શબ્દો છે. એ સંસ્કૃતમાંથી કાંઇજ વિકાર પામ્યા વિના એજ રૂપે ગૂજરાતીમાં આવ્યા છે. એમનું તત્સમ સ્વરૂપ પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા વિકાર પામીને આવેલા કાન, લાથ, દાંત, પંખી, નેણ, કામ, કાજ, મીઠું વગેરે શબ્દરૂપો સાથે સરખાવવાથી તરત સ્પષ્ટ થશે. પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ ઓછું છે; અધિકાંશ શબ્દો પ્રાકૃતઅપભ્રંશના વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પામીને પ્રાકૃત સ્વરૂપમાંજ પ્રયોજાય છે.^૧ પછીની જૂની ગૂજરાતીની કક્ષામાં લગભગ એજ પરિસ્થિતિ બહુધા ચાલુ રહે છે; માત્ર કેટલાક ફારસી-અરબી શબ્દો અને કવચિત્ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની ઊમેરણી થાય છે. સોળમા શતક પછી ભાષામાં ઘણા તત્સમ શબ્દો દાખલ થાય છે અને એમનો પ્રયોગ ઘણો વ્યાપક બને છે. કદાચ સંસ્કૃત પુરાણોને ગૂજરાતીમાં

૧. એશક શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધં । ઉક્તમપિ ક્વચિત્સંસ્કૃતવદેવ ભવતિ ।
(હેમચન્દ્ર ૮-૪-૪૪૮) વગેરે સૂત્રોથી તેમજ બહુલાધિકારથી સંસ્કૃતવત્ પ્રયોગો થઈ શકે. પણ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર થવાનું વલણ નજરે પડે છે.

ઉતારવા મથતી મધ્યકાલીન આખ્યાનકવિતાને એ આભારી હોય. એ વલણ છેક અર્વાચીન ગૂજરાતી સુધી યાત્રુ રહ્યું છે અને ઓગણીસમા સૈકાના અંતભાગમાં મનઃસુખરામ, ગોવર્ધનરામ આદિ પંડિતોની ભાષામાં એ પરિસીમાએ પહોંચે છે. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ભાષામાં ફરી સરળતા અને તળપદાપણાનો આદર થયો છે, અને ભાષાનું અર્થવ્યક્તિનું સામર્થ્ય વધ્યું છે.

ફારસીઅરબી પૌષ્ઠગીઝ ઇં વિદેશીય શબ્દો —

અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓમાંથી શબ્દો આવ્યા છે. તેમને ઊછીના લીધેલા શબ્દો (loan words) કહી શકાય. એમાંના કેટલાકમાં મૂળ સ્વરૂપ સચવાયું છે તો કેટલાકમાં ગૂજરાતીના લાક્ષણિક વિકારો થયા છે.

નીચેના જેવા સંખ્યાબંધ ફારસી અરબી શબ્દો ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત ખની તળ ગૂજરાતી જેવા રૂઢ થઈ ગયા છે. અકારાદિ શબ્દોમાં^૧ અક્ષલ, અકસીર, અતર, અદખ, અફવા, અનામત, અમીર, અરજ, અલાયદું, અસર, અસલ, અહેશાન, વગેરે અરબી શબ્દો,^૨ અને અજમાવવું, અવાજ, આસમાની, અસ્વાર, અંજીર, અંદર, અંદાજ વગેરે ફારસી શબ્દો મળશે.^૩ ઊર્દુ, કનાત, કલગી, કાબુ, કૂમક, ચક, ચકમક,

૧. વિશેષ માટે જુઓ ગુજરાતી ફારસી અરબી શબ્દોનો કોશ, ખંડ ૧-૨, અમીરમીયાં હુમદમિયાં ફારસી.

૨. અખત્યાર, ઉમદા, ઇન્સાફ, આબેહુબ, કયાસ, ખખર, ખર્ચ, જકાત, જરૂર, જલસો, જવાબ, ઝવેરાત, તપાસ, તરફ, તાલુકો, તેયાર, દાયરો, ફજેતો, ફુવારો, ખાતલ, મકાન, મકકમ, રફી, લવાજમ, વજુદ, વતન, શરાબ, શરખત, હજૂર, ઇં સંખ્યાબંધ અરબી શબ્દો ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

૩. આબાદ, ખરીદ, ગુમાસ્તો, ગુલાબ, ચુસ્ત, ચાલાકી, છાપવું, જખમ, જમીન, જલદી, તખતી, તલાસ, તંદુરસ્ત, દગો, દસ્તાવેજ, દફતર, દરજી, નાસીપાસ, નેક, પડદો, ખાલો, પેચ, કુદીનો, બક્ષીસ, બાન્દુ, મન્દૂર, મહેમાન, યાદ, રકાબી, લગામ, વીમો, શરમ, સરહદ, હન્નર ઇં અનેક ફારસી શબ્દો ગૂજરાતીમાં રૂઢ થઈ ગયા છે.

અમચો, જાજમ, તોપ, તોપચી, દારોગો, બચકો, બલૂચી, બેગમ, બેગ, મુગલ, મુચરકો, યાળ વગેરે ગણતર તુર્કી શબ્દો પણ ગૂજરાતીમાં પ્રવેશ્યા છે. આફ્રસ, અનનાસ, ઇંગ્રેજ, ઇંગ્લેન્ડ, કોશી, કાબુ, કપ્તાન, તમાકુ, બટાટા, મેજ, મોસંખી, વગેરે શબ્દો પોર્ચુગીઝમાંથી આયાત થયા છે. છેલ્લે અંગ્રેજીમાંથી ઓફિસ, અપીલ, કોરટ, ટિકિટ, ડોક્ટર, પેન્સિલ, બૂટ, બેન્ક, બાટલી, માસ્તર, રસીદ, સ્ટેશન, હોટેલ વગેરે સંખ્યાબંધ શબ્દો ગૂજરાતીમાં જિતયા છે. આ સર્વ વિદેશીય શબ્દોમાંથી ફારસી અરબી શબ્દોનું પ્રમાણ, ગૂજરાતના લાંબા સમય સુધીના મુસ્લિમ અમલને અને સંપર્કને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ ધણું વધારે છે. અન્ય વિદેશીય શબ્દો ગણતરજ છે.

તદ્ભવ શબ્દ—સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા એ ભાષા-ઓના વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પામીને જે શબ્દો ગૂજરાતીમાં જિતરી આવ્યા છે તેમને ‘તદ્ભવ’ કહે છે. તદ્ એટલે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત; તેમાંથી (વર્ણ-વિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થયેલા તે તદ્ભવ. કાન, લાથ, દાંત, પંખી, નેણ, કામ, કાજ, મીડું વગેરે શબ્દો તદ્ભવ છે, કારણ કે એ સંસ્કૃત કર્ણ, હસ્ત, દન્ત, પક્ષિન્, નયન, કર્મન્, કાર્ય, મિષ્ટકં ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી કણ, હથ, દંત, પંખિ, નઅળ, કમ્મ, કજ્જુ, મિઠ્ઠાં વગેરે પ્રાકૃતઅપભ્રંશ રૂપો દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે. ખરું જોતાં તદ્ભવ શબ્દો સંસ્કૃત સમી વેદકાલીન પાશ્ચાત્ય પ્રાકૃત ભાષા > પાલિ > શૌરસેની > અપભ્રંશ > ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ > જૂની ગૂજરાતી > મધ્યકાલીન ગૂજરાતી એવા સંખ્યાબંધ ક્રમમાંથી પસાર થઈને ગૂજરાતી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી વચ્ચેની એ સર્વ સાંકળોને સરલતા અને અનુકૂલતાને ખાતર પ્રાકૃતઅપભ્રંશથી નિર્દિષ્ટ માની લેવાની છે. સંયુક્ત વ્યંજનોનું એકીકરણ, પછી સંયોગસોપ (simplification) અને તેની સાથે બહુધા પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ, મૂર્ધન્ય વર્ણો અને કોમલ અનુસ્વારનો પ્રમાણમાં વ્યાપક પ્રયોગ, હં કારાંત નાન્યતર અને ઓ કારાંત નરજાતિનાં નામો, વગેરે તદ્ભવ શબ્દોનાં તરી આવતાં લક્ષણો છે.

બીમ્સ જેવા કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ પ્રકારના પ્રાકૃતઅપભ્રંશ

દ્વારા ઊતરી આવેલા શબ્દોને પ્રાચીન તદ્ભવ તરીકે ઓળખાવે છે, અને કરમ, કારજ, ધરમ જેવા તત્સમ કર્મ, કાર્ય, ધર્મ માંથી સ્વરભક્તિ કે વિશ્લેષથી સરળ બનેલા, સર્વાંશે નહીં પણ બહુધા તત્સમ જેવા, શબ્દોને અર્વાચીન તદ્ભવ કહે છે. એમને મતે આ શબ્દો પ્રાકૃતઅપભ્રંશ પછીના કાળમાં એટલે મધ્યકાળમાં, સંસ્કૃતમાંથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતર્યા છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જી આ શબ્દોને અર્ધતત્સમ (semi-tatsamas)^૧ કહે છે.

દેશ્ય શબ્દો —ગૂજરાતી ભાષામાં એવા સંખ્યાબંધ તળપદ શબ્દો છે કે જેનું મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં કે ક્ષરસીઅરખી જેવી વિદેશી ભાષાઓમાં મળતું નથી. આવા શબ્દોને દેશ્ય કહે છે અને એ ભારતના આર્યેતર વતનીઓની ભાષાઓમાંથી ગૂજરાતીમાં આવ્યાનું વિદ્વાનો માને છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે દેશીનામમાલા માં એમના સમયમાં પ્રચલિત, સંસ્કૃતપ્રાકૃતમાંથી જેમનો ઉદ્ભવ સંભવે નહીં એવા, દેશ્ય શબ્દોનું સંકલન કર્યું છે. ધનપાલની પાઙ્ગલચ્છીનામમાલા માં પણ કેટલાક દેશ્ય શબ્દો સંગૃહીત થયા છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય દેશીનામમાલા માં નીચેના જેવા સંખ્યાબંધ દેશ્ય શબ્દો અર્થ સાથે નોંધે છે :—

અચાલિ—દુર્દિન (દેશી ૦ ૧, ૧૩),	કાર્યદી—ઉપલાસ (દે ૦ ૨, ૨૮),	હુંહુંણી—શેરી (દે ૦ ૨, ૭૬),
ગંધેલી—મધમાંખી (દે ૦ ૨, ૧૦૦),	ઘઘર—ઘાઘરો (દે ૦ ૨, ૧૦૭)	ચોજ્જ—આશ્ચર્ય (દે ૦ ૩, ૧૪)
છહા—છેલ (દે ૦ ૩, ૨૪)	તિગિઆ—કમલરજ (દે ૦ ૫, ૧૨)	ચલિઅ—વિશ્રામ (દે ૦ ૫, ૨૬),
દુલ્હ—વસ્ત્ર (દે ૦ ૫, ૪૧),	પઝઢ—ધર (દે ૦ ૬, ૪૭)	મેલી—આગા, નૌકા, દાસી ઇ.
લહહ—રમ્ય (દે ૦ ૭, ૧૭), ઈ		(દે ૦ ૬, ૧૧૦)

હેમચન્દ્રાચાર્યે દેશ્ય તરીકે નોંધેલામાંથી કેટલાક પ્રાકૃતાદિ આર્ય-ભાષાઓમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાયા છે, પણ મોટા ભાગના તો ખરેખરા દેશજ શબ્દોજ જણાયા છે. એમનાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં થયેલાં રૂપાન્તર શોધવા એ ભાષાઅભ્યાસનો એક રસિક વિષય છે.

અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે નોંધેલા દેશ્ય શબ્દોમાંથી સંખ્યાબંધ શબ્દો ઊતરી આવ્યા છે, તેમ એમણે નહીં નોંધેલા એવાયે ઘણા શબ્દો મળે છે. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ઠોખરું, કુંગરો, વોંકળો, રોકું, ઝાંખરું, ખાખડું, મુકડો, બકરો, ઝોઢવું, ખડકી, ડાળી, પેટ વગેરે અનેક દેશ્ય શબ્દો મળે છે. એ આર્યેતર ભાષાઓમાંથી ગૂજરાતીના અવતરણની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિએ લેવાયા હશે એમ લાગે છે. એમાંના કેટલાક શબ્દો અનુકરણવ્યાપારથી (onomatopoeia) થી બન્યા છે. તદ્દલવ શબ્દોની અપેક્ષાએ દેશ્ય શબ્દોની વર્ણધટના ઓછી સુકુમાર, પણ કેટલેક અંશે વધુ બલિષ્ઠ, જણાય છે.

વ્યુત્પત્તિ

સંસ્કૃતમાંથી (અને કવચિત્ કવચિત્ વિદેશી ભાષાઓ, કે પ્રાચીન દેશ્ય ભાષાઓમાંથી) પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા (કે કવચિત્ આરોપ્યારજ) ગૂજરાતીમાં ઊતરેલા તદ્દલવ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે વિચાર કરીએ. વ્યુત્પત્તિ એટલે વ્યુત્પન્ન થવું, ઉદ્ભવવું તે. વ્યુત્પત્તિવિચારમાં શબ્દનું આદિ કે મૂળ રૂપ, તેમજ એમાંથી જે વડે રૂપાન્તર થઇને શબ્દનું અંતિમ અર્વાચીન રૂપ સિદ્ધ થાય છે તે વાગ્યાપારની પ્રક્રિયા એ બનેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ થરની પ્રાકૃતોનું સ્વરૂપ આજે ઉપલબ્ધ નથી, એટલે આપણે શબ્દનું આદિમ કે મૂળ રૂપ સંસ્કૃત, જે આદિમ પ્રાકૃતની ખૂબ સમીપ હોવાનો ધણો સંભવ છે તેમાં શોધીએ છીએ; પછી એ મૂળ રૂપનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ રૂપો નોંધીએ છીએ, અને છેવટે જરૂર પડે તો વચ્ચે અવાન્તર રૂપો આપીને અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દરૂપ દર્શાવીએ છીએ. ખરું જોતાં તો વ્યુત્પત્તિમાં પાલિ > શિલાલેખોની પ્રાકૃત > ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃત > અપભ્રંશ > પ્રાચીન પ્રાન્તીય ભાષા (> અવાન્તર રૂપ*) > અર્વાચીન પ્રાન્તીય ભાષા એમ સર્વ

* દા. ત. નરસિંહરાવ વ્યુત્પત્તિઓ સિદ્ધ કરતાં ઘણાં અવાન્તર રૂપો આપે છે. જેમકે

સંસ્કૃત	પ્રા. રૂપ	અવાન્તરરૂપો	ગૂજરાતી
ઋક્ષકં	લળહડં	નન્હડં, ન્હન્નડં	ન્હાનું
કૃષ્ણ :	કળ્હુ	વ્હણ્ણ, વ્હન્નુ	ફ્હાન

ક્રમે દર્શાવવા જોઈએ. પણ અનુકૂળતાને ખાતર, તેમજ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતઅપભ્રંશનું શબ્દભંડોળ વધુ વિપુલ અને સુલભ હોવાથી આપણે સંસ્કૃત પ્રાકૃતઅપભ્રંશ અને અર્વાચીન ગૂજરાતી એ ત્રણ ક્રમે શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરીએ છીએ.

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અપભ્રંશદ્વારા ગૂજરાતીમાં અવતાર પામતાં જે નિયમાનુસાર શબ્દમાં વર્ણવિકાર (વર્ણોમાં ફેરફાર કે રૂપાન્તર) થાય છે તેને ભાષાપંડિતોએ ઉત્સર્ગ એવું નામ આપ્યું છે. ઉત્સર્ગ એટલે નિયમ; અહીં ભાષાના વર્ણસ્વરૂપમાં જેને અનુસરીને ફેરફાર થાય તે વાગ્યાપારના* નિયમો.

હવે આપણે પ્રથમ સામાન્ય ઉત્સર્ગો, પછી સ્વરવિકારના ઉત્સર્ગો, અને છેવટે વ્યંજનવિકાર સંબંધેના ઉત્સર્ગોની ચર્ચા કરીશું.

સામાન્ય ઉત્સર્ગો

૧. સંયુક્તાક્ષરમાંથી સામાન્ય રીતે પ્રથમ વ્યંજન ઊડી જાય છે. પરંતુ જો મ, ન, ય, લ, વ, ર, ખીજ વ્યંજન તરીકે હોય તો તે મૃદુ હોવાથી ઊડી જાય છે. જેમકે,

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગૂજરાતી
ઉત્સક્ષ :	ઉચ્છંગ	ઉછંગ
પ્રતિચ્છાયા	પ્રટિચ્છાઆ	પડછાયો
વિજ્ઞપ્તિ :	વિણ્ણત્તી	વિનંતી
સુવર્ણકાર :	સુણ્ણાર	સુનાર

૨. સંયુક્તાક્ષરમાંથી પ્રથમ વ્યંજન ઊડી જાય છે, અને તેને બદલે પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે,

વ્યાઘ્ર :	વગ્ધુ	વાધ
-----------	-------	-----

(પૃ. ૨૨૦ ની ચાલુ)

ઉપવિશતિ	ઉવહસહ	વહસહ, બહસહ	બસે
પ્રાપ્તકં	પત્તઁ	પહુત્તઁ, પહુતઁ, પ્હોત્યું	પહોંચ્યું

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે આવશ્યક હોય ત્યાં અવાન્તર રૂપો આપવાં જોઈએ.

* વાણીનો—ભાષાનો વ્યાપાર કે ક્રિયા.

ઝઘ્ઘકમ્+	ઝઘ્ઘં	ઝભું
કર્મ	કમ્મુ	કામ
ઝઘ્ઘકમ્	ઝઘ્ઘં	ઝંચું
ઝઘ્ઘકમ્	ઝઘ્ઘં	ઝનું
નગનક:	નગગઝ	નાગો

૩. સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દોના ત્રીજા અનુસ્વાર ગૂજરાતીમાં ઘણી વાર કામલ અને છે અને તેને બદલે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ અને છે.*

દન્તક:	દંતુ	દાંત
રંક:	રંકુ	રાંક
સંઘ્યા	સંઝા	સાંઝ
બિંબ	બિંબુ	બીબું

૪. કેટલીક વાર ગૂજરાતીમાં શબ્દોમાં કામલ અનુસ્વાર ઉમેરાય છે અને તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ અને છે.

છિદ્રકં	છિદ્દં	છીંડું
ઝઘ્ઘ	ઝઘ્ઘુ	ઝાંટ
મર્કટકમ્	મર્કકડં	માંકડું
ભિત્તિ:	ભિત્તી	ભીંત

૫. કેટલીક વાર ગૂજરાતીમાં અનુસ્વાર લોપાય છે અને તેની પૂર્વનો સ્વર કોઈ વાર દીર્ઘ થાય છે.

બિંબકં	બિંબઝ	બીબું
પ્રત્યંચા	પડંચા	પણ્છ
વિંશતિ	વીંસા	વીસ

૬. અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિ કે અસ્વરિત અંત્ય વ્યંજન લોપાય છે.

અરણ્ય	અરણ્ણ (રણ્ણ)	રાન
અરઘટ્ટ	અરહટ્ટ	રહેંટ

+ અપભ્રંશમાં સ્વાર્થે ક પ્રત્યય અત્યંત પ્રચલિત છે.

* આ ઉત્સર્ગો જોડણી માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

અન્યપક્ષકં	અળવક્ષ્ણં	નોપ્તું
કીદશકં	કદ્ધસં, કિસિં	શું
અનુપમ	—	અનુપ
કંકુમં	કુંકુમુ	કંકુ
લલાટપટ્ટ	ણિલલવટ્ટ	નિલવટ

૭. કેટલીક વાર શબ્દના વર્ણોનો વ્યત્પય (અદનાબદલી) થઇ જાય છે.

વારાણસી	વાણારસી	બનારસ
કલર્શા	કલર્સા	કસલી
કર્કશાં	કક્ષકસી	કાંસકી

૮. કેટલીક વાર અપ્રાણ (વર્ગીય પ્રથમ અને તૃતીય) વ્યંજનને સ્થાને મદાપ્રાણ (દ્વિતીય અને ચતુર્થ) વ્યંજન થાય છે.

પાશઃ	પાસઝ	કાંસો
કોણ	—	ખૂણો
ગર્મારકં	ગર્હીરં	ધેરૂં
ગ્રીષ્મ	ગિમ્હુ	ઘીમ
નિર્વાહ	નિબ્વાહુ	નિભાવ
વિભૂતિ	—	ભભૂતિ
સામન્તકઃ	સાંઅન્તઝ	સેંથો
સકલકં	સગલં	સધગું

સ્વરવિકારના ઉત્સર્ગો

૯. સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં ઉપરના ઘણા શબ્દો સ્વાર્થક ક પ્રત્યય લે છે. એ ક નો નર જાતિનાં નામોમાં ઓ અને નાન્યતર જાતિનાં નામોમાં ં થાય છે. જેમકે,

દંતક*	દંતઝ	દાંતો
-------	------	-------

*ક પ્રત્યયથી કેટલીક વાર અર્થ બદલાઇ જાય છે. જેમકે, દન્ત-દાંત, દન્તક-દાંત જેવું કાંઇક, દાંતો.

દન્તઃ	દંતુ	દાંત
કર્ણકઃ*	કર્ણક	કાનો
કર્ણઃ	કર્ણ	કાન
ઘટકઃ	ઘટક	ઘડો
પર્ણકં *	પર્ણક	પાનું
પર્ણ	પર્ણ	પાન
રક્તકમ્	રક્તક	રાતું

૧૦. ગૂજરાતીમાં એ સ્વરો સાથે આવે ત્યારે તેમાંનો ખીન્ને લોપાય છે અને પહેલો હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ અને છે.

પાનીયં	પાણિઅં	પાણી
મૌક્તિકં	મોક્તિઅં	મોતી
ઘૃતં	ઘિઅં	ઘી

૧૧. શબ્દની આદિમાં અઈ-અઉ એ સ્વરયુગ્મો આવ્યાં હોય તો તેમના અય્-અવ્ એ ક્રમદ્વારા વિવૃત+ એ અને ઓ થાય છે. તેવીજ રીતે શબ્દને અંતે આવેલા અઈ-અઉ નો અર્ધવિવૃત એ અને ઓ થાય છે.

પ્રવિષ્ટકઃ	પઈટ્ટ (પય્ઠક)	પેટો
ઉપવિશતિ	ઉવઈસઈ-વઈસઈ (બય્સઈ)	બંસે
નયનં	નયણ	નેણ
ચતુષ્કં	ચઠકકં-ચવ્કુ	ચોક
ગવાક્ષં	ગવક્ષુ	ગોખ
ઘટકઃ	ઘટક	ઘડો
અસ્તિ	અચ્છઈ-છઈ	છે

૧૨. ગૂજરાતીમાં સ્વર પછી હ આવે તો તેનો ય થાય છે અને વ્યંજન પછી હ આવે તો તેનો અ થાય છે.

+ પહોળા-વેંત, વેર, બેસે, કોલેજ, કોણ-વગેરેમાં 'એ' અને 'ઓ' છે તેવા આની સવિશેષ ચર્ચા આગળ કરી છે.

ભવતિ	હોઈ	હોય
ગચ્છતિ	જાઈ	જાય
અક્ષિ	અક્ષી-અક્ષિ	આંખ
કઠિણ:	કઠિણુ	કઠણુ
વિરૂપક:	વિરૂવડ-વિરૂવડ	વરવે।

૧૩. ગૂજરાતીમાં ડ નો અ થાય છે.

સુપુત્ર	—	સપૂત
ડજ્જલકં	—	અજવાળું
મધુ	—	મધ
ગુરુક:	ગરુઓ	ગરવે।
મુકુટ	—	મુગટ
પુટ	પુઢ	પડ
ખુર	ખુરિઆ	ખરી
વિદ્યુત્	વિજ્જુઆ	વીજ

૧૪. આથી ઊલટું ક્રોધક વાર અનંત્ય અ નો ઇ અને ડ થાય છે.

જનની	—	જનુની
પંજરકમ્	પંજરડં	પિંજરું
અણ્ડકં	અણ્ડડં	ઈડું

૧૫. ઋ નો અ, ઇ કે ડ થાય છે.

મૃતકં	મઢડં	મડું
ઘૃતં	ઘિં	ધી
તૃષા	તરિસા	તરસ
પૃષ્ઠકમ્	પુઢડં	પૂડું

૧૬. ઐ અને ઔ નો એ અને ઓ થાય છે.

ગૌરી	—	ગોરી
યૌવનં	જોવ્વનં	જોવન
વૈદિક:	—	વેદીઓ

૧૭. ગૂજરાતીમાં ધણી વાર એક સ્વરને બદલે બીજો સ્વર આવે છે.

કલ:	—	ખોળ (તલનો)
સમવર્તિની	સમવટ્ટિ	સમોવડી
—	તલોવિલી	તાલાવેલી
ઉત્પુનાતિ	ઉત્પુણઈ	ઊપણે
મિલતિ	મિલઈ	મળે
શિંષતિ	શિંષઈ	સૂંધે
રાત્રિપાતે	રત્તિવાઈ	રતોવઈ
ઉચ્ચરતિ	ઉચ્ચરઈ	ઓચરે
ઉષા	—	ઓખા
વિરૂપક:	વિરુવડ	વરવો
અશોક (પલ્લવ)	—	આસોપાલવ
તરુણી	—	તારુણી
વાલુકા	—	વેળુ

૧૮ ગૂજરાતીમાં ધણીવાર સ્વરોનો વ્યત્પય* થાય છે.

મહાં	મજ્ઞુ	મુજ
બિન્દુ	—	બુંદ
સ્મશ્રુ	મંસુ	મૂછ
શકુન	—	શુકન
પરિવિષ્	પરીસ	પીરસવું+

વ્યંજનવિકારના ઉત્સર્ગો[†]

૧૯. સંસ્કૃતમાં જે શબ્દો સ્વાર્થ[†] કે લઘુતાવાચક ક પ્રત્યય લે છે, તેમના ક નો અપભ્રંશ અને ગૂજરાતીમાં ઢો કે લો થઈ જાય છે.

રાસક:	—	રાસડો
અન્ધક:	—	આંધળો

* વ્યત્પય=બદલોબદલો. †નુઓ N. B Divatia, GLL, I 448-9

૨૦. અનાદિ અને અસંયુક્ત ક, ચ, ટ એ અધોષ વ્યંજનોના ગૂંજરાતીમાં ગ, જ, ઢ એ ધોષ વ્યંજનો થાય છે.

મકર	—	મગર
ઉદ્દેગ	—	ઊઝકેા
રત્નાકર	—	રત્નાગર
શૂતકાર	જૂઝકાર	જૂગાર
પ્રતીતિ	—	પતીજ
સ્વચા	—	તજ
ઘટક:	ઘડક	ધડો
વટ	વડ	વડ

૨૧. અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વ ધણું-ખરું લોપાય છે.

કોકિલા	કોહલા	કોયલ
અંધકાર	અંધયાર	અંધેર
ચંપકનગર	ચંપયનયર	ચાંપાનેર
મૃગાક્ષ	મયંક	મયંક
સહચરી	સહયરી	સહીયર
વચન	વઅળ-વયળ	વેણુ
રજની	રઅળી-રયળી	રેણુ
જાતિ	જાઈ	જાઈ
ઘૃતં	ધિઅં	ધી
વેદના	વેઅળા	વેણુ (પ્રસવવેદના)
કદલી	કયલી	કેળ
કોપિ	કોઈ	કોઈ
ક: પુન:	કઅળ	કોણુ
પ્રિય:	પિઅ	પિયુ
દિવસ	દિઅહ	દી

૨૨. સંસ્કૃત શબ્દોના અનાદિ અસંયુક્ત સ્વ-ઘ અને ઘ-ધન્ભ નો હ થાય છે.

મેઘ:	મેહુ	મેહ
નલ્લર:	નહરુ	નહોર
બધિરક:	બહિરઝ	બહેરો
નાથ:	નાહો	નાવલિયો
વિભાનકં	વિહાણઝં	વહાણું

૨૩. ક નો ચ થાય છે.

વિક્ષિણાતિ	વિક્કહ	વેચે
૨૪ ચ અને જ ના ક અને ગ થાય છે.		
નિશ્ચિતકં	ણિચ્ચિઅઝં	નક્કી
વાદિતકં	વાદિઅઝં	વાગ્ધુ
૨૫. અંત્ય જ નો ત થાય છે.		
હૃદ્ય	હિઝ્જ	હેત
આશ્ચર્ય	અચ્ચરિઝ્જાં	અચરત

૨૬. અનાદિ અસંયુક્ત ત નો ઘ કે ઢ થાય છે.

પીતં	પિદ્ધઝં	પીધું
પ્રતિચ્છાયા	પાડિચ્છાયા	પડછાયો

૨૭. કેટલીકવાર ત નો ક થાય છે.

મીતિ	—	મ્હીક
સપત્ની	સવર્ત્તા (સવર્ક્કી)	શોક્ય

૨૮ કેટલેક સ્થળે દંત્યના મૂર્ધન્ય વર્ણ થાય છે.

પતતિ	પટ્ઢ	પડે
સંદંશિકા	સંઢસિઆ	સાંડસી, સાણસી
વૃદ્ધક:	વઢ્ઢ	વડો
શિથિલકં	સઢિલઝં	ઢીલું
નયન	નઅળ	નેણુ

૨૯ ઙ, ર, લ નો લ થાય છે.

ષોડશ	સોલહ	સોળ
ઋષિ	કીલ્હ	ખેલે
હરિદ્રા	હલિદ્વા	હળદર-હળદ
કદલી	કયલી	કેળ

૩૦ ણ નો કેટલીકવાર ન થાય છે, અને ન નો ક્વચિત્
હું કે હું થાય છે.

વર્ણ	વર્ણ	વાન
અરણ્ય	અરણ્ય	રાન
વાનરક:	—	વાંદરો
—	(પાન+હું)	પાંદડું
પદ્મદશ	પદ્મરહ	પંદર
અભિજ્ઞાન	અહિજ્ઞાન	એંધાણ

૩૧. ગૂજરાતીમાં ન નો ણ અને કેાઈ વાર લ થાય છે.

વચન	વચન	વેણ
ક: પુન:	કણ	કોણ
નીલમ્	—	લીલું
નિમ્બક:	—	લીમડો

૩૨ અનાદિ અસંયુક્ત પ નો વ થાય છે.

તાપ:	તાવો	તાવ
ઉપલક્ષતિ	ઉવલક્ષ્તિ	ઓળખે
શ્રાવદં	સાવજુ	સાવજ

૩૩ મ નો વ અને અને કેટલીક વાર વ થાય છે, અને વ નો મ થાય છે.

કર્દમ:	કદમુ	કાદવ
આમલકં	આમલકં	આંબુલું
તામ્રકં	તમ્બકં	તાંબુ
અમૃતવર્ષ	અમૃતવર્ષ	આગમય
સુપર્વક:	—	સપરમે

૩૪. વ નો વ થાય છે.

છવિ	—	છખી
ઉપવિશતિ	ઉવહસહ—વહસહ	બેસે
૩૬. ય નો જ થાય છે.		

યશ	—	જશ
યૌવનં	જોવ્વણં	જોવન
૩૬. ધણી વાર વણોમાં ર ઉમેરાય છે.		

કોટિ	કોઢિ	કરોડ
તુષ્ટકમ્	તુઠ્ઠું	તૂઠ્ઠું
સાળ	સાળ	સરાણુ
મધ્વ	મવલ	ભરખતું

૩૭ કેટલીક વાર ર નો ઢ થાય છે, અને ઢ નો ર થાય છે.†

અર્ધ	—	અડધું
હરિતાલ	—	હડતાલ
દ્વાદશાક્ષરી	બારહાક્ષરી	બારાખડી
અષ્ટવારિકં	—	અઠવાડિયું

૩૮. બે મૂર્ધન્ય વણો પાસે આવ્યા હોય તો પહેલો બીજી નય છે તેને સ્થાને ય શ્રુતિ સંભળાય છે; દોરકું-દોયકું, ખાંડણી-ખાંયણી.

૩૯. ય નો લ થાય છે.

મિશ્રયતિ	મિસ્સલહ	મસળે
યદિ	લદ્દી	લાડી

૪૦. લ નો ન થાય છે.

લક્ષણકં	લણ્ણુ	નાનું
---------	-------	-------

૪૧. ડ કે ઓ પછી અ આવે તો વ શ્રુતિ સંભળાય છે.

ઘૂકક:	ઘૂઅડ	ધૂવડ
-------	------	------

† જુઓ N. B. Divatia. Gujarati Language & Literature, vol I, 459

૪૨ ય અને વ ના હ અને ડ થાય છે.

નયણ	નહણ	નેણ
ધવલકં	ધડલડં	ધોણ

૪૩ શ-ષ નો સ થઈ જાય છે.

વંશ:	વંસુ	વાંસ
વિષમકં	વિસમડં	વસમું
વર્ષ	વરિસુ	વરસ

૪૪ ષ અને ક્ષ નો જ કે છ થઈ જાય છે.

લક્ષણં	લક્ષણં	લખખણ
વિષં	વિષં	વિખ
ક્ષાર	છાર	છારી
ષટ્	છહ	છ

૪૫ ષ-સ નો હ પણ થાય છે.

ડળ્લકં	ડળ્લડં	ડીનું
કૃષ્ણ:	કળ્હુ	કહાન

૪૬ તાલવ્ય સ્વરના સંપર્કથી સ નો શ થાય છે.

(ડોસો+ઈ) ડોશી

૪૭ સ નો ચ અને કોઈ વાર જ નો જ થાય છે.

લાલસા	—	લાલચ
કાકવાજ	—	કાગવાશ

૪૮ હ આગળ (પ્રગતિ) કે પાછળ (પરાગતિ) ખસે છે, અને કવચિત્ હ નો પ્રક્ષેપ થાય છે.

ગ્રહણં	ગહણ	ધેન (પ્રગતિ)
કફોણિ	કહોળી	કહોણી (,,)
ક્ષલક્ષણકં	લળ્હડં	ક્ષાનું (,,)
અભિજ્ઞાન	અહિજ્ઞાણ	અંધાણ(પરાગતિ)
કથિતકં	કહિડડં	કીધું (,,)
પ્રાપ્તકં	પત્તડં	પહોંત્યું (પ્રક્ષેપ)

અચાપિ	અજ્જવિ	હજી („)
કાન્ત	કંતુ	કંથ („)
	અચાલિ (દેશ્ય)	હેલી („)

કેટલાક કઠિન શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ*

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત અપભ્રંશ (અવાન્તર)	ગૂજરાતી
અભિનવકં	અબ્દિનવડં (અબ્દનવડં)	અવનવું
આશ્ચર્ય	અચ્છરિજ્ઞ	અચરજ-ત
અનુપાનહ	અણુવાણહુ	અડવાણો-અડવો
અન્યપક્ષકં	અન્નવક્ષડં	અનોખું
અતસી	અલસી	અળસી
	અમ્મચ્છ ^૧ (=અસંખદ્, દેશ્ય)	અમથું
અમૃત	અમિય	અમી
અન્યતરકં	અન્નયરડં (અનદ્વરડં)	અનેરું
અન્યત્	અણ્ણઈ — અનઈ	અને
અનુયોગ	અણુજ્જોઅ	અણૂળો
અગુરુવર્તિકા	અગુરુવત્તિઆ	અગરબત્તી
અગ્રાણ્યમ્ ^૨	—	અધરું
અત્યદ્ભુત	અચ્ચન્મુય	અચંખો

* અહીં થેડાક લાક્ષણિક શબ્દો લીધા છે. સવિસ્તર વ્યુત્પત્તિચર્ચા માટે નીચેના ગ્રંથો જોવા આવશ્યક છે :—

N. B. Divatia, Gujarati Language and Literature Vol. I
ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ-જૂની ગૂજરાતી, રા. બ. કમળારાંકર
ત્રિવેદી-બહદ્ વ્યાકરણ, પ્રજલાલ શાસ્ત્રી-ઉત્સર્ગભાગા, નવલરામ પંડ્યા-
સરળ વ્યુત્પત્તિપાઠ, ઇ૦.

૧ રા. બ. કમળારાંકર ત્રિવેદી મિથ્યા ઉપરથી આગમ અ લગાડીને સિદ્ધ કરે છે.

૨ ચ. પુ. પટેલ અગ્રહણ-અગ્ગહણડં-અઘણડં-અધરું એમ જ નોંધ કરીને સાધે છે.

અભદ્રાયતે ^૨	અધૂરિઅ ^૧ (=લાંબું નહીંતે; દેશ્ય) અધૂરાં અમઙ્ગયદ્	અભઙ્ગયં
ઉચ્છિષ્ટકં	ઉચ્છિદ્વડં (ઉછીંતું ઉજીંતું)	અજીકું, એકું (જ લોપ ને વ્યત્યયથી)
અંમારી (ફારસી)	—	અંબોડો ^૩
અંધકાર	અંધયાર (અંધયર)	અંબાડી
આત્મસ્વકં	અપ્પપડં	અંધેર
આત્મના (નઃ)	અપ્પણા (ળો)	આપોપું
આત્માનઃ	અપ્પાળ	આફણિયે
અથ	અજ્જ	આપણે
આયુષ્યકં	અઝ્ઝલં	આજ
આવર્તતે ^૪	આવટ્ટદ્	આવપું
અલીકં	અલિઅં	આવડવું
અદ્ભુત	અબ્બુઅ	આળ
અક્ષિ	અક્કિલ	આખ
આમલકં	આમલડં	આંખ
અનુગમ્+તિ ^૫	અણુગમદ્	આંખળું
ઉત્કરકઃ ^૬	ઉત્કરેહડ (કે ઉત્કરુહ દેશ્ય)	આંગમે
	(ઉત્કરેહ ^૭ =ઉકેલવું, ખોલવું; દેશ્ય)	ઉકરેડો
		ઉકેલવું

૧ ખટલ અધ્વનિ-અધુણિ-અધૂરિ-અધૂરા એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે.

૨ આ બીજાં સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ છે.

૩ નરસિંહરાવ અંબોહો લૂ. ચૂ. માંથી, અને ટર્નર આગ્રમાકુટક માંથી સિદ્ધ કરે છે.

૪ ચ. પુ. ખટલ આપતતિ-આવટ્ટદ્-આવડે એ પ્રમાણે લે છે.

૫ ખટલ અંગદેહ-અંગમેદ્-આંગમે એમ સિદ્ધ કરે છે.

૬ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી ઉત્કિર્ ઉપરથી સાધે છે.

૭ ક. પ્રા. ત્રિવેદી ઉત્કિલ્ ઉપરથી લે છે.

અન્દરુ, અન્દુરુ ^૧	—	ઉંદર
અદ્રુતઃ	અગ્રાઓ	ઊગ્રો
ઊર્ધ્વકં	અભ્મરં	ઊભું
અષ્ણકં	અષ્ણરં	ઊનું
અત્તિષ્ઠતિ	અદ્રેદ્	ઊઠે
અદ્યમ	અજ્જમ	ઊજમ
અદ્રુર્વર્તે	અવ્વરેદ્ ^૨	ઊગરવું
અભિજ્ઞાન	અદ્ધિણાણ	એંધાણુ
અદ્ધિ ^૩	—	એડી
અધિવાત્વં ^૪	અદ્ધિવાત્તણ	એવાતન
અણ્ણયતિ	અણ્ણયદ્	એળંગે
અત્સજ્ઞ	અચ્છંગ	એાછંગ
અપલક્ષતિ	અવલક્ષદ્	એળખવું
અપરમાતૃક ^૫	—	એવામાન
અદ્ગાર ^૬	—	એડકાર
અવતારકઃ	અઅઆરઅ	એવારો
અપાધ્યાયઃ	અવજ્ઞાઅ	એઝા
અવચ્છાદઃ	અઅચ્છાઅ	એાછાડ
અવસાવણં	અઅસાવણુ	એાસામણુ

૧ આ શબ્દ, એના સ્વરૂપ ઉપરથી આર્યેતર ભાષાઓમાંથી સંસ્કૃતમાં લેવામાં આવ્યો લાગે છે.

૨ અવ્વરિઅ=ઉગરેલું, બચેલું, એ અર્થમાં દેશીનામમાલામાં (૧,૧૩૨)માં દેશ્ય શબ્દ તરીકે પણ આવ્યો છે.

૩ 'એડી'નું વર્ણસ્વરૂપ દેશ્ય જેવું લાગે છે, પણ એનું પ્રતિરૂપ દેશી-નામ ૦ ૬૦ માં મળતું નથી. એટલે અત્યારે રા. બ. ત્રિવેદીએ સૂચવેલી ઉપર પ્રમાણે અદ્ધિમાંથી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાની રહે છે.

૪ પટેલ અધિવાત્વં-અધિવાત્તણમાંથી સિદ્ધ કરે છે.

૫ જુઓ ક. પ્રા. ત્રિવેદી, બહુદ્ વ્યાકરણ.

૬ પટેલ અદર્કકાર-અદર્કકાર-એડકાર એમ વ્યુત્પત્તિ આપે છે.

આપત્તિ ^૧	—	ઓપટી
	ઓક્કિઅ ^૨ (દેશ્ય)	ઓકવું
અપસરતિ	અવસરઈ (અસરઈ)	ઓસરે
ઉત્સવ	ઉચ્છવ	ઓઁચ્છવ
કટુકં	કહુઅં	કડવું
કટકં	કહઅં	કડું
કપાટ	કવાડ	કમાડ
કષપટ્ટિકા	કસવટ્ટિઆ	કસોટી
કટાહિકા	કડાહિઆ	કડામ
કર્ણે	કર્ણે (કર્ણઈ)	કને
કલાપઃ	કલાયુ (કલાઅ)	કળા (ભોરની કળા)
કુટુમ્બી	કુટુંબી	કણખી
કટિ (+ગૂ. દોરો)	કડિ (+દોરો) (કહદોરો)	કંદોરો
કઙ્કાલ	કંગાલ	કંગાલ
કેદારકઃ	કેઆરઅ (કયારઅ)	કયારો
કુધ્યતિ	કુદ્દઈ	કુહોવું
	કચ્છટ્ટી (દેશ્ય)	કાછડી
કૃષ્ણસાર	કણ્ઠહારુ (કણ્ઠઆરુ)	કાલિયાર
કાલેયકં	કાલિજ્જઅં	કાળળું
કલકં	કલઅં	કાલું
કાકવાજઃ	—	કાગવાશ
કર્દ્દમઃ	કર્દ્દમ (કર્દ્દયું)	કાદવ
કર્ણુરકં	કર્ણુરઅં	કાળુરું
કુશલ્ય ^૩	કુસલ્લ (કાસલ)	કાશ-કાસળ
	ચિક્ષલ્લ (દેશ્ય) ^૪	કીચડ

૧ આ પટેલનું સૂચન છે. ભૂ. ગ. ૩૪૦. ઉપપત્તિ ઉપરથી ઓપટી સંભવે ?

૨ ક. પ્રા. ત્રિવેદી ઉદ્+ગિર્+માંથી લેવાનું સૂચવે છે.

૩ ભુઓ ચ. પુ. પટેલ, ભૂની ગુજરાતી, ૩૫૫.

૪ ક. પ્રા. ત્રિવેદી સં. ચિકિલ ઉપરથી સાધે છે.

કોમલકં	કુંવલડં (કુંઅલડં)	ફૂલું-ફૂળું
કિં	કિ, કઈ ^૧	કે
કદલી	કચલી	કેળ
કેતક	કેઅય (+સ્વાથિ ^૬ -હડ)	કેવડે
કઃ પુનઃ	કડળ	કેાણુ
	કુડુ, કોડુ (દેશ્ય)	કેાડ
કપર્દિકા	કવડિઆ (કડડિઆ)	કેાડી
કપિત્થ	કવિટ્ટ (કવટ્ટ)	કેાઠ
કવલિત	કવલિઆ	કેાળીએા
કર્પર	કપ્પર	ખપ્પર (સ્ત્રી. ખેાપરી)
સ્કંધ	કંધ	ખાંધ
કાંલક	કાંલડ	ખાંલેા
ક્ષેત્રપુત્ર	ક્ષેત્તડત્ત	ખેડૂત
ક્રોઢકઃ	કોલડ	ખેળેા
	ક્રોઢ (દેશ્ય) ^૨	ખેાડ
ગડુચી	ગલોઈ	ગળેા
ગર્ગરી	ગગરી	ગાગર
ગુર્જરત્રા	ગુજરત્તા	ગૂજરાત
કન્દુકઃ	ગેંદુઓ	ગેંઢ
	ગોવર (દેશ્ય)	ગોખર
	ઘુસિઅ (=ગવેષિત; દેશ્ય)	ગોત્યું
ગવાક્ષ	ગવત્તલ (ગવત્ત)	ગોખ
ગોધૂમઃ	ગોઢૂમુ (ગોઢૂંચુ)	ધળાં
જરઠકઃ	જરઠડ (ગરઢડ)	ધરડેા
ઘૃતં	ઘિઅં	ઘી

૧ નરસિંહરાવ ફારસી કે ગૂજરાતીમાં હળીનો લેવાયેલો ગણે છે.

૨ ચ. પુ. પટેલ સંક્ષોઢ-લોઢ-ખેાડ એમ સિદ્ધ કરે છે.

ગૃહીતકઃ	ઘણલડ	ધેલો
પ્રહ્નં	ઘયણુ	ધેન
ઘનતરકં	ઘણયરડં	ધણેડં
ચરણિકા	ચરણિયા (ચલ્લણગ દે૦)	ચણીયે।
(ચિપિટ)	ચિમિદ્ ૧	ચવડું
ચત્વર	ચચ્ચર	ચાચર
	ચવિલ્લ ૨	ચાવળું
ચિહ્ન	ચિન્હ	ચેન
ચેટક	ચેડય (અથવા ચેડ દેશ્ય)	ચેલો
ચતુષ્ક	ચડક્રક	ચોક
	ચડરિયા (દેશ્ય)	ચોરી
°ત્યક	ચડ	ચો (ભૂતી ગૂળ- રાતીનો પળી પ્રત્યય)
ચતુર્વર્ત્મકં	ચડવટું	ચોટું
છુરી	છુરી	છરી
છન્નકં ૩	છળ્ણડં	છાનું, (એવડા- વેલો-છાનુંમાનું)
શુક્તિ	સિળ્પિ	છીપ
અસ્તિ કે આસ્તે ૪	અચ્છદ્ (અછદ્, છદ્)	છે

૧ ચ. પુ. પટેલ જવળં દે. માંથી 'ચવડું' વ્યુત્પન્ન કરે છે.

૨ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી વાચાલ ઉપરથી વ્યવયયથી સિદ્ધ કરે છે. પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રા. ચવ (બોલવું) ઉપરથી શીલાર્થક રૂઢ વડે સિદ્ધ કરવું વિશેષ સુગમ છે.

૩ પટેલ પ્રચ્છન્ન ઉપરથી પ્રથમશ્રુતિલોપ વડે સાધે છે.

૪ નરસિંહરાવ અસ્તિ-અસ્સદ્-અચ્છદ્-છે એ રીતે; સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર આસ્તે-અચ્છદ્-છે એમ; પિશાલ અને ટેસિટરી પ્રચ્છતિ-અચ્છદ્-છે એ પ્રમાણે; વેબર ગચ્છાની-અચ્છદ્ છે મુળ્ય; બીમ્સ અક્ષતે-અચ્છદ્ દ્વારા સિદ્ધ કરે છે. અસ્તિ ને વર-રૂચિ, કમદીશ્વર, અને માર્ક"ડેયનો ટેકો છે; તેા આસ્તેને હેમચંદ્રનું સમર્થન છે. બંને લગભગ સમાન રીતે રાકય છે.

છહા (વિદગ્ધ; દેશ્ય)

+ વદ્યાવય (વર્તન કરનાર) છેલબટાઉ

છેઅ (દેશ્ય) + હડ સ્વાર્થિક છેડા

સુધા	હુહા	છા
ગુચ્છકં ^૧	ગુચ્છડં	છાગું
એવ	જિ (અપભ્રંશ)	જ
યજ્ઞોપવીત	જણોવઈય	જનોઈ
યદ્+વારે	જિવારઈ (જિહારઈ)	જ્યારે
જન્યકા	જણઆ	જાન
જન્યા	જણા (જાન+અણ કે અરણી સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયે)	જાંદણ, જાંદરણી
જાતિફલ	જાઈફલ	જાયફળ
જિહ્વા	જિન્મા	જીભ
જીર્ણકં	જુણડં	જૂનું
યૂથિકા	જૂહઆ	જૂઈ
	જુઅંજુઅં ^૨	જૂજવું
યૌવન	જોવ્વણ	જોખન
યમગૃહ	જમહર (જવૈંહર)	જૈહર
જહ (કા)	—	ઝર
જીર્ણક:	જિણડ	ઝીણો ^૩ (તાવ)
ક્ષીર્ણક:	ક્ષીણડ	ઝીણો ^૩ (દાણો)
તિલકકં	તિલયડં	ટીલું
સ્થાન	ઠાળ	ઠામ
સ્થાવર ^૪	ઠાવર (ઠાઅર)	ઠાર

૧ ચ. પુ. પટેલ, ભૂ. ગુ. ભા., ૮૮.

૨ બુચો નરસિંહરાવ GLL. I, 231.

૩ બુચો પટેલ, ભૂગણા, ૩૪૫.

૪ ચ. પુ. પટેલ ૫ નો ૨ થવાનું સ્વીકારીને ઠાળ માંથી 'ઠાર' સિદ્ધ કરે છે

	ઢાલ (દેશ્ય) ^૧	ડાળ
દક્ષિણક:	દાહિણુ	ડાણે
તુણ્ડિ ^૨	—	ડુંટી
શિથિલકં	સઢિલુનં ^૩ (ઢીલુનં)	ઢીલું
સંધિલ્લખંડ	સંધિલ્લંઢ (ઢીલ્લકળ)	ઢીંચણુ
ટબાકો (પોચુગીઝ) ^૪	—	તમાકુ
તલસ્પર્શ	તલપ્પંસ	તલાંસવું
તામ્બૂલિક	તંબોલિઅ	તંબોળી
તંતુ (ક:)	તંતુ (+ઢડ સ્વાર્થિક)	તાંતણે
તીક્ષ્ણકં	તિલ્લલ્લં	તીખું
ત્રિતયાનિ	—	ત્રેલિયાં
સ્થિત્વા	થિઅ	થી
સ્થિતક:	થિઅડ	થો (જૂનો વિકારી પંચમીપ્રત્યય)
	થલ્લિકઅ (=સ્થિત્વા)	થકી
દક્ષતે	દજ્જાઈ	દાઝે
દંઘ્રા	દાઢા	દાઢ
દન્ત	દંતુ	દાંત
દીપવર્તિકા	દીવઅટ્ટિઆ	દીવેટ
દીપશલાકા	દીવસલાયા	દીવાસળી
ઘ્રન્તકં	બિંટુનં	દીંટું
દેવગૃહકં	દેવહરુનં	દેહરું
દેવકુલ	દેડલ	દેવળ
દ્વિઅર્થ	દિયઢ	દોઢ
દુઃલ્લવત્	દુહિલ્લ	દોહલું

૧ પટેલ દલ -દાળ-ડાળ (જૂઓ, ૩૬૪) એમ આપે છે.

૨ જુઓ ક. પ્રા. ત્રિવેદી, ખંડ ૧૦.

૩ ઢિલ્લ દેશ્ય તરીકે પણ નોંધાયો છે. Pischel GPS, 1900, 150.

૪ જુઓ નરસિંહરાવ GLL I 67.

દોધકક:	—	દોહરો
ધૈર્ય	ધિજ્ઞ	ધીજ (ધીજપતીજ)
(નિસ્ફટિત)	ગિરિઅ (દેશ્ય)	નયુ ^૧
નાપિ	ગિપ્ફાહિઅ ^૧ (=અમંકુશરહિત)	નકેકટ
નહિ તર્હિ	ણવિ	નાવિ
નટપદ્ર	—	નહીંતર
શ્લક્ષણકં	નહયદ્	નડિયાદ
	લણહુઅં (નન્હુઅં)	નહાનું
	(ગૂ. ન્હાનું+મ તદ્દિત)	નાનમ
	ળવક (દેશ્ય)	નાક
નિર્વાહ:	ગિન્વાહ	નિભાવ
નિશાન (ક્રી)	—	નિશાન
નિસ્વાન	નિસ્સાળ	નિસાન (ડંકાનિશાન)
નિસ્ચ્યોતતિ	ગિચ્ચોઅઈ	નિચોવે
લલાટપટ્ટ	ગિલાહવટ્ટ (ગિહલવટ)	નિલવટ
લેખશાલા	લેહસાલા (લેસાલ—નેસાલ)	નિશાળ
નિભાલયતિ	નિહાલેઈ	નિહાળે
નિઃસ્પૃષ્ટ	ગિપ્પટ્ટ (અથવા ગિપ્પટ્ટ દેશ્ય)	નીપટ
નિર્વાસ	ગિઆસ	નેસ
સ્નેહ	ગેહ, ગેહહુઅં અપ૦	નેડો
નૂપુર	નેઅર	નેવર, નેઉર
તન (કઃ)	તળઅં (અળઅં)	(તણો) નો
પશ્ચાત્તાપક:	પચ્છાતાવઅં	પસ્તાવો
પ્રાઘૂર્ણક:	પાહુળળઅં	પરોણો (=મહેમાન)
પ્રહરણક:	પહરળળઅં	પરોણો (અળદનો પરોણો)
પ્રસ્તર	પત્થર	પત્થર
પર્યાળ	પછાળ	પલાળ
પુન:	પુળ	પણ

પ્રસ્થાંચા	પઢંચા	પથુછ
પરિધા	પરિહા	પહેરવું
પરિધાપનિકા	પરિહાવણિઆ (પહિરાવણી)	પહેરામણી
પરિધાનં	પરિહાણં (પહિરાણ)	પહેરથુ
પાદ+ધૃ	પાયધારહ (પાડધારહ)	પધારવું
પાષાણ	પાદાણ (પાદાહ)	પહાડ
પ્રોતકં	પ્રોયડં (પ્રોયું)	પરોવ્યું
પટહ	પહહ	પડો
પ્રતિશબ્દક:	પાંડસહડ	પડછંદો
પર્યસ્તિકા ૨	પણ્ણિયિઆ	પલાંડી
પ્રપા ૩	(પરવ)	પરબ
પ્રભવતિ	પહુસહ (પહુચહ)	પહોંચવું (બળમા)
પ્રાસકં	પસડં (પહુસડં)	પહોંચ્યા, પહોંચ્યા (નિયતસ્થાને)
પર્યદ્	પણ્ણક	પલંગ
પ્રતિષોષ ૪	પાંડિષોસ (પાંડિષોહ)	પડધો
પ્રતિપદા	પાંડિવઆ	પડવે
પ્રાતિવેશ્મિક	પાંડિવેસિઅ	પડોશી-પાડોશી
પ્રસાદી	—	પસલી
પ્રતીતિ	—	પતીજ
પ્રાણેન	(પ્રાણહ)	પરાણે
પાર્ણિ	પાણિહ	પહાની
પક્ષિન્	પાંક્ષિ	પંખી
પ્રાવરણિકા	પાવરણિઆ	પામરી
પક્ષે	પક્ષહ	પાખે

૧ નરસિંહરાવ પરં—(પઢં)—પથુ એ રીતે સિદ્ધ કરે છે.

૨ પહેલ પાદ્યષ્ટિ-પાયલટી-પલાંડી એવી રીતે સાધે છે.

૩ બુચો પહેલ, બુગુલા, ૭૧

૪ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી પ્રતિષ્ઠા માંથી સિદ્ધ કરે છે.

પંજરપ્રાવલી ^૧	પંજર પાડલી	પાંજરાપોળ
પાર્શ્વે	પાસહ	પાસે
પ્રસ્થાપયતિ	પટ્ટાવહ	પાઠવે
પર્ણ	પળ્ળ	(પાન+કુ) પાંદકુ
પ્રત્યભિજ્ઞાન	પચ્છિયાળ	પિછાણ
પિતૃગૃહ	પિઠ્ઠર	પિયર
પરિવિષ્	પરીસ	પીરસવું
પીતક (કં)	પીઅલડં	પીળું
પાર્શ્વે	પાસ્સહ (પાહહ)	પેં (જૂની ગૂજરાતી- નો પંચમી પ્રત્યય)
પ્રકાર	પયાર (પયર)	પેર
બયત (કારસી) ^૨	(બેત=યુક્તિ)	પેંતરે
પ્રતિષ્ઠાન	પદ્મઠાળ	પેડણ
પુસ્તક	પોત્થય	પોથું
આત્મત્વેન ^૩	અપ્પત્તે	પોતે
પાદોન	પાઝળ	પોણું
પૃથુકા:	પુહુઆ	પૌંઆ
વિસંવદિતકં ^૪	ફાંસિઅડં (આદેશ, સિદ્ધહેમં ૪,૧૮૨; અસત્ય નીવડેલું) ફાંસુ	
પાશક:	પાસડ	ફાંસે
સ્ફોટયતિ	ફોડહ	ફેડવું

૧ ફા. પંજર + સં० પ્રતોલિકા-પઓલિઆ-પોળ-એ રીતે પણ લઘ શકાય.

૨ જુઓ ચ. પુ. પટેલ, જૂગલા, ૮૭.

૩ નરસિંહરાવ આત્મસ્વં માંથી સિદ્ધ કરે છે. (GLL I 369); કે. હ. ક્રુવ
સ્વતઃ માંથી; સર રામકૃષ્ણ બાંડારકર પ્રકૃતિ-પરિવર્તિ-દ્વારા, ડા. ટેસીટરી આત્મેવાત્મા
-અપ્પહુ અપ્પ-આપોપુ, પોતકે એ રીતે, અને ચ. પુ. પટેલ પોટ્ટ દેશ્ય (= પેટ',
લક્ષણાએ ' શરીર ') માંથી સાધે છે.

૪ ચ. પુ. પટેલ પાંસુ (ધૂળ)-ફાંસુ-ફાંસુ એવી વ્યુત્પત્તિ યોજે છે.

મગિનીપતિ	મહિનીવડ	અનેવી
વિષદ ^૧	—	અગાડો
વિકાસ	—	અગાસું
વલયકં	વલયડું	અલેયું
વેચારા (ફારસી)	—	બિચારો
વર્તયતે ^૨	વત્તાવેઈ	અતાવવું
વંચતિ	વચ્ચઈ	અચવું
બાજાર (ફારસી)	—	અબાર
વારાણસી	વાણારસી	અનારસ
દ્વાદશાક્ષરી	બારહક્ષરી	બારાખડી
	બપ્પુડડ ^૩ (દેશ્ય, મિદ્દહેમ ૪,૨૮૭)	બાપડો
વ્યાકુલક:	વાડલડ	બાવરો
દ્વારકં	વારડડું (વારણડું)	બારણું
મીતિ	—	બીક
	બહુરિયા (દેશ્ય=સંભાજની)	બુહારે
ઉપવિષ્ટક:	ઉવડડડ (બડડડ)	બેડો
મયવ્યાકુલક:	મયવાડલડ	બેબાકળો
મણિત્વા	મણિઅ	મણી
મ્રાતૃજ ^૪	—	બત્રીબે
મક્ત (=ઓદન)	મક્ત	ભાત (દાળ ભાત)
મક્તિ (પ્રકાર, રચના)	મક્તિ	ભાત (પટોળાની ભાત)
માટકં	માડડું	ભાડું
મારવર્તક	મારવટથ	ભારોટીયો
અભ્યંક્તે	અવંમંગઈ (મીંજઈ)	બીંજવું

૧ કદાચ આ શબ્દ હિંદી વિષદના દ્વારા આવ્યો હોય. નરસિંહરાવ GLL I 74.

૨ અ. પુ. પટેલ પ્રવૃત્ત+આવ-પવત્તાવડ-વત્તાવઈ અતાવે.

૩ પટેલ વ્યાપ્ત-વાવુડો-બાપડો એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે.

૪ જુઓ બં. આ

भिन्नकः (विलक्षण; न्यून) मिण्णउ		भीनो (वान)
भूयसी ^१	—	भूरसी
महिषी	महिसी (म्हइशी)	भेंश
भ्रातृजाया	भाउज्जाइया	भोण्ण
भूमिगृह	भूमिघर भूहिघरउं २५० (भूइहरउं) भोंयइ	
मृगाङ्ग	मयंक	भयंक
मथितकारी	महिअकारी	भडीथारी
मत्सर	मच्छर	भच्छर (भषा, द्वेष)
मशक	मसडु (मसरु)	भच्छर
मातृगृह	माइघर, माइहर	भडियर
महार्णवः	महारणु (महरावणु)	भडेरामणु
महामात्र	महामत्त	भडावत
मठ	मठ+उल्ल स्वार्थिक	भटुली
मर्यादिन् के मर्यादा	मज्जाइल्ल	भलाज्जे
महावरह (अरणी)	—	भडावरे।
	मुर + कल प्रा.	भरकलडुं
मुकुल	मउल (मउर)	भडोर
निमित्तकेन	निमित्तइं (मिट्टइ)	भाटे
मातृष्वसा	माउसिआ	भाशी
माघवृष्टकं	माहयुठ्ठउं	भावडुं
मध्ये	मज्झि (माझि, माहि)	भां
माक्षिका	मक्खिआ	भांअ
मिषति	मिसइ (मिचइ)	भीयवुं
बिन्दु	—	भीडुं

^१ लूओ य. पु. पेटे, लूओ, ७०. मरि उपरथी पणु 'भूरसी' नीकणवुं संभवे.

—	(મીની + ઢી)	મીંદડી
મદનફલ	મયળહલ (મહ્ણહલ)	મીંદળ
મઘાં	મઝ્ઝુ	મુજ
મેધિકા મેધી	—	મેંદી
મૌષિકં	મોસિઅં	મોતી
મુક્કં	મોક્કહલં (અથવા મોક્કલં દેશ્ય)	મોકળું
મુકુટ	મઝહ ^૧	મોડ
	મોચ્ચિઓ ^૨	મોચી
રાત્રિપાતે	રત્તિવાહ	રતોવર્ધ
અવલંબમાનદીપકઃ	અવલંબમાણદીવત	ઓળામણદીવો, રામણ- દીવો, લામણદીવો.
રટિત	રઢિય	રાડ
રક્ષા	રક્ષા+હી સ્વાર્થિક	રાખડી
અરઘટ્ટ	અરહટ્ટ	રેંટ
	રેસિ (તાદર્થ્યવાચક અપભ્રંશ અનુગ)	રેસિ
યાષ્ટિ	લઢિ	લાડી
નિમ્બકઃ	લિમ્બહલ અપ.	લીંબડો
રુક્ષકં	લુક્ષવં	લૂખું
વિક્ષિપ્ત	વિચ્છૂટ (અથવા વિચ્છૂટ= વિરહિત, વિયુક્ત; દેશ્ય)	વહૂટું
	(વિમાનકં સંભવિત સંસ્કૃત ૩૫) વિહાણં (દેશ્ય)	વહાણું
	વિચ્ચિ ^૩ (દેશ્ય)	વચ્ચે
વાસિતાન્ન ^૪	વાસિયાણ	વસાણું

૧ મઝહ, મઝહી=અંખોડો, એ અર્થના દેશ્ય શબ્દો પાણુ છે. (દેશી નામ૦ ૬, ૧૧૭)
 ૨ આવા સ્વરૂપના દેશ્ય શબ્દની સંભાવના નરસિંહરાવે કહી છે. GLL
 I 415 n.

૩ હેમચંદ્ર વર્ષ્મન્ ના આદેશ તરીકે વિચ્ચ આપે છે. (સિ. હે. ૪, ૪૨૧)
 ૪ શ. ખ. ત્રિવેદી વસાન્ન (=ચરણીયુક્ત અન્ન) ઉપરથી સિદ્ધ કરે છે,

વત્સરકઃ	વચ્ચયરડ	વછેરૈ
વિગોપયતિ	વિગોવહ	વગોવે
	વંઠ (દેશ્ય) ૧	વંઠવું
વિભક્કં	વિહત્તં (વિહત્તવં)	વહેંચ્યુ
વશવિધયેક ૨	વસવિહેયડ	વસવૈયા
વિલોહિતકં	વિલોહિયડ	વલોવ્યું
વર્ત્મન્	વટ્ટ	વાટ
વિકાલકં	વિઆલડં	વાળુ
	વહ્લ ૩ (દેશ્ય)	વાદળ
વરં	વરિ	વારુ
વાગુરિક	વાગુરિય	વાધરી
વાનરકઃ	વાણરડ	વાંદરૈ
માત્ર ૪	મેત્ત	વાંત
વાચાટ ૫	વાયાહ	વાયલ
વિજ્ઞસિ	વિજ્ઞાસિ	વિનંતિ
વિહીનકઃ	વિહીણડ, વિહૂણડ	વિહોણો
વ્યક્તિ	—	વિગત
વૃશ્ચિક	વિંછિઅ	વીંછી
વિદ્ધકં	વિદ્ધડં	વીંધ્યું
વ્યજનકઃ	વિજ્ઞાણડ	વીંજણો
વિકલકં	વિઅલડં	વીલું
વચન	વચળ	વેણ
વિતાસ્તિ	વિહર્થી	વ્હેંત

૧ ચ. પુ. ખટલ વિનટ-વિણટ-વંઠ એ પ્રમાણે લે છે. ભૂગણ, ૧૬૭.

૨ ભૂગણ, ૮૩.

૩ રા. બ ત્રિવેદી વારિદ માંથી વ્યત્યયથી લે છે.

૪ ભૂગણ, ૩૪૬.

૫ રા. બ. ત્રિવેદી વાતુલ માંથી લે છે.

વૈવાહિક:	વેવાહિઅ	વેવાઈ
વ્યવહાર	વવહાર (વિવહાર, વિવ્હાર)	વેપાર
સીલ્લ ૧ (ફારસી)	—	શીખ (શીખ આપવી)
શીતલકં	સીયલડં	શીળું
કીદશકં	કહસડં (સડં)	શું (પ્રશ્નાર્થ)
સમં	સિડં (સ્યું)	શું (=સાથે)
સપત્ની	સવક્કાં	શોક્ય
સ્વપ્નકં	સુમિણડં	સમણું, સોણ
સંબુધ્યતે	સંબુજ્ઞહ (સમુજ્ઞહ)	સમજવું
સહચરી ૨	સહયરી	સહિયર
સુપર્વક:	સુપર્વડ	સપરમે
સાંવત્સરિકા	સંવચ્છરિઆ	સમયરી
સદક્ષકં	સરિક્લડં	સરીખું
સદશકં	સરિસડં	સરીમું
સહેલં	સહેલડં	સહેલું
(સપાદક: ?)	—	સવડો
સંલગ્ન	સલગ્ગ	સળંગ
શ્લેષ્મ	—	સળેખમ
સલાવળ્યા	સલોળી(સિ. હે. ૪,૪૨૦)	સલણી
સીદતિ ૩	સહહ	સડવું
સાપત્નકં	સાવક્કડં	સાવડું
સંજ્ઞા	સંજા	સાન
સંધ્યા	સંજ્ઞા	સાંજ
	સાહુલિઆ (દેશ્ય)	સાહેલી
સાગર	સાયર	સાયર

૧ ભૂચલા, ૩૫૬.

૨ પટેલ (ભૂચલા, ૧૨૩) સહીજન-સહિયળી- સહિયરી ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે.

૩ શ. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી શબ્દ (નાશ પામવું) ઉપરથી લે છે.

सावधान	—	सावध
श्रापद	सावय (सावज) सामइअउं (=प्रतीक्षितकं)	सावण सामैयुं
स्वागत (शिङ्घति)	साइय सुंघइ (देख्य)	सांघ सुंघवुं
शुध्यते (२५४ भुं)	सुज्झइ	सूजे
शुष्कं	सुक्कउं	सूकुं
शून्यकं	सुण्णउं	सूनुं
शय्या	सेज्जा	सेण
सीमन्तकः	सीमंतउ (सीअंतउ)	सेंथो
सूचिका	सूर्इया	सोय
समर्पयति	समप्पइ (सवैप्पइ)	सोंपवुं
शोभते	सोदइ	सोहे
सौरभ	सोरम (सोडव्ह)	सोढम
हरीतकी	हरडई	हरडे
अद्यापि	अज्जवि, अज्जुवि	हण
हरिद्रा	हलिद्दा	हण्ण
अधुना	अहुणा (हुण्णा)	हमण्णा
लघुकं	लहुउं (हलुउं)	हणुं
अस्थि	अट्ठि (अथवा हट्ठ देख्य)	हाउ
भांडकः	हांडउ	हांडो
भवति (व. कृ.		
सप्तमी ऐ००)	होंतइ	हंतघ(नू. गू.=थते)
हयं	हिज्ज (हेज) अयालि (देख्य)	हेत-हेण हेली
हृदयकं	हिअयउं	हेयुं
”	हिअडउं	हेडुं

ઉચ્ચાર

અત્યાર સુધી આપણે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા કરી. સંસ્કૃત-માંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશદ્વારા ગૂજરાતીમાં ઊતરતાં શબ્દોમાં કેટલાક ફેરફાર-વર્ણવિકાર થાય છે. વાગ્યાપારના જે નિયમો અનુસાર આ વર્ણવિકારો થાય છે તે નિયમો—ઉત્સર્ગોનું આપણે સવિસ્તર વિવેચન કર્યું.

હવે આપણે ગૂજરાતીમાં કેટલાક વર્ણોના લાક્ષણિક ઉચ્ચારો થાય છે તેની ચર્ચા કરીએ. દરેક બોલાતી ભાષામાં લેખન અને ઉચ્ચારણ વચ્ચે કેટલોક ભેદ રહે જ છે. સંસ્કૃતમાં ઘૃત, ઋષિ, ઋત જેવા શબ્દોના ઋ વિવિધ રીતે (રિ, રે, રઃ ઇ) ઉચ્ચારાતા. પ્રાકૃતોમાં અનાદિ અસંયુક્ત કગચજ ઇં લોપાતાં અવશિષ્ટ રહેલો અ મૃદુ ય જેવો ઉચ્ચારાતો. જેમકે, વચન > વબળ > વચળ; રજની > રઅળી > રચળી. અંગ્રેજીમાં know, through જેવા ધણા શબ્દોમાં કેટલાક વર્ણો અનુચ્ચરિત જ રહે છે. હિંદીમાં ગંઘાયા, મંઘરા, પેઢ, જેવા શબ્દોમાં અનુસ્વાર અને મૂર્ધન્ય વર્ણોના વિલક્ષણ ઉચ્ચાર થાય છે. તેવી જ રીતે ગૂજરાતીમાં કેટલાક વર્ણોના વિલક્ષણ ઉચ્ચાર થાય છે. એ ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ તથા તેમના નિયમોની હવે સવિસ્તર ચર્ચા કરીએ.

વિવૃત એ અને ઓ—કેટલાક શબ્દોમાં આદિ કે અંત્ય એ અને ઓનો ઉચ્ચાર વિવૃત અર્થાત્ પહોળો થાય છે. જેમકે, મોં, બેઠો, પેસે, છે, ગોર, કોયલ, વગેરે. લખાણમાં ગૂજરાતી શબ્દોમાં આ પ્રમાણે અવળી માત્રા દર્શાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ ભાષાના શબ્દોના પહોળા ઉચ્ચાર દર્શાવવાને માટે અવળી માત્રા મુકાય છે. અહીં વક્તવ્ય સ્પષ્ટ સમજાય એ કારણથી ગૂજરાતીમાં શબ્દોમાં અવળી માત્રા વાપરી છે. આ શબ્દોમાં એ અને ઓ પહોળા છે અને તેમનો ઉચ્ચાર સંવૃત કે સાંકડા એ અને ઓ થી ભિન્ન છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મોં અને મોર, બેઠો અને બેટ, છે અને છેહ, ગોર અને ગોરી—આ શબ્દોમાંના એ અને ઓ સ્વરો સર-ખાવવાથી સાંકડા અને પહોળા ઉચ્ચારો વચ્ચેનો તફાવત સમજાશે.

કેટલાક વિવૃત એ અને ઓ ના સાંકડા ઉચ્ચાર કરે છે. જેમકે

‘કેમ છો’ ? એને બદલે ‘કેમ છો’ ? એમ કહેશે. આ ભૂલની પાછળ એવી બ્રામક માન્યતા રહેલી છે કે સાંકડા ઉચ્ચારો વધારે સંસ્કારી ગણાય. પરંતુ આ ભ્રમ છે. વિવૃત ઉચ્ચારો એ ગૂંજરાતી ભાષાનું એક ખાસ લક્ષણ છે અને તે ભાષામાં રહેલું બળ, સામર્થ્ય દર્શાવે છે. માટે વિવૃત એ, ઓના ઉચ્ચારો પહોળા જ કરવા જોઈએ.

ઔરસ્ય અને કંઠ્ય હ—હ સાધારણ રીતે કંઠસ્થાનીય છે; પરંતુ તે અનુનાસિક કે અન્તઃસ્થ સાથે જોડાયેલો હોય ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર ઔરસ્ય (ઉરસ્-છાતીમાંથી નીકળતો હોય તેવો-જરા આછો, મૃદુ) થાય છે. જેમકે આદ્વાન, આદ્વિક, આદ્વણ, પ્રત્યાદિમાં.

પ્રાકૃતદ્વારા રૂપાન્તર પામેલા કેટલાક તદ્દભવ શબ્દોમાં ઔરસ્ય જેવો પણ તેથી ધણો આછો હ સંભળાય છે. જેમકે, અમે, તમે, જ્યારે, ત્યારે આવું, જેવું વગેરેમાં અતિ આછો હ્કાર સંભળાય છે. તેને હ-શ્રુતિ કહે છે. ધણી વાર તો એ કયા વ્યંજનમાં ભળેલો છે તે શોધી કાઢવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. લખાણમાં હ-શ્રુતિ બતાવવાનો રિવાજ નથી.

ય-શ્રુતિ—કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં-ય-કાર સંભળાય છે. જેમકે, આંખ, લાવ, દોરકું, ખાંડણી, ચાળણી, એ શબ્દોના ઉચ્ચાર આંખ્ય, લાવ્ય, દોયકું, ખાંયણી, ચાંયણી એવા થાય છે. આ ય-કારને ભાષાશાસ્ત્રમાં ય-શ્રુતિ કહે છે.^૧ આ ય-કાર લખાણમાં દર્શાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ તેનો ઉચ્ચાર અશિષ્ટ નથી પણ ભાષાશાસ્ત્રને સુસંગત છે એટલું ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે.

કોમલ અને તીવ્ર અનુસ્વાર—

(૧) તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર હોય છે, અને તે પછીના વ્યંજનના સ્વરૂપ અનુસાર ત્રણ રીતે ઉચ્ચારાય છે.

૧. ખરું જોતાં આમાં મધ્યસ્થ ર, ડ, ણ જોડી જાય છે અને તેનો ‘અ’ અવરોધ રહે છે. તેમાં જગણે યજ્ઞાતિઃ એ સૂત્ર અનુસાર આછો ય-કાર સંભળાય છે. એ ય-કાર યમુના, કાયમ કે વિલય જેવો સ્પષ્ટ ય નથી, પણ આછો મૃદુ ય-ધ્વનિ છે તેથી તેને ય-શ્રુતિ કહે છે.

વર્ગીય વ્યંજનની પૂર્વે તે વ્યંજનના અનુનાસિક જેવો બોલાય છે. દા. ત. અંક (ઉચ્ચાર અક્ક); અંજન (અઞ્જન).

ય, વ્ અને લ્ની પૂર્વે અનુસ્વાર મ્ જેવો કે ય્, વ્ અને લ્ જેવો ઉચ્ચારાય છે. જેમકે સંયોગ (સંયોગ), સંવેદન (સંવેદન), સંલગ્ન (સંલગ્ન).

શ, સ્, ર્, હ્ ની પૂર્વે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર મ્ જેવો થાય છે. સંશુદ્ધ (સમ્+શુદ્ધ), સંસિદ્ધિ (સમ્+સિદ્ધિ), સંરક્ષિત (સમ્+રક્ષિત), સંહિતા (સમ્+હિતા).

(૨) તદ્દલ્લવ શબ્દોમાં હ્રસ્વ સ્વર પછી અનુસ્વાર આવે તો તેનો ઉચ્ચાર તીવ્ર થાય છે. જેમકે, જુંડ, દિંગ, તંગ.

(૩) તદ્દલ્લવ શબ્દોમાં દીર્ઘ સ્વર પછી અનુસ્વાર આવે તો તેનો ઉચ્ચાર કોમલ થાય છે. એ ઉચ્ચાર જાણે એ સ્વર જ નાસિકા-સ્થાનમાંથી બોલાતો હોય એવો થાય છે. દા. ત. રાંક, પીંછી, જાંઘવું, ખેંચવું, સોંપવું.

(૪) તદ્દલ્લવ શબ્દોના અંતિમ સ્વર ઉપરનો અનુસ્વાર કોમલતર હોય છે. જેમકે, અહિં, દહિં, નહિં, ઇં. અનુસ્વારના ઉચ્ચારબેદો દર્શાવવાની કોઈ સંજ્ઞા ગૂજરાતીમાં નથી. હિંદીમાં ગાંઘ, ગાંઘાર, મૈંઘરા, એમ કોમલ અનુસ્વાર દર્શાવાય છે. ગૂજરાતીમાં લખાણમાં એ પ્રમાણે દર્શાવવાનો રિવાજ નથી. પરંતુ ઉચ્ચારમાં આ બેદો અવશ્ય દર્શાવવા જોઈએ.

ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ના પ્રાકૃત કે અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારો— તદ્દલ્લવ શબ્દોના ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ની પૂર્વે ઈ કે એ જેવા તાલવ્ય સ્વર કે ય ન હોય તો ગૂજરાતના મધ્ય અને ઉત્તર ભાગોમાં અને કાઠિયાવાડમાં સામાન્ય જનતા તેમનો અર્ધ તાલવ્ય કે દંત્ય તાલવ્ય, અર્થાત્ દંત્ય અને તાલવ્યના મિશ્રણ જેવો ઉચ્ચાર કરે છે. ચ્ અને છ્ નો ઉચ્ચાર ત્ અને સ્ ના મિશ્રણ જેવો, અને જ્ અને ઝ્ નો ઉચ્ચાર કાંઈક જ્ અને સ્ કે હ્ ના મિશ્રણ જેવો સંલગ્નાય છે. જેમકે ચારો, છાનું, જાડુ, જૂડું, ઝાડ, ઝાંઝર, ઇત્યાદિમાં.

આ ઉચ્ચારો પ્રાકૃતમાંથી આવ્યા છે એટલું નોંધવું બસ છે. મરાઠીમાં તદ્દલવ શબ્દોમાં આ પ્રાકૃત ઉચ્ચારો જ મોટે ભાગે થાય છે. પણ ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ સંસ્કારી ભાષામાં શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચારો જ થાય છે અને તે જ યોગ્ય છે. ગૂજરાતીમાં સંસ્કારી ભાષામાં આ અર્ધ-તાલવ્ય ઉચ્ચારો થતા નથી એ લક્ષમાં રાખવું ઘટે છે.

મૂર્ધન્યતર ૩, ૬—શબ્દના આદિમાં આવેલા ૩, ૬, ના ઉચ્ચારો મૂર્ધન્ય હોય છે. જેમકે, ડગલો, ઢબુ. શબ્દની વચ્ચે કે અંતે આવેલા ૩, ૬ ના ઉચ્ચારો આથી કેટલેક અંશે ભુદા થાય છે. જેમકે, ઝાડ, પડતર, ચઢાઈ (ઉચ્ચાર-ચડાઈ) વગેરે. આ ઉચ્ચારો મૂર્ધન્યતર કહેવાય છે. આ અનાદિ ૩, ૬ ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારો શિષ્ટ અને શાસ્ત્રીય છે, તેમને બદલે કેટલાક મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો કરે છે તે બૂલબરેલુ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

ગૂજરાતીમાં સ્વરભાર કે પ્રયત્નતત્ત્વ (Accent)

વૈદિક સંસ્કૃતમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) હતો. પરંતુ એ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં ઊતર્યો જણાતો નથી. છતાં સામાન્ય લોકોની બોલીને સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં કે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના કેટલાક વાગ્યાપારોનું મૂળ તપાસતાં અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં સ્વરભારનું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ રીતે પ્રવર્તે છે જ એની પ્રતીતિ થાય છે. બીમ્સ અને નરસિંહરાવે દર્શાવ્યું છે કે અપભ્રંશ કાન્તસ્ય અત ઽં સ્યમોઃ । (કકારાંત નામોના પ્રથમા એકવચન નપુંસકલિંગમાં ક લોપાદિને બાકી રહેલા અ નો ઊં થાય છે) એ ઉત્સર્ગાનુસાર શબ્દોના મૂળ સ્વરૂપમાં જ્યાં સ્વાર્થિક ક ઉમેરાય છે, ત્યાં અંત્યવર્ણ સ્વરભારયુક્ત હોવાથી એને ધસારામાંથી ઊગારી લેવો એજ મુખ્ય કારણ હોય છે. ઉ. ત. ઘોટ એ ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત શબ્દમાં દ્વિતીય વર્ણુ પ્રબળ હોવાથી સ્વરભાર કે પ્રયત્નયુક્ત છે. પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા ગૂજરાતીમાં ઊતરતાં ટ મૃદુ બની, એનો ઢ થઇ, એ પણ ક્રમશઃ લોપાઇ જાય એવી સ્થિતિ ન આવે એ માટે ભાષા અગ્રાત રીતે પણ સહજ જ ક ઉમેરે છે. એટલે અપભ્રંશમાં એનું સ્વરૂપ ઘોટકઃ - ઘોઢઢ - ઘોઢો એમ થતાં અંત્યવર્ણુ

અને એના ઉપરનો સ્વરભાર છેવટ સુધી જળવાય રહે છે. આમ અપભ્રંશમાં જ્યાં ડ - ડં આવે છે, જેને સંસ્કૃત ક માંથી હેમચંદ્રે વ્યુત્પન્ન કર્યા છે, ત્યાં અંત્યવર્ણ પ્રયત્નયુક્ત છે એમ સૂચવાય છે.

ગૂજરાતી ભાષામાં સ્વરભારનું દ્વિવિધ સ્વરૂપ નજરે પડે છે : શબ્દમાં અમુક વર્ણ કે વર્ણો ઉપર સ્વરભાર, અને વાક્યમાં અન્વયાનુસાર અમુક શબ્દ ઉપરનો શબ્દભાર. શબ્દમાં સ્વરભાર, શબ્દ જે એ કે ત્રણ વર્ણોનો હોય તો સામાન્ય રીતે આદિ વર્ણ ઉપર આવે છે. જેમકે ધર, કામ, મેજ, કપડું, કપાટ, * ખજાર, ઇં. ત્રણથી વધારે વર્ણોના શબ્દોમાં એક પ્રથમવર્ણ ઉપર, અને બીજો, જરા ગૌણ રૂપનો, વચ્ચેના કોઈ ગુરુ કે પ્રબળ વર્ણ ઉપર, એમ એ વાર સ્વરભાર આવે છે. ઉ. ત. ખિલકુલ, ધરખાર, કુટુંબકબીલો ખવરાવતું, હિંમતખાજ ઇં ગૂજરાતીમાં સ્વરભારનાં નિશ્ચિત સ્થાનો હજી આપણે મુકરર કરી શક્યા નથી. બોલાતી ભાષાના વધારે સંશોધનથી કદાચ એના પ્રવર્તનના વધારે નિયમો જાણવામાં આવે એ સંભવિત છે. પણ સ્વરભારનું અસ્તિત્વ છેજ એમાં તો શંકા નથી જ. ગૂજરાતીમાં સંખ્યાબંધ શબ્દોના અંત્ય વર્ણોનો 'અ' શાન્ત કે ત્વરિતોચ્ચાર્ય હોય છે (જેમકે રમત, શાક, ગામ, સુંદર ઇં), તેનું કારણ એ સ્થાને સ્વરભાર પડતો નથી તેજ છે.

ગૂજરાતી સ્વરભારના દ્વિતીય સ્વરૂપમાં વાક્યાન્વયમાં અમુક શબ્દો ભારયુક્ત ઉચ્ચારાય છે. ત્યાં ઉચ્ચારભાર અમુક શબ્દ ઉપર પડવાનું કારણ એ શબ્દનું વાક્યાન્વયમાં મહત્ત્વનું સ્થાન એ છે. એ શબ્દ એ સ્થાનેથી ખસે, અથવા એજ શબ્દ અન્ય વાક્યમાં બીજા સંદર્ભમાં આવે, ત્યારે એના ઉપરના શબ્દભારમાં ફેરફાર થાય છે. સ્વરભારના આ સ્વરૂપ ઉપર કવિ ન્હાનાલાલે એમની ડોલનશૈલીની માંડણી

* આવા શબ્દોમાં પ્રથમ દર્શને બીજો, ગુરુવર્ણ ભારે જણાય છે; પરંતુ એમના ઉચ્ચાર સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં જણાશે કે બીજા ગુરુવર્ણનો ઉચ્ચાર પ્રબળ છે, પણ સ્વરભાર તો પ્રથમ વર્ણ ઉપરજ પડે છે.

કરી છે. બેશક ગૂજરાતી કવિતામાં આ પ્રકારનો સ્વરભાર કેટલે અંશે ઉપયોગમાં આવી શકે એ જુદો પ્રશ્ન છે. અહીં તો માત્ર આ પ્રકારના શબ્દભારનું સ્વરૂપ નોંધવું એટલું જ પ્રસ્તુત છે.

આ ઉપરાંત એક અન્ય પ્રકારનો આરોહઅવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) કાઠિયાવાડની, અને વિશેષે કરીને હાલાર આજુની, બોલીમાં મળી આવે છે. એમાં ગૂજરાતીના સહજ સ્વરભાર ઉપરાંત એક પ્રકારનો લયાત્મક શબ્દભાર પણ જણાય છે, જે વૈદિક ભાષા અને વૈદિક યુગની કથ્ય ભાષાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

ખંડ ૪ થો કાવ્યવિવેચન

પ્રકરણ પંદરમું

પ્રાસ્તાવિક: કાવ્યપ્રયોજન અને કાવ્યહેતુ

કાવ્યપ્રયોજન—જગતની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ પાછળ કાંઈને કાંઈ પ્રયોજન હોય છેજ. પ્રયોજન વિના જડબુદ્ધિ મનુષ્ય પણ કશી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. સંસ્કૃત કાવ્યલંકારત્રયો કાવ્યનિર્માણનાં નીચે પ્રમાણે પ્રયોજનો ગણાવે છે.

ભરત (ઇ. સ. નો આરંભ) લોકને વિનોદ આપવો અને દુઃખાત્ અને શોકાર્તને આશ્વાસન આપવું એને નાટ્યનો ઉદ્દેશ માને છે.^૧ ભામહના મત પ્રમાણે (ઇ. સ. ૫૦૦-૬૦૦) 'ધર્મ', અર્થ', કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ અને કલાઓમાં વિચક્ષણતા, પ્રીતિ (આનંદ) અને કીર્તિની પ્રાપ્તિ એ સુકાવ્યનું ફલ છે.^૨ દણ્ડિનને (છઠ્ઠી સદી) મતે લોકયાત્રાપ્રવર્તન અને યશ એ કાવ્યનાં પ્રયોજનો છે.^૩ વામન (આશરે ઇ. સ. ૮૦૦) પ્રીતિ અને કીર્તિ એ એને કાવ્યના હેતુ ગણે છે.^૪

૧ વેદવિદ્યેતિહાસાનામર્થાનાં પરિકલ્પનમ્ ।

વિનોદકરણં લોકે નાટ્યમેતદ્ ભવિષ્યતિ ॥ ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ૧, ૮૬.

દુઃખાર્તાનાં સમર્થાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ્ ॥

વિશ્રાન્તિજનનં કાલે નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥—મ. ના. ૧, ૮૦.

૨ ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વૈચક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।

પ્રીતિં કરોતિ કીર્તિં ચ સાધુકાવ્યનિષેવણમ્ ॥—ભામહ કાવ્યાલંકાર ૧, ૨

૩ દણ્ડિન્, કાવ્યાદર્શ ૧-૩, ૫.

૪ કાવ્યં સદદૃષ્ટાદૃષ્ટાર્થં પ્રીતિકીર્તિહેતુત્વાત્ । વામન, કાવ્યાલંકારસૂત્ર ૧, ૫.

રુદ્રટ (ઇ. સ. ૮૦૦-૮૫૦) યશ, ધર્મ, અર્થ, અનર્થશાન્તિ (અનર્થોપશમ) અને અસાધારણ આનંદ (શમ્ અસમમ્) ને કાવ્યનાં પ્રયોજન તરીકે ગણાવે છે.^૫ અભિનવગુપ્ત (૧૦૦૦ ઇ. સ. આશરે) આનંદનેજ કાવ્યનું સર્વોપરિ પ્રયોજન માને છે.^૬ ભોજ (૧૦૦૦-૧૦૫૦ ઇ. સ.) આમાં યશનો ઉમેરો કરીને કીર્તિ અને પ્રીતિને કાવ્યના પ્રધાન ઉદ્દેશ ગણે છે.^૭ વાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ એમના પ્રૌઢ ગ્રંથ કાવ્યપ્રકાશમાં કાવ્યનાં પ્રયોજનોમાં યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહાર-જ્ઞાન, અનર્થશાન્તિ, તાર્કાલિક પરમ આનંદ, અને કાન્તાની માફક ઉપદેશ એટલાં ગણાવે છે.^૮ હેમચન્દ્ર (ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨), વાગ્બટ (ઇ. સ. ૧૨ મી સદી, પૂર્વાર્ધ), વિદ્યાધર (ઇ. સ. ૧૩૦૦ આશરે) બહુધા મમ્મટને અનુસરીને કાવ્યપ્રયોજન આપે છે.^૯ વિશ્વનાથ (ઇ. સ. ૧૩૫૦) ધર્માર્થકામમોક્ષાદિ ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિનેજ કાવ્યનું

૫ રુદ્રટ, કાવ્યાલંકાર, ૧, ૪-૮

૬ 'તથાપિ પ્રીતિરેષ પ્રધાન...પ્રાધાન્યેન આનન્દ એવોક્તઃ-'અભિનવગુપ્ત, લોચન (ધ્વન્યાલોકટીકા)—પૃ. ૧૨.

૭ 'કાવ્યં...કવિઃ કુર્વન્ કીર્તિ પ્રીતિં ચ વિન્દતિ' । ભોજ, સરસ્વતી-કળામરણ ૧, ૨. સરખાવો ભામહ અને વામનની વ્યાખ્યાઓ—પાદટીપ ૨, ૪.

૮ કાવ્યપ્રકાશ, ૧, ૨.

૯ 'કાવ્યમાનન્દાય યશસે કાન્તાતુલ્યતયોપદેશાય ચ'—હેમચન્દ્ર, કાવ્યાનુશાસન ૧

વિશ્વોલ્લઙ્ઘનજાઙ્ઘિકૌ ચિત્તનુતે કીર્તિ વિધત્તે શ્રિયં

હેલાધિકૃતયક્ષરાજવિભવાં ચિન્તાકરં હન્યધમ્ ।

દુગ્ધે સ્વાદુતરાન્ રસાન્ ચિતરતિ સ્ફારં કલાકૌશલં

કાવ્યં નિર્ઘૃતિમાવહત્યપિ પરિસ્પન્દાપહં ચેતસઃ ॥—વિદ્યાધર, એકાવલી ૧, ૧.

'કાવ્યં પ્રમોદાય અનર્થપરિહારાય વ્યવહારજ્ઞાનાય ત્રિવર્ગફલલાભાય કાન્તાતુલ્યોપદેશાય કીર્તયે ચ' વાગ્મટાલંકાર ૧

પ્રયોજન ગણે છે.^{૧૦}

આ પ્રમાણે ભરતથી માંડીને વિશ્વનાથ પર્યન્તના આલંકારિક કાવ્યનાં પ્રયોજન ગણાવે છે. આમાં ચતુર્વર્ગ (ધર્માર્થકામમોક્ષ) ની પ્રાપ્તિનો સમાવેશ સાંપ્રદાયિક જ ગણવાનો છે. પ્રાચીન ભારતમાં જીવનસમસ્તનો ઉદ્દેશ ચતુર્વર્ગની સાધના હતો, અને વિદ્યાઓમાં ધર્મ-શાસ્ત્રાદિક ધર્માચરણનું જ્ઞાન આપતાં, કૌટિલીયઅર્થશાસ્ત્રાદિક અર્થ-સંગ્રહ ઉપદેશતાં, વાત્સ્યાયનસૂત્રા કામનું જ્ઞાન આપતાં, અને વેદાન્તાદિગ્રંથો મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા. મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં આ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન મળતું. આથી કાવ્યગ્રંથોમાંથી પણ ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એવી અપેક્ષા રહેતી. આ રીતે કાવ્યપ્રયોજન તરીકે ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ સમજી શકાય, અથવા એને સાંપ્રદાયિક પરંપરાનું પરિણામ ગણી શકાય.

પણ ભરત અને ભામહથી માંડીને વિદ્યાધર વિશ્વનાથ સુધીના મોટા ભાગના આલંકારિકો આનંદ અને યશને કાવ્યનાં પ્રધાન પ્રયોજન ગણે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. આમાંથી મમ્મટાચાર્યની પ્રયોજનચર્યા, પુરોગામીઓનાં મહત્ત્વનાં સર્વ પ્રયોજનોનો સમાવેશ થવાથી, સૌથી વધુ વ્યાપક સ્વરૂપની છે. એથી એમની ચર્યાને વિસ્તારથી, ઉદાહરણાદિક આપીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મમ્મટ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ને આરંભેજ (કા. પ્ર. ૧, ૨) કાવ્યનાં પ્રયોજનો આવી રીતે વર્ણવે છે :

કાવ્યં યશસેડ્યર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સદ્યઃ પરિનિર્વૃતતયે, કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે ॥

૧૦ ‘ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિઃ સુખાદલ્પધિયામપિ’—વિશ્વનાથ, સાહિત્ય-દર્પણ ૧, ૨

અર્થાત્. યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહારજ્ઞાન, અનિષ્ટનિવારણ, તત્કાલ પરમ આનંદ, અને કાન્તાની માફક ઉપદેશ એવાં પદ્ધિ પ્રયોજના માટે કાવ્યની રચના છે. આમાંથી કેટલાંક યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, અનિષ્ટ-નિવારણ જેવાં ફલ કવિને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો બાકીનાં વ્યવહાર-જ્ઞાન, પરમ આનંદ અને ઉપદેશ કવિનાં કાવ્યો વાંચનાર સહૃદય કે ભાવકને મળે છે. આ પ્રયોજનો સરખાં મહત્વનાં નથી, કે ચઢતાઊતરતા કાર્મ ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવેલાં નથી.

કવિ કે લેખક તરીકેની કૃતિની એષણા સર્વ સાહિત્યકારોને હોય છે. અને કવિતાદ્વારા કૃતિ પ્રાપ્ત થયાના દાખલા ઓછા મળતા નથી. કાલિદાસાદિક કવિઓને પોતાની લોકોત્તર કૃતિઓ વડે અમર યશ મળ્યો હતો એ મમ્મટનું વિધાન^{૧૧} સાચું છે. ગૂર્જરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ જોઈએ તો એ સમયના સંખ્યાબંધ રાજાઓ અને રાજપુરુષો વિષે નજીવીજ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે, જ્યારે માધ, સોમેશ્વર, હેમચન્દ્ર, નરસિંહ, મીરાં, ભાલણ, પદ્મનાભ, પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓ એમના અક્ષરદેહે ચિરંજીવ છે. પરંતુ યશની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને આ કવિઓએ કાવ્યરચના કરી હતી, કે એમની કાવ્યરચનાના સહજ, અનુષંગી પરિણામ રૂપે એમને કૃતિ વરી હતી એ એક પ્રશ્ન છે. એટલે યશ એ મહત્ત્વનું છતાં પ્રવર્તક કારણ ગણાય નહીં.

અર્થપ્રાપ્તિ એ મમ્મટે દર્શાવેલું કાવ્યપ્રવૃત્તિનું ખીણું પ્રયોજન છે. મમ્મટ કહે છે કે ધાવક (કે પાઠસુધારા પ્રમાણે ‘બાણ’) વગેરે કવિઓને હર્ષાદિ રાજાઓની પાસેથી અનગળ ધન પ્રાપ્ત થયું હતું^{૧૨} તેમ કવિતાથી ધનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇતિહાસમાં અનેક કવિઓને રાજાઓનો આશ્રય મળ્યો છે, અને તેમની પાસેથી ધનપ્રાપ્તિ થઈ છે. કાલિદાસને વિક્રમાદિત્યનો, ભવભૂતિને કનોજના યશોવર્માનો (૭૫૩ ઇ. સ.) વિક્રમાંકદેવચરિતના રચનાર

૧૧ ‘કાલિદાસાદીનામિવ યશઃ’—કા. પ્ર. ૧

૧૨ ‘શ્રીહર્ષોદર્ધાવકાદીનાં (સુધારેલો પાઠ બાણાદીનાં) ઇવ ધનમ્’

—કા. પ્ર. ૧

ખિલ્લણને કલ્યાણીપતિ વિક્રમાદિત્ય છટ્ટાનો (ધ. સ. ૧૦૭૬), નવસાહસાંક-
ચરિતના પ્રણેતા પદ્મગુપ્ત કે પરિમલને નવસાહસાંકનો, દ્વાયાશ્રયના
રચયિતા હેમચન્દ્રાચાર્યને જયસિંહદેવ અને કુમારપાલનો, કીર્તિકૌમુદીકાર
સોમેશ્વરને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનો, આશ્રય હતો. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં
પદ્મનાભને અખેરાજનો, પ્રેમાનંદને નંદરખારના રાજાનો, શામળને
રખીદાસનો આશ્રય હતો. આજે પશ્ચિમના દેશોમાં સાહિત્યકારોને
આમજનતાનો આશ્રય હોય છે. વાંચનાર સહાય જનતા સાહિત્યકારોના
ગ્રંથોને લક્ષાવધિ સંખ્યામાં ખરીદે છે, એથી સાહિત્યકાર સુખી
એકનિષ્ઠ સાહિત્યજીવન ગાળી શકે છે. ઇંગ્લાડમાં એચ. જી. વેલ્સ કે
મારી કોરેલી જેવા ગ્રંથકારોને એમના ગ્રંથોના વેચાણમાંથી અનગણ
પૈસો પ્રાપ્ત થયો છે. પણ સર્વ પ્રથમ કેટિના કવિઓ અને સાહિત્યકારોને
એમના સર્જનમાંથી લંભેશો અર્થપ્રાપ્તિ થઈ જ હોય એવું બન્યું નથી,
તેમ કેટલાક મહાકવિ અને સમર્થ સાહિત્યકારોએ (જેમકે વાલ્મીકિ,
વ્યાસ, ભાસ, મિલ્ટન, ડાન્ટે, ગેટે, નરસિંહ, મારાં, સુરદાસ, તુલસી,
મોરોપંત, જ્ઞાનેશ્વર, વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ ઇત્યાદિએ) અર્થપ્રાપ્તિની
ખેવના પણ કરી નથી. લક્ષ્મીની પ્રેરણાથી અમર વાણી પ્રગટ્યાના
દાખલા મળ્યા નથી. એટલે અર્થપ્રાપ્તિને પણ કવિતાનું અવશ્યભાવિ
નહીં એવું ગૌણ ફલ જ ગણવું જોઈએ.

મમ્મટે ગણાવેલું ત્રીજું પ્રયોજન તે કવિતાદ્વારા સહૃદયોને સુલભ
થતું વ્યવહારજ્ઞાન એ છે. સામાન્યજનોને રાજસભાના આચારવિવેકનું
જ્ઞાન નથી હોતું. તે રાજકુલથી સુપરિચિત કવિઓનાં કાવ્યોદ્વારા મળે
છે.^{૧૩} એ ઉપરાંત મહાભારત જેવા મહાકાવ્યમાંથી રાજનીતિ, ધર્મ
ઇત્યાદિ અનેકવિષયો, શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મેઘદૂત ઇત્યાદિમાંથી શૃંગાર,
અમરુમાંથી વિવિધ પ્રણયસ્વરૂપો, કૌટિલ્ય, મુદ્રારાક્ષસ ઇત્યાદિમાંથી રાજ-
નીતિ અને રાજ્યપ્રપંચ, મહાવીરચરિત વેણીસંહાર વગેરેમાંથી વીરરસ
—એમ કાવ્યસાહિત્યમાંથી નિરનિરાળા ભાવો અને અનુભવોનો સહૃદયને
પરિચય થાય છે. સરસ્વતીચંદ્રમાંથી સુકુમાર સંસ્કારી પ્રણય, અભિજ્ઞત

રાજત્વભાવના, રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓમાંથી દ્રવતી સૌન્દર્યસંવેદનની કવિતા, શરદ્યંદ્રમાં પ્રગટ થતું સમૃદ્ધ ભારતીય જીવન અને વિશેષતઃ નારીજીવનનું આન્તર સૌન્દર્ય, શેક્સપિયરમાં લાઘતું વૈવિધ્યપૂર્ણ અત્યંત સુસમૃદ્ધ માનવજીવનનું રૌદ્રમધુર દર્શન, મિલ્ટનની ગગન-ગામિની ભવ્યતા-એમ ભાવકને પોતાના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અશક્ય એવા અનેક ભાવો, અનુભવો અને માનવસ્વભાવચિત્રો સાહિત્યમાંથી મળે છે. આથીજ મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે કે કવિતા એ જીવન ઉપરનું એક સજીવ લાઘ્ય છે, જે જીવનના રહસ્યને પ્રગટ કરે છે.^{૧૪} આમ જીવન-રહસ્યનું દર્શન એ સાહિત્ય અને કવિતાનું ઉત્તમોત્તમ ફલ છે.

અનિષ્ટનિવારણ (શિવેત્તરક્ષતિ) ને મમ્મટ કવિતાના ચોથા પ્રયોજન તરીકે ગણાવે છે. મમ્મટ કહે છે કે મયૂરાદિ કવિઓને જેમ સૂર્ય વગેરે દેવતાઓના સ્તવનથી અનિષ્ટનું નિવારણ થઇ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી^{૧૫} તેમ કવિતારચનાથી અનિષ્ટનું શમન થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરા પ્રમાણે મયૂરના કોઠ ‘સૂર્યશતક’ રચવાથી મટયા હતા, બાણનાં છિન્ન અંગો ‘અગ્નિશતક’ની રચનાથી પૂર્વવત્ સારાં થઈ ગયાં હતાં, ‘ગંગાલહરી’ના બાવન શ્લોકના સ્તવનથી જગન્નાથ અને એમની મુસ્લિમ પ્રિયતમાને ગંગાએ બાવન પગથિયાં ઉપર ચડી પાવન કર્યાં હતાં, ‘ગીતગોવિંદ’ના ગાનથી જ્યદેવની મૃતપત્ની પદ્માવતી ભગવત્કૃપાથી ફરી સજીવન થઈ હતી. ‘સપ્તશતી’ આદિ કેટલાંક સ્તવનો અને સ્તોત્રોથી પાઠકનું પણ અનિષ્ટ દૂર થાય છે એમ મનાય છે. આ અનિષ્ટનિવારણરૂપ પ્રયોજન ‘સૂર્યશતક’ કે ‘અગ્નિશતક’ જેવાં ગણતર કાવ્યોનું પ્રવર્તક કારણ હશે, પણ સાહિત્યનું સામાન્ય પ્રેરક પ્રયોજન એ ન ગણાય.

મમ્મટે ગણાવેલું પાંચમું પ્રયોજન ‘તાત્કાલિક પરમ આનંદ’ એ સર્વ પ્રયોજનોમાં શિરોમણિ છે.^{૧૬} કાવ્યના રસાસ્વાદમાંથી ઉદ્ભવતો

14 ‘Poetry is the criticism of life.’

૧૫ ‘આદિત્યાદિર્મયૂરાદીનામિવાનર્થનિવારણમ્’ કા. પ્ર. ૧

૧૬ ‘સકલપ્રયોજનમૌલિભૂતં સમનન્તરમેવ રસાસ્વાદનસમુદ્ભૂતં વિગાલિતત્રેદ્યાન્તરમાનન્દમ્’-કા. પ્ર. ૧

અન્ય જ્ઞાનમાત્રને ગાળી નાંખતો, તિરોહિત કરતો પરમ આનંદ એ કાવ્યનું સર્વોત્તમ ફલ છે. ‘સાહિત્યદર્પણ’કાર વિશ્વનાથ એને ‘બ્રહ્માસ્વાદસહોદર’^{૧૭} કહે છે, એવો તો એ આનંદ અહ્ભુત અને અનિર્વચનીય છે. આ આનંદ વાચકને થાય છે તેટલો કવિને પણ થયેલો હોય છે. કવિ પોતાના અપૂર્વ આનંદમય સંવેદનથી પુલકિત બની, વાચકને એમાં સહભાગી કરવાની સહજ ઉત્કંઠાથી કાવ્ય સરજે છે. અહીં કાવ્યના પ્રયોજન તરીકે વર્ણવેલો રસાનંદ સહૃદયનેજ બહુધા અનુકરણ છે.

કાન્તાની માફક ઉપદેશ આપવો એ કાવ્યનું અંતિમ પ્રયોજન છે. આના ઉપર વિવેચન કરતાં મમ્મટ કહે છે કે વેદાદિ શાસ્ત્રો શબ્દ-પ્રધાન હોઈ પ્રભુ (રાજા કે માલીક)ની માફક આજ્ઞા કરે છે,^{૧૮} જેનું કોઈ પણ જાતની શંકા કે પ્રશ્ન વિના પાલન કરવાનું રહે છે. ‘અગ્નિમાં હોમ કરવો,’ એવી વેદની શ્રુતિ હોય, તો એના લાલાલાલ કે યોગ્યા-યોગ્યતાનો વિચાર ક્યાં વિના એ પ્રમાણે ઝરાઝર અક્ષરશઃ આચરણ કરવુંજ જોઈએ. એમ ન કરવામાં આવે તો અનેક અનિષ્ટો આવી પડે. પુરાણર્માંતલાસાદિ ગ્રંથો અર્થપ્રધાન હોઈ મિત્રની માફક સવિસ્તર વિવેચન વડે અમુક આચરણની યોગ્યાયોગ્યતા દર્શાવી યોગ્ય માર્ગનો બોધ કરે છે. ^{૧૯} પણ કવિતા તો આ સર્વથી વિલક્ષણ રીતે, શબ્દ અને અર્થ બંનેને ગૌણ બનાવીને, એ બંનેથી વિલક્ષણ અને અપૂર્વ એવા વ્યંગનાવ્યાપારથી રસ નિષ્પન્ન કરીને, રસાનુભવથી ચિત્તને

૧૭ ‘વેદાન્તરસ્પર્શશૂન્યો વ્રહ્માસ્વાદસહોદરઃ’—સાહિત્યદર્પણ ૩, ૨.

૧૮ ‘પ્રમુસંમિતશબ્દપ્રધાનવેદાદિશાસ્ત્રેભ્યઃ’—કા. પ્ર. ૧

‘શબ્દપ્રધાનં વેદાલ્લ્યં પ્રમુસંમિતમુચ્યતે ।

ઈષ્ટપાઠાન્યથાપાઠે પ્રત્યવાયસ્ય દર્શનાત્ ।’—વિદ્યાધર,

एकावली ૧, ૪

૧૯ ‘સુહૃત્સંમિતાર્થતાત્પર્યવત્પુરાણાર્દીતિહાસેભ્યઃ’—કા. પ્ર. ૧

ઈતિહાસાદિકં શાસ્ત્રં મિત્રસંમિતમુચ્યતે ।

અસ્યાર્થવાદરૂપત્વાત્ કથ્યતેઽર્થપ્રધાનતા ।’—एकावली ૧, ૫.

આનંદમગ્ન કરી દમ્ભને પરોક્ષ રીતે ઉપદેશનું સૂચન માત્ર કરે છે, જેમ કાન્તા પ્રિયતમના ચિત્તને રનેહથી જીતી લખને પોતાને ધષ્ટ વસ્તુ આછામધુરા સૂચનમાત્રથી લીલાપૂર્વક કરાવી લે તેમ .^{૨૦} રામાયણ જેવા સુંદર કાવ્યમાંથી, સ્પષ્ટ રીતે ક્યાંયે ન કહેવાયાં છતાં, રામ અને સીતાના લવ્ય અને પ્રશસ્ય, અને રાવણના ગર્હણીય આલેખનથીજ સહૃદય વાચકના મનમાં એવો બોધ સ્પુરી રહે છે કે રામના જેવું આચરણ કરવું, રાવણ જેવું નહીં, એમાં કાવ્યનું લાક્ષણિક ઉપદેશ-સામર્થ્ય રહેલું છે. શબ્દપ્રધાન શાસ્ત્રો કે અર્થપ્રધાન ઇતિહાસાદિગ્રંથો કરતાં કાવ્યની શક્તિ આ કારણથી અનેકગણી વિશેષ છે. આવાજ કારણને અંગે ગોવર્ધનરામ જેવા મહાપંડિતે નિબંધો નહીં રચતાં નવલકથારૂપે સાહિત્યરૂપમાં પોતાનું ચિંતન ગ્રથિત કરવું યોગ્ય ગણ્યું. 'Uncle Tom's Cabin' જેવી નવલદ્વારા ગુલામગીરીનાં અનિષ્ટો પ્રગટ થયાં અને છેવટે એ નાબુદ થઈ એ સાહિત્યની આ વિશિષ્ટ શક્તિનેજ આભારી છે. એટલું સમર્થ પ્રચારકાર્ય અનેક લેખો કે ભાષણોથી ભાગ્યે થયું હોત.

જેશક સર્વ કાવ્યોમાં પરોક્ષ બોધ હોવો જોઈએ એવું મમ્મટનું વક્તવ્ય નથી અને ન જ હોઈ શકે, કારણકે મમ્મટની સમક્ષ જ 'મેત્રદૂત' 'ઋતુસંહાર' વગેરે અનેક કાવ્યો એવાં પડેલાં હતાં કે જેમાં ળીણવટથી શોધતાં પણ ઉપદેશ ન જડે. આથીજ એ સદ્યઃપ્રાપ્ય પરમ આનંદને જ સર્વ પ્રયોજનોમાં અગ્રસ્થાન આપે છે. ઉપદેશ ન હોય તો ચાલે પણ આનંદપ્રદતા, સરસતા, જે કાવ્યનો પ્રાણ છે એ તો અવશ્ય હોવીજ જોઈએ.

આવો કાવ્યનાં પ્રયોજન વિષે મમ્મટ અને અન્ય અલંકારિકોનો

૨૦ 'શબ્દાર્થયોર્ગુણભાવેન રસાન્નમૃતવ્યાપારપ્રવળતયા વિલક્ષણં યત્કાવ્યં, લોકોત્તરવર્ણનાનિપુણકવિકર્મ, તત્ કાન્તેવ સરસતાપાદનેનાભિમુખી-કૃત્ય, રામાદિવદ્વર્તિતવ્યં ન રાવણાદિવદિત્યુપદેશં સહૃદયસ્ય કરોતિ'—કા. પ્ર. ૧

ધ્વનિપ્રધાનં કાવ્યં તુ કાન્તાસંમિતમીરિતમ્ ।

શબ્દાર્થો ગુણતાં નીત્વા વ્યજનપ્રવળં યતઃ ॥—વિદ્યાધર, એકાવલી ૧, ૨

મત છે. આજે એ મત સર્વાંશે સ્વીકારાય એમ નથી. કાવ્યરચનાથી અનિષ્ટાનિવારણ થાય એવું માનનાર કોઈ વિરલજ નીકળે. તેમ અર્થપ્રાપ્તિ એ પણ કાવ્યરચનાનું આકસ્મિક અને આનુષંગિક ફલ જ ગણાય. કાવ્ય દ્વારા સહૃદયને વ્યવહારજ્ઞાન મળે, એના પોતાના જીવનમાં અશક્ય એવા અપૂર્વ અનુભવો એને પ્રાપ્ત થાય એ ખરું, છતાં એ કારણ પ્રગટ રીતે કવિના મનમાં કાવ્યરચનાકાળે પ્રેરકબળરૂપે પ્રવર્તતું હોય એમ જણાતું નથી. ઉપદેશની દૃષ્ટિ કાવ્યરચનામાં ઘણીવાર હોય છે, જેમ અદ્યતન ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં સમાજવાદનો પ્રગટ કે પરોક્ષ પ્રચાર ઘણીવાર ઉદ્દિષ્ટ હોય છે તેમ; પણ એવાં ઉપદેશાત્મક કાવ્યો ભાગ્યેજ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનાં બને છે. સમગ્ર કૃતિમાંથી અમુક રૂપનો ઉપદેશ ધ્વનિત થાય એ કવિને અનિષ્ટ નજ હોય, પણ એને જોયરૂપે રાખીને કાવ્યરચના કરવા જતાં કવિતા વણસે છે એ ચોક્કસ. કવિતા એ સ્વયંભૂ કલા છે, અમુક નિશ્ચિત ઉદ્દેશનાં કે અન્ય પ્રકારનાં બંધનોમાં એ વિકસતી નથી. કીર્તિ પણ એવી ચપળ, અસ્થિર વસ્તુ છે—શોધનારને ન જડે, અને નિઃસ્પૃહને આવી મળે—કે એને પણ કાવ્યપ્રયોજન તરીકે સ્થાન આપી ન શકાય. હવે બાકી રહે છે અન્ય સર્વ જ્ઞાનને ગાળી નાંખતો, બ્રહ્માસ્વાદસહોદર એવો, અપૂર્વ કાવ્યાનંદ. આસંકારિકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એમાં કવિ-સર્જક અને સહૃદય ભાવક બંને સહભાગી થાય છે. સહૃદય ભાવક કે વાચકને કાવ્યમાંથી નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં શંકા નથી. પણ કાવ્યના સર્જકને કાવ્યરચનાકાળે એવા આનંદનો અનુભવ થાય છે એમ કહેવું વધારે પડતું છે. કાવ્યનિર્માણનાં બજો સંબંધે પાશ્ચાત્ય વિવેચનશાસ્ત્રે ખૂબ ચિંતન કર્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે જગતમાં કોઈ અપૂર્વ એવું જીવનરહસ્ય કવિના ચિત્તતંત્રને રણઝણાવી મૂકે, અને કવિ પોતાના વિશિષ્ટ રચનાકૌશલથી પોતાના મનનાં એ અપૂર્વ સ્પંદનોને યોગ્ય આકાર અર્પે, એ રીતે કાવ્યસાહિત્યનું નિર્માણ થાય છે. અથાત્ આત્માભિવ્યક્તિ (self-expression) નો વ્યાપાર એ કાવ્યનિર્માણનું પ્રવર્તક કારણ છે, આબાલવૃદ્ધ સહુને ભિન્ન ભિન્ન

રીતે પોતાની વિશિષ્ટતા અભિવ્યક્ત કરવાનું ગમે છે અને એમાં એમને આનંદ આવે છે. કવિ પોતે અતિ તીવ્રપણે અનુભવેલાં જીવનનાં રહસ્યોને કાવ્યોચિત આકાર અર્પીને એક પ્રકારની કૃતાર્થતા, પરિતોષ અનુભવે છે, જે સાહિત્યસર્જનનું સાચું અને સૌથી મહત્ત્વનું પ્રેરક બળ છે. બાળક જેમ લાકડાના ભિન્ન ભિન્ન કકડાઓના સમૂહમાંથી ઘર જેવી વિશિષ્ટ આકૃતિઓ બનાવીને, એ રીતે પોતાના મનની કલ્પના પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ આકારમાં જીતરવાથી આનંદ પામે છે એજ પ્રકારે કવિ જીવનનાં રહસ્યો, જે આછી તેજછાયા રૂપે પોતાના મનમાં સ્ફુરી રહે છે તેમને યોગ્ય, સુંદર, વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કરાવીને પુલકિત બને છે.^{૨૧} આમ કવિને કાવ્યનિર્માણમાં આનંદ જરૂર થાય છે, પણ એ સર્જનનો વિશિષ્ટ રૂપનો આનંદ છે, જે ભાવકના આનંદથી વિલક્ષણ પ્રકારનો છે.

કાવ્યહેતુ—કવિની જે મનઃસંપત્તિમાંથી કવિતા પ્રગટે છે તેને આલંકારિકા કાવ્યનું કારણ કે હેતુ કહે છે. કાવ્યહેતુ પરત્વે આલંકારિકામાં ખાસ મતભેદ નથી. કવિની પ્રતિભા એ સર્વ આલંકારિકાને મતે કવિતાના ઉદ્ભવનું મુખ્ય કારણ છે. વ્યુત્પત્તિ, કાવ્યજની સહાયથી કાવ્યનું સતત પરિશીલન વગેરે સહાયક કારણોથી કવિની ઇશ્વરદત્ત પ્રતિભા કે કાવ્યશક્તિ સંસ્કાર પામીને ખીલે છે.

દૃઙિ નૈસર્ગિક પ્રતિભા, વિશુદ્ધ વ્યુત્પત્તિ, અને સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિને કાવ્યના હેતુ ગણે છે.^{૨૨} ભામહ કવિપ્રતિભા, કાવ્યવિદ્ની ઉપાસના, અને અન્ય કાવ્યસાહિત્યનું અવલોકન એ ત્રણને કાવ્યનાં કારણો કહે છે.^{૨૩}

૨૧ સરખાતો: શેક્સપિયર (Gives them a local habitation and a name

૨૨ 'નૈસર્ગિકી ચ પ્રતિભા શ્રુતં ચ બહુ નિર્મલમ્ ।

અમન્દશ્ચમિયોગોસ્યાઃ કારણં કાવ્યસંપદઃ ॥'

દણ્ડિન્, કાવ્યાદર્શ ૧, ૧૦૩

૨૩ 'કાવ્યં તુ જાયતે જાતુ કસ્યચિત્પ્રતિભાવતઃ ।

શબ્દાભિધેયં વિજ્ઞય કૃન્વા તદ્વિદુપાસનામ્ ।

વિલોક્યબાન્યનિબન્ધાશ્ચ કાર્યઃ કાવ્યક્રિયાદરઃ ॥'

ભામહ, કાવ્યાલંકાર ૧-૫, ૧૦

રુદ્રટ દંડિને જ અનુસરે છે; ૨૪ તો રાજશેખર એમાં સ્વાસ્થ્ય, ભક્તિ, વિદ્રુત્કથા, સ્મૃતિની દૃઢતા અને અનિર્વેદ (કંટાળવું નહીંતે) ઉમેરે છે. ૨૫ મમ્મટ દંડિ અને ભામહે દર્શાવેલા કાવ્યહેતુઓનો સમન્વય કરી પ્રતિભાંરૂપ કાવ્યશક્તિ લોકાવ્યવહાર અને શાસ્ત્રકાવ્યાદિકમાં નૈપુણ્ય, અને કાવ્યજની સૂચનાનુસાર કાવ્યપ્રવૃત્તિ એ ત્રણને કાવ્યોત્પત્તિનું પ્રભવ સ્થાન ગણે છે. હેમચન્દ્ર પ્રતિભાને મુખ્ય અને પાંડિત્ય અને કાવ્યપ્રવૃત્તિને સહાયક કારણો ગણે છે. ૨૬ આ જ મત અક્ષરશઃ વાગ્બટનો છે. ૨૭ વિદ્યાધર મમ્મટને અનુસરે છે, ૨૮ તો જગન્નાથ કેવલ કવિપ્રતિભાને કાવ્યનું કારણ ગણે છે. ૨૯

હવે મમ્મટના વિધાનને અનુસરીને કાવ્યહેતુની સર્વિસ્તર ચર્ચા કરીએ. મમ્મટ નીચે પ્રમાણે કાવ્યહેતુ વર્ણવે છે :

શક્તિર્નિપુણતા લોકશાસ્ત્રકાવ્યાદ્યવેક્ષણાત્ ।

કાવ્યજ્ઞાશિક્ષયાભ્યાસ इति हेतुस्तदुદ્ભવે ॥ કા. પ્ર. ૧, ૩

૨૪ ‘ત્રિતયમિદં વ્યાપ્રિયતે શક્તિર્વ્યુત્પત્તિરભ્યાસઃ ।’

રુદ્રટ, કાવ્યાલંકાર ૧, ૧૪

૨૫ ‘સ્વાસ્થ્યં પ્રતિભાભ્યાસો ભક્તિર્વિદ્રુત્કથા बहुश्रुतता ।

स्मृतिदाढ्यमनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कविब्रह्मस्य ॥’

રાજશેખર, કાવ્યર્માંમાંસા, પૃ. ૪૯

૨૬ ‘પ્રતિભા અસ્ય હેતુઃ ।...વ્યુત્પત્ત્યભ્યાસાભ્યાં સંસ્કાર્યા ।

हेमचन्द्र, कव्यानुशासन, पृ. ૪-૫

૨૭ ‘વ્યુત્પત્ત્યભ્યાસસંસ્કૃતા પ્રતિભા અસ્ય હેતુઃ’

વાગ્મટાલંકાર ૧, ૩.

૨૮ ‘પ્રતિભા बहुशास्त्रदर्शिता बहुधा कव्यविदां च शिक्षया ।

मुहुरभ्यसनं मर्नाषिभिः कथितं कारणमस्य संभवे ॥

—વિદ્યાધર, આકાલી ૧, ૧૨

૨૯ ‘તસ્ય ચ કારણં કવિગતા કેવલા પ્રતિભા’

—જગન્નાથ, રસગંગાધર, પૃ. ૮

નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિ કે કવિપ્રતિભા એ કાવ્યનું સૌથી મહત્ત્વનું અને મૂલભૂત કારણ છે. મમ્મટ એને કવિત્વખીજ ૩૫, પૂર્વસંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલી, વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે. ૩૦ કવિતાની ઇશ્વરદત્ત શક્તિજ ન હોય તો કવિતા પ્રગટતીજ નથી, અને જો કદાચ કાંઈ રચના થાય તો એ હાસ્યાસ્પદ સ્વરૂપની નીવડે છે. આમ મમ્મટને મતે પ્રતિભા તો કાવ્યપ્રવૃત્તિનું જીવન છે. પ્રતિભાનું આ વર્ણન મમ્મટે વામનના ‘કાવ્યાલંકારસૂત્ર’ને અનુસરીને આપ્યું છે. ભટ્ટ તૌત નવનવોન્મેષશાલિની, અર્થાત્ નવનવા અનુભવો ગ્રથિત કરતી નવીનવી રચનાઓમાં કુશલ એવી પ્રજ્ઞાને પ્રતિભા કહે છે. ૩૧ અભિનવગુપ્તે અપૂર્વ વસ્તુનું સર્જન કરનારી અને વર્ણનીય વિષયને નવીન રીતે આલેખનારી શક્તિને પ્રતિભા કહે છે. ૩૨ રુદ્રટને મતે વર્ણ્ય વિષયનું અનેક સ્વરૂપે દર્શન, અને એને અનુરૂપ વાણીનું સહજ સ્પ્રુરણ એ પ્રતિભાનું સ્વરૂપ છે. ૩૩ આચાર્ય હેમચંદ્ર ભટ્ટ તૌતે આપેલી પ્રતિભાની વ્યાખ્યા ‘કાવ્યાનુશાસન’માં ઉતારે છે. ૩૪ વિદ્યાધર પ્રતિભાની વ્યુત્પત્તિમાંથી શબ્દાર્થ, ગુણ અને અલંકાર જેનાથી સૂઝે છે (‘પ્રતિભાન’ થાય છે) એ પ્રતિભા એવું લક્ષણ આપે

૩૦ ‘શક્તિઃ કવિત્વબીજરૂપઃ સંસ્કારવિશેષઃ, યાં વિના કાવ્યં ન પ્રસરેત્ પ્રસૂતં વા ઉપહૃત્સર્નાયં સ્યાત્.’ કા. પ્ર. ૧

૩૧ ‘પ્રજ્ઞા નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા મતા ।’

ક્ષેમેન્દ્ર ઔચિત્યવિચારચર્ચા, અવત્તરણ

૩૨ ‘અપૂર્વવસ્તુનિર્માણક્ષમા પ્રજ્ઞા પ્રતિભા । શક્તિઃ

પ્રતિભાનં વર્ણનીયવસ્તુવિષયનૂતનોદ્ભેદશાલિત્વમ્ ।’

અભિનવગુપ્ત, લોચન પૃ. ૨૮. ૧૩૭

૩૩ ‘મનસિ સદા સુસમાધિનિ વિસ્ફુરણમનેકધાભિધેયસ્ય ।

અકિલિષ્ટાનિ પદાનિ ચ વિભાન્તિ યસ્યામસૌ શક્તિઃ ।’

રુદ્રટ, કાવ્યાલંકાર ૧, ૧૫

૩૪ કાવ્યાનુશાસન પૃ. ૨

છે. ૩૫ જગન્નાથ કાવ્યરચનામાં અનુકૂળ શબ્દાર્થની સહજ સ્પુરણાને પ્રતિભા કહે છે. ૩૬ આમ આલંકારિકા સામાન્ય રીતે વર્ણનકૌશલને પ્રતિભાનું મહત્વનું લક્ષણ ગણે છે. એશક રુદ્રત જેવા કોષ્ઠક સંવેદનની, જીવનદર્શનની અપૂર્વતા અને વૈવિધ્યનું એટલુંજ મહત્વ આંકે છે, અને અભિનવગુપ્ત જેવા આકારસૌષ્ઠ્ય અર્પવાની વિશિષ્ટ શક્તિનેજ પ્રતિભાનું નામ આપવા ઇચ્છે છે. ખરું જોતાં જીવનરહસ્યનું દર્શન અને એનું આકાર શોભન મનોહર વાણીમાં પ્રકટીકરણ અને પ્રતિભાનાં સમાન રીતે મહત્વનાં લક્ષણો છે. નૈસર્ગિક પ્રતિભાથી કાવ્ય રચાય એ ખરું, પણ એમાં વિશિષ્ટ સંસ્કાર અને ચારુતા તો વ્યુત્પત્તિ કે પાંડિત્યથીજ આવી શકે, જેમ ખાણમાંથી નીકળેલા નવા હીરાને કુશળ કારીગરને હાથે પહેલ પડે ત્યારે એનું તેજ ઓર દીપી નીકળે છે તેમ. માટે મમ્મટ પ્રતિભાને સલાયક કારણ તરીકે સ્થાવરજંગમ જગતનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ, અને છંદ વ્યાકરણ કૌશલ કલા વગેરે શાસ્ત્રો, અને મહાકાવ્ય ઇતિહાસ દર્શનાદિમાં વિશિષ્ટ પ્રવીણતા ગણાવે છે. ૩૭ સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિથી કવિને પોતાની રચના માટે પુષ્કળ સાહિત્ય (matter) પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યાકરણના અભ્યાસથી ભાષા અનનુશુદ્ધ લખી શકાય. શબ્દકોશ ઉપરનું પ્રભુત્વ શૈલીમાં વૈવિધ્ય આણે. છંદથી પદ્યરચના વિશુદ્ધ અને. અન્ય

૩૫ ‘શબ્દાર્થગુણાલંકારાઃ પ્રતિભાન્તિ અનયા ઇતિ પ્રતિભા ।’

—વિદ્યાધર, એકાવર્ણ, પૃ. ૧૧

૩૬ ‘સા ચ કાવ્યઘટનાનુકૂલશબ્દાર્થોપસ્થિતિઃ ।’

—જગન્નાથ, રસગંગાધર, પૃ. ૮

૩૭ ‘લોકસ્ય સ્થાવરજન્ગમાત્મકલોકવૃત્તસ્ય, શાસ્ત્રાણાં છન્દોવ્યાકરણા-
મિધાનકોશકલાચતુર્વર્ગતુરગસ્યઙ્ગાદિલક્ષણગ્રન્થાનાં, કાવ્યાનાં ચ
મહાકવિનિબંધાનાં, આદિગ્રહણાદિતિહાસાદીનાં ચ વિમર્શનાદ્
વ્યુત્પત્તિઃ ।’

—કા. પ્ર. ૧

વાગ્બટ મમ્મટને અનુસરતી વ્યાખ્યા આપે છે, તો હેમચન્દ્ર દ્વંકામાં
‘લોકશાસ્ત્ર અને કાવ્યની નિપુણતાને વ્યુત્પત્તિ’ કહે છે
(લોકશાસ્ત્રકાવ્યેષુ નિપુણતા વ્યુત્પત્તિઃ)

કલાઓ અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નાટકમહાકાવ્યની રચનામાં પદે પદે ઉપયોગી થાય, અને સમગ્ર રચના પાંડિત્યની પરિમલે મહેકી રહે છે. પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યોના પરિશીલનથી પોતાની રચનાને આકારસૌષ્ઠવ આપવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય.

મમ્મટ અને મમ્મટને અનુસરીને એમના પરવર્તી હેમચન્દ્ર, વાગ્ભટ, વિદ્યાધર વગેરે આલંકારિકા કાવ્યવિદ્ કવિ-વિવેચકની નજર નીચે એની સલાહ પ્રમાણે સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરવી એને કાવ્યોત્પત્તિના કારણ તરીકે ઓળખાવે છે. ૩૮ જેમ અધ્યાત્મજ્ઞાન ગમે તેવા અધિકારીને પણ ગ્રંથ કરતાં ગુરુમુખે શ્રવણ કરવાથી સહજ સિદ્ધ થાય છે તેમ કાવ્યવિદ્ની નજર નીચે એની સૂચનાનુસાર કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ કરવાથી ત્વરિત સફળતા મળે છે. અર્વાચીન ગૂંજરાતી સાહિત્યના આરંભકાળે નવલરામ આ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત્ત કવિઓ અને સાહિત્ય-કારોને ઇષ્ટ દિશાસૂચન કરતા. અન્ય કવિઓની કૃતિઓ પણ કવિઓ અને વિદ્વાનોની સલાહસૂચનાથી ઉત્કૃષ્ટ અન્યાતા ઘણા દાખલા મળે છે. ૩૯

આ પ્રમાણે ત્રણે-પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ, અને કાવ્યજ્ઞની સૂચનાનુસાર કાવ્યપ્રવૃત્તિ-છૂટાંછૂટાં નહીં, પણ એકત્ર થઈને કવિતાનિર્માણમાં કારણરૂપ અને છે. ૪૦ આમ મમ્મટ આ ત્રણેને સમસ્તરૂપે કાવ્યહેતુ ગણે છે, છતાં શક્તિ કે પ્રતિભા ઉપર એ સવિશેષ ભાર મૂકે છે, અને એનેજ કાવ્યની જનની ગણે છે. સાહજિક પ્રતિભા વ્યુત્પત્તિ અને કાવ્ય-પ્રવૃત્તિથી સંસ્કારવતી બની સવિશેષ શોભે છે. દંડિન્ પ્રતિભાને પ્રવર્તક કારણ ગણે છે, છતાં ઇશ્વરદત્ત પ્રતિભા ન હોય તો પણ

૩૮ ‘કાવ્યં કર્તું વિચારયિતું ચ યે જ્ઞાનન્તિ તદુપદેશન કરણે યોજને ચ પૌનઃપુન્યેન પ્રવૃત્તિઃ’
—કા. પ્ર. ૧

૩૯ નરસિંહરાવનું ‘ઉત્તરા-અભિમન્યુ’ એ સુંદર ખંડકાવ્ય કાન્તની સૂચનાથી મૂળની છેવટની કેટલીક પંક્તિઓ છાંડી દેવાથી સવિશેષ સુંદર બન્યું એ બાળીતી વાત છે.

૪૦ ‘इति त्रयः समुदिताः, न तु व्यस्ताः, तस्य काव्यस्योद्भवो निर्माणे समुच्छासे च हेतुः, न तु हेतवः ।’
—કા. પ્ર. ૧

વ્યુત્પત્તિ અને સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિથી કાંઇક કવિતાસિદ્ધિ મળે એવો એનો અભિપ્રાય છે. ૪૧ એકંદરે સર્વ આલંકારિકા પ્રતિભાને જ કાવ્ય-રચનાનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રવર્તક કારણ ગણે છે.

પાશ્ર્વાત્ય વિવેચનનો પણ કાવ્યહેતુ સંબંધે બહુધા આવોજ અભિપ્રાય છે. કવિનું અતિ સુકુમાર વિલક્ષણ ચિત્તંત્ર કેટલીક ઘટનાઓ, જેની અસામાન્યતા પ્રાકૃત જનની નજરે તો ભાગ્યે ચડે, તેનાથી પ્રસ્પંદિત થઇ બાકે છે. એ ઘટનાનું શ્રવાનુભૂત રહસ્ય એની કાન્તદષ્ટિને સહજોપલબ્ધિથી આપોઆપ જણાઇ જાય છે. એના ઉપર સર્જકનું સમસ્ત મન કેન્દ્રિત થતાં એ રહસ્ય એના મનમાં ઘૂંટાઈને અનુકૂલ સાલિત્યાકારમાં વિશિષ્ટ સૌન્દર્યમયી વાણીમાં પ્રગટ થાય છે. આમ પાશ્ર્વાત્ય વિવેચને દર્શાવેલી કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયામાં રુદ્રટે દર્શાવેલી વિષયસ્પુરણાની શક્તિ, અભિનવગુપ્તે સૂચવેલી વિષયને આકારસૌષ્ઠ્ય અર્પવાની શક્તિ, અને આલંકારિકા સામાન્ય રીતે જેને પ્રતિભાનું નામ આપે છે એ વિશિષ્ટ વર્ણનસામર્થ્ય અને શૈલી-કૌશલ એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. શ્રવનનું દર્શન, શ્રવનરહસ્યનું સ્પુરણ એ એનું એક અંગ છે, અને એનું ઉચિત આકારમાં, યોગ્ય શબ્દા-વલીમાં પ્રેકટીકરણ એ બીજું અંગ છે. અને એકજ સર્જનપ્રક્રિયાનાં બે પાસાં છે.

૪૧ 'ન વિચિતં યદ્યપિ પૂર્વવાસનાગુણાનુબન્ધિ પ્રતિભાનમદ્ભુતમ્ ।

ધ્રુતેન યત્નેન ચ વાગુપાસિતા ધ્રુવં કરોસ્યેવ કમપ્યનુગ્રહમ્ ॥

—કાવ્યાદર્શ ૧-૧૦૪

પ્રકરણ સોળમું

કાવ્યલક્ષણ અને કાવ્યપ્રકાર

કાવ્યલક્ષણ—સંસ્કૃત આલંકારિકાએ કાવ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવતી લિન્ન લિન્ન પ્રકારની કાવ્યવ્યાખ્યાઓ આપી છે. કેટલાકે શબ્દ અને અર્થ બંનેને સમાન મહત્ત્વ આપ્યું છે; કેટલાકે શબ્દને વધારે મહત્ત્વનો મળે છે, તો કેટલાકે વ્યંગ્યાર્થ કે રસને પ્રાધાન્ય આપે છે. ભામહ સાથે આવેલા શબ્દ અને અર્થને કાવ્ય કહે છે.^૧ દણ્ડિન્ સુંદર રીતે ઇષ્ટ અર્થ રળૂ કરતી પદાવલીને કાવ્ય કહે છે.^૨ વામનને મતે ગુણાલંકારશોભન શબ્દાર્થ એ કાવ્ય છે, અને વિશિષ્ટ પદરચનાની રીતિ એ એનો આત્મા છે.^૩ અનેક અર્થ વ્યક્ત કરવાના સામર્થ્યવાળા શબ્દ અને તેના અર્થ બંને મળીને કાવ્ય બને છે એવો રુદ્રટનો અભિપ્રાય છે.^૪ ધ્વન્યાલોકકાર આનંદવર્ધન ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે.^૫ દોષરહિત, ગુણયુક્ત, અલંકારયુક્ત સુંદર અર્થવાળી પદાવલી તે કાવ્ય અને રસ તે તેનો આત્મા એવું અગ્નિપુરાણનું વિધાન છે.^૬

૧ ‘શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યમ્’ —ભામહ, કાવ્યાલંકાર ૧, ૧૬

૨ ‘તૈઃ શરીરં ચ કાવ્યાનામલંકારાશ્ચ દર્શિતાઃ ।

શરીરં તાવદિષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી ॥’

—દણ્ડિન્, કાવ્યાદર્શ ૧, ૧૦

૩ ‘કાવ્યશબ્દોડયં ગુણાલંકારસંસ્કૃતયોઃ શબ્દાર્થયોર્વર્તતે ।’

વામન, કા. સૂ. ૧, ૧, ૧

‘રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય । વિશિષ્ટા પદરચના રીતિઃ । વિશેષો

ગુણાત્મા ।’ વામન, ૧, ૨, ૬

૪ ‘નનુ શબ્દાર્થૌ કાવ્યં શબ્દસ્તન્નાર્થવાનનેકવિધઃ ।

—રુદ્રટ, કાવ્યાલંકાર ૨-૧

૫ ‘કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિરિતિ’... । આનન્દવર્ધન, ધ્વન્યાલોક ૧, ૧

૬ ‘ઇષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી । કાવ્યં સ્ફુરદલંકારં ગુણવદ્ દોષવર્જિતમ્ ।

—અભિપુરાણ, ૩૩૬, ૬-૭

રાજશેખર શબ્દાર્થને અને રસને કાવ્યનો આત્મા ગણાવે છે.^૭ કુન્તક વક્રોક્તિવાળા શબ્દાર્થને કાવ્યનું જીવિત કહે છે.^૮ ભોજ નિર્દોષ, ગુણયુક્ત, અલંકારભૂષિત રસયુક્ત તે કાવ્ય એવું લક્ષણ આપે છે.^૯ મમ્મટ દોષવર્જિત, સગુણ, કવચિત્ અલંકારરહિત શબ્દ અને અર્થને કાવ્ય કહે છે.^{૧૦} હેમચન્દ્ર, વિદ્યાનાથ, વાગ્ભટ પ્રાયશઃ મમ્મટને અનુસરે છે. વિદ્યાધર શબ્દાર્થને શરીર અને ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે.^{૧૧} વિશ્વનાથને મતે રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય છે, જેનો દોષોથી અપકર્ષ, અને ગુણાલંકારરીતિ વગેરેથી ઉત્કર્ષ થાય છે.^{૧૨} જગન્નાથ રમણીય અર્થ દર્શાવનાર શબ્દને કાવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે.^{૧૩}

કાવ્યલક્ષણની આ સર્વ વ્યાખ્યાઓમાં એક પ્રકારનો સુરેખ વિકાસક્રમ નજરે પડે છે. કાવ્યશાસ્ત્રના આરંભકાળે આલંકારિકોની દૃષ્ટિ સહજજ કાવ્યના બાહ્ય દેહ-શબ્દ અને અર્થ તરફજ વળે છે. કાવ્યમાંથી આનંદ મળે છે એટલું તો સિદ્ધજ હતું. એ શેમાંથી-

૭ ‘શબ્દાર્થો તે શરીરમ્ ।...રસ આત્મા ।’, રાજશેખર-કાવ્યમીમાંસા

૮ ‘શબ્દાર્થો સહિતૌ, વક્રકવિવ્યાપારશાલિનિ । બન્ધે વ્યવાસ્થિતૌ કાવ્યમ્... ।’ કુન્તક, વક્રોક્તિજીવિત

૯ ‘નિર્દોષં ગુણવત્કાવ્યમલંકારૈરલંકૃતમ્ । રસાન્વિતમ્ ।

—ભોજ, સરસ્વતીકળ્ઠાભરણ ૧, ૨

૧૦ ‘તદ્દોષો શબ્દાર્થો સગુણાવનલંકૃતી પુનઃ ક્વાપિ ।’

—મમ્મટ, કા. પ્ર. ૧, ૪

૧૧ ‘શબ્દાર્થો વપુરસ્ય તસ્ય વિબુધૈરાત્માભ્યધાયિ ધ્વનિઃ’

—વિદ્યાધર, એકાવલી ૧, ૧૩

૧૨ ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં દોષાસ્તત્રાપકર્ષકાઃ ।

ઉત્કર્ષહેતવઃ પ્રોક્તા ગુણાલંકારરીતયઃ ।’

—વિશ્વનાથ, સા. દ. ૧, ૩

૧૩ ‘રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ । રમણીયતા ચ લોકોત્તરાહલાદ જનકજ્ઞાનગોચરતા ।’

—જગન્નાથ, ર. ગં. પૃ. ૪

કાવ્યના કયા અંગમાંથી મળે છે એનો વિચાર કરતાં કાવ્યના બાહ્ય સૌન્દર્ય તરફ એમની દૃષ્ટિ વળી, અને શબ્દ અને અર્થના અલંકાર એ જ કાવ્યતત્ત્વ એમ એમને સમજાયું. એમને રસ વિષે માહિતી હતી, પરંતુ કાવ્યમાં એના સ્થાન વિષે વિચાર કર્યો નહોતો. તેથી એમણે રસવત્ અલંકારની કલ્પના કરી રસનો પણ અલંકારમાં સમાવેશ કરી દીધો. દંડી તો ગુણનો પણ અલંકાર તરીકે નિર્દેશ કરે છે. (૨, ૧, ૩) એશક આ આરંભના આલંકારિકામાંથી કાષ્ટ એ સ્પષ્ટ રીતે અલંકારને કાવ્યનો આત્મા કહ્યો નથી, પણ એમની સમગ્ર કાવ્યચર્ચાનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ અલંકાર જ હતું અને એમાંજ એ પરિસમાપ્ત થતી હતી. અલંકારનું આ મહત્ત્વ છેક મમ્મટના સમય સુધી રહ્યું લાગે છે, કારણ કે મમ્મટે કાવ્ય સ્પૃટ અલંકાર વિનાનું (અનલક્ષ્ય) પણ સંભવી શકે એમ કાંઈક સંક્રાંત્યપૂર્વક વિધાન કર્યું છે.

અલંકારમાંજ કાવ્યનું સૌન્દર્ય રહેલું છે એમ આ આલંકારિકાને લાગ્યું હતું, પણ અલંકારનું લાક્ષણિક તત્ત્વ તો કુન્તલ કે કુન્તકે દર્શાવ્યું, અને અલંકારની પાછળ સામાન્ય તત્ત્વરૂપે રહેલી વક્રોક્તિ કે વિદગ્ધ લોકોની ખોલવાની પદ્ધતિને કાવ્યનું જીવિત કહ્યું. ભામહ અતિશયોક્તિને જ વક્રોક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે, જેને દંડી અનુસરે છે. મમ્મટ જેવા પરવર્તી આલંકારિકા પણ અતિશયોક્તિને ધતર અલંકારોનું પ્રાણભૂત તત્ત્વ ગણે છે.

પણ વક્રોક્તિ કે અતિશયોક્તિ પણ અંતે તો કાવ્યનું અલિંગ છે; કાવ્યનું અંતરંગ અને કાવ્યનો આત્મા શોધવાનું તો બાકી જ રહે છે. વામનનો રીતિસંપ્રદાય કાવ્યના અંતરંગમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વામન કહે છે કે રીતિ એ કાવ્યનો આત્મા છે, અને વિશિષ્ટ પદરચનાથી એ સધાય છે. રીતિ ત્રણ પ્રકારની છે: વૈદર્ભી, ગૌડી અને પાંચાલી. એ રીતિઓ પ્રસાદ, માધુર્ય, સૌક્યમાર્ય, ઓજસ, કાન્તિ વગેરે ગુણોના ભિન્ન ભિન્ન રૂપના આવિર્ભાવથી કે મિશ્રણથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે ઓજસ અને કાન્તિ ગુણથી ગૌડી, અને માધુર્ય સૌક્યમાર્યથી પાંચાલી બને છે.

આ રીતે રીતિસંપ્રદાય કાવ્યના અંતરંગ ગુણ સુધી પહોંચે છે, પણ એ ગુણોના ધર્મોરૂપ રસ છે એનો એને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી.

આનંદવર્ધનનો ધ્વનિસંપ્રદાય આથી પણ આગળ વધીને કાવ્યના અંતસ્તલ સુધી પહોંચવા મથે છે. ધ્વન્યાલોકકારને મતે શબ્દના જે બે વિશિષ્ટ અર્થ, વાચ્યાર્થ કે મુખ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ કે પ્રતીયમાન (સૂચવાતો) અર્થ, સહૃદયને પ્રતીત થાય છે તેમાંથી વ્યંગ્યાર્થમાંથી કાવ્યના બહિરંગરૂપ શબ્દાર્થથી નિરાળું સ્વતંત્ર એવું જે સૌન્દર્ય જણાય છે એ કાવ્યનો આત્મા છે. આ વ્યંગ્યાર્થને આનંદવર્ધન ધ્વનિ કહે છે. જે કાવ્યમાં ધ્વનિ નથી તે ઉત્તમ કાવ્ય નથી, પણ માત્ર ચિત્ર-કાવ્ય છે. ધ્વન્યાલોકકાર ધ્વનિના વસ્તુધ્વનિ, અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિ, એવા ત્રણ પ્રકાર ગણાવે છે. સમગ્ર કાવ્યમાંથી કોઈ વસ્તુ કે હકીકત સૂચવાય એ વસ્તુધ્વનિ; અને કાવ્યમાંથી સૂચવાતી કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવે તો અલંકાર અને એ અલંકારધ્વનિ. રસધ્વનિમાં સમગ્ર વર્ણનમાંથી મનની એક સ્થિતિ કે લાવ સહસા સ્ફુરી રહે છે. ધ્વન્યાલોકકારને રસની સાથે સંબંધ વિનાની કાવ્યરચના અભિપ્રેત નથી.^{૧૪} ધ્વનિસંપ્રદાયની વિરુદ્ધ પણ એમ કહી શકાય કે ધ્વનિ એ એક પદ્ધતિ છે, જેનાથી કાવ્યમાં સૌન્દર્ય આવે છે, પણ જાતે એ તત્ત્વ નથી. રસ એજ કાવ્યના આત્મારૂપ તત્ત્વ છે. બેશક રસની યથાવત્ નિષ્પત્તિ અમુક રચનાવિસ્તારની અપેક્ષા રાખે છે, જે ન્હાનાં મુકતકો જેવી રચનાઓમાં શક્ય નથી. આવી સુંદર રચનાઓમાં રસનાં ઉદ્ભાવક અંગોમાંથી કેટલાંક હાજર હોય છે. રસનેજ જે કાવ્યનો આત્મા ગણવામાં આવે તો આવાં સુંદર લઘુ કાવ્યરૂપોને કવિતાના ક્ષેત્રમાંથી બાતલ કરવાં પડે. આથી ધ્વન્યાલોકકાર રસને વ્યંજનાનું પરિણામ ગણી, વ્યંજનાવ્યાપાર કે ધ્વનિને કાવ્યનું પ્રાણુભૂત તત્ત્વ કહે છે.

વિશ્વનાથ રસને કાવ્યનો આત્મા કહે છે, અને એ કાવ્યનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપલક્ષણ છે, શબ્દાર્થ અને અલંકાર એ કાવ્યના બહિ-

૧૪. પરિપાકવતાં કવીનાં રસાદિતાત્પર્યંચિરદે વ્યાપારઃ એવ ન શોભતે-

ધ્વન્યાલોક, પૃ. ૨૨૧

વ્યા. ૧૮

રંગ છે; રીતિ એ કાવ્યનું અંતરંગ છે, પણ રસ એજ કાવ્યનું જીવિત છે. ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા ગણતાં અતિવ્યાપ્તિદોષ થાય, કારણ કે વસ્તુધ્વનિ કે અલંકાર ધ્વનિથી શ્રેષ્ઠ કાવ્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી. અન્ય કળાઓની સૌન્દર્યસમીક્ષા રસના સિદ્ધાન્તને પુષ્ટિ આપે છે.

આપણે ઉપર જોયેલા ગયા કે સામાન્ય રીતે મમ્મટની વ્યાખ્યા આલંકારિકામાં બહુમાન્ય થઈ છે. એનું ખરું કારણ તો મમ્મટની સમન્વય શક્તિ અને ઉત્તરકાલમાં મમ્મટની અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા એ છે. મમ્મટની વ્યાખ્યાનો વિશ્વનાથે સખળ પ્રતિવાદ કર્યો છે. એ દર્શાવે છે કે દોષરહિત એ લક્ષણથી કિંચિત્તદોષવાળાં પણ ઉત્તમ ધ્વનિકાવ્યોને કાવ્યવર્ગમાંથી બાતલ રાખવાં પડે, અને કાવ્યક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત બની જાય. ‘અદોષ’ ને ‘અદ્વિદોષવાળા’ એ અર્થમાં ઘટાવવા પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તો ‘નિર્દોષ’ કાવ્યોને બાતલ કરવાં પડે. ‘સગુણ’ વિશેષણ પણ શબ્દાર્થને ઘટતું નથી, કારણ કે એમના જ કહેવા પ્રમાણે ગુણ એ રસના ધર્મ છે. તેમ ‘સગુણ’ વિશેષણથી રસ સૂચવાય છે એમ કહેવું પણ બરાબર નથી, જેમ ‘જનયુક્ત પ્રદેશ’ ને બદલે ‘શૌર્ય’ વંત પ્રદેશ’ કહેવાતું નથી તેમ. ગુણોથી કાવ્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે, પણ એ કાવ્યના સ્વરૂપધટક તત્ત્વ નથી. કાવ્યનું શરીર શબ્દાર્થ, આત્મા રસ, માનવસ્વભાવમાં શૌર્યાદિને સ્થાને કાવ્યગુણો, દેહવૈરુપ્ય^{૧૫} સમાન કાવ્યદોષો, અવયવલગ્નિને સ્થાને રીતિ, અને દેહના આભૂષણને સ્થાને અલંકાર મનાયા છે. આજ પ્રમાણે અલંકાર પણ માત્ર કાવ્યના ઉત્કર્ષ વિધાયક છે, કાવ્યના સ્વરૂપધટક નથી. આ પ્રમાણે વિશ્વનાથ (સાહિત્યદર્પણ ૧, ૨) મમ્મટના કાવ્યલક્ષણની સચોટ ટીકા કરે છે. જગન્નાથે (રસગંગાધર પૃ. ૫-૭) પણ મમ્મટની વ્યાખ્યા ઉદ્ધૃત કરીને એનો પ્રતિવાદ કર્યો છે. મમ્મટની વ્યાખ્યા પુરોગામી આલંકારિકાનાં લક્ષણોના સમન્વયને કારણે પ્રતિષ્ઠા પામી છે એ ખરું, પણ વ્યાખ્યા તરીકે એમાં વિશ્વનાથે દર્શાવ્યું છે તેમ કેટલીક અપૂર્ણતા છે. એમાં આપેલાં કાવ્યલક્ષણોમાં સૌથી મહત્ત્વનું તત્ત્વ જે રસ તેનો તો

મુદ્દલ ઉલ્લેખ જ નથી, ગુણ જે વસ્તુતઃ રસના ધર્મ છે તેમને શબ્દાર્થના ધર્મ તરીકે દર્શાવ્યા છે, દોષરહિતતા અને કવચિત અલંકારરહિતતા એ અભાવાત્મક લક્ષણો અનાવશ્યક છે. બેશક મમ્મટની વ્યાખ્યા વ્યવહારુ છે. એ શબ્દઘટના, અર્થશક્તિ, કાવ્યદોષ અને અલંકાર એ કાવ્યશાસ્ત્રના મહત્વના વિષયો તરફ સહસ્રેવ કવિયશઃપ્રાર્થિનું ધ્યાન ખેંચે છે. કાવ્યના લક્ષણવિધાનમાં રસનો ઉલ્લેખ કરે તો આરંભમાંજ એનું વિવેચન કરવું પડે એ કારણથી કદાચ મમ્મટે, એના પુરોગામી રાજશેખર અને બોજો આપેલું હોવા છતાં રસનું લક્ષણ પડતું મૂક્યું હોય એ સંભવિત છે, પણ એથી વિશ્વનાથ વજેરે આલંકારિકાએ દર્શાવ્યું છે તેમ મમ્મટનું કાવ્યલક્ષણ અપૂર્ણ અને ક્ષતિયુક્ત બન્યું છે. મમ્મટે ગુણને બદલે રસનો નિર્દેશ કર્યો હોત (તદ્દોષૌ શબ્દાયૌ સરસૌ...) તો એની વ્યાખ્યા વ્યાપક અને વિશુદ્ધ બનત એમાં શંકા નથી. છે એ સ્વરૂપમાં સગુણે એ વિશેષણથી ધર્મ રસ સૂચવાય છે એમ માનીએ તો મમ્મટની વ્યાખ્યાની વિશ્વનાથની વ્યાખ્યા સાથે એકવાક્યતા બતાવી શકાય. પણ એવો 'ગુણ' શબ્દનો અતિદેશ વિશ્વનાથે જ ઉદાહરણ આપીને દર્શાવ્યું છે તેમ અનુચિત અને અશક્ય છે.

હવે થોડીક અંગ્રેજી સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ સરખામણી માટે લઈએ. એમાં પણ કેટલીક કવિતાના બહિરંગ ઉપર ભાર મૂકે છે, કેટલીક ભાવને કાવ્યના આત્મા તરીકે વર્ણવે છે, તો કેટલીક વિચાર કે કલ્પનાને કાવ્યનો પ્રાણ માને છે. કાલરિજ ઉત્તમ શબ્દોની ઉત્તમ રચનાને કાવ્ય કહે છે.^{૧૬} મેથ્યુ આર્નોલ્ડના મત અનુસાર માનવવાણીનું પરમ આલ્હાદક અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તે કવિતા. કવિતા જીવનનું કલાનિયમાનુસાર વિવેચન છે.^{૧૭} વર્ડ્ઝવર્થને મતે ઉત્કટ લાગણીનો

16 'Best words in the best order.'—Coleridge

17 'The most delightful and perfect form of utterance that human words can reach.' 'It is the criticism of life under the conditions fixed for such a criticism by the laws of poetic truth and poetic beauty'—Matthew Arnold.

સહજ ઉદ્વેગ એ કાવ્ય.^{૧૮} મિલ ઊર્મિપ્રાણિત વિચારો અને શબ્દોને કાવ્ય કહે છે.^{૧૯} રસિક કલ્પનાદ્વારા ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ માટે ઉપસ્થિત થતી હિતમ ભૂમિકા તે કાવ્ય એવી વ્યાખ્યા આપે છે.^{૨૦} કાલાંધલ સંગીતમય વિચારને કાવ્ય કહે છે.^{૨૧} શેલીને મતે કાવ્ય એ કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ છે.^{૨૨} હેઝલિટ કવિતાને લાગણી અને કલ્પનાની વાણી તરીકે ઓળખાવે છે.^{૨૩} પ્રો. કાર્ટરે પદ્યાત્મક વાણીમાં કલ્પનાપ્રાણિત વિચાર અને ઊર્મિના પ્રકટીકરણથી આહ્વાદ આપવાની કલા તે કાવ્ય એવી વ્યાખ્યા આપે છે.^{૨૪}

આમ કેટલાક કોલરિજ જેવા વિવેચકો રીતિકારોની માફક કવિતાના બાહ્ય સૌન્દર્યને કાવ્ય કહે છે, તો વર્ડ્ઝવર્થ જેવા અન્ય વિવેચકો ઊર્મિના સહજોદ્વેગને કાવ્ય કહે છે. સામાન્ય રીતે વિવેચકો ઊર્મિ અને કલ્પના બંનેને કવિતાનાં અંતરંગ પ્રાણુભૂત તત્ત્વ માને છે, અને એ મત વાસ્તવિક છે. કવિતા કલ્પનાવ્યાપારવડે માનવ ઊર્મિઓને સુંદર કલાત્મક આકાર આપે છે. બહુધા એ પદ્યરૂપમાં પ્રગટ થાય છે, છતાં પદ્યરૂપ એનું અનિવાર્ય લક્ષણ નથી.

-
- 18 'Spontaneous overflow of powerful feelings'-Wordsworth
 - 19 'What is poetry but the thought and words in which emotion spontaneously embodies itself?'—Mill
 - 20 'The suggestion, by the imagination, of noble grounds for the noble emotions.—Ruskin
 - 21 'Poetry, we will call Musical Thought.'—Carlyle
 - 22 'Poetry, in a general sense, may be defined as the expresion of the imagination.'—Shelley
 - 23 'It is the language of the imagination and the passions.'
—Hazlitt
 - 24 'The act of producing pleasure by the just expression of imaginative thought and feeling in metrical language.
—Courthope

ગૂજરાતી વિવેચનસાહિત્યમાં સર રમણભાઈ નીલકંઠ જેવા વિવેચકોએ કાવ્યસ્વરૂપ વિષે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે.^{૨૫} સર રમણભાઈ વર્ણવેલાં ‘કવિતા તે મનની શાન્તિના સમયમાં સંભારેલો ચિત્તક્ષોભ છે’ એ લક્ષણ માન્ય રાખે છે. કલ્પનાને એ કવિતાનું સહાયક કારણ ગણે છે; અંતઃક્ષોભ એજ કવિતાનું મૂળ પ્રવર્તક કારણ છે. અંતઃક્ષોભથી જગતી કવિતા કલ્પનાથી આકાર ધારણ કરે છે. અર્થાત્ અંતઃક્ષોભથી પ્રગટતો મનોભાવ કલ્પનાજનિત બનાવે અને પાત્રોદ્ધારા સાકાર બને છે. સાચો અંતઃક્ષોભ ક્ષણિક હોય છે તેથી અંતર્ભાવપ્રેરિત કાવ્યો ધણાં લાંબાં નથી હોતાં, અને કોઈવાર લાંબાં થઈ જાય છે ત્યારે અંદર અકવિત્વનો અંશ આવી જાય છે. આમ શુદ્ધ પ્રેરણામય કાવ્યો ધણાં ટૂંકાં હોય છે. લાંબાં કાવ્યોમાં પ્રેરણાનો ભાગ ઘણો થોડો હોય છે અને કલ્પનાનો ભાગ પ્રધાન હોય છે. ખરી કવિતા શુદ્ધ અંતર્ભાવ-પ્રેરિત હોય તેજ, કલ્પનામય કવિતા સાધનભૂત અને જીતરતી પંકિતની છે. આમ રમણભાઈ વર્ણુનાત્મક કાવ્ય કે મહાકાવ્ય કરતાં લિરિક, જેને તેઓ રાગધ્વનિકાવ્ય કહે છે તેને વધારે મહત્ત્વનું, સૌથી વિશુદ્ધ કાવ્ય-તત્ત્વવાળું, ગણે છે. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કથાત્મક સાહિત્યમાં ભાવ વસ્તુ સાથે જાણીને પાણીમાં પ્રસરી ગયેલા રંગની માફક વિસ્તરીને કેવળ ફિક્કો બની ગયેલો હોવાથી કથાનું સ્થાન કવિતાથી જીતરતું છે, સર્વાનુભવરસિક (objective) કાવ્યો (જેવાં કે વર્ણુનાત્મક કાવ્ય, મહાકાવ્ય—epics ઇ.) જે કે વધુ લોકપ્રિય હોય છતાં એમનું સ્થાન સ્વાનુભવરસિક (subjective) કાવ્યો કરતાં નીચે છે. સર્વાનુભવરસિક કાવ્યમાં સૃષ્ટિરચના, જનપ્રસંગ અને જનસ્વભાવ એ ત્રણે એકઠાં થાય છે, જ્યારે સ્વાનુભવરસિકમાં પૂરેપૂરું શુદ્ધ કવિત્વ વિલસી રહે છે. સ્વાનુભવરસિક કવિ એ કવિઓનો કવિ છે, સર્વાનુભવરસિક કવિ એ લોકોનો સામાન્ય જનસમાજનો કવિ છે. આ રીતે રમણભાઈ નરસિંહ-રાવની ‘કુસુમમાળા’ની જામીં કવિતાને સર્વોત્તમ કવિતા ગણે છે.

રમણભાઈના અભિપ્રાયપ્રમાણે કવિતામાં કલ્પના અને વિચારનું

મહત્વ ગૌણ છે, તેમજ રચનાકૌશલને નાહવત્ સ્થાન મળેલું છે. એમના અભિપ્રાયને અનુસરતાં આપણે કાન્ત અને ન્હાનાલાલ કરતાં કલાપીની કવિતાને વધારે સુંદર અને કલાપૂર્ણ ગણવી પડે. કાવ્યસ્વરૂપની એમની પરીક્ષાની આ અપૂર્ણતાનું કારણ કદાચ એમના સમયમાં દલપતરામની સભારંજની, ઠાવડી, અલંકારપ્રવીણ કવિતાનો અતિરેક એ હોઈ શકે. દલપતરામની ચતુરાઇભરી પણ બહુધા ભાવહીન કવિતાને પડછે નરસિંહરાવની વડ્ડવર્થને અનુસરતી ઊર્મિભરી, સુંદર ઊર્મિકવિત એમને ખરેખર ગમી ગઈ અને અદ્ભુત ભાસી. એમની એ સહજ પસંદગીએ પછી વિશ્વનાથાદિ આલંકારિકોમાંથી ટેકા શોધી કાઢ્યો.

નવીન કવિતાની મોહિનીનો જુવાળો અસરતાં હવે કાવ્યસ્વરૂપ વિષે આપણી દષ્ટિ વધારે શુદ્ધ બની છે. શ્રી. બી. કે. ઠાકોરે વિસ્તારથી એમના ‘ક્ષિરિક’માં દર્શાવ્યું છે તેમ ઊર્મિ કરતાં વિચાર અને કલ્પનાનું, રચનાકૌશલનું મહત્વ વધારે છે એમ હવે આપણે સ્વીકારીએ છીએ. મેથક કવિતા ઊર્મિવત્, ઊર્મિવાળી તો હોવીજ જોઈએ, એ વિના એ સહદયના ચિત્તને સ્પર્શે નહીં, પણ ઊર્મિ કરતાં વિચાર અને કલ્પના, જેનાથી નવનવોન્મેષવાળા સુંદર વિચારો મનોરમ આકારમાં મૂર્ત થાય, તેમનું મહત્વ કાવ્યમાં નિઃશંક વધારે છે. વિચારપ્રધાન કવિતા પણ સભારંજની કવિતાની માફક કેવળ ચાતુર્યનિષ્ઠ (clever) બની જાય એ એનું ભયસ્થાન છે, જે ઊર્મિતત્ત્વના ઉચિત યોગથી નિવારી શકાય.

આપણી આ અર્વાચીન કાવ્યભાવના અર્વાચીન અંગ્રેજી વિવેચનને અનુસરે છે. અંગ્રેજી વિવેચના અનુસાર કવિતાની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારે છે. કવિનું ચિત્તતંત્ર કોઈક પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અનુભવથી આકર્ષાય અને રણઝણી ઊઠે. એ અનુભવ એના મનને પરવશ બનાવીને એને સર્વથા વ્યાપ્ત કરી દે અને એને અનુરૂપ આકારમાં વ્યક્ત કરવાને સતત પ્રેર્યાં કરે. આવા સતત યોગથી કાવ્યનું પુદ્ગલ બંધાય, અને એ વિશિષ્ટ સુરેખ આકાર ઉત્ક્રાન્ત કરે. એની સહદયને એજ રૂપે સમગ્ર અનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય એવે વાણીદેહે અભિવ્યક્ત તે કવિતા. આ વિચારસરણીમાં કાવ્યના ઉપાદાન તરીકે ભાવના જેટલુંજ વિચાર કે

કલ્પનાને પણ સ્થાન છે. એમાં સમગ્ર અનુભવને સુંદર આકાર અર્પનાર રચનાકૌશલ્ય, જે કલ્પનાશક્તિનું એક સ્વરૂપ છે, તેનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. અર્વાચીન વિવેચના આમ કાવ્યના ઉપાદાન કરતાં કાવ્યને વિશિષ્ટ સાહિત્યાકાર અર્પનાર રચનાશક્તિને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. આ દષ્ટિએ મહાકાવ્ય કે નાટક સહજ જ ભિન્નિકાવ્ય કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં, સામર્થ્યશાલી સાહિત્યસ્વરૂપો હોય છે.

કાવ્યના પ્રકાર

શબ્દના અર્થ ત્રણ પ્રકારના છે: વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ. મમ્મટાચાર્યે આનંદવર્ધનને અનુસરીને વ્યંગ્યાર્થ જેમાં પ્રધાન હોય એવા ધ્વનિકાવ્યને ઉત્તમ ગણ્યું છે; વ્યંગ્યાર્થ હોય, પણ વાચ્યાર્થથી વધારે ચમત્કારી ન હોય એવા કાવ્યને ગુણીભૂત-વ્યંગ્ય કાવ્ય કહ્યું છે; અને વ્યંગ્યરહિત કે અસ્પૃટવ્યંગ્ય કાવ્યને ચિત્રકાવ્ય નું નામ આપ્યું છે. ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્ય તરીકે મધ્યમ કોટિનું ગણાય, અને ચિત્રકાવ્યને તો છેક નિકૃષ્ટ કોટિનું ગણ્યું છે. ચિત્રકાવ્યના બે પ્રકાર છે: ઝડઝમકમાંજ જેની સુંદરતા સમાપ્ત થાય છે તે શબ્દચિત્ર, અને વાચ્યચિત્ર કે અર્થચિત્ર, જેમાં કેવળ અલંકારની જ શોભા હોય છે.

જગન્નાથ આમાં સુધારો કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ એવું ધ્વનિકાવ્ય, ઉત્તમ કોટિનું એવું ગુણીભૂત વ્યંગ્ય કાવ્ય, મધ્યમ કોટિનું એવું અર્થચિત્ર, અને અધમ પ્રકારનું કે શબ્દચિત્ર એવા ચાર કાવ્યપ્રકાર વર્ણવે છે.

ધ્વનિકાવ્યના ધ્વન્યાલોકકારે વસ્તુધ્વનિ, અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિ એવા ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, જેનો આગળ નિર્દેશ કરી ગયા છીએ.

ધ્વનિના મમ્મટ બે વિભાગ પાડે છે: અવિવક્ષિતવાચ્ય કે લક્ષણામૂલધ્વનિ અને વિવક્ષિતાન્યપર વાચ્ય કે અભિધામૂલધ્વનિ. પ્રથમમાં વાચ્યાર્થ નિરુપયોગી છે તેથી લક્ષણાદ્વારા પ્રયોજનરૂપ વ્યંગ્યાર્થ લેવાય છે; બીજામાં વાચ્યાર્થ બંધ બેઠા પછીથી વધારે ચમત્કારી એવો વ્યંગ્યાર્થ સ્ફુરે છે. અવિવક્ષિતવાચ્યના બે પેટા પ્રકાર પડે છે: અર્થાન્તર સંક્રમિત, જેમાં વાચ્યાર્થ બંધ બેસે પણ તે ઉપયોગી ન હોવાથી તેને

વ્યંજનાવ્યાપાર ખીજા અર્થમાં લઇ જાય; અને અત્યંતતિરસ્કૃતવાચ્ય, જેમાં વાચ્યાર્થ કોઇ પ્રકારે ઘટે નહીં. આ પેટા પ્રકારોમાંથી પ્રત્યેકના પદ ઉપર અવલંબતા હોય તો પદપ્રકાશ્ય, અને વાક્ય ઉપર અવલંબતા હોય તો વાક્યપ્રકાશ્ય, એમ બે ઉપપ્રકારો પડે છે.

પ્રકરણ સત્તરમું રસવિચાર

રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે એ કાવ્યલક્ષણની સમીક્ષા કરતાં આપણે આગળ જોયું. એ રસનું સ્વરૂપ શું, શી રીતે કયી માનસિક પ્રક્રિયાઓથી એનો આસ્વાદ થાય છે એનો હવે વિચાર કરવાનો છે.

ભરતાદિ આલંકારિકોએ સ્થાયીભાવમાંથી રસની નિષ્પત્તિ કહી છે.^૧ જે ભાવના સંસ્કાર સહૃદયનાં ચિત્તમાં સ્થાયી ચિરકાલ રહે છે તેને સ્થાયીભાવ કહે છે. આ સ્થાયી ભાવો રતિ (પ્રેમ), હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા (સૂઝ), વિસ્મય અને ઘણા આલંકારિકોને મતે નિવેદ (કંટાળો) એટલા સ્થાયીભાવ છે.^૨ સ્થાયીભાવ અન્ય વિરુદ્ધ કે અનુકૂલ ભાવથી વિચ્છેદ કે તિરોધાન પામતો નથી, પણ જીલટો અન્ય ભાવોને પોતાના રૂપ બનાવી પોતાનામાં સમાવી દે

૧ ‘...સ્થાયિનો ભાવ રિસત્વમાપ્નુવાન્ત.’ ભરત, ના. શા. પૃ. ૨૮૧

‘વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિપરિવૃતઃ સ્થાયી ભાવો રસનામ લભતે’

—ભરત, ના. શા. પૃ. ૩૫૦

‘.....સ્થાયી ભાવો રસઃ સ્મૃતઃ’—ભરત, ના. શા. પૃ. ૧૨૧

‘વ્યક્તઃ સ તૈર્વિભાવાયૈઃ સ્થાયી ભાવો રસઃ સ્મૃતઃ’—મમ્મટ, કા. પ્ર. ૪, ૨૮

‘વિભાવાનુભાવેન વ્યક્તઃ સંચારિણા તથા ।

રસતામેતિ હત્યાદિઃ

સ્થાયિભાવઃ સચેતસામ્ ।’ વિશ્વનાથ, સા. દ. ૩, ૧

૨ ‘રતિર્હાસશોકશ્ચ ક્રોધોત્સાહૌ મયં તથા ।’ જુગુપ્સા વિસ્મયશ્ચેતિ સ્થાયિભાવાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ભરત, ના. શા. પૃ. ૨૬૧,

છે.^૩ અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સ્થાયી ભાવનું સ્વરૂપલક્ષણ અસંગત નથી, કારણ કે મહત્વની ગ્રેરણાઓ કે તજજન્ય લાગણીઓ જ સ્થાયી ભાવમાં સમાવિષ્ટ થઇ છે. સ્થાયીભાવો ચિરકાલીન અને પ્રધાન સ્વરૂપના મનોભાવો છે.

આ સ્થાયીભાવ કે વાસના અથવા સંસ્કારરૂપે સહૃદયના હૃદયમાં રહેલી સુષુપ્ત લાગણીઓ રસનું સ્વરૂપ શી રીતે પામે છે ? ભરત કહે છે કે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારિભાવથી પરિવૃત્ત થયેલા સ્થાયીભાવને રસ કહે છે. મમ્મટ અને વિશ્વનાથને મતે વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો સ્થાયીભાવ તે રસ.^૪ વિભાવાદિને સમજાવતાં મમ્મટ કહે છે કે વ્યવહારમાં રતિ વગેરે ભાવોના જે કારણ, કાર્ય અને સહકારી હોય છે તેમને કાવ્યમાં અનુક્રમે વિભાવ, અનુભાવ, અને વ્યભિચારી ભાવ કહે છે.^૫ વિભાવાદિનું સ્વરૂપ હવે ક્રમશઃ જોઇએ.

સ્થાયીભાવ જેનાથી ઉદ્ભવ પામે છે. તેને વિભાવ કહે છે. ભરત કહે છે કે ‘વિશેષરૂપે જાણવું તે વિભાવ’, અને પછી તેના પર્ચાય તરીકે કારણ કે હેતુ જણાવે છે.^૬ અર્થાત્ સ્થાયીભાવનું જ્ઞાન જે કારણથી થાય છે તે સ્થાયી ભાવના વિભાવ કહેવાય એવું ભરતનું તાત્પર્ય છે.^૭ વિભાવના બે પ્રકાર છે : જેને અવલંબીને સ્થાયી ભાવ પ્રગટ થાય છે, અર્થાત્ જે પાત્રોના ચિત્તંત્રમાં સ્થાયીભાવની સ્પુરણા થતી

૩ ‘વિરુદ્ધૈરવિરુદ્ધૈર્વા ભાવૈર્વિચ્છિન્નયતે ન યઃ ।

આત્મભાવં નયત્યન્યાન્ સ સ્થાયી લવણાકરઃ ॥’—દશરૂપક ૪, ૩૪.

અવિરુદ્ધા વિરુદ્ધા વા યં તિરોધાતુમક્ષમાઃ ।

આસ્વાદાઙ્કુરકન્દોઽસૌ ભાવઃ સ્થાયીતિ સંમતઃ ॥ સાહિત્યદર્પણ ૩, ૧૭૪

૪ જુઓ. પાદટીપ ૧, ભરત, ના. શા. પૃ. ૩૫૦; કા. પ્ર. ૪, ૨૮; સા. દ. ૩૭૧

૫ ‘કારણાન્યથ કાર્યાણિ સહકારીણિ યાનિ ચ ।

રત્યાદેઃ સ્થાયિનો લોકે તાનિ ચેન્નાત્મકાવ્યયોઃ

વિભાવા અનુભાવાથ કથ્યન્તે વ્યભિચારિણઃ ॥ કા. પ્ર. ૪, ૨૭-૨૮

૬ ‘વિભાવો નામ વિજ્ઞાનાર્થઃ’—ના. શા.

સહદયને જણાય છે તે આલંબન વિભાવ; અને જગૃત થયેલો સ્થાયીભાવ જે કારણોથી ઉદીપ્ત થાય છે તે ઉદીપન વિભાવ^૮ આમાં આવલંબન વિભાવ વધારે મહત્વનો લાગે છે એ ખરું, પણ આલંબન વિભાવમાં ખીળાંકુર રૂપે સ્ફુરેલો સ્થાયી ઉદીપનવિભાવથી જ વૃદ્ધિ પામી પ્રકૃત્ત્વ બને છે. વળી ઉદીપનવિભાવ કવિને વર્ણનાદિક માટે પુષ્કળ અવકાશ આપે છે. શૃંગારમાં સ્ત્રીપુરુષ (નાયકનાયિકા) એ આલંબનવિભાવ અને વસંત, કૌમુદી, એકાન્ત સ્થળ, કોકિલકૂજન, દક્ષિણાનિલ, ઉદ્યાન, જલક્રીડા વગેરે ઉદીપનવિભાવ છે. હાસમાં વિચિત્ર પુરુષાદિ આલંબનવિભાવ અને એના વિકૃત વેષ, વાણી અને કાર્ય એ ઉદીપન વિભાવ છે, ^૯ કરુણમાં દુષ્ટનાશ અને અનિષ્ટાપ્તિ (અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ) એ આલંબન, અને ગત જનના ગુણાદિકનું સ્મરણ વગેરે ઉદીપન વિભાવ છે. ^{૧૦}

આલંબન ઉદીપન વિભાવથી સ્થાયીભાવ ઉત્પન્ન થયા પછી જે બાહ્ય કટાક્ષભૂભંગાદિ શારીરિક ચેષ્ટાઓથી એ અભિવ્યક્ત થાય છે કે સૂચવાય છે તેને અનુભાવ કહે છે. ^{૧૧} સ્થાયીભાવના એ કાર્ય કે

૭ સરખાવો મમ્મટનું વિધાન (કા. પ્ર. ૪-૨૭, ૨૮), ઉપર પાદદીપ પ. કારણાનિ...રત્યાદે: ...વિભાવા: ; અને 'વિશેષેણ ભાવયન્ત્યુત્પાદયન્તિ ચે રસાંસ્તે વિભાવા: ।' રસતરંગિણી ૨.

૮ 'રત્યુદ્બોધકા લોકે વિભાવાઃ કાવ્યનાટ્યયોઃ ।
આલમ્બનોદીપનાસ્ત્યૌ તસ્ય ભેદાશુભૌ સ્મૃતૌ ।
આલમ્બનો નાયકાદિસ્તદાલમ્બ્ય રસોદ્ગમાત્ ।' સા. દ. ૩, ૨૧

ઉદીપનવિભાવાસ્તે રસમુદીપયન્તિ ચે ॥ સા. દ. ૩, ૧૩૧.

૯ 'વિકૃતાકૃતિવાગ્વેષૈરાત્મનોત્થાઃ પરસ્ય વા હાસઃ સ્યાત્ ।

Da ħarūpa (IV, 82), ed, G. C. O. Haas, p. 143

૧૦ 'દૃષ્ટનાશાદનિષ્ટાપ્તેઃ શોકાત્મા કરુણો ।' —Idid IV, 86, p. 145

૧૧ 'અનુભાવો વિકારસ્તુ ભાવસંસૂચનાત્મકઃ । દશરૂપક, ૪

'...બહિર્ભાવં પ્રકાશયન્ । લોકે યઃ કાર્યરૂપઃ સોડનુભાવઃ કાવ્યનાટ્યયોઃ॥'

સા. દ. ૩-૧૩૨, ૧૩૩

પરિણામરૂપ ચેષ્ટાઓથી સહદય કે સામાજિકને સ્થાયી ભાવની પ્રતીતિ કે અનુભવ થાય છે માટે એમને અનુભાવ કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે નાયક અને નાયિકા વચ્ચે પ્રેમ (રતિ) ઉત્પન્ન થયો છે તેની સામાજિકને કે સહદયને પ્રતીતિ કટાક્ષ, રોમાંચ, પરસ્પરાવલોકન, વસ્ત્ર-સંયમન, કંપ વગેરે ચેષ્ટાઓથી થાય છે. આથી આ ચેષ્ટાઓ એ શૃંગારના અનુભાવ ગણાય છે. તેવીજ રીતે દષ્ટિવિકાસ, મુખરાગ, ધન હાસ્યના, અને નિઃસ્વાસ, અશ્રુપાત, આક્રંદ, દૈવને ઉપાલંભ એ કરુણના અનુભાવ છે.

અનુભાવમાં નીચેના આઠ સાત્ત્વિકભાવનો સમાવેશ થાય છે: સ્તંભ (સ્તબ્ધ થઇ જવું તે), સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ (ગદ્ગદ અવાજ), કંપ, વિવર્ણતા (મ્હેં ઉપર શ્રીકાશ આવી જવી તે), અશ્રુ અને પ્રલય (મૂર્છા)^{૧૨}. સત્ત્વમાંથી એમની ઉત્પત્તિ હોવાથી એ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે. ‘દશરૂપક’ અને સાહિત્યદર્પણ અનુસાર ‘સત્ત્વ’નો અર્થ ‘સમભાવી હૃદય’ એવો છે. એવા અત્યન્ત સમભાવી અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા ભાવો તે સાત્ત્વિક ભાવો. ‘રસતરંગિણી’ પ્રમાણે ‘સત્ત્વ એટલે માનવશરીર, અને એમાં ઉત્પન્ન થયેલા શારીરભાવ તે સાત્ત્વિક ભાવ.’^{૧૩} સ્થાયી (અને આગળ ચર્ચીશું તે વ્યભિચારી) ભાવ મનના વિકાર છે, ત્યારે સાત્ત્વિક ભાવ શરીરના વિકાર છે.

૧૨ ‘ઉક્તાઃ સ્ત્રીણામલક્ષ્ણા અજ્ઞજાણ સ્વભાવજાઃ ॥

તદ્રૂપા સાત્ત્વિકા ભાવાસ્તથા ચેષ્ટાઃ પરા અપિ ।

વિકારાઃ સત્ત્વસમ્ભૂતાઃ સાત્ત્વિકાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

સત્ત્વમાત્રોદ્ભવત્વાત્તો મિત્તા અપ્યનુભાવતઃ ।

સ્તમ્ભઃ સ્વેદોઽથ રોમાશ્ચઃ સ્વરમજ્જોઽથ વેપથુઃ ॥

વૈવર્ણ્યમશ્રુ પ્રલય इत्यष्टौ સાત્ત્વિકાઃ સ્મૃતાઃ ।—સા. દ. ૩, ૧૩૩-૧૩૬,

૧૧ી જીએ। દશરૂપક ૪, ૪-૬

૧૩ ‘સત્ત્વં જીવશરીરં તસ્ય ધર્માઃ સાત્ત્વિકાઃ ।

इत्थं च शारीरभावाः स्तम्भादयः सात्त्विकाभावा इत्यभिधीयन्ते ॥’

—રસતરંગિણી, ૪.

કેટલાક ક્ષણિક ગૌણ ભાવો ધણા સ્થાયી ભાવમાં સામાન્ય હોઇ સ્થાયીભાવને પ્રગટ કરે છે અને પોષે છે તેમને **વ્યભિચારી ભાવ** કે **સંચારીભાવ** કહે છે. એ સ્થાયીભાવના પટમાં તરંગની માફક ઉદ્ભવીને વિલીન થઇ જાય છે.^{૧૪} એ સ્થાયીની સાથે અદ્ય કાલ રહી ચાલ્યા જાય છે. તેથી એને સંચારીભાવ કે વ્યભિચારી ભાવ કહે છે.

વ્યભિચારી ભાવ તેત્રીસ છે : નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા, મદ, શ્રમ, આલસ્ય, દૈન્ય, ચિન્તા, મોહ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, વ્રીડા, ચપલતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિષાદ, ઔત્સુક્ય, નિદ્રા, અપરમાર (સ્મૃતિભ્રંશ), સ્વપ્ન, ઉન્નગરો, અમર્ષ, અવહિત્ય (હર્ષાદિતું ગોપન), ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ, મરણ, ત્રાસ, વિતર્ક^{૧૫}. આમાંથી નિર્વેદ એ વસ્તુતઃ વ્યભિચારી ભાવ હોવા છતાં મમ્મટ અને વિશ્વનાથ એને શાન્તરસના સ્થાયીભાવ તરીકે સ્વીકારે છે.^{૧૬}

ભરત નિર્વેદને સ્થાયીભાવ ગણતા નથી, અને તેથી આઠજ રસ (શાન્ત સિવાયના) માન્ય રાખે છે,^{૧૭} ધનંજય પણ ભરતને અનુસરીને આઠ જ રસ માન્ય રાખે છે, અને શાન્તને, કાવ્યમાં (મહાભારતાદિ) નિર્વાહ, પણ નાટકમાં પ્રતિકૂલ માને છે. મમ્મટ, વિશ્વનાથ, જગન્નાથ, શાન્તનો સ્વીકાર કરે છે. પરવતી આલંકારિકા ભક્તિ અને વાત્સલ્ય રસ ઉમેરે છે.

વિવિધ ભાવોમાં સ્થાયીભાવ સૌથી મહત્વનો અને ચિરસ્થાયી છે. વિભાવથી ઉદ્ભવેલો, એષ્ટાદિ અનુભાવથી પ્રતીતિયોગ્ય બનેલો,

૧૪ ‘વિશેષાદામિમુક્ત્યેન ચરન્તો વ્યભિચારિણઃ ।

સ્થાયિન્યુન્મગ્નઃ નિર્મગ્નાઃ કલ્લોલા इव वारिधौ ॥ દશરૂપક, ૪

૧૫ બુએ। કા. પ્ર. ૪. ૩૧-૩૪

૧૬ બુએ। કા. પ્ર. ૪-૩૪ પછી. ‘નિર્વેદસ્ય...પ્રથમમુપાદાનં વ્યભિચારિત્વેડપિ સ્થાયિતામિધાનાર્થમ્ । તેન નિર્વેદસ્થાયિભાવોડસ્તિ શાન્તોડપિ નવમો રસઃ

કા. પ્ર. ૪-૩૫

૧૭ ના. શા. ૬, ૧૫

અને વ્યભિચારી કે સંચારી ભાવથી સુપુષ્ટ બનેલો સ્થાયીભાવ રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ભિન્ન ભિન્ન રસોનાં ચટક તત્ત્વો હવે જોઈએ. શૃંગારમાં સ્થાયી ભાવ રતિ, ઐપુરુષ, કૌમુદી, વસંત આદિ વિભાવ, કટાક્ષાદિ અનુભાવ, અને જુગુપ્સા, આલસ્ય અને ઉગ્રતા સિવાયના અન્ય વ્યભિચારી ભાવ છે.^{૧૮} શૃંગારના સંભોગ અને વિપ્રલંભ (વિયોગ) એવાં એ સ્વરૂપો છે. દર્શન, સ્પર્શાદિથી અનુભવાતો જે આનંદ તે સંભોગ, અને પ્રવાસ, અભિલાષ કે પૂર્વરાગ, માન (માનિનીપણું) વગેરેથી થતો વિયોગ તે વિપ્રલંભ. હાસ્યરસમાં હાસ સ્થાયીભાવ, વિકૃતવેષાદિ વિભાવ, નયનવિકાસ આદિ અનુભાવ, વ્રીડા અવહિત્ય આદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. કરુણમાં શોક સ્થાયીભાવ, ઇષ્ટનાશ અને અનિષ્ટાપ્તિ વિભાવ, નિઃશ્વાસ, રુદન, આકંદ વગેરે અનુભાવ, નિર્વેદ ગ્લાનિ, દૈન્ય, વિષાદ આદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. રૌદ્રરસમાં ક્રોધ એ સ્થાયીભાવ, વાક્યપરુષતા (કઠોર વાણી), દ્રોહ ઇત્યાદિ વિભાવ, નયનની રકતતા, ભ્રૂભંગ, દંતોષ્ઠપીડન વગેરે અનુભાવ, અને ઉગ્રતા, આવેગ આદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. વીરરસમાં ઉત્સાહ સ્થાયીભાવ, પ્રતાપ, અસંભોહ આદિ વિભાવ, શૌર્ય, દાન, પાંડિત્ય, રોમાંચ, ધૈર્ય આદિ અનુભાવ, અને ગર્વ, હર્ષ, આવેગ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. યુદ્ધવીર, દાનવીર (કર્ણુ શિખિ જેવાનો), દયાવીર (યુદ્ધ, નાગાનંદ આદિનો) અને કેટલાકને મતે ધર્મવીર એ વીરના પ્રકારો છે. ભયાનક રસમાં ભય એ સ્થાયી ભાવ શૂન્યસ્થાનગમન, પિશાચાદિસ્વરત્રવણ વગેરે વિભાવ, કંપ, કાતરદષ્ટિ, મુખવૈવર્ય આદિ અનુભાવ, શંકા, ચાપલ, દૈન્યાદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. બીભત્સ રસમાં જુગુપ્સા (સૂગ) એ સ્થાયી ભાવ, શય કે કીટકાદિનું દર્શન એ વિભાવ, અંગસંક્રાંચન, અંતસ્ત્રાસ આદિ અનુભાવ, મોહ, અપરમાર વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. અદ્ભુત રસમાં વિસ્મય સ્થાયી

૧૮ વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ રસગંગા તરંગ ૬, સાહિત્યદર્પણ, ૩, દશરૂપક ૪, ૬૦,

ભાવ, દિવ્ય દર્શન, ઈદ્રજ્જલ આદિ વિભાવ, નેત્રવિસ્તાર, અનિમિષ દર્શન, રોમાંચ આદિ અનુભાવ, હર્ષ, વિતર્ક, આવેગ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. શાન્ત રસમાં શમ કે નિર્વેદ, એ સ્થાયીભાવ, સંસારની અસારતાનું દર્શન, વૈરાગ્ય, તત્ત્વચિંતન આદિ વિભાવ, રોમાંચ, નયનસ્થૈર્ય, નિયમપાલન ઇત્યાદિ અનુભાવ અને ધૃતિ, નિર્વેદ મતિ એ વ્યભિચારી ભાવ છે.

ભરતના ‘વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવના સંયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે’^{૧૯} એ સૂત્રને પરવતી આલંકારિકાએ વિવિધ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લલના આદિ આલંબન અને ઉદ્યાનાદિ ઉદ્દીપન વિભાવ રૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો, કટાક્ષાદિ અનુભાવરૂપ કાર્યોથી પ્રતીતિયોગ્ય બનેલો, નિર્વેદાદિ વ્યભિચારી ભાવરૂપ સહકારી કારણોથી પુષ્ટ થયેલો, મુખ્યપણે રાગાદિ મૂળ પાત્રોમાં (અનુકાર્યેષુ) અને પછી એ મૂળ પાત્રોનું અનુકરણ કરતા નટોમાં સામાજિકોને પ્રતીત થતો રત્યાદિ સ્થાયીભાવ તે રસ એવો ભદ્ર લોહલટાદિ મીમાંસકોનો મત છે.^{૨૦} આ મત અનુસાર રસ રામસીતા કે દુષ્યન્તશકુન્તલા જેવાં મૂળ પાત્રોમાં યોગ્ય વિભાવાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનુસંધાનને બળે એમને રૂપિત કરતા નટોમાં સામાજિકોને એ (રસ) પ્રતીત થાય છે, અને એ પ્રતીતિથી સામાજિકોને આનંદ આવે છે. આ મતને ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિવાદ પણ કહે છે. અહીં રસ નટમાં ઉત્પન્ન થતો

૧૯ ‘ઉક્તં हि भरतेन-विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसस्यनिष्पत्तिः’

—કા. પ્ર. ૪, ૨૮ ટીકા

૨૦ ‘विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितोऽनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रमृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतो, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारित्रिरूपचितो मुख्ययाभिवृत्त्या रामादावनुकार्यै, तद्रूपतानुसंधानान्तर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टल्लटप्रमृतयः ।

—કા. પ્ર. ૪, ૨૮ ટીકા

જણાવ્યો છે; સામાજિકના હૃદયમાં રસનો અનુભવ થવાનું કહ્યું નથી; જે વસ્તુસ્થિતિથી જલદું છે.

નૈયાયિક શ્રી શંકુક ભટ્ટ લોહલટના ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિવાદનો વિરોધ કરે છે. પ્રથમ તો રામાદિ મૂળ પાત્રોમાં ઉત્પન્ન થતા રત્યાદિ સ્થાયીભાવની પ્રતીતિથી સામાજિક કે પ્રેક્ષકોને શી રીતે આનંદ આવે ? અને સ્થાયીભાવ એ જો વિભાવાદિનું કાર્ય કે પરિણામ હોય તો એ (સ્થાયીભાવ) વ્યવહારમાં જેમ કારણ જતાં પણ કાર્ય રહે છે તેમ વિભાવાદિ ન હોય ત્યારે પણ પ્રતીત થવો જોઈએ. આ રીતે ભટ્ટ લોહલટના ઉત્પત્તિવાદની અસંગતિ શ્રી શંકુક દર્શાવે છે.

શ્રી શંકુકનો મત એવો છે કે ચિત્રતુરગન્યાયથી^{૨૧} મૂળ પ્રકૃતિરૂપ ભાસતા નટમાં એની અભિનયકલાના કૌશલથી અકૃત્રિમ લાગતા વિભાવાદિ કારણોથી ગમ્ય થતો (અનુમાન કરાતો) રત્યાદિ સ્થાયીભાવ તે રસ.^{૨૨} નટ એ મૂળ પ્રકૃતિ નથી છતાં તત્કાલ તો એ મૂળ પ્રકૃતિ રૂપ જ સામાજિકને લાગે છે, અને એના અભિનયકૌશલથી એણે પ્રકાશિત કરેલા વિભાવાદિક પણ સ્વાભાવિક લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે નટમાં સ્થાયી ભાવ નથી, છતાં એના અભિનયકૌશલથી એણે પ્રદર્શિત કરેલા વિભાવાદિથી નટમાં સ્થાયીભાવ છે એવું સામાજિકને અનુમાન થાય છે. વસ્તુના સૌન્દર્યબલથી આનંદ આપતું એ અનુમાન તે રસ. આ નૈયાયિકોનો અનુભિતિવાદ.

અભિનવગુપ્તના ગુરુ (ઉપાધ્યાયા:) ભટ્ટ તોત શ્રી શંકુકના અનુકૃતિ

૨૧. ચિત્રના ઘોડાને ‘આ ઘોડો છે’ (સમ્યક પ્રતીતિ), ‘આ ઘોડો નથી’ (મિથ્યા પ્રતીતિ), ‘આ ઘોડો હોય કે ન હોય’ (સંશય પ્રતીતિ), અને ‘આ ઘોડો જેવું’ (માણી) છે’ (સાદૃશ્યપ્રતીતિ) એમ ન કહેવાય, છતાં ચિત્રના ઘોડાને જે રીતે ઘોડો કહીએ છીએ તેવી રીતે રામાદિ મૂળ પ્રકૃતિની ભૂમિકા લેનાર નટોને તત્કાલ પૂરતા રામાદિ માની લઈએ છીએ.

૨૨ ‘...ચિત્રતુરગાદિન્યાયેન રામોડયમિતિ પ્રતિપત્ત્યા ગ્રાહ્યે નટે...નટેનૈવ પ્રકાશિતૈઃ કાર્યકારણસહકારિભિઃ...ગમ્યગમકભાવરૂપાદનુર્માયમાનો... રત્યાદિભાવઃ ...રસ इति श्री शङ्कुकः ।’ કા. પ્ર. ૪

અને અનુમિતિવાદનું ખંડન કરે છે. નટ જેનો અભિનય કરે છે તે વિભાવાદિ જડ અને ચક્ષુગ્રાહ્ય છે. એમાંથી રત્યાદિ મનોગ્રાહ્ય ચિત્ત-વૃત્તિનું અનુમાન શી રીતે થઈ શકે ? તાત્ત્વિક રીતે તો નટ રૂપિત કરે છે તે સ્થાયી ભાવ મૂળ પ્રકૃતિના છે. એમનો નટને કદીએ પ્રત્યક્ષ પરિચય નથી, તો એમના સ્થાયી ભાવનું અનુકરણ નટ કયી રીતે કરી શકે ? આ રીતે તો નટે દર્શાવેલા, વિભાવાદિ કૃત્રિમ ઠરે, અને એમાંથી અનુમાન સંભવે નહીં. વળી વ્યવહારમાં જે પ્રત્યક્ષ અનુભાવથી આનંદ આવતો હોય તો કાવ્યનાટકમાં કેવળ અનુમિતિથી આનંદ શી રીતે થાય ? આ છેલ્લી અનુમિતિવાદ વિરુદ્ધ સૌથી મહત્ત્વની દલીલ છે. ભટ્ટ તોતનો પોતાનો રસનિષ્પત્તિ વિષેનો સિદ્ધાન્ત અભિનવગુપ્તે આપ્યો નથી.

સાંખ્યવાદી ભટ્ટ નાયકના મત પ્રમાણે રસ પ્રતીત પણુ થતો નથી, ઉત્પન્ન પણુ થતો નથી, અભિવ્યક્ત પણુ થતો નથી. રસની પ્રતીતિ જે રામાદિક મૂળ પ્રકૃતિમાં માનીએ તો એ હયાત નથી એટલે વિભાવાદિક એમનાં શી રીતે ગણાય ? અનુકરણ કરનાર નટમાં પ્રતીતિ ન થાય, કારણ કે એ મૂળ પ્રકૃતિથી ભિન્ન હોઈ એણે રૂપિત કરેલાં વિભાવાદિ કૃત્રિમ છે. નટનાં પોતાનાં જ વિભાવાદિ માનીએ તો પણુ તેથી તટસ્થ સામાજિકને આનંદ શી રીતે આવે અને રસપ્રતીતિ કેમ થાય ? વ્યવહારમાં કોઈ સ્ત્રીપુરુષનાં રત્યાદિ જેમને માણસને રત્યાદિની પ્રતીતિ ન થતાં લજ્જા, સ્પૃહા વગેરે વૃત્તિઓ થાય છે. સામાજિકોને પોતાને વિષે, પોતાને અવલંબીને પણુ રસપ્રતીતિ થતી નથી, કારણ કે કાવ્યાદિકમાં નિરૂપિત વિભાવાદિ એના પોતાના નથી.

આ રીતે ઉત્પત્તિવાદ અને અનુમિતિવાદનું ખંડન કરીને ભટ્ટ નાયક પોતાનો મત આપે છે. એ કાવ્યના ત્રણ વ્યાપાર કહે છે: અભિધા (જેમાં લક્ષણોનો એ સમાવેશ કરે છે), જેના વડે કાવ્યનો અર્થ સમજાય છે; ભાવકત્વ વ્યાપાર કે સાધારણીકરણ, જેના વડે સ્થાયીભાવ વ્યક્તિના અવલંબનથી મુક્ત બની કેવળ સાધારણ અમૂર્ત ભાવરૂપે (કોઈ પણ વ્યક્તિનો ભાવ નહીં, પણુ માત્ર

અશરીર, અમૂર્ત ભાવરૂપે) સામાજિકના ચિત્તમાં વ્યાપી રહે છે; અને ભોગ કે ભોજકત્વ વ્યાપાર, જેનાથી સાધારણીકૃત સ્થાયીભાવનો ભોગ કે આસ્વાદ થાય છે. આ ભોગવ્યાપારને એ સત્ત્વગુણના ઉદ્રેકથી દીપ્ત અને આનંદપૂર્ણ પ્રજ્ઞાની વિશ્રાન્તિ, લયરૂપ સ્થિતિની સાથે (પરબ્રહ્મના આસ્વાદની સ્થિતિ સાથે) સરખાવે છે. એ ચિત્તના અન્ય વ્યાપારો અનુભવ, સ્મૃતિ આદિથી વિલક્ષણ અને અલૌકિક છે. આ સાંખ્યવાદીઓનો ભુક્તિવાદ છે.

આચાર્ય અભિનવગુપ્ત ભટ્ટનાયકના મતનું ખંડન કરી પોતાનો અભિવ્યક્તિવાદ નીચે પ્રમાણે સ્થાપિત કરે છે, જેને મમ્મટાદિ આલંકારિકો સ્વીકારે છે. અભિનવગુપ્ત પ્રતીતિ કે જ્ઞાનથી વિલક્ષણ એવા ભોગવ્યાપાર સ્વીકારતા નથી. ભોગ એ પણ એક પ્રકારની, ભલે અલૌકિક સ્વરૂપની પણ, પ્રતીતિજ છે.

આજ પ્રમાણે એ ઉત્પત્તિવાદ અને અનુભૂતિવાદનો પણ અસ્વીકાર કરે છે. રસ વિભાવાદિના કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોય તો વિભાવાદિ અદૃશ્ય થતાં પણ એ રહેવો જોઈએ. વિભાવાદિથી જ્ઞાત થતો હોય તો એનું સદૈવ અસ્તિત્વ રહેવું જોઈએ. ૨૪

અભિનવગુપ્તનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે. કાવ્યના શબ્દાદિ અને નટના અભિનયાદિ એ વિભાવાદિના વાચ્યાર્થ છે. એ વાચ્યાર્થરૂપ વિભાવાદિકમાંથી વ્યંજનાથી સ્થાયીની પ્રતીતિ થાય છે. સ્થાયીભાવનું અનુમાન કરવામાં કુશલ એવા રસિક સામાજિકોને સાધારણ (અમૂર્ત, અવ્યક્તિગત) રૂપે પ્રતીત થયેલા વિભાવાદિથી અભિવ્યક્ત થયેલો, સામાજિકોના હૃદયમાં વાસનારૂપે રહેલો સ્થાયી ભાવ (તેની ચર્ચણા,

૨૩ 'ન તાટસ્થ્યેન નાડત્મગતસ્ત્વેન રસઃ પ્રતીયતે નોત્પદ્યતે નાભિવ્યજ્યતેડપિ તુ કાવ્યે નાટ્યે ચાભિધાતો દ્વિતીયેન વિભાવાદિસાધારણીકરણાત્મના ભાવકત્વવ્યાપારેણ ભાવ્યમાનઃ સ્થાયી સત્ત્વોદ્રેકપ્રકાશાનન્દમયસંવિ- દ્વિશ્રાન્તિસસત્ત્વેન ભોગેન ભુજ્યતે ઇતિ મટ્ટનાયકઃ' —કા. પ્ર. ૪

૨૪ 'સત્ત્વ ન કાર્યઃ । વિભાવાદિવિનાશોડપિ તસ્ય સંભવપ્રસજ્ઞાત્ । નાપિ જ્ઞાપ્યઃ । સિદ્ધસ્ય તસ્યાસંભવાત્ ।' —કા. પ્ર. ૪.

આસ્વાદ) તે રસ.૨૫ આ સામાજિકને સ્થાયીની પ્રતીતિ કરાવતી અનુમાનપ્રક્રિયા સામાન્ય અનુમાનથી વિલક્ષણ છે, કારણ કે સામાન્ય અનુમાન એ પરોક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે, જ્યારે આ (રસની) અનુમાનપ્રક્રિયા સાક્ષાત્કારરૂપ અને આહ્લાદક છે. જગતનાં કાર્યકારણાદિ પ્રાકૃત સ્વરૂપનાં હોય છે, ત્યારે કાવ્યનાં વિભાવાદિ સૌન્દર્યપૂર્ણ હોય સામાજિકના ચિત્તને સૌન્દર્યજનિત આનંદથી ભરી દે છે. એ તટસ્થ-પણે નહીં પણ હૃદયસંવાદથી (હૃદયની તલ્લીનતાથી) અનુભવાય છે. સામાજિકની બુદ્ધિમાં એ સંયોગ પામતાં સામાજિકને સ્થાયીની અલૌકિક નિર્વિઘ્ન સંવિત્તિ (જ્ઞાન, પ્રતીતિ) રૂપ ચર્ચણા થાય છે તે રસ.

અભિનવગુપ્ત સાધારણીકરણપ્રક્રિયા સ્વીકારતા લાગે છે. સામાજિકને વિભાવાદિ પોતાના કે પરપક્ષીના કે તટસ્થના ન જણાતાં સાધારણરૂપે, અમૂર્ત રૂપે (વ્યક્તિવિશેષના અવલંબન વિના) પ્રતીતિ થાય છે. સાધારણીકૃત થતાં દેશકાલના ઉલ્લેખો ગલિત થાય છે, અંગતસુખાદિની વિવશતા વગેરે બુદ્ધિનાં વિઘ્નો દૂર થાય છે, અને સ્થાયી ખૂબ પુષ્ટ થાય છે, જેની નિર્વિઘ્ન (દેશકાલની કે અંગત સુખદુઃખાદિની મર્યાદાઓ રહિત) પ્રતીતિરૂપ ચર્ચણા એ રસ. જેટલો સમય વિભાવાદિ પ્રત્યક્ષ છે તેટલો કાલ એ ચર્ચણા ચાલે છે અને રસ અનુભવાય છે.૨૬ જેમ જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાંથી બનેલું કાષ્ઠ મધુર પેય એનાં ઘટકતત્ત્વોથી વિલક્ષણ એવો સ્વાદ આપે છે, તેમ રસ વિભાવાદિથી વિલક્ષણ, અલૌકિક એવો આસ્વાદ અર્પે છે, જે યોગીઓના આનંદાનુભવથી વધી જાય છે. આવો અનુભવ સર્વ સહૃદયને સમાન રીતે થાય છે. આ અનુભવ અંગતસુખાદિથી અત્યાધિત એવી સ્થાયીભાવની નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિમાંથી ઉદ્ભવે છે.

સંક્ષેપમાં અભિનવગુપ્તનો મત આમ દર્શાવી શકાય. લોકમાં

૨૫ ‘સ્થાવ્યનુમાનેઽભ્યાસપાટવવર્તા...સાધારણ્યેન પ્રતીતૈઃ (વિભાવાદિભિઃ) અભિવ્યક્તઃ સામાજિકાનાં વાસનાત્મતયા સ્થિતઃ સ્થાયી રત્યાદિકઃ ... શૃંગારાદિકો રસઃ ।’ કા. પ્ર. ૪

૨૬ ‘ચર્ચમાણતૈકપ્રાણો વિભાવાદિજીવિતાવધિઃ ...(રસઃ)’—કા.પ્ર. ૪

જે કારણાદિ તેજ કાવ્યમાં સ્થાયીભાવનાં વિભાવાદિ બને છે. એ સાધારણીકૃત સ્વરૂપે સ્થાયીનું અનુમાન કરવામાં કુશલ એવા સામાજિકોને સ્થાયીની નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિ કરાવે છે, જેથી સામાજિકોના પોતાના અંતરમાં સંસ્કાર કે બીજરૂપે રહેલો સ્થાયીભાવ જગૃત (અભિવ્યક્ત) થાય છે. એ જગૃત થયેલા સ્થાયીભાવની ચર્ચા કે અનુભવ તે રસ. એ રસ બ્રહ્મસ્વાદ જેવો અલૌકિક છે. જેમના હૃદયમાં સ્થાયીભાવના સંસ્કાર કે વાસના નથી તેને રસનો અનુભવ થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે વિરકત મુમુક્ષુજનના હૃદયના રત્યાદિ ભાવો શાન્ત થયા હોવાથી એને શૃંગારનો અનુભવ થતો નથી.

આ રીતે રસની નિષ્પત્તિ સમજાવવાને બિન્ન બિન્ન સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત થયા છે. ભટ્ટ લોક્લટ અને શંકુકે સ્થાયી ભાવો, જે રામાદિ મૂળ પ્રકૃતિના છે તેનું કાવ્યનાટકાદિકમાં નટાદિ તો કેવળ અનુકરણ કરતા હોવા છતાં સામાજિકને સત્યવત્ ભાસે છે તેના કારણ સંબંધે વિચાર કર્યો છે. સામાજિકને કયા વ્યાપારથી આનંદ થાય છે એ પ્રશ્નનો એમણે સ્પર્શ કર્યો નથી. પણ અનુકાર્ય (રામાદિ) અને અનુકરક (નટાદિક)નો એમણે જે સંબંધ માન્યો છે તે અચાર્ય નથી. ભટ્ટ નાયકે સામાજિકના આનંદાનુભવનું મૂળ શોધતાં વિભાવાદિનું સાધારણીકરણ કાવ્યાદિના રસાસ્વાદમાં મહત્ત્વનું કારણ છે એમ દર્શાવ્યું છે. અભિનવગુપ્તે સામાજિકના રસાસ્વાદની પ્રક્રિયા વિષે વિશેષ વિચાર કર્યો છે. એમના મત પ્રમાણે સાધારણીકૃત સ્થાયીભાવની સામાજિકને નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિ થવાથી એના અંતરમાં રહેલા એ એ ભાવના સુષુપ્ત સંસ્કારો જગૃત થઈ એ ભાવની ચર્ચા (સ્વાનુભવ) થાય તે રસ.

એક દૃષ્ટિએ આ અભિપ્રાયો પરસ્પર અસંગત નથી. ભટ્ટ લોક્લટ અને શંકુક વિભાવાદિનું મૂળ પ્રકૃતિમાંથી નટદ્વારા પ્રાકટ્ય જે રીતે દર્શાવે છે તે અવાસ્તવિક નથી. ભટ્ટ નાયક અને અભિનવગુપ્ત વિભાવાદિક સામાજિક શી રીતે ગ્રહણ કરે છે અને આનંદ પામે છે એ સાધારણીકરણ અને સુષુપ્ત આત્મસ્થ સ્થાયીભાવની ચર્ચાના સિદ્ધાન્ત વડે સમુચિત રીતે દર્શાવે છે. આમ આ સર્વ મતો રસનિષ્પત્તિમાં બિન્ન

લિન્ન અંગની સમીક્ષા કરે છે; એમને એકત્ર વિચારતાં રસનિષ્પત્તિની યથાસ્થિત કલ્પના કરી શકાય છે.

ભાવ

દેવાદિ વિષે રતિ, અને વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો વ્યભિચારીભાવ ભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ દેવ, મુનિ, ગુરુ, પુત્ર, સુહૃદ્ વગેરે ઉપરની પ્રીતિ ભાવ કહેવાય. તેવીજ રીતે સ્થાયી ભાવ ગૌણ હોય અને વ્યભિચારીભાવ વિભાવાદિથી પુષ્ટ બની પ્રધાન બન્યો હોય તો તે ભાવ કહેવાય. સ્થાયીભાવો અપુષ્ટ રહી રસત્વને ન પામતા હોય તો તેમને પણ ભાવની સંજ્ઞા અપાય છે.^{૨૭} ન્હાનાલાલનાં ‘ગુરુદેવને’ કે ‘સ્તુતિનું અષ્ટક’ જેવાં કાવ્યોને ભાવનાં ઉદાહરણ તરીકે ટાંકી શકાય.

હરસ્તુ કિંચિત્ પરિલુપ્તઐર્યશ્વન્દ્રોદયારમ્મ ઇવામ્બુરાશિઃ ।

ઉમામુખે વિમ્બફલાધરોષ્ઠે વ્યાપારયામાસ વિલોચનાનિ ॥

—કુમારસંભવ ૩, ૬૭

અહીં અપુષ્ટ સ્થાયી, કેવળ ભાવરૂપજ રહ્યો છે.

‘સ્વામી નામ સપત્નીનું લવી જતાં સેજેજ ખીજ પૂરી
પાસું ફેરવી સૂતી શૂન્ય શયને તન્વંગી રોષે ભરી;
તેને રીઝવવા મથી બહુ રહે જ્યાં મૌન નેહી તહીં
‘રૂઢ્યા શું પિયુજ ?’ કરી ઝટ જુએ ને વાંકું વાળી સહી.’^{૨૭અ}

અહીં ‘ઔત્સુક્ય’ નામનો વ્યભિચારી ભાવ નિરૂપિત થયો છે.

ભાવનો ઉદય થતો જેમાં વર્ણુવ્યો હોય તેને ભાવોદય કહે છે.

ઉપરના ‘અમરુશતક’ના શ્લોકમાં ઔત્સુક્યનો ઉદય વર્ણુવ્યો છે તેથી એ ભાવોદયનું ઉદાહરણ બને છે.

ઉત્પન્ન થયેલા ભાવની શાન્તિ જેમાં બતાવી હોય તેને ભાવશાન્તિ કહે છે.

‘વ્હાલીના કુચકેરી ચંદનમયી છે જાપ જાઈ ઉરે,
તે પાયે પડી કાં મિષે તૂં મુજથી છૂપાવવાનું કરે ?

૨૭ કાવ્ય પ્રકાશ ૪, ૩૫-૩૬

૨૭અ અમરુશતકના ‘एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया’ ઈં

શ્લોકનું દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવનું ભાષાન્તર.

ફેલાં એમ 'શું, શું? કહીં, કહીં?' વદી લેવા લૂંછી મેં જળે
તન્વી લીધ બીડી જુજે, જુડી મુખે તે એ જૂલી તે પજે.' ૨૮
અહીં કોપની પ્રિયતમના આલિંગનથી પ્રગટતા હર્ષ વડે શાન્તિ થતી
વર્ણવી છે, તેથી એ ભાવશાન્તિનું ઉદાહરણ છે.

જેમાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વરૂપના ભાવો સ્પર્ધિભાવથી (એક
બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે) સાથે આવ્યા હોય તેને ભાવસંધિ કહે
છે. જેમકે,

‘આવ્યો એ તપને પરાક્રમનિધિ ગર્વે ભર્યો, તેહના
વીરોત્સાહ તણો હુલાસ વળી સત્સંગેય આકર્ષતો;
શીતસ્નિગ્ધ, મયંક ચંદન સમું સીતાનુ આલિંગન,
મોઢે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે બીજી પાસથી.’ ૨૯

એમાં પૂર્વાર્ધના આવેગભાવ અને ઉત્તરાર્ધના હર્ષભાવની સંધિ છે.

પૂર્વ પૂર્વના ભાવનો ઉપમર્દ કરી (ખસેડીને) એને સ્થાને ઉત્તર
ઉત્તર ભાવ આવે ત્યારે એને ભાવશબ્દલતા કહેવાય છે. જેમકે,

‘ક્યાં આ આવું અકાર્ય ચન્દ્રકુલ ક્યાં દેખાય એ ક્યાં ફરી,
મારું છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કોપેય કાન્તિ મુખે!
ફેલેશે શું ગતપાપ પુણ્યજન, કે સ્વપ્નેય એ દુર્લભ,
‘ધીરું’ થા મન, કોણ એ અધરને પીશે સુલાગી યુવા!’ ૩૦

અહીં વિતર્ક, ઔત્સુક્ય (પહેલું ચરણ), મતિ, સ્મરણ (બીજું ચરણ),
શંકા, દ્વેષ (ત્રીજું ચરણ), ધૃતિ અને ચિન્તા (ચોથું ચરણ) ની
શબ્દલતા વર્ણવી છે.

૨૮. અમુ. . . . તસ્યા : ‘સાન્દ્રવિલેપનસ્તનયુગપ્રલેષમુદ્ગાહિતં’ એ શ્લોકનું
દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવનું ભાષાન્તર.

૨૯. ભવભૂતિના ‘મહાવીરચરિત’માંથી કાવ્યપ્રકાશકારે ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોકનું
શ્રી. રામનારાયણ પાઠક અને રસિકલાલ પરિખનું ભાષાન્તર.

૩૦. જુઓ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ પ્રથમ ભાગ, રામનારાયણ પાઠક અને રસિકલાલ
પરિખ, પૃ. ૫૧.

રસાભાસ અને ભાવાભાસ

અનુચિત રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા રસ અને ભાવને રસાભાસ અને ભાવાભાસ કહે છે.^{૩૧} ઉપનાયક વિષે, બહુ નાયકોમાં, પ્રતિનાયકમાં, અધમ પાત્રમાં નાયિકાની રતિ, કે નાયકાદિની મુનિપત્ની, ગુરુપત્ની પ્રત્યેની રતિ, એકનિષ્ઠ (એક પાત્ર રતિયુક્ત, અને બીજું ઉદાસીન એવી) રતિ, શૃંગારમાં અનુચિત હોઈ ત્યાં શૃંગારનો રસાભાસ છે. તેમ ગુરુ આદિ પ્રતિ કાપથી થતો રૌદ્ર, હીનપાત્રગત શાન્ત, ગુરુ આદિના ઉપહાસથી ઉદ્ભવતો હાસ્ય, બ્રહ્મવધાદિ માટેના ઉત્સાહથી થતો તેમજ અધમપાત્રગત વીર, ઉત્તમપાત્રગત ભયાનક એ સર્વ અનુચિત હોઈ તે તે રસના રસાભાસ છે.^{૩૨} તેવીજ રીતે અનુચિત રીતે થતા વ્રીહા, ચિન્તા આદિ ભાવો એ ભાવાભાસ ગણાય છે.

‘સ્તવું વામાક્ષી ! કે, ક્ષણ ન ગમતું જે વિણ તને ?
તળ્યા કેણે પ્રાણો રણમખ મહીં શોધતી તું જે ?
મહો કેના એવા, શશિમુખિ ! તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી કે એવો, મદનનગરી ! ધ્યાન તું ધરે ?’^{૩૩}

અહીં સ્ત્રી જુદા જુદા પુરુષોને અનુલક્ષીને જુદા જુદા વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એથી એનું બહુકામુકત્વ (અનેક કામુકો હોવાપણું) રસાભાસનો વિષય બને છે. વળી,

૩૧. ‘તદાભાસા અનૌચિત્યપ્રવર્તિતાઃ ।’—કા. પ્ર. ૪, ૩૬.

૩૨. ‘અનૌચિત્યપ્રવૃત્તસ્ય આભાસો રસમાવયોઃ ॥ ૨૬૨

ઉપનાયકસંસ્થાયાં મુનિગુરુપત્નીગતાયાં ચ ।

બહુનાયકવિષયાયાં રતૌ તથાનુભયનિષ્ઠાયામ્ ॥ ૨૬૩

પ્રતિનાયકનિષ્ઠત્વે તદ્વદધમપાત્રતિર્યગાદિગતે ।

ગજ્જારેડનૌચિત્યં રૌદ્રે ગુર્વાદિગતકોપે ॥ ૨૬૪

શાન્તે ચ હીનનિષ્ઠે ગુર્વાચાલ્મ્બને હાસ્યે ।

બ્રહ્મવધાદ્યુત્સાહેડધમપાત્રગતે તથા વીરે ॥ ૨૬૫

ઉત્તમપાત્રગતત્વે ભયાનકે ક્લેયમન્યત્ર । —સાહિત્યદર્પણ, ૩

૩૩. ‘કાવ્યપ્રકાશ’ પ્રથમ ખંડ, અનુ૦ રામનારાયણ પાઠક અને રસિકલાલ પરીખ.

‘રતિ પરહરિ નાથે, તેનું ન દુઃખ ધરું મને.
વિધિનું નિરમ્બુ, બહેની માનું, મળે મુખ સર્વને.
અદલત ગયા જ્ઞાલા, હોયે, અરે પણ એમને
નફટ હાડૂં આ ન ભૂલેજ, એહ દહે મને.’૩૪

અહીં એકનિષ્ઠ (કેવળ નાયિકાગત) રતિથી શૃંગારનો આભાસ થાય છે.

નવે રસ એક એકથી લિન્ન છે, છતાં કવચિત્ એક રસમાંથી બીજા રસની ઉત્પત્તિ છે, જેમકે રૌદ્રથી કરુણની, વીરથી અદ્ભુતની, બીભત્સથી ભયાનકની. આમ એકત્ર થયેલા રસોને રસસંકર કહે છે. રસોમાં કેટલોક પરસ્પર વિરોધ પણ છે; જેમકે શૃંગાર અને બીભત્સ, વીર અને ભયાનક, હાસ્ય અને કરુણ એ પરસ્પર વિરોધી રસો છે. વિરોધી રસોનું યુગપદ્ નિરૂપણ દોષ ગણાય. એવીજ રીતે એકબીજાથી વિરુદ્ધ ભાવાદિકનું નિરૂપણ પણ અનુચિત ગણાય છે.

પ્રકરણ અઠારમું

કાવ્યગુણ, કાવ્યદોષ, રીતિ, વૃત્તિ, ધૃ

ગુણ

મમ્મટે કાવ્યની વ્યાખ્યામાં ગુણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાવ્યપ્રકાશના આઠમા ઉલ્લાસમાં એ ગુણનું સવિસ્તર વિવેચન કરે છે. મમ્મટ ગુણનું સ્વરૂપ આ રીતે સમજાવે છે: “શૌર્યાદિ જેમ આત્માના ધર્મ છે, તેમ ગુણ કાવ્યના આત્મા (અજ્ઞિન્) ના ધર્મ છે. એ રસોનો ઉત્કર્ષ કરે છે (પુષ્ટ કરે છે, અહલાવે છે), અને રસ વિના એમનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી.”૧ શૌર્યાદિ ધર્મો આત્માના છે, બાહ્ય આકૃતિના નથી,

૩૪. અમરુશતકના ‘સાલ્વિ સ સુમગો મન્દસ્નેહો મયીતિ ન મે વ્યથા’ એ શ્લોકનું દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવનું ભાષાન્તર.

૧. યે રસસ્યાજ્ઞિનો ધર્માઃ શૌર્યાદયઃ સ્વાત્મનઃ ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ का. प्र. ८, ६६

તેમ માધુર્યાદિ ગુણો રસના છે, વર્ણના નહિ.^૨ સમુચિત વર્ણરચનાથી એ વ્યક્ત થાય છે એ ખરું, પણ તેથી એ કેવળ વર્ણ ઉપર અવલંબતા ગણી શકાય નહીં.^૩

ભરત^૪ વામન અને દંડી^૫ દસ કાવ્યગુણોના ઉલ્લેખ કરે છે: શ્લેષ, પ્રસાદ, સમતા, સમાધિ, માધુર્ય, ઓજસ, સૌક્યમાર્ય, અર્થવ્યક્તિ, ઉદારતા અને કાન્તિ.^૬ ભરતનો ઉલ્લેખ સવિસ્તર નથી. વામન એ ગુણોને શબ્દના અને અર્થના એમ દ્વિવિધ સ્વરૂપના માને છે, અને અર્થના ગુણોને અલંકાર કહે છે. દંડી ગુણ અને અલંકાર વચ્ચે ભેદ પાડતા નથી, અને એમની ગુણ અને અલંકારની ચર્ચા સમગ્ર ગ્રંથને વ્યાપી લે છે. ભરત, વામન અને દંડી એના એજ દસ કાવ્યગુણોના ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એ ગુણોના એમના સ્વરૂપદર્શનમાં ભેદ છે. જેમકે, ઓજસની વ્યાખ્યા નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે “સમાસવાળાં વિવિધ વિચિત્ર પદોવાળી રચના”^૭, દંડી પ્રમાણે “સમાસબહુલ રચના”^૮, અને વામન અનુસાર “દૃઢબન્ધવાળી પ્રૌઢાર્થ રચના” છે.^૯ ભામહની માફક મમ્મટ ત્રણજ ગુણ - માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ

૨ આત્મન એવ હિ યથા શૌર્યાદયો નાઽઽકારસ્ય તથા રસસ્યૈવ માધુર્યાદયો ગુણા ન વર્ણનામ્ । કા. પ્ર. ૮, ૬૬ વૃત્તિ

૩ અતએવ માધુર્યાદયો રસધર્માઃ સમુચિતૈ વર્ણૈર્વ્યજ્યન્તે ન તુ વર્ણમાત્રાશ્રયાઃ ।
—કા. પ્ર. ૮, ૬૬ વૃત્તિ

૪ શ્લેષઃ પ્રસાદઃ સમતા સમાધિર્માધુર્યમોજઃ પદસૌક્યમાર્યમ્ ।

અર્થસ્ય વ્યક્તિરુદારતા ચ કાન્તિશ્ચ કાવ્યાર્થગુણા દર્શતે ॥ ના. શા. ૧૬, ૧૨.

૫ કાવ્યાદર્શ ૧, ૪૦-૧૦૧

૬ ભામહ (ઇ. સ. ૬૦૦) ત્રણજ ગુણ—પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસ સ્વીકારે છે.

૭ સમાસવદ્ધિર્વિવિધૈર્વિચિત્રૈશ્ચ પદૈર્યુતમ્..તદોજઃ પરિકીર્ત્યતે । ના.શા.૧૬, ૧૯

૮ ઓજઃ સમાસમૂયત્વમ્ ।

૯ ગાઢબન્ધત્વમોજઃ । ...અર્થસ્ય પ્રૌઢિરોજઃ । ૩-૧૭૫

માન્ય રાખે છે; ૧૦ બાકીના કાંતો આમાં અંતર્ભાવ પામે છે, અથવા દોષત્યાગરૂપ નકારાત્મક સ્વરૂપના છે, અથવા તો જાતેજ દોષરૂપ છે. ૧૧

ચિત્ત આહ્વાદ પામી દ્રવીભૂત બને તેને માધુર્ય કહે છે. એ સંભોગશગારમાં, કરુણમાં, વિપ્રલંબશૃંગારમાં અને શાન્તમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ૧૨

ચિત્તને વિસ્તારનાર દીપ્તિમય (તેજસ્વી) સ્થિતિને ઓજસ્ કહે છે. એ વીરરસમાં, બીલત્સમાં અને રૌદ્રમાં ક્રમશઃ અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. ૧૩

સૂકાં લાકડાંમાં જેમ અગ્નિ પ્રસરે અથવા સ્વચ્છ જલ જેમ સહસ્રા સર્વત્ર પ્રસરી જાય, તેમ ચિત્તને વ્યાપી દેતો, અને સર્વ રસ અને સર્વ રચનામાં રહેલો તે પ્રસાદ ગુણ છે. ૧૪

વર્ણ, સમાસ, અને રચના ગુણને વ્યક્ત કરે છે. ટવર્ગ સિવાયના સ્પર્શ વ્યંજનો (ક થી મ્ સુધીના) પોતાના વર્ગના અનુનાસિક સાથે સંયોગ પામેલા, હ્રસ્વસ્વર યુક્ત રેફ (ર કાર) અને ણ કાર એટલા વર્ણો, સમાસરહિતતા કે મધ્યમ સમાસ અને મધુર સુકુમાર રચના—એ માધુર્ય ગુણના વ્યંજક છે. ૧૫

૧૦ માધુર્યોજઃપ્રસાદાઘ્યાશ્રયસ્તે ન પુનર્દશ । કા. પ્ર. ૮, ૬૮

૧૧ કેચિદન્તર્ભવન્ત્યેષુ દોષત્યાગાત્પરે શ્રિતાઃ ।

અન્યે ભજન્તિ દોષત્વં કુત્રચિન્ન તતો દશ ॥ કા. પ્ર. ૮, ૭૨

૧૨ આલ્હાદકત્વં માધુર્ય શક્તારે દ્રુતિકારણમ્ ॥

કરુણે વિપ્રલમ્ભે તષ્છાન્તે ચાતિશયાન્વિતમ્ । કા. પ્ર. ૮, ૬૮, ૬૯

૧૩ દીપ્ત્યાત્માવિસ્તૃતેર્હેતુરોજો વીરરસસ્થિતિ ॥

બીભત્સરૌદ્રરસયોસ્તસ્યાધિક્રયં ક્રમેણ ચ । કા. પ્ર. ૮, ૬૯, ૭૦

૧૪ શુષ્કેન્ધનામિવત્સ્વચ્છજલવત્ સહસૈવ યઃ ॥

વ્યાપ્નોત્યન્યત્પ્રસાદોડસૌ સર્વત્ર વિહિતસ્થિતિઃ । કા. પ્ર. ૮, ૭૦, ૭૧

૧૫ કા. પ્ર. ૮, ૭૪. માધુર્ય ગુણના નિદર્શન તરીકે સંસ્કૃતમાં ગીતગોવિંદ અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ન્હાનાલાલ, લલિત, કાન્ત વગેરેની કવિતા દર્શાવી શકાય.

વર્ગીય પ્રથમ વ્યંજન અને તૃતીય વ્યંજનનો દ્વિતીય અને ચતુર્થ સાથે સંયોગ, ર્ની સાથે કોઈ પણ વર્ણનો સંયોગ, એ સમાન વર્ણનો સંયોગ (અર્થાત્ દ્વિભાવ) જુ-કાર સિવાયના ટ-વર્ગના વ્યંજનો, શ-ષ, દીર્ઘ સમાસ અને ઉદ્ધત રચના ઓજસ ગુણ વ્યક્ત કરે છે. ૧૬

સાંભળતાં વારજ શબ્દમાંથી અર્થપ્રતીતિ થાય તેવી રચના પ્રસાદગુણ વ્યક્ત કરે છે, અને તે સર્વ રસ અને રચનામાં સામાન્ય હોય છે. ૧૭

કોષ્ટકવાર વક્તા, વાચ્ય કે પ્રબન્ધ સ્વરૂપને કારણે અન્ય પ્રકારની રચના પણ ધષ્ટ ગણાય. ૧૮ જેમકે, ભીમસેનાદિ વક્તાની ઉક્તિમાં ઉદ્ધત રચના સ્વાભાવિક ગણાય; જો કે સામાન્ય રીતે કોષ્ટકનું કારણ ન હોય ત્યાં, અને વિશેષતઃ અભિનેય કાવ્યમાં સમાસબહુલ ઉદ્ધત રચના પ્રતિકૂલ ગણાય. તેવીજ રીતે મહાન રાક્ષસનું મરણ વર્ણવતાં વાચ્યની વિશેષતાને કારણે ઉદ્ધત રચના અનુચિત ન ગણાય. પ્રબંધસ્વરૂપને કારણે પણ રચનામાં ફેરફાર થાય. જેમકે આખ્યાયિકામાં શંગાર વર્ણવતાં પણ કોમલ વર્ણો ન આવે, કથામાં રૌદ્રના નિરૂપણમાં પણ અત્યંત ઉદ્ધત રચના પ્રશસ્ત ન ગણાય, અને નાટકાદિ અભિનેય રચનાઓમાં રૌદ્રમાં પણ લાંબા સમાસો અનુચિત ગણાય. ૧૯

૧૬ કા. પ્ર. ૮, ૭૫. ઉદાહરણ તરીકે પ્રેમાનંદના ઓખાહરણ, અને રણચક્ષુના વીરરક્ષપ્રધાન ખંડો, હરિલાલ ધ્રુવનું ‘વિકરાલ વીર કેસરી’, મેઘાણી ઉમાશંકર સુંદરમ્ આદિ અર્વાચીન કવિઓનાં સ્વાતંત્ર્યચુક્રવિષયક કાવ્યો અને વીરગાથાઓ ગ્રંથિત કરતાં ખંડકાવ્યો, ૪૦.

૧૭ શ્રુતિમાત્રેણ શબ્દાત્તુ યેનાર્થપ્રત્યયો ભવેત્ ।

સાધારણઃ સમગ્રાણાં સ પ્રસાદો ગુણો મતઃ ॥ -કા. પ્ર. ૮, ૭૬.

૧૮ વક્તૃવાચ્યપ્રબંધાનામૌચિત્યેન ક્વચિત્ક્વચિત્ ।

રચનાવૃત્તિવર્ણનામન્યથાત્વમપીવ્યતે ॥ કા. પ્ર. ૮, ૭૭

૧૯ તથાહિ આખ્યાયિકાયાં શૃંગારેડપિ ન મસૃળવર્ણાદયઃ । કથાયાં રૌદ્રેડપિ નાત્યન્તમુદ્ધતાઃ । નાટકાદૌ રૌદ્રેડપિ ન દીર્ઘસમાસાદયઃ ।

-કા. પ્ર. ૮, ૭૭ વૃત્તિ.

રસ ગુણ અને અલંકારનો સંબંધ

આગળ ચર્ચા કરી તેમ શૌર્યાદિ આત્માના ગુણ છે તેમ માધુર્યાદિ રસના ગુણો છે. રસનો અલંકાર સાથેનો સંબંધ મમ્મટ આ રીતે વર્ણવે છે. ‘કાવ્યમાં રસ હોય તો અનુપ્રાસ ઉપમા આદિ શબ્દ અને અર્થના અલંકારો એને શબ્દાર્થદ્વારા (અજ્ઞદ્વારેણ) કેટલીક વાર શોભાવે છે જેમ હાર આદિ અલંકારો (અંગસૌન્દર્ય વધારીને તે દ્વારા દેહીને, આત્માને શોભાવે) તેમ.’^{૨૦} અર્થાત્ જેમ હારાદિ આભૂષણો કંઈદિ અંગોની શોભા વધારીને દેહીના (આત્માના) ^{૨૧} સૌન્દર્યમાં વૃદ્ધિ કરે, તેમ અનુપ્રાસાદિ શબ્દાલંકારો શબ્દસૌન્દર્યદ્વારા, અને ઉપમાદિ અર્થાલંકારો અર્થસૌન્દર્યદ્વારા, કાવ્યના અંગી (કાવ્યના આત્મારૂપ) રસનો ઉત્કર્ષ કરે છે (અલંકૃત કરે છે). જ્યાં રસ ન હોય ત્યાં અલંકારથી કેવળ ઉક્તિવૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કવચિત્ રસ હોય છતાં અલંકારો એને પોષતા નથી.

આમ શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યશરીરનાં અંગો છે, અલંકારો એ કાવ્યશરીરનાં આભૂષણ છે, ગુણો એ કાવ્યશરીરમાં વસતા ચેતનરૂપ આત્માના (શૌર્યાદિ જેવા) ધર્મો છે, અને રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે.

રસ અને ગુણનો નિત્યસંબંધ છે. રસમાં બહુધા એને ઉપકારક ગુણો રહેલા મળી આવે છે. અલંકાર અને રસની વચ્ચે એવો નિત્ય સંબંધ નથી. સમુચિત ગુણોથી રસનો ઉત્કર્ષ થાય છે. અલંકાર હંમેશા ગુણોના ઉપકારક હોતા નથી. ગુણોના રસ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે, ત્યારે અલંકાર શબ્દાર્થ દ્વારા કેટલીક વાર રસને ઉપકારક થાય છે. આથી ગુણમાં રસનો ઉત્કર્ષ કરવાનું જેટલું સામર્થ્ય છે, તેટલું અલંકારમાં સંભવતું નથી. આ રીતે મમ્મટ ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરે છે.

૨૦ ઉપકુર્વન્તિ તં સન્તં યેઽજ્ઞદ્વારેણ જાતુચિત્ ।

હારાદિબદલક્ષારાસ્તેઽનુપ્રાસોપમાદય : ॥ કા. પ્ર. ૮, ૬૭

૨૧ અહીં ‘દેહી’ થી ‘વ્યક્તિત્વ’ સમજાવે તો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

રીતિ

ગુણની સાથે રીતિનું વિવેચન સંકળાયેલું છે. દંડી શ્લેષ, પ્રસાદાદિ દસ ગુણોને વૈદર્ભી માર્ગ કે રીતિના પ્રાણ ગણે છે, જ્યારે એ ગુણોથી જલદાં લક્ષણો ગૌડી રીતિનું ઉદાહરણ છે.^{૨૨} વામન રીતિને કાવ્યનો આત્મા માને છે અને પદરચનાની વિશિષ્ટતાને રીતિ કહે છે. એ ત્રણ રીતિ-વૈદર્ભી, ગૌડીયા અને પાંચાલી-નો ઉલ્લેખ કરે છે. વૈદર્ભીમાં દસેય ગુણનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે ગૌડીમાં ઓજસ અને કાન્તિ ગુણ અને પાંચાલીમાં માધુર્ય અને સૌકુમાર્ય હોય છે. વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલાદિ દેશોમાં કવિઓની રચનામાં યથાર્થ સ્વરૂપે પ્રગટ થવાથી એ રીતિઓનાં વૈદર્ભી આદિ નામો પડ્યાં છે. રુદ્રટ ચોથી ‘લાટીયા’ રીતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભોજ આ ચાર ઉપરાંત આવન્તી અને માગધી રીતિ ગણાવે છે. રાજશેખર ‘કાવ્યમીમાંસા’માં વામનને અનુસરીને વૈદર્ભી, પાંચાલી, અને ગૌડી રીતિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ ‘કપૂરમંજરી’માં એ માગધી (માગઠી), પાંચાલી (પન્ચાલિઆ) અને ‘વચ્છોમી’ (વત્સમયી ?—વત્સદેશની ?) એમ ત્રણ પ્રકારની રીતિ ગણાવે છે. સામાન્ય રીતે આલંકારિકા વામને નિર્દેશેલી ત્રણ રીતિઓજ સ્વીકારે છે.

મમ્મટ એમને ઉપનાગરિકા (=વૈદર્ભી), પરુષા (=ગૌડી) અને કામલા (=પાંચાલી) કહે છે. માધુર્યગુણવ્યંજક વર્ણોથી ઉપનાગરિકા, ઓજસ ગુણ વ્યક્ત કરતી રચનાથી પરુષા, અને શેષ કે બાકીના વર્ણોથી કામલા બને છે.^{૨૩}

૨૨ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि ॥ काव्यादर्श, १, ४२

૨૩ માધુર્યવ્યજ્જકૈર્વૈર્ગૈરુપનાગરિકોચ્યતે ।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा, कोमला परैः ॥ का. प्र. ९, ८०, ८१

કેષાંચિદતો વૈદર્ભીપ્રમુખા રીતયો મતાઃ ।

વાગ્ભટ અને વિદ્યાનાથ વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી એ મૂળ નામથીજ રીતિને વ્યવહાર કરે છે. વિશ્વનાથ ચોથી લાટી રીતિ પણ સ્વીકારે છે. ૨૪

વિદ્યાનાથ અને વિશ્વનાથ અનુસાર માધુર્યવ્યંજકવર્ણોવાળી અલ્પ સમાસવાળી કે સમાસરહિતની લલિત રચના, જેમાં પારુષ્ય (કઠોરતા) કે શ્વેદની કઠોરતા ન હોય તેને વૈદર્ભી રીતિ કહે છે. ૨૫ ઓજસ્વ્ય વ્યક્ત કરતા વર્ણોવાળી આડંબરી સમાસબહુલ રીતિ તે ગૌડી. ૨૬ ઉપરના બંને પ્રકાર સિવાયના વર્ણોવાળી, વૈદર્ભી અને ગૌડી બંનેનાં લક્ષણોવાળી, તે પાંચાલી રીતિ. ૨૭ વિશ્વનાથને મતે લાટી રીતિ એ વૈદર્ભી અને પાંચાલી વચ્ચેના સ્વરૂપની છે. ૨૮

વિદ્યાધર તો સમાસવિનાની, સમગ્રગુણવાળી, વીણાથી પણ વધારે મધુરકામલ, એવી વૈદર્ભી રીતિને જ સર્વોત્તમ ગણે છે. ૨૯

૨૪ સા પુનઃ સ્યાચ્ચતુર્વિધા ।

વૈદર્ભી ચાથ ગૌડી ચ પાશ્ચાલી લાટિકા તથા ॥ સા. દ. ૯, ૧-૨.

૨૫ માધુર્યવ્યંજકૈર્વર્ણે રચના લલિતાત્મિકા ।

અઘૃત્તિરલ્પવૃત્તિર્વા વૈદર્ભી રીતિરિષ્યતે ॥ સા. દ. ૯, ૨-૩

બન્ધપારુષ્યરહિતા શબ્દકાઠિન્યવર્જિતા ।

નાતિદીર્ઘસમાસા ચ વૈદર્ભી રીતિરિષ્યતે ॥ પ્રતાપરુદ્ર૦

૨૬ ઓજઃ પ્રકાશકૈર્વર્ણૈર્બન્ધ આહમ્બરઃ પુનઃ ॥

સમાસબહુલા ગૌડી—। સા. દ. ૯, ૩, ૪.

ઓજઃ કાન્તિગુણોપેતા ગૌડીયારીતિરિષ્યતે । પ્રતાપરુદ્ર૦

૨૭ વર્ણેઃ શેષૈઃ પુનઃદ્વયોઃ ।

સમસ્તપશ્ચષપદો બન્ધઃ પાશ્ચાલિકા મતા ॥ સા. દ. ૯, ૪.

પાશ્ચાલીરીતિ વૈદર્ભી ગૌડીરાત્યુભયાત્મિકા । પ્રતાપરુદ્ર૦

૨૮ લાટી તુ રીતિ વૈદર્ભીપાશ્ચાલ્યોરન્તરે સ્થિતા ॥ સા. દ. ૯, ૫

૨૯ અકૃતસમાસસ્પર્શા સમગ્રગુણગુમ્ફિતાદિમા તત્ર ।

એકૈવ જયતિ રીતિર્વિદલિતવીણાભિમાનસર્વસ્વા ॥ એકાવલી

વૃત્તિ

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકની ચાર પ્રકારની વૃત્તિ (અભિનયયુક્ત શબ્દરચના) દર્શાવી છે : ભારતી, સાત્વતી, કૈશિકી અને આરભટી. ૩૦ ભરતની આ પ્રતિપત્તિ દશરૂપકકાર ધનંજય, અને સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ સ્વીકારે છે. વિશ્વનાથ વૃત્તિ અને રસનો સંબંધ આવી રીતે વર્ણવે છે: શૃંગારમાં કૈશિકી, વીરમાં સાત્વતી, રૌદ્ર અને ખીલત્સમાં આરભટી, અને સર્વત્ર (સર્વ રસમાં) ભારતી વૃત્તિ પ્રશસ્ત ગણાય છે. આ નાયકાદિને અવલંબીને રહેલી વૃત્તિઓ સર્વ નાટ્યરૂપોની જનની છે. ૩૧

જેમાં અત્યંત સુકુમાર અર્થસંદર્ભ હોય, સ્ત્રીપાત્રોનું બાહ્ય હોય, પુષ્કળ નૃત્યગીત હોય, ચારુ વિલાસ હોય તે કૈશિકી વૃત્તિ. તે શૃંગાર અને કરુણમાં આવે છે, ૩૨ માયા, ઈન્દ્રજલ, સંગ્રામ, ક્રોધની ઉદ્ભ્રાન્તિ આદિ ચેષ્ટાઓ અને વધ, બંધ, આદિના દર્શનથી આરભટી બને છે. આરભટી વૃત્તિમાં હમેશાં આવો અદ્ભુત સંદર્ભ હોય છે, ૩૩ અને એ રૌદ્રખીલત્સમાં પ્રગટ થાય છે. ઇષદ્મદ્ (સાધારણ સૌકુમાર્યુક્ત) સંદર્ભવાળી રચનાને ભારતી વૃત્તિ કહે છે, અને તે

૩૦ ભારતી સાત્વતી ચૈવ કૈશિક્યારમટી તથા ।

ચત્ત્વો વૃત્તયો હ્યેતાસ્તાસુ નાટ્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ના. શા. ૦

૩૧ શૃંગારે કૈશિકી, વીરે સાત્વત્યારમટી પુનઃ ।

રસ રૌદ્રે ચ બીભત્સે, વૃત્તિઃ સર્વત્ર ભારતી ॥

ચત્ત્વો વૃત્તયો હ્યેતાઃ સર્વનાટ્યસ્ય માતૃકાઃ ।

સ્યુર્નાયકાદિવ્યાપારવિશેષા નાટકાદિષુ ॥ સા. દ. ૬, ૧૨૨-૧૨૩

૩૨ યા શ્રુક્ષ્ણનેપથ્યવિશેષચિત્રા સ્ત્રીસહ્કુલા પુષ્કલનૃત્યગીતા ।

કામોપભોગપ્રભવોપચારા સા કૈશિકી ચારુવિલાસયુક્તા ॥ -સા.દ. ૬, ૧૨૪

અત્યર્થસુકુમારાર્થસંદર્ભા કૈશિકી મતા । પ્રતાપરુદ્ર. ૦

૩૩ માયેન્દ્રજાલસંપ્રામક્રોધોદ્ધાન્તાદિચેષ્ટિતઃ ।

સંયુક્તા વધબન્ધાર્યૈરુદ્ધતારમટી મતા ॥ સા. દ. ૬, ૧૩૨-૧૩૩

અત્યદ્ભુતાર્થસંદર્ભા વૃત્તિરારમટી સ્મૃતા ॥ પ્રતાપરુદ્ર. ૦

કિંચિત્ સુકુમાર એવા હાસ્ય, શાન્ત અને અદ્ભુતમાં જણાય છે. ૩૪ કિંચિત્ પ્રાદ સંદર્ભવાળી રચનાને સાત્વતી વૃત્તિ કહે છે, જે વીર અને ભયાનકમાં પ્રગટ થાય છે. ૩૫

ભોજ આમાં મધ્યમ આરભટી અને મધ્યમ કૈશિકી નામની બે વૃત્તિઓ ઉમેરે છે.

વૃત્તિ અને રીતિ વચ્ચે ભેદ છે. વૃત્તિ એ નાટ્યની રસ-પ્રકાશન પદ્ધતિ છે. એનો પ્રત્યક્ષ રીતે રસની સાથે સંબંધ છે—દૃશ્ય કાવ્યગત રસનું એ બાહ્ય દષ્ટિએ લક્ષાતું સ્વરૂપ છે. એથી ઊલટું રીતિ એ વિશિષ્ટ શબ્દરચના, એક પ્રકારની બાની છે. એનો રસની સાથે સંબંધ પરોક્ષ જ હોઈ શકે. મધુર કે ઓજસ્વી બનતી રચનાનું અંતિમ મૂલ્ય તો એની રસનિષ્પત્તિથી જ અંકાય છે. ધ્વનિકાર કહે છે તેમ રસને અનુરૂપ શબ્દાર્થનો ઉચિત વ્યાપાર તે વૃત્તિ છે, જ્યારે રીતિ તો કેવળ શબ્દાશ્રિત વ્યાપાર છે.

પદમૈત્રી-શય્યા

પદોની અન્યોન્ય પરમ મૈત્રીને શય્યા કહે છે. ૩૬ મલ્લિનાથ ‘એકાવલી’ ઉપરની ‘તરલ’ નામની ટીકામાં એનું આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. જે રચનામાં પદો એવાં સુધટિત રીતે આવ્યાં હોય કે અર્થને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના એમનામાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર (પરિવૃત્તિ) થઈ શકે નહીં કે સમાનાર્થ શબ્દો મૂકી શકાય (વિનિમય) નહીં તેને શય્યા કહે છે. ૩૭ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, મિલ્ટન ૩૮ આદિ મહાકવિઓની રચના આ પ્રકારની છે. એમની પદાવલીમાં એવું સૂક્ષ્મ

૩૪ રૂપન્યદ્વયસંદર્ભા ભારતી વૃત્તિરિપ્યતે ॥ પ્રતાપરુદ્ર૦

૩૫ રૂપત્રૌઢાર્થસંદર્ભા સાત્વતી વૃત્તિરિપ્યતે ॥ પ્રતાપરુદ્ર૦

૩૬ યા પદાનાં પરાડન્યોન્યમૈત્રી શય્યેતિ કથ્યતે । પ્રતાપરુદ્ર૦

૩૭ પદાનાં પરિવૃત્તિવૈમુલ્યં વિનિમયાસહિષ્ણુત્વમ્ । એતદેવ મૈત્રી શય્યેતિ ચાલ્યાયતે ॥ તરલ૦

૩૮ ન્યુઓ મિલ્ટનના ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’ વિષેનું એક વાક્ય : “Change the structure of the sentence, substitute one synonym for another, and the whole effect is destroyed.”

સુકુમાર સૌન્દર્ય રહેલું છે કે જે અનુભવાય છે છતાં સ્પષ્ટ કળી શકાતું નથી. એમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ એના સૌન્દર્યની અને ઔચિત્યની પ્રતીતિ થાય છે. ગૂજરાતીમાં કાન્તની રચનામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની પદ્મૈત્રી નજરે પડે છે. પદ્મૈત્રી અથવા શય્યાનાં અન્ય ઉદાહરણો ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ જેવા આગલી પેઢીના, અને સુંદરમ્ ઉમાશંકર જેવા અગ્રણી અર્વાચીન કવિઓમાંથી પણ મળશે. શય્યા એ સાચા કવિત્વના નિકષરૂપ છે.

પાક

વિદ્યાધર રસને ઉચિત શબ્દાર્થઘટનાને પાક કહે છે; કેટલાક શ્રુતિમધુર પદરચનાને પાક કહે છે; તો અન્ય આલંકારિકા પદોની મૈત્રીને જ (‘પરિવૃત્તિવિમુખતા’ નેજ) પાકનું નામ આપે છે. ૩૯ સતત પ્રયત્નશીલ કવિની વાણી પાકને પામે છે. વિદ્યાનાથ અર્થ-ગાંભીર્યને પાક કહે છે, અને એના બે પ્રકાર દર્શાવે છે : દ્રાક્ષાપાક અને નારિકેલપાક. સર્વત્ર અંતરમાં અને બહાર રસ સ્ફુરી રહે તે દ્રાક્ષાપાક અને જેમાં અંતગૂંદ રસ રહ્યા હોય તે નારિકેલપાક. ૪૦ પ્રાસાદિક કવિઓની મધુર પદાવલીમાં દ્રાક્ષાપાક રહેલો હોય છે. જ્યદેવનું ‘ગીતગોવિંદ’, કાલિદાસનાં ‘મેઘદૂત’, રઘુવંશ, શકુન્તલા, ભવભૂતિનું ‘ઉત્તરરામચરિત વગેરે આ પ્રકારના પાકનાં ઉદાહરણ છે. ગૂજરાતી કવિતામાં પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિ મધ્યકાલીન, અને કલાપી, નરસિંહરાવ આદિ અર્વાચીન કવિઓમાં આ પ્રકારના પાકનું સ્વરૂપ જણાય છે.

પ્રૌઢ, અર્થગર્ભ સંકુલ બાનીવાળા કવિઓની રચનામાં નારિકેલ

૩૯ પાકસ્તુ રસોચિતશબ્દાર્થનિબન્ધનમ્ ॥ શ્રવણરસસુધાસ્પન્દિની પદવ્યુત્પત્તિઃ

પાક इत्यन्ये । पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं पाक इत्यपरे ॥—एकावली

૪૦ અર્થગંભીરિમા પાક : સ દ્વિધા હૃદયંગમઃ ।

द्राक्षापाको नारिकेलपाकश्च प्रस्फुटान्तरां ॥

द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः ।

સ નારિકેલપાકઃ સ્યાદન્તર્ગૂઢરસોદયઃ ॥ —પ્રતાપરુદ્ર૦

પાક રહેલો હોય છે; માધનું ‘શિશુપાલવધ’ શ્રીહર્ષનું ‘નૈષધીયચરિત’ વગેરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યો, અને સુઅન્ધુની “વાસવદત્તા” વગેરે કથાઓ અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કવિતામાં અખાનાં કાવ્યો, અને અર્વાચીન કવિતામાં રા. બ. ક. ઠાકોરનાં કેટલાંક સોનેટો અને ઊર્મિકાવ્યો આ પ્રકારના પાકનાં ઉદાહરણ છે.

સર રમણભાઈ નીલકંઠની રીતિચર્યા : ભાવદર્શનરીતિ

રીતિને વામનાદિ અલંકારિકોએ અત્યંત મહત્ત્વ આપ્યું છે, એ રમણભાઈને માન્ય નથી. ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ (વો-૧ લું) માં કવિતાના સ્વરૂપ સંબંધે વિવેચન કરતાં એ રીતિની નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરે છે.

રીતિ એ શબ્દરચનાની એક પ્રકારની વિશેષતા છે. શબ્દરચના અને રસને વસ્તુતઃ સંબંધ નથી. કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા રસના ઉત્કર્ષ ઉપર અવલંબે છે, અને રસની ઉત્કૃષ્ટતા ભાવની ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર આધાર રાખે છે. અનુકૂલ પદાવલી રસને ઉપકારક થાય છે, પણ એના (અનુકૂલ શબ્દધટના) વિના પણ કાવ્યમાં રસ દ્વારા ચારુતા આવી શકે છે. કાન્તનાં ઘણાં કાવ્યોમાં ખાસ વિશિષ્ટ રૂપની ન કહી શકાય એવી પદાવલી છે; છતાં કાન્તની અદ્ભુત ચારુતાભરી ભાવનિષ્પત્તિને કારણે એમનાં કાવ્યોમાં અપ્રતિમ સૌન્દર્ય પ્રતીત થાય છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં રીતિનું જે મહત્ત્વ છે, તે એના મુક્તક સ્વરૂપના વૈપુલ્યને કારણે છે. મુક્તક જેવા લઘુ કાવ્યરૂપમાં રસના ઉત્કર્ષ કરતાં શબ્દરીતિ અને અલંકારને સહજ જ વધારે અવકાશ રહે છે.

આમ રમણભાઈ રીતિનું મહત્ત્વ ન સ્વીકારતાં છતાં વર્જ્યવર્થનો કાવ્યમાં છેકજ રોજીંદી ભાષા વાપરવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી. એમના મત પ્રમાણે સરલ બાની કાવ્યને કોઈ રીતે પ્રતિકૂલ ન ગણાય છતાં પણ તદ્દન રોજીંદી વ્યવહારુ ભાષા તો કવિતામાં ન ચાલે. તેમ વળી અલંકૃત બાનીથી જ કાંઈ આપોઆપ સુંદર કવિતા બની જતી નથી.

રમણભાઈ રીતિને નવીન અર્થમાં ઘટાવે છે. એ ભાવદર્શનની રીતિનેજ ખરેખરી કવિત્વરીતિ ગણે છે. ભાવદર્શનરીતિ ભિન્ન ભિન્ન

રૂપની હોય. નરસિંહરાવ પ્રસંગ કે વિભાવને ભાવાનુકૂલ દર્શાવી અંતે ભાવનું સ્પષ્ટ દર્શન આપી કવિને સંતુષ્ટ કે અસંતુષ્ટ રાખી કાવ્ય સંપૂર્ણ કરે છે. એમનાં સામાજિક કાવ્યોમાં સહકારી ભાવનું દર્શન આપી, અનુભાવ વ્યંજિત કર્યા વિના, કાવ્યનું સમાપન થાય છે. કોઈક વાર પ્રકૃતિના કોઈ ચમત્કારિક દર્શનને સ્મૃતિમાં સંગ્રહી એનું ભાવોદ્દીપિત ચિત્ર આપે છે. કાન્તની ભાવદર્શનપદ્ધતિ વર્ણી વિશિષ્ટ સ્વરૂપની છે. કાન્ત પ્રથમ સાદો પણ અદ્ભુત પ્રસંગ, પછી પ્રસંગથી સ્વતંત્ર એવું ભાવવ્યંજન, પછી પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવતું ભાવવ્યંજન, પછી પ્રસંગ એમ વિવિધ વર્ણનથી કાવ્યનો ઉલ્લાસ ક્રમશઃ કરી અંતે ભાવ થોડો સૂચવી બાકીનો ગૂઢ રાખી, ઇષ્ટ અનિષ્ટ સૂચવ્યા વિના સાદા પ્રસંગથી કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે.

આમ રમણભાઈને મતે “શબ્દરીતિ અને વાક્યરીતિ અતિ ગૌણ છે, ખરેખરી રીતિ તો કવિત્વરીતિ છે. એ રીતિને રસના માત્ર આવિર્ભાવ સાથે સંબંધ નથી. રસની ઉત્પત્તિ કવિતાના ઉલ્લાસ, ભાવના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ, એ સર્વ સાથે એ રીતિ જન્મથી જોડાયેલી છે. જ્યાં ઉત્તમ કાવ્ય ત્યાં એકાદ કવિત્વ રીતિ તો હોય જ; શબ્દ-રીતિ કે વાક્યરીતિ તો હોય કે ન હોય. અધમ કાવ્યમાં તો આ ગૌણ રીતિઓ જ હોવાની. કવિત્વરીતિ ત્યાં ન હોય.” ૪૧

આ રીતે રમણભાઈએ વિસ્તારથી રીતિનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં રમણભાઈએ શબ્દરચનાની રીતિને ભાવદર્શનરીતિ સાથે ગૂંચવી દીધી છે, અને પહેલીને ગૌણ ગણીને બીજીને (ભાવદર્શન કે ભાવ-વિકાસની રીતિને) પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

સંસ્કૃત આલંકારિકોએ રીતિને ભાવ અને રસ કરતાં ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે એમ રમણભાઈની ચર્ચામાંથી સૂચિત થાય છે, પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. સંસ્કૃત આલંકારશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં રીતિનું પ્રાધાન્ય આરંભના આલંકારિકોમાં જ નજરે પડે છે, ધ્વન્યાલોકકાર અને ઉત્તર-કાલીન સર્વ આલંકારિકો રસને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. અર્વાચીન

કવિતાનો ભાવવિકાસ એ રસનું જ એક સ્વરૂપાન્તર છે. કથાકાવ્યોમાં ભાવનો ક્રમિક વિકાસ જણાય છે, તેો લિરિકોમાં એકજ ભાવ કે રસ નિષ્પન્ન થાય છે.

ઉપરાંત જ્યાં (ધ્વન્યાલોકકાર અને પરવતી) સંસ્કૃત આલંકારિકા રીતિનું વિવેચન કરે છે ત્યાં એમની રીતિની ચર્ચા રસની ચર્ચાથી ભિન્ન હોય છે. અર્થાત્ એમની રસની અને રીતિની ચર્ચા કાવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ અંગોને અનુલક્ષે છે—રસ કાવ્યના ભાવતત્ત્વને, અને રીત્યાદિ કાવ્યના શબ્દદેહને. સંસ્કૃત આલંકારિકાના મત પ્રમાણે પણ ભાવયુક્ત કાવ્યમાં વિશિષ્ટ રીતિ હોય શકે, અને વિશિષ્ટ રીતિયુક્ત કાવ્યમાં ભાવનો અંશ પણ ન હોય, એમ બંને પ્રકારની સંભાવના શક્ય છે.

કાવ્યદોષ

મુખ્ય અર્થનો—અર્થાત્ મુખ્ય જે રસ તેનો અને તેને આશ્રયે રહેલા વાચ્ય અર્થનો જેથી અપકર્ષ થાય (મુખ્યાર્થહતિ) તેને કાવ્યમાં દોષ કહેવામાં આવે છે. ૪૨. ફટલાક દોષો નિત્યદોષ છે—કોઈ પણ સંદર્ભમાં એ દોષજ રહે છે; તેા ફટલાક અનિત્ય દોષ છે—અન્ય સંદર્ભમાં એ દોષરૂપ રહેતા નથી.

આલંકારિકાએ દોષોના પદદોષ, વાક્યદોષ, અર્થદોષ, અને રસદોષ એવા વિભાગ પાડીને વિવેચન કર્યું છે.

પદદોષ વર્ણવતાં મમ્મટ નીચેના પ્રકારનાં પદોને દોષયુક્ત ગણાવે છે : શ્રુતિકટુ, વ્યુતસંસ્કૃતિ (વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દોષયુક્ત), અપ્રયુક્ત (સારા કવિઓએ નહીં વાપરેલાં), અસમર્થ (ઈષ્ટ અર્થ વ્યક્ત કરવાને અસમર્થ), નિહતાર્થ (અર્થ બીજા પદે દબાવ્યો હોય તેવાં), અનુચિતાર્થ, નિરર્થક, અવાચક (ઉદ્દિષ્ટ અર્થ જેમાંથી નીકળતોજ ન હોય તેવાં), ત્રણ પ્રકારનાં અશ્લીલ, સંદિગ્ધ, અપ્રતીત (જેની પ્રસિદ્ધિ ન હોય—શાસ્ત્રાદિમાં હોય, પણ લોકવ્યવહારમાં નહીં), ગ્રામ્ય (કેવળ લોકમાંજ પ્રસિદ્ધ હોય, સાહિત્યાદિમાં નહીં), નેયાર્થ (મુશ્કેલીએ ખેંચીને અર્થ એસાડવો પડે તેવાં), કિલબ્દ, વિરુદ્ધાર્થ, ઇગ.

આમાંથી ચ્યુતસંસ્કાર સિવાયના બાકીના દોષો વાક્યમાં પણ હોય છે, અને કેટલાક તો પદના અંશમાં પણ મળે છે. ૪૩ જે કે અસમર્થનાજ અપ્રયુક્તાદિ પ્રભેદો છે, જતાં અન્ય આલંકારિકાએ વિભાગ પાડીને એ બધા ગણાવ્યા છે, તેથી મમ્મટે એ સર્વનો પૃથક્ પૃથક્ રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૪૪

વાક્યના મુખ્ય દોષો આ પ્રમાણે છે : પ્રતિકૂલવર્ણ, હતવૃત્ત (વૃત્તભંગવાળું), ન્યૂનપદ (ઓછાં પદોવાળું), કથિતપદ (પુનરાવૃત્ત પદોવાળું), ઉત્તરોત્તર ન્યૂન થતા પ્રકર્ષવાળું વાક્ય, સમાપ્તને ફરી ચાલુ કરતું વાક્ય, ઈષ્ટયોગ વિનાનું, વાચ્યને ન કહેતું, પદસમાસ ઉચિત સ્થાને ન હોય તેવું, સંકીર્ણ, ગર્ભિત, પ્રસિદ્ધિહત (જેનો પ્રયોગ જાણીતો ન હોય તેવું), ભગ્નપ્રક્રમ (જેમાં ક્રમ તૂટી ગયો હોય તેવું), અક્રમ (યોગ્ય પદક્રમ રહિત), અમતપરાર્થ (જેમાં અનભિપ્રેત દ્વિતીયાર્થ છે તેવું), ઇ. ૪૫

મમ્મટે અર્થદોષો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : અપુષ્ટ, કષ્ટ (કિલ્બઠ અર્થ), વ્યાહત (વિરુદ્ધ અર્થ), પુનરુક્ત, દુષ્ક્રમ (જેનો ક્રમ દૂષિત છે તેવો), ગ્રામ્ય, સંદિગ્ધ, નિર્હેતુ, પ્રસિદ્ધિવિરુદ્ધ કે વિદ્યાવિરુદ્ધ, જ્યાં નિયમ (બંધન) ન જોઈએ ત્યાં સનિયમ, જ્યાં નિયમ જોઈએ ત્યાં અનિયમ, જ્યાં સામાન્ય ઘટે ત્યાં વિશેષ, અને જ્યાં વિશેષ જોઈએ ત્યાં અવિશેષ (સામાન્ય), સાકાંક્ષ (અપૂર્ણ), અપદ્યુક્ત (ખોટી જગાએ યોજેલો), પ્રકાશિતવિરુદ્ધ, એકવાર ત્યાગ કરીને ફરી પાછો સ્વીકારેલો, અશ્લીલ, ઇ. ૪૬

આમાંના કેટલાક દોષો સ્થિતસ્ય સમર્થન એ ન્યાયે દોષ ન ગણાય. અર્થ ખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) હોય તો નિર્હેતુ દોષ ન ગણાય. ખાસ અનુકરણના હેતુથી આવ્યા હોય તો આમાંના કોઈપણ (શ્રુતિકંટુ આદિ) દોષ ગણાતા નથી. વક્તા કે વાચ્યમાં આવશ્યક હોય તો દોષ પણ

૪૩ કા. પ્ર. ૭, ૫૦-૫૨

૪૪ કા. પ્ર. ૭, ૫૨ વૃત્તિ

૪૫ કા. પ્ર. ૭, ૫૫

કવચિત્ ગુણુ બને છે, તો કવચિત્ એ ગુણુ કે દોષ બેમાંથી એકેય રહેતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે વૈયાકરણ બોલનાર કે ઉક્તિવિષય (પ્રતિપાદ) હોય કે શૌદ્રાદિ રસનું નિરૂપણ હોય તો કષ્ટત્વ (કઠોરતા) ગુણુ બને છે. ૪૬

મમ્મટે દર્શાવેલા રસદોષ નીચે પ્રમાણે છે : શબ્દથી વ્યભિચારી, રસ કે સ્થાયીભાવનો નિર્દેશ, અનુભાવ ને વિભાવની કષ્ટકલ્પનાથી વ્યક્તિ, પ્રતિકૂલ વિભાવાદિ, પુનઃ પુનઃ દીપ્તિ, અકાંડપ્રથનચ્છેદ (અસ્થાને રસભંગ), એક અંગનો અતિ વિસ્તાર, અંગીનું અનનુસંધાન અનંગ (અંગરૂપ નહીં તેવો વિષય) નું અભિધાન, પ્રકૃતિવિપર્યય, ૪૭

ધ્વનિકાર કહે છે કે ઔચિત્ય એજ રસનો પ્રાણ છે; અનૌચિત્ય વિના રસભંગનું ખીળું કાઢ કારણ નથી. ૪૮

આમાં અપવાદ પણ હોય છે. જેમકે કવચિત્ સંચારી ભાવનો કાવ્યમાં નામથી ઉલ્લેખ કરવો દોષરૂપ નથી હોતો. કવચિત્ વિરુદ્ધ સંચારીનો ઉલ્લેખ ગુણાવહ હોય છે.

રસોના સંમીશ્રણ સંબંધે મમ્મટ કેટલુંક વિવેચન કરે છે. સાથે આવે ત્યારે વિરોધવાળા હોય તેવા રસોને લિન્નસંશ્રય (લિન્ન પ્રસંગને આશ્રયે રહેલા) બનાવવા જોઈએ. બે નૈરંતર્ય વિરોધવાળા (સાથે આવે ત્યારે નિરંતર વિરુદ્ધ જ હોય તેવા) રસની વચ્ચે એક અન્ય રસની યોજના કરવી જોઈએ.

બે વિરુદ્ધ રસમાં એકને ખીળની સાથે યાદ કરવામાં આવે કે સામ્યથી કહેવામાં આવે, કે ત્રીજા અંગીમાં બંને અંગરૂપ બને તો તે દોષ નથી. ૪૯ આનાં ઉદાહરણો મમ્મટે વિસ્તારથી કાવ્યપ્રકાશના સપ્તમ ઉલ્લાસમાં આપ્યાં છે. વિસ્તારભયથી તેની અહીં ચર્ચા કરવી શક્ય નથી.

૪૬ કા. પ્ર. ૭, ૫૫-૫૯.

૪૭ કા. પ્ર. ૭, ૬૦-૬૨

૪૮ અનૌચિત્યાદતે નાન્યદ્રસમજ્ઞસ્ય કારણમ્ ।

ઔચિત્યોપનિબન્ધસ્તુ રસસ્યોપનિષત્પરા ॥

૪૯ કા. પ્ર. ૭, ૬૩-૬૫

પ્રકરણ ઓગણીસમું

નાટક અને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર કાવ્યનાં બે સ્વરૂપો વર્ણવે છે: શ્રવ્ય કાવ્ય, અને દૃશ્ય કાવ્ય દૃશ્ય કાવ્ય. અભિનેય હોઇ એમાં નટો રામાદિનું સ્વરૂપ રૂપિત કરતા હોઇ, એને રૂપક કહે છે.^૧ રામાદિની અવસ્થાનું અનુકરણ કરતો અભિનેય ચાર પ્રકારનો છે: આરુગિક (અંગથી કરેલો), વાચિક (વાણીનો), આહાર્ય (વેષરચનાનો), અને સાત્ત્વિક (સાત્ત્વિક ભાવો દર્શાવતો).^૨

રૂપકના દસ પ્રકાર છે : નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, વ્યાયોગ, સમવકાર, ડિમ, ઇલામૃગ, અરુક, વીથિ અને પ્રહસન.^૩ નાટિકા, ત્રોટક, ગોષ્ઠી, સદૃક, નાટ્ય, રાસક, હલ્લીશ, ભાણિકા વગેરે અદ્વાર ઉપરૂપકો ગણાય છે.^૪ રૂપકોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની આગળ ચર્ચા કરીશું.

નાટક કે નાટ્યથી નૃત્ય કે નૃત્ત ભિન્ન છે. નૃત્ય એ મૂક ભાવાભિનય છે,^૫ અને નૃત્ત એ તાલલયવાળું નર્તન છે.^૬ નૃત્યને

૧ સા. દ. ૬, ૧

૨ સા. દ. ૬, ૨

૩ સા. દ. ૬, ૩. દશરૂપ -ed. Haas. ૧, ૧૧

૪ સા. દ. ૬, ૪-૬

૫ અન્યદ્ ભાવાશ્રયં નૃત્યમ્ । ‘Pantomime, which is based on emotional states is quite another thing.’ Haas દ. રૂ. ૧, ૧૨

‘Mimetic art (nṛtya) is concerned with representing the feelings or emotions’. Keith, Sanskrit Drama, 1924, p. 296

૬ નૃત્યં તાલલયાશ્રયમ્ । ‘Dancing based on rhythm and time.’ Haas. દ. રૂ. ૧, ૧૩.

‘Dancing (nṛtta) is based on time and rhythm.’

—Keith, S. D. 296

માર્ગ કે પ્રેક્ષણીયક અને નૃત્તને દેશી કે દેશ્ય પણ કહે છે.^૭ એ બંનેનાં મધુર અને ઉદ્ધત એવાં બે સ્વરૂપો છે. એ લાસ્ય (સુકુમાર નૃત્ય) અને તાંડવ (પ્રચંડ નૃત્ય) સ્વરૂપો નાટકમાં ઉપકારક છે.^૮

રૂપકનું વસ્તુ

રૂપકનું (નાટકાદિનું) વસ્તુ બે પ્રકારનું હોય: આધિકારિક કે મુખ્ય, અને પ્રાસંગિક કે અંગભૂત વસ્તુ. નાટકના ફલસ્વામી કે નાયક (અધિકારિન) સંબંધેનું તે આધિકારિક, જેમ કે ‘બાલરામાયણ’ માં રામચરિત; અને એને ઉપકારક તે પ્રાસંગિક જેમ કે સુગ્રીવાદિચરિત.^૯ પ્રાસંગિક વસ્તુના બે પ્રભેદ છે: પતાકા અને પ્રકરી. દીર્ઘ (સાનુબન્ધ) કથા તે પતાકા અને નાની કથા તે પ્રકરી.^{૧૦} આ પ્રત્યેકના પાછા ત્રણ પેટાભેદ પડે છે: પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ્ય અને મિશ્ર. ઇતિહાસાદિમાંથી લીધેલું તે પ્રખ્યાત, કવિકલ્પનાએ સરજેલું તે ઉત્પાદ્ય, અને બંનેના મિશ્રણરૂપ (સફર) તે મિશ્ર.^{૧૧} આ ત્રણે પ્રકારના વસ્તુમાં દૂરની મુસાફરી, વધ, યુદ્ધ, રાજ્યવિસ્તાર, ઘેરો, ભોજન, સ્નાન, સુરત, અનુલેપન, વસ્ત્રધારણ, ૬૦ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખાડાતાં નથી. ખાસ આવશ્યક ન હોય ત્યાં નાયકનું મૃત્યુ પણ દર્શાવવું ન જોઈએ. ^{૧૧અ}

અર્થપ્રકૃતિ, અવસ્થા અને સંધિ

વસ્તુની અર્થપ્રકૃતિ કે કાર્યહેતુ પાંચ ગણાય છે: બીજ, જે

૭ દ. રૂ. (Haas), ૧, ૧૪. દશરૂપક ના સંદર્ભો G. C. O. Haas, Dasarnpa (Columbia University Series No. 7). 1912, ને આધારે છે.

૮ દ. રૂ. ૧, ૧૫

૯ દ. રૂ. ૧, ૧૭-૨૦, સા. દ. ૬, ૪૨-૪૪.

૧૦ સાનુબન્ધ પતાકાદ્યં પ્રકરી ચ પ્રદેશમાક્ । દ. રૂ. ૧-૧૧

૧૧ દ. રૂ. ૧, ૨૩

૧૧અ દ. રૂ. ૩, ૩૧-૪૦

આરંભમાં અતિ સ્વદ્ય છતાં અનેક રીતે વિસ્તરણશીલ છે, અને જેમાંથી નાટકનું કાર્ય ઉદ્ભવે છે; બિન્દુ, જેનાથી (અવાન્તર અર્થ કે પ્રસંગને કારણે) તૂટેલું વસ્તુ અનુસંધાન પામે છે; પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય.

કાર્યની અવસ્થા (નાટકના ફલની વિકાસસ્થિતિ) પાંચ મનાય છે: આરંભ (નાટકના ફલ માટેનું ઔત્સુક્ય), યત્ન કે પ્રયત્ન (એની, ફલની પ્રાપ્તિ માટેનો વ્યાપાર), પ્રાપ્ત્યાશા (ફલપ્રાપ્તિની આશા), નિયતાપ્તિ (ફલપ્રાપ્તિની નિશ્ચિતતા), અને ફલાગમ (નાટકના ફલની પ્રાપ્તિ). શકુન્તલામાં દુષ્યન્તની શકુન્તલાને માટેની ઝંખના એ આરંભ, શકુન્તલાની સાથેના મીલનના પ્રયત્નો એ યત્ન, દુર્વાસાના શાપનો અનુગ્રહ તે પ્રાપ્ત્યાશા, મત્સ્યના ઉદરમાંથી દુષ્યન્તે શકુન્તલાને અભિજ્ઞાનાર્થે આપેલી મુદ્રિકાની પ્રાપ્તિ એ નિયતાપ્તિ, અને સપ્તમ અંકમાં મારીચના આશ્રમમાં શકુન્તલાનું પુનર્મીલન એ ફલાગમ છે.

પાંચ અર્થપ્રકૃતિ અને પાંચ અવસ્થા જોડાઈને નીચે પ્રમાણે પાંચ સંધિઓ બને છે: મુખ (બીજની સમુત્પત્તિ), પ્રતિમુખ (લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય થતા બીજનો વિકાસ), ગર્ભ (દષ્ટ અને નષ્ટ થતા બીજનું અન્વેષણ, અર્થાત્ બીજનો વધુ વિકાસ), અવમર્શ કે વિમર્શ (સ્થગિત સ્થિતિ), અને નિર્વહણ (મુખાદિના અર્થ ઈષ્ટ અન્તરૂપે એકત્ર થાય). આમ શકુન્તલામાં પ્રથમ અંકથી દ્વિતીય અંકમાં સેનાપતિની નિષ્ક્રાન્તિ સુધી મુખસંધિ, રાજા વિદૂષક પાસે પોતાનો શકુન્તલા ઉપરનો ગાઢ અનુરાગ પ્રગટ કરે છે ત્યાંથી તૃતીય અંકના અંતભાગ સુધી પ્રતિમુખસંધિ, ચોથા અંકથી તે પાંચમા અંકમાં ગૌતમી શકુન્તલાનું અવગુંઠન દૂર કરે છે ત્યાં સુધી ગર્ભસંધિ, શાપમોહિત દુષ્યન્ત શકુન્તલાનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યાંથી છઠ્ઠા અંકના અંતભાગ સુધી વિમર્શસંધિ, અને સપ્તમ અંકમાં જ્યાં બંનેનું પુનર્મીલન થાય છે ત્યાં નિર્વહણસંધિ, એવી સંધિવ્યવસ્થા છે.

અર્થપ્રકૃતિ અને અવસ્થાનું બિંબપ્રતિબિંબપણું અને એમના સંધાનથી બનતી સંધિઓની વ્યવસ્થા સર્વાંશે સ્વીકાર્ય જણાતી નથી.

ઉદાહરણ તરીકે, પતાકા અને પ્રકરી^{૧૨} એ અર્થપ્રકૃતિઓનો પ્રાપ્ત્યાશા અને નિયતાપ્તિ સાથે કે ગર્ભ અને વિમર્શ સંધિ સાથે મેળ ખાતો નથી. પતાકા ધણીવાર વિમર્શ અને કવચિત્ તો નિર્વહણ સુધી વિસ્તરેલી હોય છે. ધ્વન્યાલોકકાર અભિનવગુપ્ત અવસ્થા અને સંધિને અભિન્ન ગણે છે, અને એ બંનેથી અર્થપ્રકૃતિની ભિન્નરૂપતા દર્શાવે છે. સંધિ અવસ્થા અને અર્થપ્રકૃતિના સંધાનથી બને છે એ દર્શાવકકાર ધનંજયનો મત છે, જે પ્રતાપરુદ્રાચે સ્વીકાર્યો છે.

વિશાળ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્કૃત આલંકારિકો વસ્તુસંયોજન બે રીતે અવલોકે છે: બાહ્ય વસ્તુયોજના, જે બીજા, મિન્દુ, પતાકા, પ્રકરી આદિ અર્થપ્રકૃતિમાં પ્રતીત થાય છે; અને આંતર વસ્તુસંયોજન, જે આરંભ, પ્રયત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ, આદિ અવસ્થાઓમાં અને મુખ્ય, પ્રતિમુખ્ય, ગર્ભ, વિમર્શ આદિ સંધિઓમાં વ્યક્ત થાય છે. આમાં અર્થપ્રકૃતિની વિચારણા ખાસ મહત્વની નથી. અવસ્થા અને સંધિનું સ્વરૂપ બહુધા સમાન છે. અવસ્થાપંચકમાં જે કાર્યવિકાસ સંસ્કૃત આલંકારિકોએ નોંધ્યો છે તે એમનું નાટ્યવિવેચનમાં મૌલિક પ્રદાન છે. એમાં નાટકમાં આવશ્યક એવા સંઘટનતત્ત્વ (dramatic conflict) નો સહજ જ સ્વીકાર થઈ જાય છે. નાટકના વસ્તુના વિવેચનમાં અવસ્થાપંચકની વિચારણા સૌથી મહત્વની છે.

પ્રવેશક, વિષ્કંભક ૬૦

નાટકમાં પાંચ અર્થોપક્ષેપક (આંતર દૃષ્ટ્યો) આવે: વિષ્કંભક, ચૂલિકા, અંકાસ્ય, અંકાવતાર અને પ્રવેશક. મધ્યપાત્રોથી પ્રયોજિત, સંક્ષેપાર્થ, બનેલા કે બનવાના કથાંશોનો નિદર્શક તે વિષ્કંભક. પ્રવેશક આના જેવોજ પણ નીચપાત્રથી પ્રયોજિત, અનુદાત ભાષા-યુક્ત, બે અંકની વચ્ચે આવતો, બાકી રહી ગયેલા કથાભાગનું સૂચન કરનારો હોય છે. જવનિકાની (curtain) અંદર રહેલાં પાત્રો કોઈ હકીકત જણાવે તે ચૂલિકા, અંકને અંતે આવતાં પાત્રો પછીના

૧૨ નાટ્યવસ્તુમાં પતાકા અને પ્રકરીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પણ નથી.

ઉ. ત. રતનાવલીમાં પતાકા નથી.

અંકના અર્થનું સૂચન કરે તેને અંકાસ્થ કહે છે. અંકને અંતે અંકથી છૂટા પડ્યા વિના ચાલુ જે દશ્ય આવે તેને અંકાવતાર કહે છે. ભાવિનું સૂચન કરનાર ઉક્તિને પતાકાસ્થાન કહે છે. ૧૩

નાયક

નાયક સામાન્યતઃ વિનયશીલ (વિનીત), મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, પ્રિયભાષી (પ્રિયંવદ), લોકપ્રિય, શુચિ, સુવક્તા (વાગ્મી), અભિન્નત (રૂઢવંશ), સ્થિર, યુવાન, બુદ્ધિ ઉત્સાહ સ્મૃતિ પ્રસા કલા અને સ્વમાનાદિ ગુણોયુક્ત, શર, દૃઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રાનુસારી (શાસ્ત્રચક્ષુ), અને ધાર્મિક હોવો જોઈએ. ૧૪

નાયકના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે: ધીરલલિત, ધીરશાન્ત, ધીરોદાત્ત, અને ધીરોદ્ધત. નિશ્ચિન્ત, (સંગીતનૃત્યાદિ) કલાનુરાગી, સુખી, મૃદુ સ્વભાવનો નાયક ધીરલલિત ગણાય છે. રતનાવલીનો વત્સરાજ, માલવિકાગ્નિમિત્રનો અગ્નિમિત્ર, વગેરે ધીરલલિત નાયકનાં ઉદાહરણ છે. નાયકના સામાન્ય ગુણવાળો દ્વિન્નદિક નાયક ધીરશાન્ત કહેવાય છે. માલતીમાધવનો માધવ, અને મૃચ્છકટિકનો ચારુદત્ત એ ધીરશાન્ત નાયકો છે. મહાસત્ત્વ (અતિ સત્ત્વશાળી), અતિગંભીર, ક્ષમાવાન, અવિકત્યન (આત્મશ્લાધા વિનાનો), સ્થિર, નિગૂઢ અહંકારવાળા, દૃઢપ્રત (આરંભેલું પાર ઉતારનાર) નાયકને ધીરોદાત્ત નાયક કહે છે. રામ, જિમૂતવાહનાદિ ધીરોદાત્ત નાયકો છે. અત્યંત દર્પ અને મત્સરવાળો, માયાવી, છદ્મપરાયણ, અહંકારી, પ્રયંડ, ચંચળ, આત્મશ્લાધા કરનાર નાયકને ધીરોદ્ધત નાયક કહે છે. વેણીસંહારનો ભીમસેન ધીરોદ્ધત નાયક છે. ૧૫

૧૩ જેમકે, રાજા (દુર્યોધનઃ)—પર્યાપ્તમેવ કરમોઽ મમોઽયુગ્મમ્ ।

કન્તુકી (પ્રવિશ્ય)—દેવ ભગ્નં ભગ્નમ્ । —વેણીસંહાર, ૨, ૨૨

હસ્થાણુકામ—યોઽપ્યતો જોઈ પદવી અપાતી હોય તો રાજપદ એનેજ (નોકર પ્રવેશ કરે છે)

નોકર—(નમીને) મળી ચુકયું છે, ભગવંત. —રાધનો પર્વત.

૧૪ દ. રૂ. ૨, ૧

૧૫ દ. રૂ. ૨, ૨-૬

સંસ્કૃત નાટકોમાં નાયકને એક કરતાં વધુ નાયિકા વિહિત ગણાઈ છે. એટલે પૂર્વપરિણીતા નાયિકા સાથેના વ્યવહાર પ્રમાણે પ્રત્યેક નાયકના ચાર ઉપપ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. પૂર્વા નાયિકા પ્રત્યે સહૃદય નાયક દક્ષિણ નાયક કહેવાય છે. પૂર્વા પ્રત્યે બહારથી અનુરાગ દર્શાવતો અને અંદરથી છપી રીતે વિપ્રિય કરતો (અર્થાત્ અન્ય સાથે સંબંધ રાખતો) નાયક શેઠ નાયક કહેવાય છે. અન્ય નાયિકા સાથેના સંગનાં ચિહ્નો નિઃશંકપણે પ્રગટ થવા દેનાર નિર્લજ્જ નાયકને ધૃષ્ટ નાયક કહે છે. એકજ નાયિકામાં અનુરક્ત તે અનુકૂલ નાયક કહેવાય છે.^{૧૬}

આમના પાછા ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રિવિધ ભેદ પડે છે.^{૧૭}

પતાકાનો નાયક વિવ્યક્ષણ, નાયકથી કિંચિત્ ન્યૂન એવા ગુણોવાળો અને એનો અનુયાયી અને ભક્ત પીઠમર્દ કહેવાય છે. માલતી માધવમાં મકરન્દ, અને મહાવીરચરિતાદિ રામવિષયક નાટકોમાં સુગ્રીવ એ પીઠમર્દનાં ઉદાહરણ છે. નાયકના અન્ય અનુયાયીઓમાં^{૧૮} એક વિદ્યાવાળો વિટ^{૧૯} અને હાસ્યકૃત વિદૂષક હોય છે. ‘નાગાનન્દ’ નો શેખરક ‘વિટ’ છે, અને લગભગ સર્વ નાટકોમાં વિદૂષકનું પાત્ર સુપરિચિત જ હોય છે.

પ્રતિનાયક લુપ્ધ, ધીરોદ્ધત, પાપી અને વ્યસની હોય છે. જેમ કે રામવિષયક નાટકોમાં રાવણ, વેણીસંહારમાં દુર્યોધન.^{૨૦}

નાયિકા

સ્વીયા (પોતાની પત્ની), અન્યા કે પરકીયા (અન્યની પત્ની) અને સામાન્યા (વેશ્યા) એમ ત્રણ પ્રકારની નાયિકા હોય છે. સ્વીયા શીલ, ઋણુતા, આદિથી યુક્ત હોય છે અને એના મુગ્ધા, મધ્યા અને

૧૬ દ. રૂ. ૨, ૭-૧૧

૧૭ સા. દ. ૩, ૩૮

૧૮ દ. રૂ. ૨, ૧૨-૧૩; સા. દ. ૩, ૩૯-૪૧

૧૯ સા. દ. વિટને ધૂર્ત, વેશોપચારકુશલ, વાગ્મી અને ગોઠીમાં બહુમત તરીકે વર્ણવે છે. (૩, ૪૧).

૨૦ દ. રૂ. ૨, ૧૮

પ્રગલ્ભા એવા ત્રણ ઉપપ્રકારો છે. મુઘ્ધા નવયૌવનના અભિલાષવાળી, રતિમાં લજ્જાયુક્ત અને ક્રોધમાં મૃદુ હોય છે. મધ્યા વિકસતા યૌવનના પ્રેમવાળી, અને મોઢ પામવા સુધી સુરતમાં સમર્થ એવી હોય છે. એ મધ્યમ લજ્જાવાળી અને કંઈક વાણીની પ્રગલ્ભતાવાળી હોય છે. ધીરા મધ્યા નાયિકા અપરાધી સ્વામીને વક્રોક્તિથી, ધીરાધીરા મધ્યા અશ્રુથી અને અધીરા મધ્યા પરુષાક્ષરોથી (કઠોરવાણીથી) દયિતને ઠપકો આપે છે.^{૨૧} યૌવનથી અધ, સ્મરથી (કામથી) ઉન્મત્ત, સુરતના આરંભમાંજ દયિતના અંગમાં વિલીન થઈ અચેતન જેવી બની જાય તેવી નાયિકાને પ્રગલ્ભા કહે છે. એ સમસ્ત સુરતકલાની જાણકાર હોય છે. ક્રોધમાં ધીરા પ્રગલ્ભા પોતાના કાપને સંતાડીને બહારથી આદર બતાવી શકે છે, અને સુરતમાં ઉદાસીન રહે છે; ધીરાધીરા પ્રગલ્ભા અધીરા મધ્યાની માફક સ્વામીને પરુષ અક્ષરોથી ઉપાલંબ આપે છે; અને અધીરા પ્રગલ્ભા ઠપકો (સંતર્જન) આપીને તાડન કરે છે.^{૨૨}

મુઘ્ધા સિવાયની આ નાયિકાઓ પ્રત્યેક જ્યેષ્ઠા અને કનિષ્ઠાના ભેદે કરીને બાર પ્રકારની થાય છે.^{૨૩} મુઘ્ધાનો એકજ પ્રકાર હોય છે; તેની સાથે સ્વીયાના તેર પ્રભેદ પડે છે.

પરકીયા એ પ્રકારની હોય—કન્યા અને પરસ્ત્રી (પરોઢા). મુખ્ય રસમાં પરસ્ત્રી કદીયે અવલંબન ન બની શકે, પણ કન્યા પ્રત્યેનો અનુરાગ મુખ્ય કે ગૌણ રસરૂપે નિરૂપી શકાય. ^{૨૪}

સામાન્યા નાયિકા, ગણિકા, કલાયુક્ત, પ્રગલ્ભા અને ધૂર્ત હોય છે. એ જાણે અનુરાગવતી હોય તેમ ગમે તેવા માણસને પૈસા માટે સ્વીકારે છે, અને એ થઈ રહેતાં એને માતા મારફત કાઢી મુકાવે છે. ક્વચિત્ એ પ્રેમવશ બનીને સાચો અનુરાગ દર્શાવે છે. પ્રહસન સિવાયનાં રૂપકોમાં એને નાયિકા તરીકે સ્વીકારી હોય તો નાયક

૨૧ દ. રૂ. ૨, ૨૪-૨૮; સા. દ. ૬, ૫૮-૫૯

૨૨ દ. રૂ. ૨, ૨૯-૩૦; સા. દ. ૬, ૬૦, ૬૨-૬૪

૨૩ દ. રૂ. ૨, ૩૧; સા. દ. ૬, ૬૪

૨૪ દ. રૂ. ૨, ૩૨; સા. દ. ૬, ૬૬, ૬૭

પ્રત્યે સત્ય અનુરાગવાળી આલેખવી જોઈએ. ૨૫

આ રીતે સ્વીયા, પરકીયા ને સામાન્યાના મળીને નાયિકાના સોળ પ્રકાર થાય છે.

આ સોળના પ્રત્યેકના એમની નીચે દર્શાવેલી સ્વાધીનપતિકાદિ અવસ્થાઓ અનુસાર આઠ પ્રભેદ પડે છે. રતિગુણથી આકર્ષાયેલો કાન્ત અધીન રહી જેની પાસેજ રહે છે એવી વિચિત્ર વિલાસવાળી નાયિકાને સ્વાધીનભર્તૃકા કહે છે. સ્વામીના આગમન સમયે જે પ્રમોદથી પોતાના દેહને શણગારે છે તેને વાસકસંજ્ઞા કહે છે. આગમન માટે ઉત્સુક હોવા છતાં સ્વામી કોઈક કારણથી ન આવી શકવાથી જે દુઃખાર્ત અને ઉત્કંઠિત થઈ છે તે વિરહોત્કંઠિતા કહેવાય છે. અન્ય સ્ત્રીના સમાગમનાં ચિન્હોવાળા કાન્તને જોઈને ઇર્ષ્યાયુક્ત બનેલી નાયિકાને ખંડિતા કહે છે. મિષ્ટ વચનો બોલતા કાન્તને રોષથી દૂર કરીને જે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ ભોગવે છે તેને કલહાન્તરિતા નાયિકા કહે છે. સંકેત કરીને સ્વામી ન આવવાથી અતિ અપમાનિત થયેલી નાયિકાને વિપ્રલબ્ધા કહે છે. જેનો સ્વામી કાર્યવશાત્ દૂર દેશાન્તરમાં રહેલો છે તેવી કામપીડિત નાયિકાને પ્રોષિતભર્તૃકા કહે છે. જે કામાર્ત બની કાન્તને પોતાની પાસે બોલાવે છે, અથવા પોતે કાન્ત પાસે અભિસાર કરે છે, તેને અભિસારિકા નાયિકા કહે છે.

પ્રથમ એ પ્રકારની નાયિકાઓ ક્રીડા, ઉજ્જવલતા અને પ્રહર્ષથી અંકિત હોય છે, જ્યારે પછીના છ પ્રકારની નાયિકાઓ ચિંતા, નિઃશ્વાસ, ખેદ, અશ્રુ, વૈવર્ણ્ય અને ગ્લાનિથી યુક્ત અને ભૂષણરહિત હોય છે. ૨૬

આ રીતે નાયિકાના એકસો અઢાવીસ પ્રકાર થયા. ૨૭

નાયિકાને દૂતી, દાસી, સખી, ધાત્રી વગેરે અનુયાયિનીઓ હોય છે.

૨૫ દ. રૂ. ૨, ૨૪-૩૫; સા. દ. ૬, ૬૭-૭૧

૨૬ દ. રૂ. ૨, ૩૬-૪૫; સા. દ. ૬, ૭૨-૮૬

૨૭ સાહિત્યદર્પણકાર ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમના ભેદે ૩૮૪ પ્રકાર ગણાવે છે. સા. દ. ૬, ૮૭

ભાવ (રત્યાદિનો ઉદય) હાવ (એ દર્શાવતી બ્રૂવિકારાદિ ચેષ્ટાઓ),
હેલા (સુવ્યક્ત શૃંગારાદિ સૂચન) એ ત્રણ શારીર; અને શોભા,
કાન્તિ, દીપ્તિ, માધુર્ય, પ્રગલ્ભતા, ઔદાર્ય, ધૈર્ય એ સાત સહજ
(અચત્નજ); અને લીલા, વિલાસ, વિચ્છન્નિ (સુરુચિ), વિભ્રમ,
કિલકિંચિત્ (કોષ અશ્રુ હર્ષ ભીતિ આદિનો સંકર), મોદાયિત
(પ્રણયપ્રાકટય), કુદ્દમિત, (પ્રણયોપચારવાળા સ્વામી પ્રત્યે કૃતક કોપ),
બિખ્ખોક (ગર્વાભિમાનથી પ્રિયતમનો અનાદર), લલિત (સુકુમાર
અંગવિન્યાસ), વિહત (પ્રિયજન સાથે બોલવામાં વ્રીડા) એ દસ
સ્વભાવજનિત; એટલા નાયિકાના અલંકારો ગણાય છે. ૨૮

રૂપકના પ્રકારો

રૂપકોમાં નાટક મુખ્ય છે. નાટકમાં ખ્યાત વસ્તુ હોય છે, પાંચ
સંધિ હોય છે, ધીરોદ્ધત રાજર્ષિ કે દિવ્ય નાયક હોય છે, પાંચથી દસ
અંક હોય, શૃંગાર કે વીરરસ મુખ્ય હોય છે, અને અન્ય રસો અંગભૂત
હોય છે. ૨૯ પ્રકરણમાં લૌકિક કવિકલ્પિત વસ્તુ હોય, શૃંગાર મુખ્ય
રસ હોય અને ધીરપ્રશાન્ત વિપ્ર, અમાત્ય કે વાણિક્ય નાયક હોય, અને
કુલીન કે સામાન્યા કે બંને પ્રકારની નાયિકા હોય છે. ૩૦ ભાષ્ય
નાનાવસ્થાત્મક ને એકાંકી હોય છે. તેમાં એકજ નિપુણ, પંડિત,
ધૂર્તચરિત વિટ નાયક હોય, જે પોતાના કે બીજાના અનુભવો પ્રગટ
કરે, આકાશભાષિતથી ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ થાય, અને શૈર્ય અને સૌભાગ્યના
વર્ણનથી વીરશૃંગારનું સૂચન કરે. એમાં વસ્તુ ઉત્પાદ્ય હોય. પ્રહસનમાં
વસ્તુ કલ્પિત હોય, પાખંડાદિ નાયકો હોય છે અને હાસ્યરસ અંગી
(મુખ્ય) હોય છે. વ્યાયોગમાં પ્રખ્યાત વસ્તુ હોય, સ્વલ્પસ્થાજન
હોય, બહુ પુરુષપાત્રો હોય, એક અંક હોય, પ્રખ્યાત રાજર્ષિ કે દિવ્ય
ધીરોદ્ધત નાયક હોય, સ્ત્રી સિવાયના કારણથી યુદ્ધનો ઉદય હોય, અને
હાસ્ય, શૃંગાર ને શાન્ત સિવાયનો મુખ્ય રસ હોય. સમવકારમાં

૨૮ આ અલંકારોના સ્વરૂપદર્શન માટે જુઓ દ. રૂ. ૨, ૪૭-૬૧

૨૯ સા. દ. ૬, ૭-૧૦

૩૦ સા. દ. ૬, ૨૨૪-૨૨૬; દ. રૂ. ૩, ૪૪-૪૫

પ્રખ્યાત દેવાસુરાશ્રિત વસ્તુ હોય, ત્રણ અંક હોય, ચાર ઉદાત્ત દેવમાનવ નાયક હોય ને સમગ્રમાં વીરરસ મુખ્ય હોય. ૩૧

ઉંમરમાં વસ્તુ પ્રખ્યાત હોય, મુખ્ય રસ રૌદ્ર અને અન્ય રસો ગૌણ હોય, ચાર અંક હોય, દેવગન્ધર્વ યક્ષરાક્ષસમહાનાગ ભૂતપ્રેત-પિશાચાદિ સોળ અત્યન્ત ઉદ્ધત નાયક હોય. ૩૨ દહિામૃગમાં મિશ્ર વસ્તુ હોય, ચાર અંક હોય, પ્રખ્યાત મનુષ્ય કે દિવ્ય ધીરોદ્ધત નાયક અને પ્રતિનાયક હોય, કિંચિત્ શૃંગારાભાસ હોય છે. ૩૩ અંકમાં નાયક પ્રાકૃતજન હોય, એક અંક હોય, કરુણરસ મુખ્ય હોય, બહુ સ્ત્રીવિલાપ હોય, અને પ્રખ્યાત વસ્તુ હોય. ૩૪ વીથિમાં એક અંક હોય છે, આકાશભાષિત કહી તેની પ્રત્યુક્તિ હોય, શૃંગારનીજ મુખ્યત્વે સૂચના હોય, અને સહેજ માત્ર અન્ય રસો સૂચન્યા હોય. ૩૫ આ રૂપકના દસ પ્રકાર છે.

અન્ય પ્રબંધ સ્વરૂપો

હવે અન્ય પ્રબંધસ્વરૂપોનો વિચાર કરીએ. શ્રવ્ય કાવ્ય એ પ્રકારનું હોય, ગદ્ય અને પદ્ય. એકજ શ્લોકનું કાવ્ય મુક્તક કહેવાય છે. એ શ્લોકનું કાવ્ય યુગ્મક, ત્રણનું સંદાનિતક, ચારનું કલાપક, અને પાંચનું કુલક કહેવાય છે. ૩૬

મહાકાવ્યનાં લક્ષણો દંડી, વિશ્વનાથ આદિ આલંકારિકોએ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે. મહાકાવ્ય સર્ગબંધ હોય; એમાં દેવ, કે ઉચ્ચવંશનો ક્ષત્રિય, ધીરોદાત્ત, નાયક હોય, અથવા એકજ વંશમાં થયેલા ધણુ રાજાઓ હોય; શૃંગાર, વીર, શાન્તમાંથી એક રસ અંગી (મુખ્ય)

૩૧ સા. દ. ૬, ૨૩૪-૨૩૮; દ. રૂ. ૩, ૫૩, ૫૫-૫૮, ૬૦-૬૧

૩૨ સા. દ. ૬, ૨૪૧-૨૪૪; દ. રૂ. ૩, ૫૯

૩૩ સા. દ. ૬, ૨૪૫-૨૪૯; દ. રૂ. ૩, ૬૪

૩૪ સા. દ. ૬, ૨૫૦-૨૫૨; દ. રૂ. ૩, ૬૩

૩૫ સા. દ. ૬, ૨૫૩-૨૫૪; દ. રૂ. ૩, ૬૨

૩૬ સા. દ. ૬, ૩૧૩-૩૧૪

હોય; ગૌણરૂપે સર્વ રસો આવે; બધી નાટકસંધિઓ એમાં આવવી જોઈએ. એનું વસ્તુ ઐતિહાસિક કે સજ્જન નાયકને આલંબીને કલ્પેલી કથા હોય. એનું ફલ ચતુર્વર્ગની સિદ્ધિ છે. નમસ્કાર, આશીર્વાદ કે વસ્તુનિર્દેશથી મહાકાવ્યનો આરંભ થાય. કવચિત્ ખલપુરુષોની નિંદા, અને સજ્જનોનું ગુણકીર્તન એમાં હોય. એક સર્ગમાં એકજ વૃત્ત વપરાયું હોય, માત્ર અંતે સર્ગસમાપ્તિ સૂચવવાને અન્ય વૃત્ત યોજ્યું હોય. બહુ મોટા નહીં અને બહુ નાના નહીં એવા આઠથી વધારે એમાં સર્ગો હોય. કવચિત્ કોઈ કોઈ વિવિધ વૃત્તયોજનાવાળા સર્ગ પણ આવી શકે. સર્ગાંતે ભાવિ સર્ગની કથાનું સૂચન આવ્યું હોય. સંધ્યા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, રજની, પ્રદોષ, પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્ન, મૃગયા, શૈલ, ઋતુ, વન, સાગર, સંભોગ ને વિપ્રલંબ શૃંગાર, મુનિ, સ્વર્ગ, પુર, રણપ્રયાણ, વિવાહ, મન્ત્ર, પુત્રજન્મ, નાયકનો અબ્યુદય, જલકેલિ, મધુપાન, રતોત્સવ, ઉદ્યાનકીડા ઇત્યાદિ એમાં સાંગોપાંગ યથાપ્રસંગ વર્ણવ્યા હોય. એ અલંકારયુક્ત, રસભાવાદિથી પૂર્ણ અને વિસ્તારયુક્ત હોય છે. કવિના, વસ્તુના, નાયકના કે અન્યના નામ ઉપરથી કાવ્યને નામ આપવામાં આવ્યું હોય છે, અને સર્ગની કથા ઉપરથી સર્ગનું નામ આપ્યું હોય છે. ૩૭ આમાંથી કવચિત્ કોઈ અંગમાં ન્યૂનતા હોય તોપણ અન્ય અંગો સંપૂર્ણ હોય અને રસિકોને આહલાદ થતો હોય તોપણ એ મહાકાવ્ય કહેવાય છે.

રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિરાતાજીનીય, શિશુપાલવધ, અને નૈષધીયચરિત એ પંચમહાકાવ્ય છે. મહાકાવ્ય આર્ષ હોય (મહાભારત જેવું) તો તેમાં સર્ગને આખ્યાન કહે છે. પ્રાકૃત કાવ્યમાં સર્ગને આશ્વાસની સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોય છે. અપભ્રંશમાં રચેલાં મહાકાવ્યના સર્ગને કડવક કહે છે, અને એમાં અપભ્રંશને યોગ્ય વિવિધ છંદો હોય છે. સર્ગ વિનાના, સંધિરહિત, એકાર્થપ્રવણ કાવ્યને કાવ્ય કહે છે. કાવ્યના એક ખંડનું અનુસરણ કરનારા નાના કાવ્યને ખંડકાવ્ય કહે છે. મેઘદૂત એ ખંડકાવ્યનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે. ૩૮

હવે ગદ્યકાવ્યની ચર્ચા કરીએ, ગદ્યકાવ્યના ચાર પ્રકાર છે : મુક્તક, વૃત્તગન્ધિ, ઉત્કલિકાપ્રાય, ચૂર્ણક. પ્રથમમાં સમાસ નથી હોતા, દ્વિતીયમાં વૃત્તભાગ હોય છે, ત્રીજામાં દીર્ઘસમાસ હોય છે, અને ચોથામાં અદ્વસમાસ હોય છે.

કથામાં સરસ વસ્તુ ગદ્યયુક્ત હોય છે, કવચિત્ આર્યા અને કવચિત્ વક્ત્ર, અપરવક્ત્ર હંદો હોય છે, આરંભમાં પદ્યથી નમસ્કાર હોય છે, અને ખલાદિના ચરિત્રનું વર્ણન હોય છે. કાદંબરી એ કથાનું ઉદાહરણ છે. ૩૯

આખ્યાયિકા કથાના જેવી જ હોય છે, અને એમાં કવિના વંશનું અનુકીર્તન હોય છે. અન્ય કવિઓનું ચરિત અને પદ્ય પણ એમાં કવચિત્ જણાય છે. કથાંશના ભાગને આશ્વાસ કહેવામાં આવે છે. આર્યા, વક્ત્ર, અપરવક્ત્ર, હંદમાંના કોઇકથી અન્ય મિથે આશ્વાસને આરંભે લાવી અર્થનું સૂચક હોય છે. ૪૦

ભામહ કથા અને આખ્યાયિકા વચ્ચે ભેદ પાડે છે. આખ્યાયિકામાં ઉચ્છ્વાસ હોય છે, એમાં નાયક પોતાનું ચરિત વર્ણવે છે, વક્ત્ર અને અપરવક્ત્ર હંદથી લાવી અર્થનું સૂચન હોય છે, કવિના પોતાના અભિપ્રાયવાળાં કેટલાંક કથન હોય છે, અને એમાં કન્યાહરણ, સંગ્રામ, વિપ્રલંબનો ઉદય વર્ણવ્યો હોય છે. કથામાં વક્ત્ર અપરવક્ત્ર હંદ હોતા નથી, ઉચ્છ્વાસ હોતો નથી. અન્યથી નાયકનું ચરિત વર્ણવાય છે, નાયકના પોતાનાથી નહીં ૪૧.

૩૯ સા. દ. ૬, ૩૩૨-૩૩૩

૪૦ સા. દ. ૬, ૩૩૪-૩૩૬

૪૧ સોચ્છવાસાખ્યાયિકા મતા ।

વૃત્તમાહ્યાયતે તસ્યાં નાયકેન સ્વચેષ્ટિતમ્ ।

વક્ત્રં ચાપરવક્ત્રં ચ કાલે ભાવ્યર્થશંસે ચ ।

કવેરમિપ્રાયકૃતૈઃ કથનૈઃ કૈશ્વિકૈઃ ।

કન્યાહરણવિપ્રલમ્ભોદયાન્વિતા ॥

કથા...ન વક્ત્રાપરવક્ત્રામ્યાં ।

પ્તા. ૨૧

દંડી આ મત ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે કે આખ્યાયિકા નાયકે જ કહેવી જોઈએ, અને અન્યા (કથા) નાયક કહે કે ઇતર કોઈ પણ કહે. આખ્યાયિકા પણ નાયક જ કહે એવો નિયમ નથી, અન્ય પણ કહે. સ્વયં વક્તા હોય કે અન્ય વક્તા હોય એ તે કયા પ્રકારનું બેદલક્ષણ ? વક્ત્ર અને અપરવક્ત્ર અને ઉચ્છ્વાસ એ જો આખ્યાયિકાનું (કથાથી બેદક) લક્ષણ હોય તો કથામાં આર્યાનો ઉપયોગ થયો હોય છે, તે પ્રમાણે વક્ત્રઅપરવક્ત્રનો કેમ ન થઈ શકે ? તેવીજ રીતે કથાના વિભાગને લંબાદિ (બૃહત્કથા અને કથાસારત્સાગરના લંબક) કહેવાય અને આખ્યાયિકાના વિભાગને ઉચ્છ્વાસ કહેવાય તેથી શું ? તેવીજ રીતે કન્યાહરણ, સંગ્રામાદિ પણ વિશેષ લક્ષણો ન ગણાય. આમ દંડી કથા અને આખ્યાયિકાને એક જ જાત કહે છે.

અગ્નિપુરાણ બહુધા લામહને અનુસરે છે. અગ્નિપુરાણાનુસાર આખ્યાયિકામાં ગદ્યમાં વિસ્તૃત કવિવંશપ્રશસ્તિ હોય, ઉચ્છ્વાસથી કથાખંડો પડે, ઉત્તર ભાગમાં ચૂર્ણક હોય, વક્ત્ર અને અપરવક્ત્ર છંદ હોય, અને કન્યાહરણ, સંગ્રામ, વિપ્રલંભ, આપત્તિ આદિ વર્ણવ્યાં હોય. આખ્યાયિકામાં શૃંગારમાં પણ ઉદ્ભૂત રચના હોય. કથામાં શ્લોકોથી કવિવંશપ્રશસ્તિ કરી હોય, કથાન્તરો હોય, બહુધા પરિચ્છેદનો અભાવ, પણ કવચિત્ લંબકાદિ ખંડો હોય. કથામાં રૌદ્ર રસમાં પણ ઉદ્ભૂત રચના થતી નથી.

ચંપૂ—ગદ્યપદ્યમય કાવ્યને ચંપૂ કહે છે. સોમદેવસૂરિની યશસ્તિલક ચંપૂ, ભોજની રામાયણચંપૂ, અભિનવકાલિદાસની ભાગવતચંપૂ, ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલચંપૂ આદિ પ્રસિદ્ધ ચંપૂઓ છે. ચંપૂનું ગદ્ય અલંકૃત હોય છે.

ગદ્યપદ્યમય રાજસ્તુતિને ખિરદ કહે છે.

આ ઉપરાંત અમરુશતક, ભટ્ટરિશતક, ગાથાસપ્તશતી, જેવાં

યુક્તા...નોષ્ઠવાસવત્યપિ...

અન્યૈ સ્વચરિતં તસ્યાં

નાયકેન તુ નોષ્યતે ॥

—ભામહ

મુક્તક શતકો, ઊર્મિનાટક સમાં ગીતગોવિંદ જેવાં કાવ્યો, ભગવાન શંકરાચાર્યનાં સ્તોત્રો જેવાં સુંદર સ્તોત્રો, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ આદિ વાર્તાઓ. હર્ષચરિતસમા ચરિત્રગ્રંથો, પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનાં શાંકર-ભાષ્ય સમા ભાષ્યગ્રંથો, વગેરે વિવિધ સ્વરૂપનું પુષ્કળ સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં મળે છે.

અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યસ્વરૂપો

ગૂજરાતીમાં આમાંથી કેટલાંક સ્વરૂપો સીધાં લેવામાં છે, કેટલાંક થોડું પરિવર્તન પામીને આવ્યાં છે, તો કેટલાંક તદ્દન નવીન છે.

એક વિષય ઉપર એક ગ્રંથ જોડવા વિસ્તારથી કરેલી રચના તે પ્રત્યંધ છે. લો. મા. તિલકનું ‘ગીતારહસ્ય’, વિવેકાનંદનો ‘રાજયોગ’ વગેરે આવા પ્રત્યંધો છે. નિત્યંધ પણ એક વિષયનું પ્રતિપાદનાત્મક નિરૂપણ કરતી રચના છે. એને પ્રત્યંધનું નાનું સ્વરૂપ પણ કહી શકાય. ‘મનોમુકુર’, ‘કાલેલકરના લેખો’ ઇ. ઇ. નિત્યંધગ્રંથો છે. અગંભીરવૃત્તિના નિત્યંધને લઘુનિત્યંધ કે નિત્યંધિકા કહે છે. જેમકે, દૂરકાળનાં ‘પોયણાં’, વિજયરાયની ‘નાળુક સવારી’. એકજ પરિસ્થિતિ પ્રસંગ કે પાત્રનું નિરૂપણ કરતી ટૂંકી વાર્તાને નવલિકા કહે છે. જેમકે, ધૂમકેતુના ‘તણુખા’. વિસ્તારથી કરેલી જટિલ વસ્તુવાળી, ભાવ અને પાત્રના સંઘર્ષણવાળી રચનાને નોવેલ કે નવલકથા કહે છે. નવલકથા જેવુંજ વસ્તુ સંવાદરૂપે અંકમાં વહેંચી ભજવી શકાય તેવે રૂપે ગોઠવ્યું હોય તેને નાટક કહે છે. જેમકે, ‘શંકિતદ્વદય’, ‘રાધનો પર્વત’, ‘પૌરાણિક નાટકો’ ઇ. ઇ. ‘પ્રેમનું મોતી’ જેવી નાની નાટકરૂપની રચનાઓને નાટિકા કહે છે. ‘ગોવર્ધનરામ’ ‘કવિજીવન’ ‘લીલાવતીજીવનકલા’ જેવી કૃતિઓને જીવનકથા કહે છે. જીવનકથાનું મુખ્ય પાત્ર પોતે જ પોતાની કથા કહે તેને આત્મકથા કહે છે. જેમકે, ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’, ‘કાસ’બીની ‘આપવીતી’ ઇ. ઇ. કલાપીનો ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ વગેરે પ્રવાસ ગ્રંથો છે. ‘સંવાદમાલા’ ‘લેન્ડોરના સંવાદો’ વગેરે સંવાદનાં પુસ્તકો છે. હાસ્યરસ પ્રધાન નાટકોને ફારસ કહે છે. જેમકે, ‘મિથ્યાભિમાન’, ‘ભટ્ટનું ભોપાળું’, ‘કાકાની શશી’ ઇ. ઇ.

આ ગદ્યસ્વરૂપોમાંથી પ્રથમ અને નિર્ધારમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી બંને સાહિત્યની અસર છે. મણિલાલ નભુભાઈથી રમણભાઈ નીલકંઠ સુધીના લેખકોનાં નાટકો ઉપર સંસ્કૃત નાટકોની વિશેષ છાયા છે, જ્યારે અર્વાચીન નાટકો ઉપર પાશ્ચાત્ય નાટ્યસ્વરૂપની સવિશેષ અસર છે. અર્વાચીન નવલિકાઓ સંસ્કૃત કથા કરતાં અંગ્રેજી અને યુરોપીય ટૂંકી વાર્તાને વિશેષ મળતી આવે છે. લઘુનિબંધ, નવલકથા, નાટિકા, જીવનકથા, પ્રવાસલેખો, ફારસ ઇ. સંપૂર્ણ રીતે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-સ્વરૂપો છે.

અર્વાચીન પદ્યાત્મક કે કાવ્યસાહિત્યના મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય કે કથાકાવ્ય, લિરિક કે ઊર્મિગીત, લિરિકના પેટા પ્રકારરૂપે સોનેટ અને રાસ, મુક્તકો, લોકગીતો, પ્રતિકાવ્ય, લજનો વગેરે લિન્ન લિન્ન પ્રકારો છે. ગૂજરાતી મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ સંસ્કૃત મહાકાવ્યોને અનુસરે છે. દોલતરામ પંડ્યાનું સામાન્ય શક્તિવાળું ‘ઇન્દ્રજિતવધકાવ્ય’ કે ભીમરાવનું ‘પૃથુરાજ રાસો’ સિવાય બીજી મહાકાવ્ય જેવી રચના ગૂજરાતીમાં થઈ નથી. જેમાં કોઈ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કથાપ્રસંગ મુખ્ય હોય અને વૃત્તરચના ભાવ પ્રમાણે બદલાતી હોય તે ખંડકાવ્ય કે કથાકાવ્ય કહેવાય. કાન્તનાં ‘વસન્તવિજય’ ‘કચ્છદેવયાત્રી’, ‘ચક્રવાકમિથુન’, નરસિંહરાવનું ‘ઉત્તરાઅભિમન્યુ’ એ કથાકાવ્યો કે ખંડકાવ્યો છે. મધ્યકાલીન આખ્યાનો પણ થોડેબધે અંશે આ સ્વરૂપનાં છે. મેઘાણીસંપાદિત ‘રતિયાળી રાત’ અને જૂની વાર્તાઓમાં આવતા દ્રશ્યો અનુક્રમે લોકગીત અને મુક્તકોનાં ઉદાહરણ છે. પંરેડી કે પ્રતિકાવ્ય એટલે કોઈ મૂળ સુંદર કાવ્યનું એ જ છંદ, અને એવી જ ભાષામાં મૂળના ગંભીર વિષયને બદલે કેવળ સામાન્ય રમૂજી વિષય ઉપર કરેલું અગંભીર હાસ્યપૂર્ણ વર્ણન. ખચરદારનો ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’ અને ‘કુકકુટદીક્ષા’ એ ન્હાનાલાલનાં ‘ગૂજરાતનો તપસ્વી’ અને ‘અલ્લદીક્ષા’ નાં પ્રતિકાવ્યો છે. આટલાં કાવ્યો બહુધા પરલક્ષી, બીજાની લાગણીઓ વર્ણવતાં કાવ્યો છે, અને એમાં વર્ણનતત્ત્વ વધારે હોય છે.

લિરિક કે ઊર્મિગીત અને તેનાં રાસ, ભજન, સોનેટ, વગેરે સ્વરૂપો આમલક્ષી કાવ્યો છે, લિરિક એકજ લાગણી, ભાવ કે પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે. અર્વાચીન કવિતાનો મોટો ભાગ લિરિક કે ઊર્મિગીતનો છે. જૂની ગરબીઓના ઢાળમાં પ્રેમ, આશા, ઉત્સાહ વગેરે લલિત ભાવોનું નિરૂપણ કરતી સુકુમાર ગ્રેય કવિતાને રાસ કહે છે, ન્હાના-લાલના 'ન્હાના ન્હાના રાસ', ખબરદારની 'રાસચંદ્રિકા', ખોટાદકરની 'રાસતરંગિણી' વગેરે આવા રાસના નમૂના છે. ચાદ લીટીનાં વચ્ચે ભાવપલટાવાળાં લિરિકોને સોનેટ કહે છે. બ. ક. ઠાકાર, કાન્ત, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, સ્નેહરશ્મિ વગેરેનાં સોનેટો જાણીતાં છે. ભજનો પણ લિરિકોનાજ એક પ્રકાર છે. ન્હાનાલાલ, અને ખબરદારની તથા સુન્દરમ્ ઉમાશંકર જેવા અર્વાચીન કવિઓની ભજન જેવી રચનાઓ જાણીતી છે. લિરિકો કાવ્યપ્રકાર અંગ્રેજીમાં બહુ પ્રચલિત છે. ગૂજરાતીમાં 'કુસુમમાળા' (૧૮૮૭ આશરે) વગેરે કૃતિઓની પ્રસિદ્ધિથી અંગ્રેજી જેવાં લિરિકોની શરુઆત થઇ ગણાય. નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ, બ. ક. ઠાકાર, કાન્ત અને આજના ધણા યુવાન કવિઓએ સુંદર લિરિકો લખ્યાં છે. આ પદ્યસ્વરૂપોમાંથી મહાકાવ્ય અને ખંડકાવ્યો સંસ્કૃત પ્રણાલીને અનુસરે છે, અને રાસ, આખ્યાનો ભજનો અને મુક્તકો ઉપર મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કવિતાની છાયા પડી છે. લિરિકો, સોનેટો, પ્રતિકાવ્યો ઉપર અંગ્રેજી કવિતાપ્રણાલીની સવિશેષ અસર છે. આ કવિતાનાં આકૃતિવિધાન અને વિચાર અંગ્રેજી કાવ્યપદ્ધતિને અનુસરતાં અને શૈલી, વૃત્ત વગેરે સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યને અનુસરતાં હોય છે. આજની કવિતાએ નવું પ્રસ્થાન કર્યું છે. એની સિદ્ધિઓ તો અવિખનું વિવેચન જ યથાર્થ રીતે મૂલવી શકે.

“જેની લાંબા વખતથી જરૂર હતી તે કાર્ય તમે કરી બતાવી ફરી એકવાર પ્રાધ્યાપકધર્મ બજાવ્યો એ જોઈ આનંદ થયો.”

—વિજયરાય ક. વેદ

“...જેવા પાઠ્યપુસ્તકની જરૂરિયાત હતી તેવું પુસ્તક તમે આપ્યું છે. ૧૯૪૫ સુધીનાં સંશોધનોનો લાભ પણ વિવેક-પુરઃસર અને ઔચિત્યપૂર્વક લેવાયો છે. વિદ્યાર્થીવર્ગ ઉપર ઉપકાર થયો છે.

તમે નાનકડા પુસ્તકમાં ઘણો ઘણો મસાલો ભર્યો છે. અધ્યાપકોની મહેનત ટળી!”

—ઉમાશંકર જોષી

“આખું એ પુસ્તક અદ્યતન માહિતીથી ભરપૂર છે, તે સર્વ ઉપલબ્ધ સામગ્રીના આધારે રચાયેલું હોઈને જેમને માટે તે લખાયું છે તેમને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. તમારા પુસ્તકનો ત્રીજો અને ચોથો ખંડ ઘણાં પુસ્તકોનાં દોહનરૂપ છે, તે અસાધારણ શ્રમ લઈને તે તૈયાર કરેલા છે....તમારું પુસ્તક આવાં વિરલ પુસ્તકોમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી એક કીમતી ઉમેરા રૂપ થઈ પડશે. કારણ કે તેની રચના પાછળ એક અધ્યાપકનો પાકટ અનુભવ, વિદ્વાનનો નિઃસીમ શ્રમ અને અભ્યાસીની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રહેલાં છે.”

—શંકરલાલ ગં. શાસ્ત્રી

By the Same Author

VASANT VILĀSA
An Old Gujarati Phaṅu

Pp. LXXVI + 90, four Plates, Rs. 2/8/-.

"The work is one of sound scholarship, and may be sure of a hearty welcome."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London University.

"Your work appears to be very well done and to be elaborate."

Dr. A. B. Keith, *Edinburgh University.*

"It is without doubt a model of research, so thoroughly has he gathered and sifted his material."

- *Visvabharati Quarterly Shanti Niketan.*

"It is a fine specimen of what a scientific critical edition of an old Gujarati work ought to be."

Journal of the Gujarat Research Society.

In Preparation

VIKRAMĀDITYA
A Historical Study

Essay awarded the Pandit Bhagwanlal Indraji
Gold Medal (1944), by the Bombay University.

KĀHNADADE PRABANDHA
An Old Gujarati Saṅga

Tripathi

Booksellers

Bombay

